
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ

НА ПОШАНУ

ПАВЛА СТЕПАНОВИЧА
СОХАНЯ

з нагоди

75-річчя

NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF UKRAINE

ARCHEOGRAPHIC COMMISSION

M.HRUSHEVS'KYI UNSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY
AND SOURCE STUDIES

UKRAINIAN ARCHEOGRAPHIC YEAR BOOK

NEW SERIES

ISSUE 5/6

UKRAINIAN
ARCHEOGRAPHIC
COLLECTION

VOLUME 8/9

KYIV 2001

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ

АРХЕОГРАФІЧНА КОМІСІЯ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ім. М.С. ГРУШЕВСЬКОГО

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

НОВА СЕРІЯ

ВИПУСК 5/6

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЗБІРНИК

ТОМ 8/9

КИЇВ 2001

Черговий випуск “Українського археографічного щорічника” вміщує нові праці з історіографії, джерелознавства, археографії, інших спеціальних історичних дисциплін, а також публікації текстів документальних джерел та наративів, текстологічні розвідки, історико-джерелознавчі дослідження і огляди широкого хронологічного діапазону від XVI до XX ст.

Редакційна колегія:
П.С. СОХАНЬ (головний редактор),
О.О. МАВРІН (заступник головного редактора),
В.А. БРЕХУНЕНКО (відповідальний секретар), Г.В. БОРЯК,
І.Л. БУТИЧ, Я.Р. ДАШКЕВИЧ, Л.А. ДУБРОВІНА,
Н.І. МИРОНЕЦЬ, Ю.А. МИЦИК,
В.І. НАУЛКО, Р.Я. ПИРІГ, О.В. ТОДІЙЧУК,
В.І. УЛЬЯНОВСЬКИЙ, В.С. ШАНДРА

Підготовлено і видруковано за сприяння
Фонду Катедр Українознавства (ФКУ).
Програма українознавчих досліджень, фундатором якої є ФКУ,
фінансується за рахунок благодійних пожертв
українських громад США і Канади

© Археографічна комісія НАН України;
Інститут української археографії та
джерелознавства ім. М.С. Грушевського
НАН України, 2001

ISBN 966-02-2253-X

ІЗ ПРИВІТАНЬ

Вельмишановний Павле Степановичу!

Від імені Української Православної Церкви Київського Патріархату та себе особисто сердечно вітаю Вас з 75-річчям від дня Вашого народження.

Наша Свята Церква високо цінує Вашу активну діяльність, направлену на становлення Помісної Української Православної Церкви.

Ваша праця є вагомим внеском в утвердження молодої Української держави, у відродження духовних цінностей нашого народу.

Бажаю вам міцного здоров'я, щастя, душевної наснаги.

Ми молимо Господа нашого Ісуса Христа, щоб давав Вам допомогу в Вашій праці в ім'я майбутнього Незалежної України.

Нехай Боже благословення завжди буде з Вами.

З повагою

Патріарх Київський
і Всієї Руси-України
Філарет

Вельмишановний Павле Степановичу!

Президія і Відділення історії, філософії та права Національної академії наук України щиро вітають Вас з нагоди Вашого ювілею.

Дивлячись на Вашу молодецьку енергію, завзятість, нев'янучу наукову та організаційну активність, повноводдя планів і починань, не віриться, що Ви вже відміряли своє перше 75-річчя.

Ви уособлюєте той життєдайний зв'язок поколінь українських істориків, без якого неможливий успішний розвиток науки. Ваш внесок в українську історіографію по-справжньому вагомий. Ваші монографії з болгаристики принесли Вам широке наукове визнання в Україні та за її межами, а невтомна праця на ниві української археографії та джерелознавства стали суттєвим чинником поступу української історичної науки в останньому десятиріччі.

Очолюваний Вами Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України перетворився на потужний науковий заклад гуманітарного профілю, став гідним спадкоємцем українських археографічних установ XIX-XX ст.

Розгорнуте Інститутом під Вашим керівництвом широкомасштабне видання найважливіших комплексів історичних джерел, наукової спадщини провідних українських істориків та громадських діячів значно розширило джерельну базу розвитку вітчизняної історичної науки. Такі фундаментальні археографічні публікації Інституту, як "Універсали Богдана Хмельницького", "Архів Коша Нової Січі. Корпус документів 1734-1775", "Літопис УПА. Нова серія", описи Лівобережної України, Київського та Харківського намісництв, епістолярна спадщина М.С. Грушевського, без сумніву, увійшли до золотого фонду української історіографії.

Переконані, що попереду у Вас особисто та в очолюваного Вами Інституту нові творчі звершення. Від усієї душі зичимо Вам, вельмишановний Павле Степановичу, міцного козацького здоров'я, особистого щастя, творчого натхнення, здійснення усіх наукових починань.

З роси і води!

Президент
Національної академії наук України
академік НАН України
Б.Є. Патон

Перший віце-президент –
головний учений секретар
Національної академії наук України
академік НАН України
А.П. Шпак

Академік-секретар Відділення
історії, філософії та права НАН України
академік НАН України
О.С. Онищенко

Вельмишановний Павле Степановичу!
Дорогий колего!

Щиро вітаємо Вас, відомого українського вченого і організатора науки, доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України, надійного друга і чудову людину зі славним Ювілеєм – 75-річчям від Дня народження і 50-річчям наукової та педагогічної діяльності.

Ваша творча біографія тридцять років пов'язана з нашою науковою установою, в якій Ви пройшли славний шлях від аспіранта до завідувача одним із провідних відділів і заступника директора інституту.

Притаманні Вам високий професіоналізм, наполеглива праця і енергія, натхненне служіння обраній справі стали запорукою новаторських досліджень у галузі всесвітньої історії та міжнародних зв'язків України, а очолюваний Вами Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського НАН України за десять років свого існування перетворився у провідний науковий центр, справжню лабораторію й школу історіографічних та джерелознавчих знань європейського рівня. Йдучи тернистим шляхом. Ви, Шановний Павле Степановичу, здобули собі поважний авторитет в історичній науці й широке визнання в Україні та далеко за її межами.

Дорогий наш Ювіляре!

Колектив Інституту історії України НАН України від усього серця зичить Вам міцного здоров'я, родинного благополуччя й нових досягнень у плідній науковій та громадській діяльності.

За колектив
Інституту історії України НАН України
директор, академік НАН України
В.А. Смолій

Вельмишановний Павле Степановичу!

У день Вашого ювілею прийміть найщиріші вітання та найкращі побажання добра і щастя, наснаги і бадьорості!

На Вашу долю, Павле Степановичу, випала нелегка і водночас щаслива місія очолити відроджену Археографічну комісію і створити Інститут – ровесника незалежності України, який започаткував грандіозну програму актуалізації писемної історико-культурної спадщини українського народу. Відтоді, упродовж останніх десяти років Ваше ім'я, Павле Степановичу, нерозривно пов'язане з іменем Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського.

Ми вітаємо Вас, не просто як друзі, але й як колеги, адже не випадково у витоків Археографічної комісії й Інституту стояли професіонали-архівісти, які разом із кращими джерелознавцями з Інституту історії України склали основне ядро нинішнього Інституту. Наша співпраця знайшла вияв у спільних проектах, таких як "Архівна та рукописна Україніка". Упродовж кількох років ми були співвидавцями фахового архівознавчого часопису "Архіви України".

Архіви завжди були і залишатимуться пам'яттю людства і гордістю нації. Ваша безпосередня причетність до благородної справи публікації історичних джерел, безмежна відданість їй і високий професіоналізм роблять Вам честь. Низький Вам уклін! Многая літа!

Від імені архівів України
Голова Державного комітету архівів України
Руслан Пиріг

Дорогий Павле Степановичу!

Сердечно вітаю Вас з 75-річчям і бажаю Вам здоров'я, щастя та нових творчих дерзань. Увесь колектив Наукового Товариства ім. Шевченка в Європі долучується до цих побажань, бо Ви постійно співпрацювали з нашою науковою установою.

З Вами я запізнався на Першому Конгресі НТШ у Львові на початку 1990 р. і від того часу ми дружно і ефективно співпрацювали, взаємно обмінювалися виданнями Інституту і НТШЕ. При Вашій допомозі була перевидана в Україні тритомна предметова частина "Енциклопедії українознавства", ЕУ1, Ваш Інститут видав книгу "Б. Грінченко і М. Драгоманов: діалоги про українську національну справу". Вислідом співпраці наших двох установ побачили світ такі капітальні документи: "Архів Коша Нової Запорізької Січі", тт. I і II, та "Альбоми Д.П. Де ля Фліза", тт. I і II.

Співпрацю Інституту з НТШЕ завдячуємо насамперед підприємливості і дружньому ставленню голови Інституту археографії, який кілька разів відвідав наш науковий осередок у Сарселі. Ми певні, що й на майбутнє тісна співпраця наших двох установ збагатить українознавчі досліди і видання, гарантом чого є благородна постать Павла Степановича.

То ж побажаймо Йому многих і радісних літ!

Голова НТШ в Європі
Аркадій Жуковський

Дорогий Павле!

День 18-го листопада важний для українського історика, бо це день Твоїх народин, обновника української археографії,

Після розпаду Радянського Союзу Ти зрозумів, одинокий з українських істориків, що треба відновити основну базу для історичного наукового пошуку, Очевидно, історія базується на даних археографії та джерелознавства, і залежно від успіхів археографії та джерелознавства є поступ в науці історії. Отже, Ти взяв на себе завдання Геркула відновити українську національну археографію, і нав'язав до тридцятих років 20-го століття, поставивши як патрона цієї дисципліни акад. Михайла Грушевського, опального академіка часів радянських. За десять років творчої праці Ти зі своїми учениками відкрив нову епоху в нашій ареографії. Незважаючи на економічну кризу в Україні, десятки томів вийшли під Твоїм керівництвом, і наша наука стає тепер на твердішому грунті.

Отже, я і моя дружина, Твоя учениця, яка гордиться тим, що вона дістала свій кандидатський ступінь у Твоєму Інституті, пересилаємо Тобі наші – а також і від імені істориків і співробітників Українського Наукового Інституту Гарвардського університету – найсердечніші гратуляції та побажання доброго здоров'я і сил для дальшої творчої праці. Ми дуже жаліємо, що в день Твого ангела ми не зможемо бути з Тобою, але ми тут на американській землі підіймемо чарки за Твоє здоров'я.

Іноземний член Національної академії наук України
професор Омелян Пріцак

Високоповажний Пане Директоре, від щирого серця витаємо Вас з Ювілеєм!

Бажаємо міцного здоров'я, довгих років натхненої праці на користь української історичної науки нових наукових звершень, нових видань! Віримо, що під Вашим добрим керівництвом Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. Грушевського буде залишатись на передових позиціях наукового поступу!

З роси і води Вам! Многая літа!

Від Президії Українського Історичного Товариства
Президент УІТ проф. д-р Любомир Винар

Секретар Світової дорадчої ради УІТ
Алла Атаманенко

О.О.МАВРІН (*Київ*), В.А.БРЕХУНЕНКО *(Київ)*

НЕБУДЕННИЙ ЮВІЛЕЙ

Як це не дивно, але 18 листопада вже сімдесят п'ять відомому українському історикові й організатору науки Павлу Степановичу Соханю. Бачачи нев'янучу енергію ювіляра, його непогамовану рокам працездатність, збережену свіжість думки, то не віриться, що у нього за плечима три чверті століття. Тим паче, що прожиті роки припали на добу, так багату на неспокій і всілякі катаклізми. Були й понівечені дикунською політикою більшовиків роки дитинства, коли довелося П.С.Соханю пережити штучний голод 1932-1933. Випало майбутньому вченому й повоювати на фронтах другої світової (приписавши три місяця до сімнадцяти), й віддати золоті роки юності службі в армії (демобілізуватися вдалося лише в 1951 р.), й пізнати нелегкі жорсткі випробовування екстернату (спершу середньої школи, а далі й перших трьох курсів історичного факультету Владивостоцького педінституту).

Від 1961 р. доля назавжди зв'язала П.С.Соханя з історичною наукою. Тут він пройшов шлях від аспіранта Інституту історії АН УРСР до доктора історичних наук, професора, члена-кореспондента НАН України, заступника директора цього Інституту. Новою віхою в житті П.С.Соханя стала посада директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, яку він обійняв у 1991 р. Солідним є науковий доробок П.С.Соханя – близько 400 наукових праць (з них 5 монографічних досліджень).

В Інституті історії П.С.Сохань став одним з провідних в Україні болгаристів. Його добре знають і шанують усі болгарознавці. Монографічні дослідження вченого, присвячені життєдіяльності Георгія Димитрова, українсько-болгарським зв'язкам, були високо оцінені й

витримали кілька видань, у тому числі й у Болгарії. При цьому особливо наголошувалося на прагненні П.С.Соханя до повноти джерельної бази, на високій культурі роботи з джерелами. Власне, ця риса була тією ланкою, яка зв'язувала дослідника з джерелознавством та археографією – ще одним науковим уподобанням, яке пізніше стало справою його життя.

З другої половини 80-х років П.С.Сохань повністю віддається останній. У 1987 р. він очолює відновлену Археографічну комісію АН УРСР і, всіляко підтримуючи задуми натхненників цієї справи, бере активну участь у формуванні підґрунтя під той спалах археографічної діяльності в Україні, який, попри все, спостерігався на схилку XX ст.

Пригадується перша археографічна нарада, що відбулася в листопаді 1988 р., єдина, на яку вдалося зібрати майже усіх вітчизняних дослідників середньовіччя та ранньомодерної доби. Ця нарада по-своєму стала святом української медієвістики, завжди "підозрілої" для влади в радянські часи й гнаної нею. Деякі запрошені, як-от Я.Дашкевич, О.Апанович, Я.Дзира, повною мірою відчули на собі репресивну дію радянського різновиду імперського тоталітаризму з його цькуванням усього українського, особливо ж патріотично налаштованої української інтелігенції, чи не основної у ті часи перешкоди на шляху винародовлення України. Багатьом іншим учасникам наради різноманітними єзуїтськими заходами не давали реалізувати свій науковий потенціал сумновідомі борці з українським націоналізмом. Головним наслідком наради стало опрацювання комплексної програми видань, яка ввібрала в себе практично усі науково спроможні пропозиції учасників і яка лягла в основу діяльності Археографічної комісії, а пізніше – й Інституту української археографії та джерелознавства. І це попри те, що програма суперечила стратегічному курсу КПРС на притлумлення розвитку української медієвістики, котрий був органічною складовою колонізаційної політики Москви.

Саме тоді яскраво виявили себе, мабуть, найцінніші риси П.С.Соханя як людини, як організатора науки, зрештою, як сина України: толерантність, порядність, незашореність, уміння прислухатися до слушних пропозицій, ясне бачення перспективи, здатність до дій, що йшли врозріз з ідеологічними настановами, рішучість проштовхувати видання й наукові програми, які працювали на подолання спотвореного бачення української минувшини, на пробудження в українців національної гідності. Новий голова Археографічної комісії не тільки повністю підтримав найсміливіші проекти, а й не побоявся залучити до роботи в комісії учених, гнаних і переслідуваних системою, що в умовах кінця 80-х (щоб там не говорили нині) потребувало неабиякої сміливості, адже система хоча й дала тріщину, проте існувала велика вірогідність повернення до практики політичних репресій. Активними співробітниками Археографічної комісії тоді стали Я.Дашкевич, О.Апанович. Згодом Я.Дашкевич очолить Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства, де плідно працює донині. Уперше подостоїнству була оцінена подвижницька праця професора

М.П.Ковальського, який в умовах зросійщеного й пильно відстежуваного на "мазепинство" Дніпропетровська зумів створити потужну й впливову джерелознавчу школу в ділянці української медієвістики. У 1991 р. М.Ковальський став завідувачем Дніпропетровського відділення Інституту, а його учні – чільними співробітниками.

Відразу ж був узятий курс на тісну співпрацю з українською діаспорою. На зламі 80-90-х років XX ст. налагоджено плідні зв'язки з Українським науковим інститутом Гарвардського університету, Канадським інститутом українських студій, Східноєвропейським інститутом імені В.Липинського, Науковим Товариством імені Тараса Шевченка в Європі тощо.

Подальші події засвідчили, що позиція П.С.Соханя – не кон'юнктура, не данина першим паросткам оновлення, а органічний вияв внутрішнього "я", вимушено притлумленого в попередній період. Тому в роки незалежності П.С.Соханю не треба було, як багато кому, ані соромитися свого минулого, ані намагатися змінити погляди. Внутрішній світ ювіляра був іманентно налаштований на українську хвилю, на позбавлення історичної науки будь-яких ідеологічних чи бюрократичних нашарувань. П.С.Сохань належить до тієї когорти колишніх посадовців (на жаль, украй нечисельної), яка нині справді, а не удавано сповідує глибокий український патріотизм і якій глибоко болить українське сьогодення й українська перспектива.

Чи не найбільше вражає тих, кому вперше доводиться мати справу з П.С.Соханем, його абсолютна байдужість до бюрократичних норм і процедур. Перебування протягом майже двох десятиліть на керівних посадах не зчерствило П.С.Соханя, не зробило таким собі буквоїдом з погордливою інтонацією. Він завжди бачить перед собою людину, а не папірці, завжди прагне ухвалити оптимальне рішення, відшуковуючи шляхи подолання бюрократичних проблем (часто-густо цілком надуманих), якими, на жаль, переповнена наукова та науково-організаційна діяльність в Україні.

Саме на таке підгрунтя спирається діяльність П.С.Соханя на посаді директора Інституту української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського. Тому й усі ті негаразди, навіть неоднозначні конфлікти, які (і це цілком природно) траплялися на шляху становлення установи, не змінили головного – атмосфери в Інституті, за якої кожен науковець відчуває наукову свободу для реалізації себе (інша річ – загальнодержавні труднощі). Формування ситуації, коли основні напрямки наукової діяльності Інституту органічно поєднані зі сферою наукових зацікавлень кожного й зумовили появу тих фундаментальних археографічних публікацій, грунтовних монографічних досліджень, науково-довідкової літератури, які утвердили Інститут в Україні та за рубежем як авторитетну наукову установу гуманітарного профілю.

Особисто П.С.Сохань у 90-ті роки XX ст. плідно досліджував життя і спадщину М.Грушевського та М.Драгоманова, був співавтором

ґрунтовної монографії "Грушевський і Academia"(Київ, 1993), автором низки статей, передмов до таких знакових видань Інституту, як "Архів Коша Нової Запорізької Січі. Корпус документів 1734-1775", "Листування М.С.Грушевського", монографія І.Борщака "Україна в літературі Західної Європи" (український переклад з доповненням рукописних матеріалів цього видатного українця), перший том повного зібрання творів Д.Яворницького. Крім того, П.С.Сохань був відповідальним редактором таких фундаментальних археографічних видань, як "Кирило-Мефодіївське товариство" (т.1-3), "Літопис УПА. Нова серія" (т.1-2), описи Київського, Харківського намісництв, опис Лівобережної України", "Універсали Богдана Хмельницького" та ін. П.С.Сохань є палким поборником і пропагандистом корпусного видання Українського дипломатарію XVI-XVIII ст., Архіву Коша Нової Січі, повного зібрання творів М.С.Грушевського та М.Драгоманова.

Інститут плідно співпрацює з українознавчими центрами США, Канади, Франції, що не тільки сприяє розширенню наукових обріїв науковців Інституту, а дозволило в умовах хронічного недофінансування публікувати за фінансової підтримки цих інституцій збірки джерел та монографічні дослідження. У такий спосіб Інститут видав більшість своїх фундаментальних археографічних публікацій у найскрутніші часи. Тісні зв'язки вчені Інституту й особисто П.С.Сохань підтримують з такими знаними вченими з української діаспори як О.Пріцак, А.Жуковський, П.Потічний, Ф.Сисин, Я.Пеленський та ін.

На ще одному напрямкові діяльності П.С.Соханя слід наголосити. Інститут першим в Україні сміливо взяв курс на створення регіональних осередків. Філії Інституту діють у Львові, Запоріжжі, Харкові, Чернігові, Острозі. Це дало змогу залучити науковий потенціал регіонів, розширити тематику та можливості археографічної діяльності, координувати дослідження з різноманітної проблематики. У планах створення широкої мережі регіональних осередків. Утім брак коштів на сьогодні унеможливлює реалізацію задуманого.

Нині П.С.Сохань сповнений масштабних наукових планів – особистих та інститутських. Він мислить категоріями формування фундаментальних передумов для якісного перелому в розвиткові української історичної науки, ключовою ланкою яких покликане стати комплексне видання цілісних масивів джерел з вітчизняної історії. Саме на цьому напрямку слушно вбачається ним пріоритет діяльності Інституту. Тож хочеться побажати П.С. Соханеві молодецького здоров'я й здійснення наукових планів. З роси і води.

1

ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО. СУМІЖНІ НАУКИ

Я.Р. ДАШКЕВИЧ *(Львів)*

МИРОН КОРДУБА ТА ЙОГО "БІБЛІОГРАФІЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ"

Працюючи бібліографом відділу історії України Інституту суспільних наук Академії Наук УРСР у Львові, я у січні 1958 р. познайомився з велетенською картотекою "Бібліографії історії України", складеною в.о. професора кафедри історії південних і західних слов'ян Львівського державного університету ім. І.Франка (такою була остання посада) М. Кордубою.

У мене був великий пієтет до професора, якого знав ще з дитинства (у 1937 р. моя мати Олена Степанів і я відпочивали одночасно з М. Кордубою та його дружиною Євгенією у віллі Остапа Луцького – кооперативного і політичного діяча, в цей час сенатора Польського сенату – в Косові) і який у 1942-1943 рр. викладав історію в Академічній гімназії у Львові, де я тоді вчився. 1958 р. я намагався впорядкувати картотеку, що була в трохи хаотичному стані (через кілька років після смерті професора 1947 р. картотеку купила дирекція Інституту суспільних наук у сім'ї покійного), встановити її комплексність, приблизно визначити кількість внесених до неї записів, а також продумати можливість використання в тогочасних умовах. Це був період короткотривалої "відлиги", коли можна було будувати плани про велику наукову бібліографію історії України, в якій зібраний М. Кордубою матеріал повинен був зайняти відповідне місце.

Тоді, у 1958 р., я опрацював досить докладний план впорядкування та використання картотеки, опрацював схему, за якою можна було розділити матеріал. Картотеку передбачалося розмістити в окремій шафі з 36 шухлядами, пристосованими до формату карток. Таку шафу справді

було виготовлено. Тогочасний директор Інституту суспільних наук Іван Крип'якевич дуже добре розумів вартість бібліографії, з якої сам користав, та незабаром насунулася чергова реакція на історичну науку, а в 1966 р. мене змусили покинути Інститут.

В зв'язку з цією бібліографією, а також іншими історико-бібліографічними працями, у мене встановився добрий контакт з Державною історичною бібліотекою УРСР, в якій періодично відновлювалася дискусія про необхідність підготовки наукової бібліографії історії України. Для "Науково-методичного збірника", який бібліотека почала видавати 1961 р., я підготував статтю про бібліографічну спадщину М. Кордуби. Але видання "Науково-методичного збірника" припинилося на першому випуску – дальше видання було заборонено. З цієї причини моя стаття "М.М. Кордуба та його "Бібліографія історії України" побачила світ лише 1963 р. у "Науково-інформаційному бюлетені Архівного управління УРСР" (Київ, 1963, – № 6. – С.62-64), підписана псевдонімом "С. Пісковий". До цієї теми я повертався ще кілька разів. Вперше 1971 р., коли 30 березня виступав у Києві з доповіддю "Бібліографічні праці М. Кордуби та їх використання при складанні бібліографії "Історія Української РСР". Це було на установчій нараді упорядників бібліографії "Історія Української РСР" (так вона звалася офіційно), скликаній Державною історичною бібліотекою УРСР. Складанням бібліографії мала керувати великий ентузіаст цієї справи, головний бібліограф бібліотеки Ніна Селівачова, яка також передбачала використання картотеки М. Кордуби. З цих планів нічого не вийшло. І через наступ реакції у 1972 р., скерованої, в значній мірі, саме проти історичної науки, і через заполітизовану атмосферу в Інституті історії Академії Наук УРСР, працівники якого мали здійснювати патронаж над історичною бібліографією. Доповідь 1971 р. опублікована не була.

Вдруге я нагадав про існування історичної бібліографії М. Кордуби в складеній О. Пріцаком та мною біобібліографії видатного українського історика, що побачила світ 1972 р. у виданні: M. Korduba. La litterature historique sovietique-ukrainienne. Compte-rendu 1917-1931. – Мюнхен, 1972. – C.19-48 римської пагінації (моє авторство, відповідно до тогочасних умов, позначено криптонімом N.N.).

Пізніше про бібліографію М. Кордуби, здавалося, забули. Та, треба шкодувати, не цілком. Десь у кінці 70-х – на початку 80-х років, під час чергового нападу пильності в Інституті суспільних наук, проглядаючи архів Інституту, натрапили на велетенську картотеку з явно неблагонадійними бібліографічними записами. Було видано розпорядження тогочасного (1973-1981) директора Володимира Чугайова викинути її як непотрібну. Коли 1990 р. я формально повернувся до Інституту суспільних наук як провідний науковий співробітник та керівник Львівського відділення Археографічної комісії АН УРСР, почалося з'ясування долі бібліографії М. Кордуби. Виявилося,

що якась добра і відважна душа знехтувала розпорядженням дирекції і картотека опинилася серед словникових матеріалів, що зберігалися у Відділі історичного словника української мови Інституту. Очевидно, це сталося не без відома завідуючої відділом, видатного українського мовознавця Лукії Гумецької. В цей спосіб бібліографію М.Кордуби знову витягли на світло денне. Виникли проекти її використання.

В цей же час (у 1991 р.) директор академічної Львівської наукової бібліотеки ім.В.Стефаника Лариса Крушельницька звернулася до дирекції також академічного Інституту суспільних наук (директора Ярослава Ісаєвича) з проханням передати картотеку для опрацювання та видання друком як пам'ятки бібліографії, але до згоди не дійшло. Картотека залишилася в Інституті й тут почалися заходи переведення її на комп'ютер для подальшого всебічного використання. Ці наміри поза початкову експериментальну стадію (наскільки мені відомо) не вийшли. Переведенням картотеки на комп'ютер займався один час співробітник Інституту суспільних наук Андрій Ясіновський, але швидко від цього відмовилися. М.Кордуба писав дрібним почерком, а карточки були складені на багатьох мовах. Сьогодні бібліографія М. Кордуби далі лежить мертвим капіталом в Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича (як було перейменовано Інститут суспільних наук) Національної Академії Наук України у Львові практично недоступна для дослідників, хіба для окремих працівників Інституту.

Пізніше справа бібліографії М.Кордуби ще деколи виринала на поверхню наукового життя. Згадка про неї з'явилася в праці Патриції Кеннеді-Ґрімстед Archives and Manuscript Depositories in the USSR. Ukraine and Moldavia. – Прінстон, 1988. – Т.1. – С.570. У червні 1989 р. дочка М. Кордуби Стефанія Ольшанська звернулася з листом до президента Академії Наук Бориса Патона з проханням активізувати працю над бібліографією, але це не зрушило справи з місця. У 1996 р., в зв'язку з 120-річчям від дня народження М. Кордуби, яке відзначалося у Львівському державному університеті ім. І.Франка, я підготував статтю "Мирон Кордуба та його "Бібліографія історії України", але ювілейний збірник світу не побачив. Нічого дивного, що в зв'язку з ще одним ювілеєм (125-річчя від дня народження історика минуло 2 березня), внук М. Кордуби професор Борис Білинський написав: "Невизначеною є доля унікальної "Бібліографії історії України", яка "зберігається" (а, властиво, втрачається) в Інституті українознавства НАНУ" (див. його статтю: Мирон Кордуба як політик державницького напряму // Поступ. – Львів, 2001, 7-8 квітня). Бо, справді, з кулуарів Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України надходять неприємні відомості про розбазарення картотеки, викрадення її частин. Байдуже ставлення дирекції Інституту не дає можливості ні підтвердити, ні заперечити такі чутки. У своїй доповіді "Мирон Кордуба зблизька" (на ювілеї 2001 р. – 23 березня у Львівському національному університеті ім. І.Франка) я знову торкнувся тепер вже загадкової долі "Бібліографії історії України"

М. Кордуби, але з боку дирекції згаданого Інституту знову натрапив на стіну мовчання.

Історична бібліографія України далі залишається нездійсненною мрією, від реалізації якої, без сумніву, залежить піднесення науково-дослідницької праці в ділянці історії України на вищий рівень. Враховуючи сильні та слабкі сторони свого проекту 1971 р., Державна історична бібліотека України в середині 90-х років відновила збір бібліографічного матеріалу з історії України. Думаю, що при реалізації цього проекту, який дуже хочеться колись вважати доведеним до кінця, не можна обійти стороною бібліографію М. Кордуби. Надто довго цей великий науковий здобуток лежить без руху і не приносить тієї користі українській науці, яку мав принести. Якщо з картотекою трапилася якась катастрофа (виходить, вже в час незалежності України, отже кивати тут на т. зв. радянську владу не має потреби), то й використання того, що залишилося, буде корисним.

З картотекою не мав можливості ознайомитися Микола Жарких, який тепер видає (правда, мінімальним тиражем) "Бібліографію старої України 1240-1800 рр." (Київ, 1998-2000, - Зошити 1-4). А бібліографія М. Кордуби явно збагатила б та полегшила його важливу працю.

Не маючи наміру повторювати те, що було опубліковано мною 1963 р. про історико-бібліографічну діяльність М.Кордуби в цілому, я переглянув ще раз свої нотатки, зроблені у 1958-1971 рр. та пізніше (в звя'зку з працею над статтею про переслідування, які довелося перенести М.Кордубі у 1944-1947 рр.; див.: Я.Дашкевич. Боротьба з Грушевським та його львівською школою за радянських часів // Воля і Батьківщина. – Львів, 1996, – Ч.3. – С.53-91), щоб по-новому викласти відомості лише про "Бібліографію історії України". По-новому, бо в сьогоднішній текст включено також дані, які раніше не публікувалися. Подані нижче конкретні відомості про картотеку М. Кордуби стосуються 1958-1966 рр., коли вона була для мене доступною. 1990 р. я не перевіряв стан збереженості картотеки, яка могла понести додаткові втрати під час своєї пізнішої досить драматичної історії.

Думка підготувати "Бібліографію історії України" виникла у М.Кордуби 1932 р., коли він був професором (за контрактом) історії України у Варшавському університеті та розпочав підготовку великої історіографічно-бібліографічної розвідки "Радянська українська історична література. Огляд за 1917-1931 рр.", що була надрукована французькою мовою у Варшаві 1937-1938 рр. в органі Федерації історичних товариств Східної Європи "Bulletin d'information des sciences historiques en Europe Orientale" – Т.8-9 (а також окремою відбиткою обсягом 277 стор.), та пізніше перевиданий у Мюнхені 1972 р. – про що вже згадувалося вище. Від принагідного доповнення картотеки М.Кордуба перейшов поступово до систематичного опрацювання як бібліографічних покажчиків, так і до описування літератури (особливо статей в журналах, збірниках, газетах). Працю не припиняв він протягом

подальших 25 років – вже як надзвичайний професор історії України Варшавського університету, викладач гімназії у Холмі та Львові, в.о. професора і завідуючого кафедрою Львівського університету ім. І.Франка та, одночасно, старший науковий співробітник Львівського відділення Інституту історії України АН УРСР. Інтенсивність праці була різною – вона пригальмовувалася під час війни, але помітно інтенсифікувалася у 1944-1947 рр., коли професор шукав відпочинку і відради від політичних цькувань саме у впертій систематичній бібліографічній праці. Він довгі години просиджував у академічній бібліотеці (в колишній Наукового товариства ім. Шевченка, а також в центральному приміщенні на вул. Стефаника), маючи під рукою скриньки з картотекою. В моїй пам'яті збереглася низько нахилена над газетами фігура, що повільно перегортала сторінки й час до часу заповнювала карточку. Над своєю бібліографією він працював буквально до останніх моментів свого свідомого життя. Саме в Львівській філії Бібліотеки АН УРСР, в читальному залі на вул. Стефаника, 2, коли він доповнював картотеку, його розбив параліч і за кілька днів він помер. "Бібліографію історії України" вважав справою свого життя. Працював сам, без помічників, хоча розумів, що завершити таку працю без них нереально, тому десь у 1945-1946 рр. ставив питання (у Львівському відділенні Інституту історії України) про двох, хоча б, технічних помічників, яких, однак, не отримав. Зрештою, Львівське відділення Інституту було формально ліквідовано 15 вересня 1946 р., М.Кордуба залишився працювати лише у системі університету. Він раніше пропонував утворити також у Києві невелику Бібліографічну комісію (з яких трьох співробітників), що зайнялася б, в першу чергу, опрацюванням газетного матеріалу, перебуваючи одночасно в постійному зв'язку з М.Кордубою. З цього проекту також нічого не вийшло.

Концепцію бібліографії виклав М. Кордуба в спеціальній доповідній записці, складеній у 1945-1946 рр. (примірник її зберігався в родині професора, я скопіював її 1961 р.). "Ладжена мною бібліографія, – писав він, – охоплює, щодо змісту, історію України в найширшім значенні цього слова, тобто не лише політичну, але й культурну та господарчу історію, суспільний та державний лад, передісторію, краєзнавство, побут, помічні науки історії (палеографію, дипломатику, хронологію, геральдику, сфрагістику), джерелознавство, методологію, історіософію і навчання історії. Щоби надто не перевантажувати об'єму майбутньої публікації, полишаю на боці фольклор [...]. В обсяг бібліографії включив також всі біографічні матеріали, які дадуть підставу до складення біографічного словника, картографію, видані друком портрети та фотографічні знімки осіб, праці та статті про поодинокі оселі". Крайньою датою, до якої М. Кордуба думав довести свою бібліографію (як з точки зору подій з історії України, так і часу публікації), він поставив 1941 р.

"Найважнішою та заразом найскладнішою річчю в бібліографії є систематика, – писав у записці М. Кордуба, – її завдання – уможливити

користувачеві швидке і повне підшукання потрібної літератури. Можна сказати, що вартість бібліографії залежить в значній мірі від доцільного розподілу матеріалу на поодинокі частини, групи, відділи, підвідділи і т.д." М. Кордуба підготував відповідну схему, яку, однак, мені розшукати не вдалося.

Дещо про базу бібліографії. Свою картотеку М.Кордуба складав на підставі опису з автопсії книг, брошур, статей. Як матеріал для розпису – і для розшуків – він використовував пристатейну, внутрікнижкову, журнальну і газетну бібліографію, а також "вповні використав" (за терміном М.Кордуби) фундаментальні бібліографічні покажчики українських (І.Левицький, О.Лазаревський, І.Калинович, В.Січинський), російських (В.Межов), польських (Е.Колодзейчик, Є.Барвінський, М.Фрідберг) та інших авторів. Він "вповні використав" ряд журналів, серед них такі як "Киевская старина" 1882-1906 рр., "Записки Наукового товариства ім. Шевченка" (155 томів), "Україна" 1907-1911 рр. та з 1914 р., "Записки Наукового товариства в Києві" 1908-1916 рр., "Украинская жизнь" 1912-1917 рр., провінційну періодику типу "Херсонских губернских ведомостей" 1839-1888 рр., "Херсонских епархиальных ведомостей" 1860-1894 рр. Використав усі журнали, що виходили на Наддніпрянській Україні у 1917-1931 рр. Російську періодику – "Славянский сборник" 1875-1877 рр., "Былое" 1906-1907 рр., еміграційне "Вольное слово" 1881-1883 рр. Далі: "Kwartalnik Historyczny" 1887-1939 рр., "Archeion" 1927-1936 рр., "Ateneum Wilenskie" 1923-1927 рр., "Siolo" 1866-1867 рр., "Wiadomosci Historyczno-Dydaktyczne" 1933-1939 рр., серію "Biblioteka Lwowska" (37 томів). Також "Casopis Ceskehjo Musea" 1827-1925 рр., "Zeitschrift fьr osterreichische Geschichte" 1911-1935 рр. "Висказ "вповні використав" – пояснював М. Кордуба – означає винотування не лише всіх розвідок і статей, але й рецензій та взагалі всього матеріалу. Крім цього, використав з багатьох інших журналів по кілька або кільканадцять річників (томів) і чимало збірників".

В останні роки життя М. Кордуба зайнявся розписуванням газетних статей. "До цього спонукало мене спостереження, – знову цитую М. Кордубу, – що газетні статті та дописи з місць приносять багато дуже цінного матеріалу, який досі лежить невикористаний, а його розшукання без бібліографічного провідника майже неможливе. Для прикладу згадаю, що підставовий матеріал про т. зв. "нову еру" [...] розписаний по сотках газетних статей і дописів з 1890-х та 1900-х рр., розшукання яких забрало би масу часу і енергії. Ще більше це відноситься до тематики про читальні, народні віча, надуживання при виборах, переслідування з боку уряду, політичні партії та взаємини між ними, взаємини укр[аїнського] населення з панівними народами, боротьбу за права мови, економічне положення народних мас, страйки та заворушення, життя в сільських та міських громадах, суперечки за літературну мову та правопис, діяльність поодиноких інституцій та товариств, шкільництво, бурси, театр, торгівлю (крамниці), кооперативний рух, домашній промисел, парцеляцію дідичівських маєтків, еміграцію та колонізацію,

п'янство та пропаганду тверезості, елементарні нещастя і ін[ше]. Очевидно, що притягнення газетного матеріалу дуже ускладнює бібліографічну роботу, але воно незвичайно піднесе цінність майбутньої бібліографії". Програма, як видно, була накреслена широко. Тим більше, що мовних обмежень для зібраного матеріалу не було. Але й самому авторові проекту вдалося зробити дуже багато.

Кількість зібраних в картотеці бібліографічних записів М. Кордуба оцінював у 1945-1946 рр. у понад 50 тисяч. Приблизні підрахунки, проведені мною, доводять, що ця кількість була заниженою. В момент передачі картотеки до Інституту суспільних наук Академії Наук у ній було орієнтовно 60 тис. карточок. За моїми даними з 1958 р. у ній було близько 55 тис. записів, але тоді картотека вже не була повною (про що я пишу далі).

Для зручності, при доповнюванні та перевірці картотеки, історик поділив її на рубрики, розташовані за алфавітом (літерні позначення на карточках проставляв М.Кордуба). Повний перелік рубрик і кількість зібраних у них карточок (подаю кількість в дужках) виглядали на 1958-1963 рр. так (зберігаю правопис оригіналу):

А. Антропологія (20); археологія в трьох підрозділах, останній з них за місцевостями (2300); архіви на території СРСР і Польщі, також описи у двох підрозділах – другий, що охоплював подорожі, було пізніше виділено окремо (у першому 700).

Б. Бібліографія (800); бібліологія – відсутній; бібліотеки загально, на області Польщі, на області Радянщини, в інших краях (400); бібліографії: а) збірники, б) поодинокі особи – обидва підрозділи відсутні;

В. Varia (15); військовість – militaria (20); віра і церква: а) православ'я, б) унія і римський католицизм, в) протестантизм, г) загальні (разом 530).

Г. Господарство і суспільні справи (800); генеалогія: а) загальні, б) поодинокі роди (разом 20); географія історична (60).

Е. Економіка – теорія (5); етнографія (280).

Ж. Жиди (100).

І. Іконографія: І історичні особи до кінця XVIII ст. а) збірники, групи і типи, б) поодинокі особи, II діячі новочасні (XIX-XX ст., а) збірні знимки, б) поодинокі особи (1300); історіографія: а) загальні огляди і розвідки, б) поодинокі історики (разом 135); історіософія – розділ відсутній; історія політична – розділ відсутній.

К. Картографія (200); колонізація і міграція (80); краєзнавство – розділ відсутній; культура і побут (90).

Л. Література: а) загальні огляди, б) збірки пам'яток і хрестоматії, в) церковні книги (разом 90); література стара до кінця XVIII ст.: а) пам'ятки і групи пам'яток, б) письменники (разом 220); література нова – від Котляревського: а) огляди, анонімні твори; б) письменники (разом 475).

М. Мемуаристика (80); методологія історіографії (5); мітологія – поганство (50); мистецтво: І а) загальні праці, виставки, б) обласні й місцеві; II архітектура а) загальні, б) пам'ятки, в) митці; III малярство а) загальні,

каталоги, б) пам'ятки, в) малярі; IV різьба і гравюра а) загальні, каталоги, б) пам'ятки, в) митці; V мініатюри (рукописні й друковані); VI металургія, золотництво; VII декоративне, ужиткове і народне мистецтво (разом 295); музеї та музейництво (300), музика та спів (100).

Н. Народи чужі на Україні (20); наука: а) загальне, б) наукові установи, в) з'їзди, конгреси, виставки (разом 80); науки помічні: а) палеографія, б) дипломатика, в) сфрагістика і геральдика, г) епіграфіка, ґ) хронологія (разом 60); нумізматика (20); націологія (12); навчання історії (2).

О. Ономастика (85); оселі (2300).

П. Подорожі (80); подорожі по бібліотеках і архівах (250); праісторія: а) праарійці, б) траки, в) іранці, г) грецькі колонії, д) римська доба, е) кельти, германи, ілірійці, ж) слов'яни, з) тюрки, монголи, и) Кирило і Методій, церковно-слов'янщина (разом 150); преса (3170).

Р. Рукописи на терені СРСР і Польщі (400).

С. Славістика і слов'янщина взагалі (100).

Т. Театр: а) загальне, б) драматургія, в) драматурги і актори (разом 130).

У. Устрій і судівництво: I 1) адміністрація взагалі, конституція, поліція, віросповідання, 2) водні, лісові, комунікаційні справи, 3) вивласнення, управа державних маєтностей, II право і судівництво 1) право звичаїв 2) право позитивне а) цивільне, б) торговельне, в) векслеве, г) карне, ґ) процедура, екзекуція, д) поступовання неспірне (разом 1500).

ДЖ. Джерела: I 1) загальне джерелознавство, 2) географічно-етнографічні для праісторії (головніші джерела), 3) староруські літописи і хронографи, 4) литовсько-руські літописи, 5) хроніки і літописи а) чужі хроніки і газетні вістки (латинкою), б) місцеві козацькі і сучасні літописи, оповідання, пом'яники, легенди, вірші, II 1) збірки актових і інших матеріалів (серійні й багатотомові збірки), 2) поодинокі документи, універсали, рескрипти, протоколи, листи і т.п. (матеріали розділу I відсутні, у розділі II 250).

Ц. Церкви, монастирі, братства, чудотворні ікони (350).

Ш. Шевченкіана (2250).

Поза цими рубриками:

Псевдоніми (2200).

Драгоманіана (250).

Матеріали з української преси, поділені за десятиріччями, від 1870 до 1929 р. (28000).

Згідно з загальним підрахунком цих даних автора, картотека налічувала понад 50 тис. карточок, що менш-більш узгоджується з проведеними вище підрахунками. Як видно з переліку, вже 1958 р. в ній був відсутній, без сумніву, дуже великий розділ політичної історії, відсутні були також розділи бібліології, біографії, історіософія, краєзнавство, перша частина розділу "Джерела". Важко визначити скільки карточок вони налічували, особливо основний розділ політичної історії. Наскільки

відомо, відсутню частину картотеки взяв на тимчасове користування тогочасний директор Інституту Іван Крип'якевич, який тоді інтенсивно працював над рядом важливих історичних праць ("Галицько-волинська держава", "Київська держава", "Богдан Хмельницький", "Документи Богдана Хмельницького", "Джерела з історії Галичини періоду феодалізму (до 1772 р.). Огляд публікацій" та інші). Вилучені частини картотеки назад до неї не повернулися.

Писав М. Кордуба на карточках трохи менших від теперішнього стандартного бібліотечного формату. Їх робив він з звичайного канцелярського паперу, формату відомого тепер як А-4, розрізаного на вісім частин. Писав дрібним, але розбірливим почерком, часто анотуючи переглянуту літературу, додаючи до неї критичні зауваження.

1963 р. я закінчив статтю про бібліографію М. Кордуби такими словами: "Цінність картотеки "Бібліографії історії України" М. Кордуби, безперечно, дуже велика. Велетенський, частково унікальний, бібліографічний матеріал, відбитки в картотеці, має, зокрема, першорядне значення як контрольний матеріал для складання великої, фундаментальної наукової бібліографії [...]. Основна частина картотеки М.Кордуби має увійти в робочу картотеку майбутньої бібліографії [...]. Таким чином найкраще буде здійснений творчий задум М.Кордуби, а результати його багаторічної, наполегливої роботи нарешті увійдуть – згідно з його бажанням – у скарбницю нашої історичної науки".

З того часу минуло майже 40 років. "Бібліографія історії України" М. Кордуби в скарбницю нашої історичної науки не увійшла.

В.О.ПІРКО *(Донецьк)*

МАТЕРІАЛИ КАРТОГРАФІЇ ЯК ДЖЕРЕЛО ДО ІСТОРІЇ ПІВДНЯ УКРАЇНИ XVIII ст.

Подальше більш глибоке вивчення історії України, яке стало можливим в умовах незалежності, вимагає не лише уважного всебічного вивчення відомих традиційних джерел, але й використання нових, маловживаних. До їх числа можна віднести матеріали картографії – мапи, плани та інші графічні документи як прикладного, так і наукового призначення. Хоча на важливість використання цього виду джерел звертає увагу Д.І. Яворницький[1], використовуючи їх у своїх працях, публікуючи з них копії, однак дослідники використовували їх порівняно мало[2]. До певної міри, на нашу думку, це обумовлювалось не лише станом їх зберігання[3], але й обмеженістю доступу до них[4]. Тому не дивно, що лише в дослідженнях В.М. Кабузана[5], И.І. Тимофієнко[6] використовуються вони як один з видів джерел, а не епізодичний ілюстративний матеріал, що інколи зустрічалося в більш ранніх працях.

Протягом XVIII ст. з різною метою створено велику кількість різноманітних картографічних матеріалів, які нині зберігаються в двох найбільших архівних сховищах - Центральному державному військово-історичному та Центральному архіві давніх актів Росії.

Створенню різноманітних картографічних матеріалів, що можуть бути нині використані для вивчення історії Півдня України, сприяла робота в галузі картографії, яка велася в Петербурзькій академії наук, в Сенаті й завершилася створенням "Атласа Российской империи"[7], війна, котру вела Росія за Північне Причорномор'я протягом XVIII ст. Перечислені фактори сприяли появі не лише рукописних, але й друкованих мап, планів оборонних споруд, міст і т.д.

Усвідомлюючи те, що в одній статті неможливо проаналізувати усі картографічні матеріали, які зберігаються лише в колекціях двох архівосховищ, хотілось би розпочати з короткої характеристики "Карты западной и южной России" Ю. фон Мангдена і Я. Брюса 1699 р., оскільки багато з нанесених на ній поселень, оборонних споруд зустрічаються вперше, а в подальшому вони наявні не тільки на мапах російського, але й іноземного походження. Вона була спеціально підготовлена для Петра І, про що свідчить напис на він'єтці, розміщеній на правій стороні мапи. Видрукована вона Я. Тінсінгом, якому Петро І надав право друку російських мап і вільного продажу їх в Росії під час свого перебування в Голандії. Її розмір становив 55,5 х 48,5 см, масштаб 1:3100000[8]. На ній досить добре відтворена річкова мережа межиріччя Дніпра й Дону, хоча доплив р. Вовчої зображений допливом Кальміуса, реально відтворені шляхи сполучення, що пролягали через цю територію, зв'язуючи Лівобережну й Слобідську Україну з Кримом і Північним Приазов'ям. Поруч з відомими й відміченими на більш ранніх мапах оборонними спорудами й поселеннями, на ній нанесені на правобережжі Сіверського Дінця фортеця Тор, містечка Солене, Маяки, що появилися тут у 60-70 роки XVII ст. Правда, фортеця Тор і містечко Солене показані як два окремі пункти, в той час, як вони становили одне і те ж поселення. На лівому березі Дінця, при р. Жеребець, нанесено поселення Нова сіль, де виварювали з 1681 р. сіль мешканці Соленого та приїжджі промисловці[9]. Відсутня на ній Бахмутська фортеця, яка документально зафіксована 1703 р.[10]. На лівому боці Дінця позначені Ераснянськ, Айдар та інші поселення, котрі відмічаються в інших джерелах. На правому боці в пониззі Самари показані Новогородиськ і Сергіївське, при Чортомлику – Січ.

Наступним за хронологією можна назвати "Чертеж Слободским полкам, лежащим между Доном, Осколом, Донцом и Ворсклою, также и Бахмутской провинции и тем местом, где в 1729 г. стояли драгунские ландмилицкие полки"[11], складений землемірами Орешкіним і Григор'євим у 1731 р. На ньому найбільш детально відтворені поселення слобідських полків, оборонні споруди, зведені у 70-80-х роках вздовж Сіверського Дінця, тобто Ізюмська[12] і Торська укріплені лінії[13].

На 30-і роки припадає значна кількість різноманітних картографічних джерел, що пов'язані з будівництвом Української лінії та розселенням на ній ланміліцьких полків, російсько-турецькою війною 1735-1739 рр. і встановленням між Росією та Туреччиною нових кордонів згідно умов Белградського договору. Серед них особливої уваги заслуговують "Разрезы трех крепостей: при Берестовеньке, Берестовой и Тройчатых Буераках"[14] та "План крепости Украинской линии: типовой проект"[15]. Виконані вони фарбами і мають підписи: перші два - генерал-майора де Бреньї, під керівництвом якого зводилася лінія, третій – командуючого російськими військами під час війни 1735-1739 рр. фельдмаршала Мініха. Дозволяють вони скласти уявлення про форму та оборонні властивості фортець Української лінії, що зводилася у 1731-1735 рр. між Дніпром і

Сіверським Дінцем, на правому березі Орелі, Берестової та лівому березі Береки[16]. Сама лінія з її реданним валом, редутами та висунутими перед нею форпостами найбільш детально зображена на "Генеральной карте Украинской линии от Днепра до Северского Донца", виготовленій у лютому 1736 р.[17]. (масштаб 1:86000) та мапі "Украинская линия, построенная с населением девяти полков".[18] Час виготовлення її можна встановити приблизно 1739 р. на підставі тексту, який знаходиться у правому верхньому її куточку. Завдяки цим картографічним матеріалам можна встановити кількість фортець, збудованих на лінії, та їх назви (подаються за їх розташуванням від Дніпра до Дінця: Борисоглібська, Рівенська, Василівська, Ряська, Св. Федора, Козловська, Св. Іоанна, Орловська, Св. Парасковії, Єфремівська, Олексіївська, Михайлівська, Слобідська, Тамбовська, Св. Петра; на правому крилі, при Орелі, було ретраншаментоване містечко Цариченка, котре під час війни з Туреччиною стало головною базою для російської армії, штаб-квартирою фельдмаршала Мініха), число редутів (49, а не 149, як планувалося), форпостів (51, з яких 32 були прикриті редутами) та загальну протяжність валу – 268,5 версти.[19] На північ від лінії відмічені землі, відведені для поселення ландміліцьких полків. Остання мапа чітко окреслює, що з 20-ти запланованих ландміліцьких полків на лінію переселили лише дев'ять, решта залишилася в тих округах, де вони були сформовані. Вони повинні були залишатися там до того часу, поки не буде збудовано лінію вздовж Сіверського Дінця, від Петровської фортеці до ріки Лугані[20]. На цих же мапах нанесено кордон між Росією та Туреччиною, встановлений згідно договорів 1711-1713 рр.

Наявний на другій мапі текст засвідчує, що будівництво Української лінії не відповідало намірам, бо її протяжність не дозволила забезпечити надійну охорону, оскільки татари вривалися за лінію, спустошуючи села, забираючи в полон людей[21]; не змогла вона забезпечити і надійне прикриття військ під час війни з Кримом, через віддаленість від Перекопу; не дозволила підтримувати постійний зв'язок з наступаючими на ворога військами, що проявилося під час війни; а проведення її через землі слобідських полків не лише обмежило останні в наділенні землею та сінокосами, але й не дозволило виділити необхідної кількості землі для ландміліцьких полків, що викликало незадоволення як серед перших, так і серед других. Наприкінці у цьому написі говориться, що врахувавши всі "удобства и неудобства", зваживши на затрати для побудови, можна "труды считать потерянными". Фактично це була оцінка тих величезних затрат, що зазнали українські козаки та селяни, яких щорічно у 1731-1735 рр. направляли по 30 тис. чоловік з волами, підводами та зброєю.

На врізках цієї мапи наявні також кольорові зображення планів фортець, редутів. Доповненням до цих мап може служити "Прожект, каким образом начатие Украинской линии при Днепре укрепить" (складений 29 жовтня 1735 р., масштаб – 1 дюйм: 60 сажнів)[21]. Більш

детальну картину укріплення правого флангу Української лінії подає "Ландкарта местности по Днепру, от Кременчуга до Усть-Самары", копія якої виготовлена у жовтні 1736 р.[22].

Крім картографічних матеріалів, що відтворюють стан оборонних споруд на південно-західних кордонах Російської імперії, в той же час в Академії наук були створені мапи, які дозволяють відтворити хід російсько-турецкої війни 1735-1739 рр. Серед них виділяється "Карта театра военных действий русско-турецкой войны 1736-1739 гг."[23] (масштаб 1:1365000). На ній нанесені маршрути російської армії до Криму, збудовані на цьому шляху укріплення, котрі повинні були забезпечувати її зв'язок з основною базою, що знаходилася в Цариченці при Український лінії, Українська лінія та інші укріплення, збудовані не тільки напередодні війни, але ще наприкінці XVII ст., в тому числі й Торська лінія. Важливо також і те, що на ній позначені й дороги, які проходили на той час через цей регіон. Тож не дивно, що "Карта..." використовувалася як основа для складання інших мап, у тому числі й іноземного походження[24].

Чисельна група мап дозволяє простежити зміни у кордонах між Росією й Туреччиною після війни 1735-1739 рр. Найбільше їх збереглося в колекції "Землемірні мапи" ЦДВІА. На особливу увагу заслуговують: "Карта новоучиненной границы между Россией и Турцией", складена інженер-капітаном Ф. Молчановим у 1740 р. (масштаб 1:330000)[25], "Карта русско-турецкой границы в районе нижнего течения Буга и его левых притоков с нанесением различных вариантов проведения границы" (1740 р., масштаб 1:168000)[26], "Карта новой границы между Россией и Турцией по проекту 1739 г." (1742 р., масштаб 1:84000)[27], "Карта русско-турецкой границы от реки Буга до реки Ингульца" (1743 р. масштаб – 1:168000)[28], "Карта русско-турецкой границы", складена з карти, що зберігалася в Колегії іноземних справ, І. Корчебниковим[29]. Усі ці мапи дозволяють спостерігати за змінами в кордонах між Російською та Османською імперіями після війни 1735-1739 рр., за станом оборонних споруд, що були збудовані в ході війни. У той же час вони до певної міри відтворюють і стан заселення та господарства Півдня України на початку 40-х рр. Перераховані карти основну увагу зосереджують на території, обмеженій з заходу р. Синюхою, на півночі Віссю, Тясьмином, Оріллю та Сіверским Дінцем на північному сході, Доном на сході, на півдні – Південним Бугом, Чорним та Азовським морями. За ним видно, що кордон між обома імперіями згідно Белградського договору та наступних розмежувань проходив від впадіння до Південного Бугу Сухого Ташлика майже прямою лінією на р. Кам'янку, доплив Дніпра, від неї по Дніпру до її лівого доплива Кінські Води, по ній до її витоків, з неї на Берду, по останній до прийняття нею допливу Караташ, від нього прямою лінією по березі Азовського моря до Міуського лиману. Слід відмітити, що крім Нової Січі, при р. Базавлуку, поруч з нею відмічений Новосіченський ретраншамент,

збудований під час війни для російського гарнізону, що розмістився у ньому. Відмічаються верф та укріплення, збудовані на Хортиці під час війни за вказівкою царського уряду.

Безпосередньо за часом до цих мап примикає "Карта Заднепровским местам, от устья Синюхи, где впала в Буг", складена за вказівкою київського генерал-губернатора підполковником Д. де Боксетом у 1745 р. (масштаб 1:210000)[30]. На ній не тільки нанесені кордони Російської імперії, в тому числі й установлені ще в 1714 р., землі Війська Запорізького по обидві сторони Дніпра, від Синюхи на заході до Кальміусу та Торця на сході, поселення Миргородського і Полтавського полків, що з'явилися на правобережжі Дніпра, в межах запорізьких володінь у 30-х - на початку 40-х років, а також згадувані вже на попередніх мапах оборонні споруди та новів, що зводилися після 1739 р. на кордоні з Туреччиною й Польщею під керівництвом миргородського полковника Кочубея та де Боксета.

У цьому ж році на замовлення Колегії іноземних справ ця мапа була продубльована де Боксетом під назвою "Карта Заднепровским местам, снятая и сочиненная вновь в 1745 году по силе высочайших ея императорского величества указов из государственной Коллегии иностранных дел от устья реки Тясьмины до устья реки Синюхи, где впала в Буг, с показанием вновь поселения Миргородского и Полтавского полков от 1740 км 1745 год. Снял и сочинил полковник Д. де Боксет в 1745 г.". На ній наявний підпис де Боксета[31]. Саме за мапою де Боксета І.Хорват наприкінці 1751 р. визначав місця розселення вивезених ним з Австрійської імперії людей, що виявили бажання перейти на службу в російську армію й поселитися на Україні, тому дехто її розглядає, як першу мапу Нової Сербії. В дійсності такою була "Карта Заднепровским местам, с показанием Новой Сербии, польской и турецкой границ", складена на підставі мапи де Боксета М. Рогозіним восени 1752 р. і підписана генерал-майором І. Глібовим, призначеним першим комендантом фортеці Святої Єлизавети та відповідальним за поселення Нової Сербії. Разом з рапортом Глібова 27 листопада цього ж року вона була доставлена до Військової колегії, котрій підпорядковувалася Нова Сербія (її масштаб – 1:315000)[32]. В інформаційному плані вона фактично повторює мапу де Боксета, визначаючи чітко кордони Нової Сербії, місце майбутньої Єлисаветинської фортеці.

Восени 1749 р., у зв'язку з намірами замість Української лінії, що залишилася позаду новостворених поселень на південь від Орелі, збудувати нову вздовж р. Самари, була виготовлена "Достоверная ландкарта между рек Днепра и Донца, на расстояниях от Усть Самары до Изюма и Луганской станицы"[33]. Хоча в назві мапи окреслена територія межиріччя Дніпра і Дінця, однак фактично вона виходить за її межі, захоплюючи й сусідні території. На ній зображена Українська лінія з фортецями, збудовані наприкінці XVII ст. містечка на правому

березі Орелі. Чітко показано, що до системи оборонних споруд входило і містечко Цариченка, хоча воно було заселено вихідцями з Поділля, а при містечку Маячка збудували Лівенську фортецю, при Нехворощі - Василівську. На цій мапі найбільш достовірно згідно документів розмежування 1714 р. нанесений кордон між Росією та Туреччиною. Від Дніпра, від впадіння в нього річки Соколівки, він йшов на витоки річки Кільчені по водорозділу Орелі й Самари – до витоків Сухого Торця, звідки повертав на південний схід до витоків річки Грунської, Казенного Торця, перетинаючи Кривий Торець при Залізній балці, виходив на водорозділ річок Кринки та Лугані, по ньому проходив до витоків річки Білої, перетинав її нижче Байраку та йшов на річку Нагільну, а з неї, залишаючи праворуч Азовську дорогу, – до Дону, де впадала в нього річка Кабанівка. Відмічено на ній і кордон між Росією й Туреччиною, Встановлений за умовами Константинопольського договору 1700 р. межовою комісією 1750 р., відновлений умовами Белградського договору та розмежуванням 1742 р. Від Азова при березі Азовського моря він проходив до Міуського лиману, від нього майже прямою лінією до впадіння в Берду її лівого допливу річки Каратиш, Бердою на Чорноморско-Азовський водороздіп, а з нього по Кінських Водах – до Дніпра.

На мапі нанесені запровктовані до будівництва три варіанти нової лінії. Жовтим олівцем забарвлена лінія, котру пропонувалося звести від Дніпра, де починався кордон Росії з Туреччиною 1714 р., до сл. Горбачове, а від неї майже прямою лінією до м. Ізюма. Зеленим олівцем нанесена лінія від річки Ворона на Нижню Терсу, а з неї на верхів'я Вовчої, а відтак на Саур Могилу, а з неї до Дінця, проведена від Дніпра нижче впадіння в нього Самари до прийняття нею річки Татарки, далі вона проведена по лівому березі Самари до прийняття річки Водяної. При ній вона розходилася двома гілками: одна йшла до Черкаського лісу й старої Торської лінії, друга – до витоків Казенного Торця, Кринки, Білої, вздовж неї – до Сіверського Дінця. На цій лінії запроектовані були для будівництва такі фортеці: 1) при гирлі Самари, 2) на північний схід від першої за течією Самари, 3) при річці Татарці, 4) при північному виступі Самари, 5) при впадінні в Самару Вовчої, 6) Тернівки, 7) Чаплинки, 8) Бика, 9) Опалихи, 10) Водяної, 11) при витоках Казенного Торця, 12) при Кривому Торці, 13) при Кринці, 14) при витоках Білої, 15) посеред течії Білої, 16) при Ольховій. Темно-зеленим кольором від цієї лінії проведено відгалуження на річку Маячку, ліву притоку Казенного Торця, через Торець на Біленьку й Бахмут, а з нього – на витоки Білої.

На цій мапі відмічені всі міські та основні сільські поселення, збудовані під час війни з Туреччиною 1735-1739 рр., укріплення від Орелі до Перекопу на лівому боці Дніпра. Разом з мапою де Боксета вона дає найбільш повну картину стану заселення Степової України, що здійснювалося стихійно в процесі народної колонізації.

Своєрідним узагальненням цих двох мап можна вважати "Генеральную карту от Киева по р. Донцу до Очакова и по степи до

Азова с показанием Новой Сербии, Слободским казачьим поселением и с Украинской линией, также Турецкой области и польского владения с Российской империей границ"[34]. На ній відмічені такі нові утворення, як Нова Сербія та Новослобідський козацький полк на правобережжі Степової України, Слов'яносербія – на лівобережжі, що виникли у середині 50-х років.; окреслені межі Війська Запорізького, кордони Російської імперії з її сусідами та нанесені прикордонні споруди. Одним словом, цю мапу можна вважати своєрідною узагальнюючою картографічною пам'яткою, яка дозволяє зробити певні висновки про стан залюднення й господарства Півдня України в середині XVIII ст.

Крім загальних мап, що відтворили процес створення військово-землеробських поселень на території Півдня України, дійшли до нас і картографічні пам'ятки, котрі відтворюють процес їх розвитку. Серед них особливої уваги заслуговують "Карта Сербии с показанием Гусарского конного и Пандурского пехотного полков", складена у лютому 1756 р. (масштаб – 1 дюйм: 10 верст)[35] і "Генеральная карта Новой Сербии с ее разделением на разные поселения, полки, сочиненная в 1759 г."[36]. Кожна з них відображає певний період в розвитку цього військово-землеробського поселення, що формувалося за всебічної підтримки на противагу Війську Запорізькому на його землях з боку царського уряду. Якщо перша відтворює його стан на початковому етапі, то друга – на завершальному. На ній відмічені не лише поселення, що входили до Гусарського і Пандурського полків, сформованих І. Хорватом, оборонні споруди, які виникли на цій території, але й поселення Новослобідського козацького полку та запорожців, що знаходилися по сусідству з ним. На мапі чітко визначені межі цих поселень. Північна межа Нової Сербії від Дніпра проходила вздовж р. Тясмин до річки Ірклій, до Нерубайлівського лісу, від нього майже прямою лінією на північний виступ Великої Вісі, нею до р. Синюхи, останньою до її допливу Кагарлик, правою стороною Кагарлика, а з нього майже прямою лінією на злиття річки Кам'янки з Інгулом, звідси на правий доплив Дніпра річку Омельник, по ньому до Дніпра. На південь від Нової Сербії розташовувався Новослобідський козацький полк, який утворився з переселенців, що змушені були покинути насиджені місця, відведені царським урядом під Нову Сербію. Його південна межа від р. Синюхи проходила по р. Чорний Ташлик до впадіння в нього його допливу річки Мазниці, по ній до Семи Байраків, а відтак через степ майже прямою лінією на р. Самоткань, по ній до Дніпра. На південь від Новослобідського полку знаходилися землі Війска Запорізького.

Обидві мапи виконані в кольорі. На першій з них по боках розташовані кольорові врізки з планами фортеці Св. Єлизавети, Новомиргородського шанця, Новоцибульова, Петроострова, а внизу – "Экспликация Новой Сербии Гусарского конного и Пандурского пехотного полков" з відомостями про кількість землі, відведеної під

кожне поселення. На першій мапі в межах Новослобідського козацького поселення нанесено 24 слободи, на другій – уже 32.

В той час, коли на західних окраїнах запорізьких земель формувалася Нова Сербія, на сході, в межиріччі Сіверського Дінця, Бахмуту та Лугані, співвітчизники І. Хорвата Р. Прерадовіч і Т. Шевіч та виведені ними з Австрійської імперії офіцери і рядові створюють аналогічне військово-землеробське поселення – Слов'яносербію. Її заселення в межах Бахмутського повіту, що з середини 20-х років XVIII ст. опинився у складі Воронезької губернії, можна простежити за мапами 1734[37], 1755[38] і 1756 років[39]. На особливу увагу серед них заслуговують перша і третя. На першій наявний підпис Бібікова, котрий з боку уряду відповідав за дотримання умов розселення людей Прерадовича й Шевіча. На ній відмічено на терені, відведеному для поселення сербів і хорватів, село Серебрянка та слободи Шипилівка і Ковалівка, 92 хутори, 13 з них разом з названими слободами – на правій стороні Сіверського Дінця, 37 – на лівому березі р. Лугані та її допливів, 42 – на правому боці Бахмуту, в котрих проживали в основному українці, що переселилися наприкінці XVII - початку XVIII ст. зі Слобідської України, коли ця територія входила до складу Ізюмського полку[40]. Згідно указів царського уряду вони повинні були повернутися на місця виходу, продавши свої домівки новим поселенцям. На останній з мап відмічені 16 рот (шанців), котрі були організовані військовими поселенцями на місцях попередніх поселень. Позначені укріплення, зведені для охорони Слов'яносербії на її кордонах.

До них безпосередньо примикає за територією "Карта Слободской Украины (район Воронеж – Глухов, Киев – Бахмут) с нанесением Украинской линии, составленная кригс-комиссаром Рычковым"[41] (масштаб 1:672000). Слід зауважити, що вказана назва мапи значиться в описі фонду, а на самій мапі вона більш складна: "Географическое описание кригс-комиссара Рычкова в бытность его в должности инспектора через неоднократные проезды для смотру киевского, глуховского, и белгородского гарнизонов, тож одиннадцати в дистриктах полков с показанием расстояния, изображением дорог, рек, городов и сел и приличных деревень..., составленное в 1752-1755 гг.". Таким чином, сама назва уже говорить про зміст нанесеної на цій мапі інформації. Однак, стосовно відомостей про відстань між окремими населеними пунктами, слід відмітити, що вони не завжди відповідають дійсності. Так, згідно повідомлень Ричкова, від Дніпра до Белівської фортеці відстань становила 130 верст, а від Белівської фортеці до Сіверського Дінця – 116 верст, в той же час за підрахунками Галковича вона становила 268,5 верст[42]. На цій мапі найбільш цінною є інформація про шляхи сполучення, що пересікали в середині XVIII ст. межиріччя Дніпра й Сіверського Дінця.

До неї дуже близька не лише за інформацією, але й територіально "Карта Левобережной и части Правобережной Украины с нанесением

слободских казачих поселений, Новой Сербии, Украинской линии и границ с Польшей и Турцией", складена в 1759 р. (масштаб – 1:672000). На ній наявний підпис генерал-майора І. Хорвата. Близькість інформації цих двох картографічних пам'яток дає підстави стверджувати, що вона була складена на підставі попередніх, в тому числі й географічного опису Ричкова.

На середину 60-х років приходиться ліквідація автономії України та введення на її території характерного для Російської імперії управління. Згідно указу від 22 березня 1764 р. Нова Сербія та Новослобідський козацький полк були перетворені у Новоросійську губернію[43]. Кінний Гусарський полк переіменован у Чорний гусарський полк, а піхотний Пандурський – у Жовтий гусарський, Новослобідський козацький – у Єлизаветградський пікінерний. Указом від 11 червня цього ж року до складу новоствореної губернії причислили Українську лінію, Слов'яносербію та Бахмутський козацкий полк[44]. При цьому полки Прерадовича та Шевіча були злиті в один Бахмутський полк, Бахмутський козацький полк став називаться Луганським пікінерним і було створено два пікінерних полки – Дніпровський та Донецький, а переведений з Києва і поселений при р. Самарі Молдавський гусарський полк стали називати Самарським. Дещо пізніше Новоросійська губернія була розділена на Єлизаветградську та Катерининську провінції і Бахмутський повіт, переданий зі складу Воронезької губернії[45].

Наприкінці 1764 р. за завданням уряду відбулося розмежування Новоросійської губернії, на підставі матеріалів якого й була підготовлена "Карта Новороссийской, Малороссийской губерний и слободских полков со смежными землями"[46], масштаб якої – в 1 дюймі 15 верст. Наявні в ній відомості мають здебільшого узагальнюючий характер в порівнянні з попередніми мапами Нової Сербії та Слов'яносербії. Крім кордонів новоствореної губернії, на ній відмічені всі оборонні споруди та поселення у межиріччі Дніпра та Сіверського Дінця, у тому числі й хутори, зокрема в межиріччі Орелі й Самари.

Більш детальні відомості про стан заселення краю подають плани провінцій та повітів губернії. Серед них заслуговують на увагу в першу чергу плани Бахмутського повіту 1765 і 1767 рр.[47] Перший був виготовлений у зв'язку з передачею повіту зі складу Воронезької губернії до Новоросійської. На ньому стоїть підпис прим-майора П. Седякіна. Його масштаб – 1 дюйм становить 4 версти. Фактично він відображає стан повіту на час його передачі до складу Новоросійської губернії. Другий, підготовлений через два роки після першого, відбиває ті зміни, що відбулися за цей час. На ньому чітко визначені кордони повіту, укріплення, що планувалося звести на рубежах, перш за все південних, на межі з Військом Донським. Обидва плани кольорові, на них позначені не лише військово-землеробські поселення, що знаходилися в межах повіту, але й всі інші, враховуючи й хутори з зазначенням приналежності.

На заході повіт межував з землями запорожців, фактично по тій лінії, по якій проходив кордон між Росією та Туреччиною у 1714 р. – від витоків

Бахмуту до злиття Казенного Торця з Кривим, відтак до с. Церкаського на Сухому Торці, від нього по старій Торській лінії, тобто по Голій Долині до с. Пришиб на Сіверському Дінці, Дінцем – до лівого його допливу Жеребця, по ньому до рівня витоків річки Борової, через неї до злиття Білої з Айдаром, а відтак на річку Євсюг, по ній – до Дінця, Дінцем – до впадіння в нього його правої притоки річки Луганчик, а по ньому до водорозділу Сіверського Дінця з Міусом, по ньому – до витоків Кривого Торця й Бахмуту. Крім містечок Бахмута, Маяків, Райгородка, на плані відмічені володіння Святогірського монастиря, місцевої служилої знаті, коменданта Бахмуту підполковника І. Шабельського, офіцерів гусарських полків, в тому числі не тільки села, слободи, але й хутори, котрі вже на початку 70-х років виступають як слободи та села.

Щодо Катеринославської провінції аналогічна інформація наявна в "Плане Екатеринославской провинции от Днепра до Донца с позначением всех местечек, слобод и хуторов от Украинской линии внутрь на 40 верст", складеному у 1765 р. (масштаб - 1:168000). На ньому наявний також підпис П. Седякіна[48]. Слід підкреслити, що, крім території Української лінії, до нього входять землі, які безпосередньо прилягали до неї, тобто Війська Запорізького та Лівобережної України.

Єлисаветградської провінції стосуються дві складені підряд мапи. Перша – "Карта Новороссийской губернии Елизаветградской провинции с показанием в оной вновь поселенных запорожцами слобод и зимовников", складена у листопаді 1773 р. (масштаб – 1 дюйм відповідає 10 верстам)[49], крім поселень Нової Сербії, враховані й населені пункти, розташовані на суміжних територіях. На ній з заходу на схід йшли такі поселення запорожців: поблизу Катерининського шанця – слобода Запорізька; на річці Кам'янці, лівому допливу Інгулу, – сл. Кам'янка; на схід від неї – Верблюжка; на Інгульці – сл. Петрова; на р. Комісарівці – Комісарівка та багато інших, розташованих на землях запорожців.

Друга – "Карта Новороссийской губернии Елизаветградской провинции с показанием в Черном, Желтом, Молдавском гусарских и Елизаветградском пикинерном полках то ж и в крепости и в государственных округах всех отводов в Черном и Желтом всех угодий на каждый двор по 26, а в Молдавском и Елизаветградском и прочих округах по 30 десятин"[50], складена в грудні 1774 р., чітко окреслює межі усіх складових частин провінції, наявні у ній поселення, відмічаючи розміри земельних дач і види землекористування у кожному поселенні, за винятком Староаджамської та Новоаджамської рот Єлизаветградського пікінерного полку, через пошкодження правого нижнього куточка мапи. Поскільки розміри земельних угідь під новосербськими поселеннями відмічені на мапі Нової Сербії 1776 р., то це дає можливість співставити їх.

Для дослідження стану залюднення півдня України певну вартість становить "Карта части Малой Татарии, очаковских ногайцев", складена І. Ісланьєвим навесні 1776 р. (масштаб – 1:420000)[51].

Взаємовідносини між поміщиками Слобідсько-Української губернії та запорожцями допомагає відтворити "Карта принадлежащих жителям г. Изюма поселений, присвоенных запорожцами", складена у 1773 р.[52].

Велику групу становлять мапи, котрі стосуються війни Росії з Туреччиною, будівництва оборонних споруд під час неї на південних рубежах Російської імперії. До них в першу чергу можна віднести: "Карту топографическую, или показание земель и областей, где были движения, компаненты, осады и баталии в 1769-1775 гг."[53], "Карту частей Малороссии, Польши, Молдавии и Крыма с показанием движений в минувшую войну 1769-1774 гг."[54], "Генеральную карту театра войны между Россией и Турцией 1769-1775 гг."[55], котрі дозволяють ознайомитися з місцями дислокації військ, пересуванням російських військ у межах Півдня України. Заходи царського уряду та командування російської армії у зміцненні південних рубежів Російської імперії, будівництві нових оборонних споруд, найбільшою мірою відбилися на "Карте части последней границы Российской империи с Оттоманской Портою между Азовским морем и рекою Днепром с указанием расположения крепостей на реках Берде и Конские воды", складеній у лютому 1770 р. під керівництвом генерал-поручика М. Деденьова (масштаб - 1:700000)[56]. На додатках до неї зображені плани окремих фортець. І хоча у заголовку зазначено, що вона подає відомості про останній кордон між Російською імперією та Портою, однак на ній позначені й кордони 1714 та 1742 рр., усі оборонні споруди, що знаходилися у межиріччі Дніпра й Сіверського Дінця, та найбільш важливі поселення. Новою є інформація про побудову Дніпровської лінії, що повинна була перекрити будь-яку можливість вторгнення кримської орди в межі Російської імперії, як це мало місце наприкінці 1768 р. Згідно цієї мапи, при Дніпрі, на березі річки Московки, та на узбережжі Азовського моря, на лівому боці Берди, відповідно – 3 і 2 фортеці малої величини, між витоками Кінських Вод і Берди – суцільний земляний вал та 3 ротних фортеці, в котрих повинні були розміститися 1014 гармат і 306 мортир. Все будівництво мало коштувати 1178549 крб.

За інформаційними можливостями дуже близька до неї "Карта Украинской линии от Днепра до Донца, с проектом укрепления границы по рекам Конские Воды и Берде до Азовского моря"[57]. Як і перша, вона складена також під керівництвом Деденьова, але дещо менша за розміром і масштабом (1:711000). Крім зазначених вище відомостей, на ній нанесені мечеті на лівій стороні р. Кінські Води. До неї додаються плани трьох фортець, тобто середніх, малих і ротних, які передбачалося збудувати на Дніпровської лінії. Усі ці разом узяті картографічні матеріали дають достатньо повну характеристику початкових планів укріплення кордону на дільниці між Азовським морем і Дніпром. Вся система укріплень на південних кордонах більш повно може бути вивчена при залученні ряду інших картографічних матеріалів: перш за все "Карты течения рек Миуса и Самбека, и побережья Азовского моря

с планами и профилями крепостей Таганрогской, Павловской и Семеновской"[58] (масштаб 1:252000) и "Карты района городов Керчь, Еникале, Тамань с нанесением границ с Крымским ханством"[59] (масштаб 1:84000), а також "Карты района устья Днестра с нанесением южной границы России по трактату 1774 г."[60] (масштаб 1:840000). До них можна ще додати узагальнюючу мапу південних кордонів Російської імперії (польською мовою)[61].

Найбільш численні та різноманітні картографічні матеріали припадають на останню чверть XVIII ст. Поява їх здебільшого обумовлена адміністративними реформами, котрі проводилися на півдні України протягом цього часу. Після Російсько-турецкої війни 1768-1774 рр. до складу Російської імперії увійшли землі між Дніпром і Бугом, що стало поштовхом до змін в адміністративному поділі. Згідно указу від 14 лютого 1775 р. на базі Новоросійської губернії створюється Азовська губернія[62]. Після ліквідації Запорізької Січі їх території розширилися за рахунок її земель. Крім запорізьких земель на схід від Дніпра до Азовської губернії у 1777 р. була включена Катерининська провінція, котра до цього знаходилась у складі Новоросійської губернії[63]. Зі створенням цих губерній проводяться в них переписи населених пунктів, на підставі яких потім складаються їх мапи. Однією з перших була "Генеральная карта Новороссийской и Азовской губерний" 1778 г. (масштаб – 1 дюйм : 10 верст)[64]. Вона охопила територію від Сіверського Дінця на сході до Південного Бугу й Синюхи на заході, від річок В.Вісі й Тясмина на правобережжі Дніпра, Ворскли – на лівобережжі, до Чорного й Азовського морів. Крім уже відмічених на більш ранніх мапах оборонних споруд, на ній позначені найбільш відомі поселення цих губерній.

Азовська губернія розташовувалася в межиріччі Дніпра й Сіверського Дінця. На півночі її межу становила Українська лінія, на заході – р. Дніпро, на півдні – Дніпровська лінія, Азовське море. До неї входили міста Керч і Єнікале та землі Війська Донського. Правда, донські козаки зберегли свою автономію у складі губернії. На початку 1777 р. вона складалася з Катерининської, Натальїнської, Бахмутської та Павлівської провінцій. Центром губернії спочатку була Белівська фортеця на Української лінії, а з 1782 р. – Катеринослав (нині – Новомосковськ)[65]. Згідно "Генеральной карты Азовской губернии с ее уездами, сочиненной И. Исланьевым 1782 г."[66] (масштаб – в 1 дюймі 10 російських верст), вона складалася з Азовського, Бахмутського, Торського, Натальїнського, Цариченського, Катерининського, Марієнпольського, Олександрівського та Павлоградського повітів.

Новоросійська губернія займала територію на правобережжі Дніпра та межиріччі Орелі й Псла. Спочатку вона ділилася на Кременчуцький повіт, Полтавську, Єлизаветградську, Слов'янську та Херсонську провінції. Але вже у 1779 р., як свідчить "Карта Новороссийской губернии с показанием 12 уездов"[67], вона поділялася на 12 повітів. Слід відмітити, що обидві мапи містять відомості про поселення, заводи,

торги, ярмарки, дороги, переправи, які дають можливість глибокого вивчення не лише адміністративного, але і господарського стану Півдня України.

Найбільш чисельну групу картографічних матеріалів становлять атласи (1784[68], 1787[69], 1790[70], 1793[71], 1795 рр.[72]), окремі мапи та плани[73] Катеринославського, Вознесенського (1795 р.[74]) намісництв і Новоросійської губернії (1799 р.[75]). Атласи мають мапи повітів, плани міст, а також додатки до них, описи дач, що подають коротку характеристику кожного поселення на час їх створення. Оскільки історія виникнення цих пам'яток була предметом дослідження О.І. Дружиніної[76], то хочеться зазначити, що ці картографічні матеріали разом із супровідними описами дають найбільш повну інформацію не лише про населені пункти, але й наявні оборонні споруди на цій території.

Наявні підготовчі матеріали до складання атласів намісництва ("План части Екатеринославского наместничества Бахмутского уезда с показанием казенных и владельческих селений, позначенных на оном казенных лесов в разных местах состоящих 1784 г."[77], "Ведомости к атласу Вознесенского наместничества открытого по высочайшему его императорского величества повелению в 10 день мая 1795 г. составленного из трех округов, отошедших от Екатеринославского наместничества, приобретенного от Порты Оттоманской Очаковской области и части оставленной от Брацлавской губернии и разделенной на 12 уездов"[78] та ін.) дозволяють не тільки відтворити технологію створення атласів і оцінити їх інформаційні можливості, але й відмітити їх значення для вивчення таких важливих питань з історії Півдня України, як територіально-адміністративний поділ, заселення й господарське його освоєння, політика царського уряду в цьому регіоні протягом XVIII ст.

Короткий огляд найбільш важливих картографічних матеріалів, що стосуються Півдня України XVIII ст., дає всі підстави стверджувати, що ця територія досить добре представлена таким видом історичних джерел, як картографічні матеріали, котрі в комплексі з іншими видами джерел дають можливість більш глибоко вивчити недостатньо досліджені питання залюднення та господарства Півдня України протягом XVIII ст., політику царського уряду стосовно цього регіону, простежити досконало всі зміни в його адміністративному поділі.

[1] *Эварницкий Д.И* . Карты Украины и Запорожья и планы р. Днепра // Труды XIII археологического съезда в Екатеринославе. 1905. – М., 1908.– С.51-60.

[2] Заслуговує уваги дослідження *В. Корда* "Матеріали до історії картографії України". – К.: Вид.ВУАН, Археограф. комісії, 1931. – 32 с.+41 к.

[3] До недавнього часу через невпорядкованість картографічних колекцій утруднювалось їх використання.

[4] В деяких архівах до середини 80-х років матеріали картографії зберігалися в спецфондах.

[5] *Кабузан В.М.* Заселение Новороссии в XVIII - первой половине XIX в. – М., 1976. – С.26-29.

[6] *Тимофеенко В.И.* Города Причерноморья во второй половине XVIII в. – К., 1984. – 218 с.

[7] *Кирилов И.К.* Цветущее состояние Всероссийского государства. – М., 1977. – С.19.

[8] *КордтВ* . Вказ. праця. – Мапа 41.

[9] *Пирко В.А.* Северное Приазовье в XVII-XVIII вв. – К., 1988. – С.49.

[10] Записки Одесского Общества истории и древностей российских (ЗООИД). – Одесса, 1844. – О.1. – С.351-354.

[11] ЦДАДА. – Ф.192. – Оп.1. – Спр.10.

[12] *Загоровский В.П* . Изюмская черта. – Воронеж, 1980. – 238 с.

[13] *Пирко В.А.* Торская укрепленная линия. // Вопр. Истории. – 1986. – No.1. – С.180-184.

[14] ЦДАДА. – Ф.248. – Оп.160. – Спр.456.- А.148 ж, 148 з, 148 и.

[15] ЦДАДА. – Ф.248. – Оп.160. – Спр.478. – А.299. Копія зберігається в ЦДВІА. – Ф.424. – Оп.1. – Спр.167, що датується 1735 р.

[16] *Пірко В.О.* 250-річчя з часу спорудження Української лінії // Укр. істор. журнал. – 1986. – No.8. – С.139-142.

[17] ЦДВІА.– Ф.424. – Оп.1. – Спр.1.

[18] Там само. – О.ВУА. – Спр.26043.

[19] *Галкович В.Г.* Картографічні джерела та їх застосування для вивчення історії України XVII ст. //УІЖ. – 1971. – No.9. – С.138-145.

[20] *Пірко В.О.* 250-річчя ... – С.141-142.

[21] ЦДВІА. – Ф.423. – Оп.1. – Спр.167.

[22] ЦДАДА. – Ф.248. – Оп.160. – Спр.555. – А.65.

[23] ЦДВІА. – Ф.460. – Оп.1. – Спр.7. У зменшеному вигляді вона опублікована К.В. Кудряшовим в книзі "Половецкая степь" (М., 1948).

[24] *КордтВ.* Вказ. праця. – С.16-17.

[25] ЦДВІА. – Ф.423. – Оп.1. – Спр.14.

[26] ЦДВІА. – Ф.423. – Оп.1. – Спр.17.

[27] Там само. – Спр.18.

[28] Там само. – Спр.19.

[29] ЦДАДА. – Ф.248. – Оп.160. – Спр.555. – А.67.

[30] ЦДВІА. – Ф.423. – Оп.1. – Спр.14.

[31] Там само. – О.846. – Спр.26029.

[32] ЦДВІА. – Ф.416. – Оп.1. – Спр.238.

[33] Там само. – О.423. – Спр.20.

[34] ЦДВІА. – Ф.416, оп.1, спр.1.

[35] Там само. – О.ВУА. – Спр.26031.

[36] Там само. – Спр.2603.

[37] Там само. – Спр.26032.

[38] Там само. – Спр.26033.

[39] Там само. – Спр.26034.

[40] *Кабузан В.М.* Вказ. праця. – N.93-95.

[41] ЦДВІА. – Ф.416. – Оп.1. – Спр.240.

[42] *Галкович В.Г.* Вказ. праця. – С.145.

[43] Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). Собрание 1. – Т.16. – No.12099.

[44] Там само. – Спр.12180.

[45] *Кабузан В.М.* Вказ. праця. – N.53-54.

[46] ЦДВІА. – Ф.ВУА. – Спр.16194.
[47] Там само. – Спр.26036, 26037.
[48] Там само. – О.416. – Оп.1. – Спр.243.
[49] Там само. – О.ВУА. – Спр.19147.
[50] Там само. – Спр.26038.
[51] Там само. – Ф.416. – Оп.1. – Спр.244.
[52] Там само. – Ф.ВУА. – Спр.25648.
[53] Там само. – Ф.846. – Оп.1. – Спр.592.
[54] Там само. – Спр.565.
[55] Там само. – Спр.569.
[56] Там само. – Ф.424. – Оп.1. – Спр.29.
[57] Там само. – Спр.31.
[58] Там само. – Ф.424. – Оп.1. – Спр.43.
[59] Там само. – Ф.423. – Оп.1. – Спр.21.
[60] Там само. – Спр.22.
[61] Там само. – Ф.416. – Оп.1. – Спр.229.
[62] ПСЗ. – Т. XX. – No.14252.
[63] Там само. – No. 14658.
[64] ЦДВІА. – Ф.ВУА. – Спр. 20126; ЦДАД. – Ф.192. – Оп.1. – Спр.4.
[65] *Кабузан В.М.* Вказ. праця. – С. 54-55.
[66] На 1779-1782 рр. припадають 6 мап Азовської губернії (ЦДВІА. – Ф.ВУА. – Спр.25650, 25651, 25652, 25793, 25794, 25795).
[67] Там само. – Спр. 26039.
[68] Там само. – Спр. 18724.
[69] Там само. – Спр. 18725.
[70] Там само. – Спр. 20769.
[71] Там само. – Спр. 20770.
[72] Там само. – Спр. 18729.
[73] Там само. – Спр. 18726, 20145.
[74] Там само. – Спр. 20152.
[75] Там само. – Спр. 20159.
[76] *Дружинина Е.И.* Вказ. праця. – N.9-14.
[77] ЦДВІА. – Ф.423. – Оп.1. – Спр.34.
[78] Там само. – Ф.ВУА. – Спр.18333.

В.А. БРЕХУНЕНКО *(Київ)*

"УКРАЇНІКА" В ПРИКАЗНІЙ ДОКУМЕНТАЦІЇ МОСКОВІЇ XVI-XVII ст.: ПРОБЛЕМА РЕКОНСТРУКЦІЇ ПЕРВІСНОГО СКЛАДУ

Теза про наріжну роль джерельної бази в колі чинників, що підставово узасаднюють якість будь-якого історичного дослідження, здається, ще ні в кого не викликала задовільно вмотивуваних, концептуально оформлених заперечень. Навіть прибічники постмодернізму з їх абсолютизацією ролі історика не спромоглися осмислити на теоретичному рівні своє, м'яко кажучи, другорядне ставлення до проблеми повноти джерельної бази дослідження. Власне висновок про відведення постмодерністами історичному джерелу якщо не маргінесного, то принаймні не традиційно уявлюваного місця в лабораторії дослідника постає не з їхніх прямих артикуляцій, а скоріше як один із наслідків аналізу концептуального закроєння постмодернізму[1] .

У межах же "проджерельної" парадигми вершиною піраміди ключових складників є положення про те, що тільки використання репрезентативної (або самодостатньої) джерельної бази закладає необхідні підвалини для грунтовних студій. При цьому, однак, з усього спектру компонентів проблеми репрезентативності на теоретичному рівні по суті з'ясовані лише рамкові критерії. Ступінь репрезентативності джерельної бази визначається як рівнодія двох інтегральних чинників: характеру співвідносності залучуваного до дослідження комплексу джерел з тим, який реально існував та існує на момент дослідження, й ступеня повноти відображення в першому досліджуваної дійсності. Відтак репрезентативна (самодостатня) джерельна база, по-перше, відображає основні інформативні властивості масиву джерел з проблеми,

що реально існував (в ідеалі), чи хоча б того, який існує на момент дослідження (досяжна мета); по-друге, за своїм інформативним потенціалом відкриває можливості для повнокровного (щоразу з точки зору парадигми розвитку історичної науки) відтворення відповідного фрагмента минулого.

Коли ж мова заходить про закономірності формування такої джерельної бази й про вироблення універсальних методик утворення репрезентативної вибірки, одразу дається взнаки брак відповідних напрацювань, породжений у свою чергу нерозв'язаністю підставових проблем. З одного боку, на сьогодні у більшості випадків можна лише приблизно окреслити реальний вміст первісної джерельної бази, а то навіть і її структуру. До цього спричинилося переплетіння двох основних факторів: значні природні втрати та відсутність (за поодинокими винятками) грунтовних досліджень зі специфіки продукування, відкладення й збереження наявних нині комплексів писемних джерел. З іншого боку, нез'ясовані закономірності відображення дійсності й кодування інформації в більшості різновидів джерел. Усе це унеможливлює вироблення універсальної методики формування репрезентативної джерельної бази і водночас створює для дослідника замкнуте коло: визначити ступінь репрезентативності джерельної бази, з'ясувати інформаційні прогалини, можна лише у підсумку дослідження, тоді як це слід було б зробити на старті. Звідси надмірне вивищення при утворенні вибірки суб'єктивного фактора, особливо при зверненні до проблематики часів масового документа. Нерідко джерельні бази нагадують строкату нічим серйозним не вмотивовану добірку джерел, єдиним критерієм формування якої є спроможність залучати ті чи інші позиції.

За таких умов, а саме за умов розмитості уявлень про механізми формування самодостатньої вибірки по суті єдиним задовільним виходом є притягнення якомога повнішої сукупності джерел і наближення в такий спосіб реальної джерельної бази до потенційної, а то й до первісної.

Сказане вище, між іншим, унаочнює потребу реконструкції початкового стану цілісних природним чином сформованих корпусів писемних джерел. Проте реалізація такого сценарію, на жаль, можлива далеко не завжди. Непереборними перешкодами стають необоротні втрати джерел і цілих джерельних зібрань, брак описів доби формування того чи іншого корпусу джерел, розпорошення колись компактних масивів по різних збірках, неможливість бодай фрагментарного відтворення тексту втрачених джерел тощо.

Стосовно джерельних масивів з історії України XVI-XVII ст., то одним із лічених щасливих винятків постає представницький корпус джерел, що відклався в надрах архівів московських приказів як невід'ємна складова приказної документації, породженої функціонуванням московської управлінської вертикалі на південному та південно-західному напрямках, а також зносинами Москви з Польщею, Туреччиною, Кримом, Молдовою, Українською козацькою

державою (з середини XVII ст.), царгородськими патріархами, ногайськими татарами, козацтвами Дніпра, Дону, Волги, Яїка й Терека, північнокавказькими чинниками.

Означений корпус не є компактним. У зв'язку з тим, що компетенції приказів, орієнтованих на обслуговування сфер так чи інакше пов'язаних з українською проблематикою, почасти перетинались, він розподілився по кількох генетично пов'язаних між собою зібраннях Посольського, Розрядного, Малоросійського приказів. Цілісність масиву досягається об'єднанням джерельних зібрань з наступних сучасних фондів: "Зносини Росії з Грецією" (ф.52), "Зносини Росії з Молдовою та Валахією" (ф.68), "Зносини Росії з Польщею (ф.79), "Зносини Росії з Туреччиною" (ф.89), "Зносини Росії з Кримом" (ф.123), "Зносини Росії з Грузією"(ф.110), Донські справи (ф.111), "Кабардинські й черкеські справи" (ф.115), "Кумицькі й Тарковські справи" (ф.121), "Малоросійські справи" (ф.124), "Зносини Росії з ногайськими татарами" (ф.127), Малоросійський приказ (ф.227), стовпці Білгородського, Московського, Новгородського, Севського, Приказного столів Розрядного приказу (Ф.210). При цьому лише сучасний ф.111 є наполовину штучним. Утворений він на початку XIX ст. відомим російським архівістом С.Строєвим, який додав до зафіксованих в описі Посольського приказу 1673 р. донських стовпців деякі донські стовпці з Турецьких справ. Решта фондів відбиває історично сформовані зібрання.

Першорядного значення приказній "україніці" надає, з одного боку, існування в XVI-XVII ст. передумов для щільного задокументування в рамках приказного діловодства української проблематики, а з іншого - значні втрати джерел з низки інших важливих масивів. Достатньо згадати хоча б найдошкульніше – втрачені цілісні комплекси, як-то: Архів Старого Коша, Гетьманський архів другої половини XVII ст., Архів Кримського ханату, Архіви Донського, Волзького, Яїцького, Терського, Гребінського військ. До всього відсутність у такого ключового продуцента "україніки" як польське діловодство XVI-XVII ст. більш-менш стрункої системи зберігання поточної документації (крім судово-адміністративної) призвела до осідання основної маси джерел по приватних колекціях з усіми невтішними наслідками, які звідси витікають (перевага списків над оригіналами, суттєві втрати, частий брак описів, потрібних для уяви про початковий вигляд колекцій).

Не зупиняючись тут на особливостях кодування інформації загалом і дотичної української історії зокрема, в різних різновидах приказної документації, а також на інформаційному потенціалі комплексу в цілому (це окрема велика розмова), зауважу лише, що дослідники української історії ще від часів Д.Бантиша-Каменського звернули увагу на вміст Посольського архіву, а від Г.Карпова – й архіву Розрядного. Однак до сьогодні потенціал обох архівів використовується украй слабо.

Відправною точкою появи в приказній документації XVI-XVII ст. представницького корпусу джерел з історії України безумовно стала

пильна зацікавленість Московії процесами, що протікали в Україні та на стичних теренах. Сфокусованість Москви на стратегічному протистоянні з Польсько-Литовською державою за києво-руську спадщину та на утвердженні в Полі, на Дону, Волзі, Яїку й Тереку постійно вимагала повнокровної інформації про перебіг подій, а значить тягнула за собою появу відповідного потоку документів, пов'язаних з реалізацією власного курсу. Крім того, ключове місце України в системі тодішньої східноєвропейської рівноваги, а також та чи інша присутність українського сліду практично в усіх значущих регіональних проблемах зумовили багатоплановість такої інформації та розшарування останньої по джерелах різного діловодного походження. Водночас це відпочатково заклало передумови як для перемішування "україніки" з іншими документами генетично спорідненого діловодства, так і для розпорошеності її по різних природним чином сформованих одиницях зберігання (детальніше про них далі) та структурних складових приказних архівів.

Під потреби Москви протягом XVI ст. сформувалася доволі ефективна багатоканальна система інформаційного забезпечення та документообігу, що обслуговував процес реалізації зворотного впливу. Ключовими елементами цієї системи були посольська служба та інститут воєвод міст південного та південно-західного порубіжжя. Московські посли, гінці, розмінщики, тлумачі забезпечували вивідування різноманітних відомостей у місцях призначення, а з 70-х років XVI ст. до обов'язків посольської служби ввійшло також збирання подорожньої інформації[2]. Воєводи згромаджували свідчення від вихідців з України, Білорусі, Литви, Польщі, турецького й татарського полону, від українських, донських, волзьких, яїцьких, терських, гребінських козаків, засилали спеціальних вивідувачів, виконували різноманітні царські накази тощо. Специфічним джерелом інформації були офіційні стосунки Москви з козацькими спільнотами. Вершину піраміди утворювали Посольський та Розрядний прикази, які акумулювали документацію, що надходила з місць, і формували зворотний потік.

Щоправда, описана в загальних рисах система, продуктом якої став відповідний комплекс приказної документації й "україніки" в ньому, далеко не завжди мала такий викінчений вигляд. Особливо збідненою вона була в XVI ст. Зокрема, в Астрахані воєводи з'явилися лише в середині XVI ст., Самара, Саратов, Царицин закладаються в кінці 80 - на початку 90-х рр. XVII ст., лише в 90-х будується білгородська захисна лінія, терська воєводська канцелярія функціонувала з 1567 по 1571рр., а далі з 1588 р. Лише до початку 70-х років XVI ст. відносяться початки офіційних контактів Москви з волзькими та донськими козаками, а з яїцькими – до середини 80-х років XVI ст. Розладнаною з відомих причин виглядає управлінська вертикаль в роки Великої Московської Смути. І тільки з 10-х років XVII ст. присутні усі складники, що й уможливило високу щільність задокументування тодішніх процесів. Фактично можна

вести мову про те, що система постійно еволюціонувала й остаточно сформувалася тільки під кінець XVI ст. Відсутність в попередні часи більшої частини тих чи інших елементів обмежувала потік документації до московського центру, а звідси й інформативні можливості приказних архівів. Найгіршою виглядає ситуація першої половини XVI ст., коли ще не оформилася приказна система й з усіх елементів функціонували лише посольська складова та інститут воєвод південно-західного прикордоння. Та й то посли не були зобов'язані до спеціального збирання подорожньої інформації.

Як видається, рельєфно виділяються наступні етапи розвитку системи:

1. Кінець XV - середина XVI ст. – доба домінування посольської документації, доважком до якої була переписка центру з воєводами південно-західного прикордоння;

2. Середина XVI - 80-років XVI ст. – утворення приказної системи управління, в рамках якої діловодство стосовно порушеної проблематики зосереджувалося в Посольському та Розрядному приказах, формування таких осередків продукування документації як інститут астраханських, самарських, терських воєвод, започаткування контактів Москви з волзьким, донським, яїцьким, терським козацтвами;

3. Кінець XVI ст. – заключний етап витвору системи, змістом якого стала поява потужного продуцента джерел в особі воєводських канцелярій новозбудованих міст-фортець на Волзі (Самара, Саратов, Царицин) та в межах білгородської оборонної лінії – Воронежа, Білгорода, Валуйок, Лівен та ін.;

4. 1603-1613 рр. – розладнання системи у зв'язку зі Смутою;

5. Середина 10-х років - середина XVI ст. – функціонування системи в оптимальному режимі.

Паралельно формуванню зазначеної системи устійнювалися норми приказного діловодства, специфіка яких іманентно уможливлює порушення питання про реконструкцію первісного складу "україніки" та й архівів Посольського та Розрядного приказів загалом. Ключове місце тут безумовно слід відвести спрямованості приказного діловодства на збереження усього комплекту документації, яка потрапляла до приказів та виготовлялася в них. Згідно з відповідними приписами, приказні дяки й піддячі мали докладати максимум зусиль задля впорядкованого зберігання документів й уникнення втрат. Заборонялося приватно виносити документи з приказних *ізб*[3]. А Розрядний приказ до того ж відповідав за архівну діяльність воєводських канцелярій. У XVII ст. запроваджуються вимогливі правила зберігання поточної документації в останніх[4].

У приказах документацію (власну й ту, що надійшла з місць) підклеювали в *стовпці* ("столпцы"). Окремо в Посольському приказі зберігали частину царських грамот та адресованих царю дипломатичних документів, утворивши спеціальний відділ – *грамоти*. Ті позиції, які з

суб'єктивних причин (найчастіше через недогляд чи недбалість піддячих) не потрапили до стовпців, складали в осібне місце. Це зібрання отримало назву *різне* ("рознь"). У Посольському приказі широко практикувалося переписування докуметації зі стовпців до спеціальних *книг* за тематично-хронологічною ознакою. І хоча в такий спосіб копіювалися далеко не усі документи, книги часто залишаються єдиними значущими компенсаторами безповоротно втрачених стовпців.

За діловодним походженням приказна документація ділиться на дві великі групи – вхідна та місцева. До останньої належать документи, що призначалися зовнішньому користувачеві, а також орієнтовані на внутрішні потреби приказу й центру в цілому. Вхідна документація включає в себе наступні різновиди джерел: статейні та вістеві списки, відписки, допитові свідчення, чолобитні, листи та грамоти із зарубіжжя, міжнародні договори. Місцева – царські грамоти, накази, пам'яті, записи переговорів, записані в приказах допитові свідчення, різноманітні примітки ("пометы"), естракти джерел, списки ("списки") та ін.

У Посольському приказі документацію групували за об'єктами зносин, а в середині таких груп стовпці та книги формували за посольськими місіями. Комплект документації посольства поділяється на дві взаємопов'язані гілки – *відправлення* ("отпуск") та *приїзд* ("приезд"). До першої входять копії оригіналів документів, що вручалися послам перед від'їздом (царські грамоти, накази, пам'яті). До другої групи належать документи, укладені послами під час сповнення посольської місії та після її завершення (статейні списки, відписки, чолобитні), а також документи, так чи інакше пов'язані з функціонуванням даного посольства (відписки воєвод, козацьких Військ, допитові свідчення та чолобитні різних осіб).

Здебільшого посольські стовпці та книги обіймали увесь комплект чи одну з двох його складових. Проте нерідко з суто бюрократичних міркувань до одного стовпця потрапляло два комплекти посольських документів, або об'ємна документація одного посольства розділялася на два чи декілька стовпців.

Аналогічний принцип був притаманний і діловодству Розрядного приказу. Але поруч із посольськими стовпцями тут подибуємо й стовпці, вміст яких породжений стосунками центру з воєводами південно-західного прикордоння. Такі стовпці сформовані за хронологічною ознакою. Натомість у Розрядному приказі переважало хаотичне формування стовпців як наслідок поєднання куди ширшої компетенції приказу та суто бюрократичної складової. Тому найчастіше до одного й того ж стовпця потрапляла документація, що надходила з різних місць від Воронежа до Великих Лук чи Новгорода.

Зауважена вище практика виготовлення копій вихідної документації та різноманітних виписок з неї була характерною не тільки для Посольського приказу. Існувало непорушне правило, за яким усі царські грамоти, накази, пам'яті перед відправленням адресату чи врученням

копіювалися. Такі копії відкладалися в стовпцях, або в книгах. А відтак мусив зберігатися повний комплект документації, призначеної не тільки послам, гінцям, тлумачам, а й воєводам, козацьким спільнотам тощо. Крім того (і це має ключове значення), широко застосовувалася практика виготовлення різноманітних екстрактів та регестів, а також "списків" з екстрактів та регестів. Здебільшого під такі операції потрапляли відписки та допитові свідчення.

Не менш важливе й те, що формуляри царських грамот, наказів, пам'ятей допускали включення до вказівок про попередньо направлені цьому адресатові (а то й іншим) грамоти, накази, а також про отримання від нього та від інших осіб відписок чи допитових свідчень. Часто-густо справа не обмежується лише згадками й подаються короткі естракти "засвічених" документів. Принципово схоже явище знаходимо й у відписках. Тут маємо екстракти царських грамот, наказів, а також відписок, попередньо направлених до Москви або отриманих від інших адресатів. Тексти ж допитових речей у відписках, на відміну від царських грамот, передаються, як правило, майже дослівно.

Врешті, двома останніми чинниками, що узасаднюють реалізацію проекту, є наявність укладених в XVII ст. описів Посольського приказу та порівняно незначні втрати представлених в описах стовпців та книг з перелічених вище фондів. Натомість фатально величезні втрати Посольського та Розрядного архіву за XVI ст. унеможливлюють реконструкцію первісного складу масиву за той період.

Описи Посольського приказу 1614-1615, 1626, 1632, 1671 рр. дають лише рамкові уявлення щодо вмісту Посольського архіву. Три з них видрукувані й доволі докладно прокоментовані[5]. Під кутом зору нашого завдання ключове значення має те, що кожного разу попри підмічену В.Гальцовим[6] еволюцію різних елементів системи описування, у тому числі й формуляру описової статті, за об'єкт брався не окремий документ, а природним чином сформована одиниця зберігання (стовпці, книги, різне й грамоти). У перших трьох описах такі одиниці зберігання згруповані в окремі розділи, а в межах останніх розміщені за об'єктами зносин. Упорядники опису 1673 р. взяли на озброєння зворотний принцип, що дозволило їхньому дітищу відобразити й особливості діловодства Посольського приказу, і специфіку архіву. Спершу вся документація була розподілена за об'єктами зносин, а далі – за одиницями зберігання, всередині яких за хронологічною ознакою. Зазнавав змін і формуляр описової статті.

Як вже з'ясовано[7], типовий формуляр склався ще в процесі підготовки опису 1626 р. У 1632 р. цей формуляр був фактично повторений, а в 1673 р. покладений в основу при скороченні основної частини.

Ідеальний формуляр 1626 та 1632 рр. містить наступні елементи: ідентифікатор одиниці зберігання за об'єктом зносин (наприклад "столп крымской"), короткі загальні вказівки про видову чи тематичну ознаку, хронологічні рамки, ступінь збереження, фізичний стан. Приміром:

"Столп крымской 123-го году августа по 24 число; отпуск околничего князя Григорья Волконского да дьяка Петра Овдокимова, поплел, верху нет"[8]. Іноді вказівка на хронологічні рамки стовпця випадала, як це сталося, зокрема, зі стовпцем, що містив відписки тих таки Г.Волконського та П.Овдокимова ("Отписки ис Крыму князя Григорья Волконского да дьяка Петра Овдокимова расклеился и верху нет"[9]). Але як у зауваженому, так і в більшості інших випадків пропуски дат з'являються лише за умови сусідування генетично споріднених стовпців, де такі дати вказувались. Подеколи стовпці, не датовані в описі 1626 р., в описі 1673 р. значаться вже з хронологічними рамками, як, скажімо, щойно згаданий стовпець з відписками Г.Волконського та П.Овдокимова: "Столпик, а в нем отписки, каковы писали к великому государю ис Крыму послы князь Григорей Волконский да дьяк Петр Овдокимов 123-го году, начала нет"[10]. У кожному разі відсутність хронологічних рамок не стоїть на заваді ідентифікації нинішніх стовпців з описаними в XVII ст.

Ключову роль відіграє тут брак іншого – поджерельного реєстру стовпців та книг. Для прикладу, у згаданому вище стовпці крім відписок послів є відписки воронезьких та валуйських воєвод, допитові свідчення різних осіб, царські грамоти[11]. Отже, описи XVII ст. дають змогу лише уявнити ступінь збереження власне стовпців, книг, грамот, "різного" та ступінь повноти одиниць зберігання. Ідентифікувати описані в XVII ст. стовпці нескладно, оскільки в подальшому їхній вміст не перемішувався. Чинні ж нині описи – результат копіткої праці Н.Бантиша-Каменського – відбивають порядок, притаманний первісній структурі архіву Посольського приказу.

Зіставлення описів XVII ст. між собою та з теперішнім складом відповідних фондів однозначно схиляє до висновку, що московська пожежа 1626 р. з її невтішними наслідками для Посольського архіву виявилася своєрідним рубежем, після якого втрат на рівні одиниць зберігання різко поменшало. Хоча, строго кажучи, такий висновок з повним правом можна прикласти лише до зібрання за XVI – 1673 р. Брак описів кінця XVII - початку XVIII ст. не дає підстав для подібної переконаності стосовно кількості стовпців, книг, грамот та "різного", сформованих в останній чверті XVII ст. Однак те, що архів тоді оминули стихійні лиха, дозволяє з великою долею вірогідності поширити зазначений вище висновок і на склад архіву за 1674р. - початок XVIII ст. Додаткових аргументів додає тут і той факт, що як свідчить аналіз, між 1626 та 1673 рр. вкрай рідко подибуємо схуднення стовпців, які в описах 1626 та 1632 рр. значаться як цілісні.

Найдошкульніших втрат зазнали потрібні нам складові Посольського архіву, як і архів в цілому, під час пожежі 1626 р. При укладенні післяпожежного опису 1626 р. не виявилося майже 95% польських стовпців, 36-и кримських стовпців за 1587-1602 рр., 4-х ногайських стовпців за 1598-1610 рр., 6-х молдовських за 1574-1603 рр.,

30-ти грамот кримських ханів до московських царів за 1583 (1584) – 1604 (1605). Крім того, суттєві втрати були й протягом XVI ст. Що ж торкається долі документації за 1627-1673 рр., то й тоді, за нашими спостереженнями, ушкоджень (хоча й порівняно незначних) не оминув жоден з фондів. Але частка втрат не перевищує 5-7% .

Не була милостива доля й до Розрядного архіву Він також зазнав суттєвих втрат, і знову ж таки в основному документації за XVI ст. Зі стовпців, що тоді сформувалися, до наших днів дійшли буквально одиниці. Опис 1626-1627 рр., що охопив вцілілі в пожежі 1626 р. стовпці, сам згорів у 1812 р. – фатальному для архіву Розряду[12]. За свідченнями очевидців, французи тоді насипали цілий пагорб із розрядних стовпців та книг і підпалили його[13]. Описи 1668 та 1680 рр., на жаль, охопили лише частину архіву. Отже, сьогодні залишається лише зауважити відповідність сучасного фонду стовпців Білгородського, Московського, Новгородського, Приказного, Севського столів його наповненню, зафіксованому фундаментальними описами Розрядного архіву кінця XIX- початку XX ст.

Власне колосальні втрати документації як Посольського приказу, так і Розряду за XVI ст. стали тим чинником, який принципово унеможливив реконструкцію первісного складу архіву за цей період і змусив обмежитися XVII ст., бо блокував використання механізмів реконструкції, закладених простеженими вище особливостями приказного діловодства. Адже, враховуючи формуляр описової статті описів Посольського приказу та брак бодай подібних описів приказів Розрядного та Малоросійського, відновлення втрачених текстів чи хоча б окреслення реальних втрат має спиратися на переплетіння наступних чинників: а) орієнтації приказного діловодства на збереження усього комплекту вхідної, вихідної та внутрішньої документації; б) широкого застосування в усіх трьох приказах практики виготовлення копій вихідної документації (у тому числі перекладів з іноземних мов), а також укладення довідок, локальних списків та естрактів джерел; в) проникнення до формуляру царських грамот, відписок та статейних списків екстрактів сторонньої документації та згадок про неї; г) можливість розпорошення джерел з однієї і тієї ж справи чи тематики по різних одиницях зберігання, а то й по різних фондах. Ясно, що у випадку зі втратами за XVI ст. обриваються хронологічні нитки між вцілілими одиницями зберігання і втраченими, а тому неможливо уявити склад останніх, не кажучи вже про відновлення текстів колись наявних у них джерел. Приступне лише вужче завдання – реконструкція складу контекстного оточення наявних одиниць зберігання. З іншого боку – і це принципово – внаслідок специфіки приказного діловодства реконструкція первісного складу "україніки" неможлива без охоплення цією процедурою цілісного корпусу приказної документації – продукту реалізації політичного курсу Москви щодо її південного й південно-західного порубіжжя, Поля, поясу Дон-Волга-Яїк-Терек, а також зносин Московії з Річчю Посполитою, Туреччиною,

Кримом, ногайськими татарами, молдовськими князівствами, царгородськими патріархами, запорозькими козаками, Українською козацькою державою.

Практична ж реалізація планів стосовно окресленого масиву, як думається, має передбачати послідовне виконання наступних дослідницьких операцій:

- з'ясування ступеня внутрішньої повноти відповідних стовпців та книг;
- каталогізація наявних джерел, у тому числі їхніх списків;
- облік джерел, естракти яких чи згадки про які містяться в інших джерелах;
- зіставлення результатів обліку з каталогом, вияв прогалин в останньому;
- створення картотеки реальних втрат (при цьому має враховуватися видова структура таких конструкцій як "відправлення", "приїзд", а також наявність у первісному складі приказної документації допитових свідчень тих осіб, вказівка на переміщення яких до Москви міститься у відписках воєвод, послів, розмінщиків, козаків, у статейних списках, та царських грамотах);
- з'ясування можливостей реконструкції текстів втрачених джерел на підставі естрактів. Реалізація такого завдання включає:
  а) дослідження формуляру естрактів, вияв його модифікацій;
  б) дослідження формуляру різних різновидів приказної документації;
  в) зіставлення естрактів з цілісними текстами, у випадках, коли останні збереглися, з'ясування можливої залежності формуляру і повноти наративної частини естракту від видових особливостей прототипа;
- реконструкція тексту джерел чи його фрагментів у придатних для такої операції випадках;
- укладення генерального реєстру приказної документації, до якого входять джерела, що збереглися, естракти джерел, джерела, згадані в інших джерелах, вказівки на ступінь заповнення прогалин, утворених втратами об'єктів зберігання чи їх частин.

Безумовно у процесі практичної реалізації задекларованого проекту можуть з'явитися додаткові обставини, які слід буде врахувати. Крім того, апробована методика може стати основою при реконструкції інших складових Посольського та Розрядного архівів. А суттєві вигоди для дослідників, як уявляється, безперечні.

[1] Див., зокрема Дашкевич Я. Постмодернізм та українська історична наука // Україна крізь віки. – К.,2000. – С.15-29.

[2] *Рогожин Н.* Посольские книги России XV – начала XVII вв. – М.,1994. – С.101.

[3] *Самоквасов Д.Я.* Русские архивы и царский контроль приказной службы в XVII веке. – М.,1902. – С.13-35.

[4] Див. детальніше: *Оглоблин Н* .Провинциальные архивы России в XVII в. // Вестник археологии и истории. – СПб.,1886. – Вып.VI. – С.78-123.

[5] Описи Царского архива XVI в. и архива Посольского приказа 1614 года. – М.,1960; Опись архива Посольского приказа 1626 года. – М.,1977. - Ч.1-2.; Опись архива Посольского приказа 1673 года. – М.,1990. – Ч.1-2.

[6] Опись архива Посольского приказа 1626 года. – Ч.1. – С.9-11; Опись архива Посольского приказа 1673 года. – Ч.1. – С.11-16.

[7] Опись архива Посольского приказа 1626 года. – Ч.1. – С.10-11; Опись архива Посольского приказа 1673 года. – Ч.1. – С.15.

[8] Опись Посольского приказа 1626 года. – С.278.

[9] Там же.

[10] Там же.

[11] Російський державний архів давніх актів. – Ф.123. – Опис 1. – 1614 !3. – Арк.68-69, 124-132, 161-166.

[12] Описание документов и бумаг, хранящихся в Московском архиве Министерства юстиции. – М.,1888. – Кн.5. – С.66.

[13] Там же.

І.Б. СКОЧИЛЯС *(Львів)*

ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКІ ПАРАФІЯЛЬНІ ПЕЧАТКИ СТАРОСОЛЬСЬКОГО ДЕКАНАТУ ПЕРЕМИШЛЬСЬКОЇ ЄПАРХІЇ XIX - ПОЧАТКУ XX ст.

Серед великого розмаїття тем української сфрагістики досі маловідомим залишається такий напрямок, як церковна сфрагістика. Дослідження в цій галузі охоплюють печатки митрополитів, ігуменів, священиків та урядовців консисторії; печатки установ – консисторії, ординаріату, крилосу, семінарій, бібліотек, деканатів; печатки монастирів; парафіяльні печатки. Зупинимося на останніх. Єдиною працею в довоєнний період про парафіяльні печатки (Буковина) є монографія Миколи Грамади[1]. Він зібрав та каталогізував 327 печаток і подав 231 ілюстрацію. На сучасному етапі вийшла низка праць молодих українських істориків, присвячених парафіяльній сфрагістиці Львівської, Перемишльської, Станіславської єпархій та Правобережної України[2]. Для поглиблення студій важливого значення набуває виявлення та введення в обіг сфрагістичного матеріалу у межах окремих деканатів, що в майбутньому дасть змогу дослідити еволюцію парафіяльних печаток у кожній з єпархій зокрема, та на українській етнічній території загалом.

У середині XIX ст. до складу Старосольського деканату Перемишльської єпархії входило 15 парафій. Усі населені пункти мали давні християнські традиції. Про існування в їхніх межах храмів збереглися документи ще з XVI-XVII ст. Наступні парафії отримали ерекційні грамоти в 1514 р. – Хирів[3], 1568 р. – Букова[4], 1546 р. – Ляшки Муровані[5], 1556 р. – Сушиця Велика[6], 1577 р. – Чаплі[7], 1642 р. – Воютичі[8], 1671 р. – Гуменець[9], 1690 р. – Волча Долішня[10], 1694 р. – Викоти[11]. Шематизми подають відомості про будівництво нових храмів у с. Гуменець – 1646 р.[12],

с. Ляшки Муровані – 1720 р.[13], с. Букова – 1743 р.[14], с. Ракова – 1775 р.[15], с. Фельштин – 1790 р.[16], а про церкву в Розсохах зазначено, що вона існувала ще "за татар"[17].

Протягом XVIII ст. для затвердження церковних документів використовували особисті печатки священників. А з кінця XVIII - початку XIX ст. в обіг почали входити парафіяльні печатки.

Під час опрацювання фондів ЦДІА України у Львові, Державного Архіву в Перемишлі, Національного музею у Львові, було виявлено 19 печаток Старосольського деканату. У чотирьох парафіях – Стара Сіль, Фельштин, Хирів та Чаплі – по два різних варіанти. Віднайдені матеріали дають змогу простежити еволюцію матриць, встановити їхні періоди функціонування та, по можливості, причини заміни старих штемпелів на нові.

У церковному діловодстві можна виділити певні групи документів, котрі засвідчувалися печатками. Найчисельнішими серед них є фінансово-майнові матеріали. Насамперед це стосується відомостей про прибутки та витрати парафій[18], про їхню відсутність[19] або отримання різноманітних коштів чи пожертвувань[20].

Наступною за збереженістю є парафіяльна кореспонденція, в основному офіційне листування між парафією та різними церковними установами[21]. У такому листуванні часто торкалися фінансових питань, з'ясовувалися різноманітні проблеми, а також повідомлялося про необхідність будівництва нової церкви, дзвіниці, цвинтаря тощо. Меншою кількістю представлені документи метричного характеру[22] та статистичні відомості[23]. Є ще один вид - документи адміністративно-церковного характеру. Це заяви-зобов'язання священиків бути присутніми на церковних деканальних соборчиках, відслужити певну кількість Служб Божих у різних наміреннях. Так звані "Reversales", які трапляються досить рідко, були своєрідною "присягою" священика при вступі на нову парафію. Парохи зобов'язувалися вірою і правдою служити й австрійській владі, і своїй церкві, ні за яких обставин не відступати від греко-католицької віри, дбати про добробут парафії та прославлення Христа[24].

Простежуючи хронологію документів, неважко встановити тривалість використання церковних матриць. Проведені підрахунки показали, що з поч. XIX ст. до останнього десятиліття XIX ст. штемпелі функціонували досить довго – від 48 до 94 років. Це характерно для певного виду печаток: овальної форми, розміри приблизно 45х35 мм, легенда обведена двома концентричними овалами (виконані переважно у вигляді з'єднаних між собою крапочок), по обідку йде напис: ПЄЧАТЬ ЦЄРКВИ...; сюжетне зображення відповідає титулу церкви. Дослідження форми, розмірів, розташування легенди, палеографії написів, манери виконання сюжетного зображення таких відтисків, а їх є 12 шт. (тобто близько 63%), дало змогу зробити висновок, що всі ці матриці були виконані в кінці XVIII - на початку XIX ст., можливо, за одним замовленням і в одній установі.

Порівнюючи з хронологією документів, на яких збереглися відтиски, можна припустити, що період функціонування усіх цих матриць наближається до 90-100 років.

В останньому десятилітті XIX - початку XX ст. з'являються нові церковні матриці. Для них властивий різнобій у підходах до виготовлення штемпелів. Це стосується форм, розмірів, змісту та характеру написів, сюжетного зображення або його відсутності. Період використання таких печаток значно скорочується (порівняно з попередніми) і становить приблизно 10-25 років.

Заміна старих матриць на нові відбувалася з різних причин. Найчастіше через втрату штемпеля, що могло статися внаслідок якихось стихійних лих (пожежа, потоп), недбалості осіб, відповідальних за печатку, при перенесенні канцелярії на нове місце чи у нову церкву, під час переїзду священика на іншу парафію.

Ще однією важливою причиною було фізичне зношення матриці, внаслідок чого стиралося сюжетне зображення, втрачалася чіткість напису і важко було визначити, якій саме парафії належить дана печатка. Але оскільки основа штемпеля виготовлялася зі сплавів металів, отже, була досить міцною, а сам штемпель використовувався не надто інтенсивно, то переважно їхній стан, навіть протягом досить тривалого часу, був цілком задовільний.

Шематизми Перемишльської єпархії свідчать, що однією з причин заміни старих печаток на нові був прихід на парафію нового священика[25]. Та, мабуть, найголовнішими чинниками, що впливали на еволюцію церковної сфрагістики, були суспільно-політична ситуація в краї та адміністративні реформи[26]. Піднесення рівня національної свідомості населення, активізація українського політичного руху, реформаторські постанови церковних соборів призвело до масової заміни старих штемпелів новими.

Парафіяльні печатки виконували різноманітні функції – юридичну, охоронну, мистецьку, сакральну.

Усі відомі печатки були прикладними і розміщувалися внизу під документом. Матеріал для відбитків змінювався залежно від періодів застосування печаток. Найдавніші відтиски є зазвичай сургучевими, паперово-мастичними та сажовими, а нові (поч. XX ст.) – чорнильними, паперово-мастичними та паперово-мастично-чорнильними (у тих випадках, коли їх використовували для запечатування листів), рідше сажовими.

За формою печатки поділяються на круглі (3 шт.) та овальні (16 шт.). Розміри круглих, відповідно, коливаються в межах d = 30x35 мм, а овальних: від 47x36 мм (верхня межа) до 36x28 мм (нижня межа).

Усі легенди розташовані на обідках. Звичайно сюжетне зображення відокремлене від легенди, але трапляються печатки, в яких внутрішній обідок відсутній. Це характерно для парафій Волча Долішня (1901 р.)[27], Ракова (1885 р.)[28], Стара Сіль (1885 р.)[29], Фельштин (1885 р.)[30]. Часто

обідки викарбовувалися у вигляді простих ліній[31], крапочок[32], різноманітного орнаменту[33] (геометричного чи рослинного). Не було й однакового підходу до розміщення написів: усі вони йшли навколо зображення, але розпочиналися у різних місцях (зверху вниз, знизу вверх, а також поєднання цих двох варіантів).

Для виконання написів у Старосольському деканаті переважно послуговувалися українською мовою (18 шт.) і лише в одному випадку - польською.

Легенда несе інформацію про територіальну приналежність печатки, про установу, якій належала дана печатка, та про конфесійну приналежність парафії, котра володіла цією матрицею. Проілюструємо це кількома характерними написами: ПЄЧАТЬ ЦЄРКВИ БꙊКОВСКОЙ[34]; УРЯДЪ ГРЕЧ. КАТ. ПАРОХІИ * въ ВОЛЧЫДОЛНОЙ *[35]; ПЄЧАТЬ ЦЄРКВИ ЛѦШОКЪМꙊРОВАНЫХ[36]; * ПЕЧАТЬ ЦЕРКВЫ Г. К. ВЪ СТАРОИСОЛИ [37]; * Печать уряда парохіяльного въ Фульштынѣ[38]; ГР. КАТ. УРЯДЪ ПАРОХІАЛЬНЫЙ * ВЪ ЧАПЛЯХЪ *[39].

Усі написи викарбувані друкованим шрифтом. Для оптимального використання площі робили скорочення (переважно в словосполученні *греко-католицький*) і вживалися лігатури. Також трапляються кириличні літери (ѣ, ꙋ, ѧ), які з часом повністю витісняють сучасні українські букви.

Усі досліджувані печатки мають сюжетне зображення кількох типів: 1) в основу зображення яких лягли події з біблійної історії, відображені в посвяті церков; 2) зображення святих, назви яких отримали місцеві храми; 3) християнські символи.

У Старосольському деканаті найбільшою популярністю користувалися богородичні празники – Різдва Пресвятої Богородиці (5 храмів), Собору Пресвятої Богородиці (1 церква)[40]. Віддавали належну шану також Св. Миколаю (3 храми)[41] та Св. Кузьмі і Дем'яну (2 храми). Щодо сюжетного зображення Різдва Пресвятої Богородиці, то можна з певністю стверджувати, що в трьох храмах (Воютичі, Гуменець, Терло) печатки були виконані одним майстром і є практично ідентичними (за формою, розміром, шрифтом), за винятком назви парафій. Зовсім інакше підійшли при виконанні цього сюжету у печатці парафії Розсохи, а на новому штемпелі парафії Хирів зображено чотираменний хрест.

Подекуди сюжетне зображення не відповідало титулові храму, як, скажімо, на печатках парафії Фельштин: посвята Свв. Кузьми і Дем'яна, а на печатці – Богородиця, хоча протягом XIX ст. титул місцевої церкви не змінювався[42]. Спрощений підхід застосовано при виготовленні нової печатки у с. Чаплі. Ще у 1868 р.[43] відбулася зміна титулу тутешньої церкви – зі Св. Миколая на Перенесення мощей Св. Миколая; незважаючи на це, стара матриця використовувалася аж до 1893 р., а нова містила у собі лише постать Св. Миколая, без відображення самої події.

На жаль, третій тип представлений досить фрагментарно. Це певною мірою відображає загальну тенденцію в Перемишльській єпархії, де

філософсько-релігійні символи у сфрагістиці не набули поширення. У Старосольському деканаті тільки в двох парафіях послуговувалися печатками із зображенням хреста (Хирів)[44] та відкритої книжки (Волча Долішня)[45].

Отже, друга половина XIX - початок XX ст. позначені активним функціонуванням парафіяльних печаток у Перемишльській єпархії. Вони охоплювали найрізноманітніші сфери церковного діловодства – від фінансово-господарської до церковно-адміністративної. Значне зростання обсягу парафіяльної документації призвело до зростання масового використання церковних печаток, що підтверджували автентичність документа та його юридично-правовий статус. На прикладі Старосольського деканату простежено хронологічні рамки функціонування однієї матриці. Тут чітко виділяються два періоди: 1) початок XIX - останнє десятиліття XIX ст., для якого характерне використання толоки протягом 90-100 років; 2) кінець XIX - поч. XX ст., коли термін дії однієї матриці коливався в межах від 10 до 25 років.

Протягом XIX - початку XX ст. зростає мистецький рівень штемпелів, підвищується їхня якість. Змінюється шрифт, літери в написах стають чіткими, стрункими, уніфікованішими, церковнослов'янські букви повністю витісняються сучасними українськими. Поступово виходять з ужитку іншомовні легенди, їхнє місце посідають україномовні.

Сюжетне зображення виконується дедалі майстерніше. Простежується тенденція дотримання певних традицій і спадковості при виготовленні нових штемпелів. Малюнок, як правило, відповідає титулові храму, хоча іноді трапляються печатки, сюжетне зображення яких не співпадає з посвятою церкви. У тих випадках, коли відбувається зміна титулу храму, старі матриці продовжують функціонувати ще 25-35 років. Також відбуваються зміни матеріалів, котрі використовувалися для відбитків: чорнило, фарба витісняють сажу, сургуч та папір з воском.

В упорядкованому нами каталозі зазначено: назву населеного пункту, титул храму, кількість примірників, різні варіанти відтисків печаток для однієї парафії, хронологію документів, засвідчених печатками, матеріал, що використовувався для відбитків, форму печатки, її розмір, стан збереженості відтисків, легенду, сюжетне зображення та місце зберігання.

КАТАЛОГ

Букова, церква Св. Димитрія. 2 прим., 1898-1899 рр.

Матеріал: сажа. **Форма**: овальна.

Розмір: 45х36 мм. **Стан збереження**: задовільний.

Легенда: ПЄЧАТЬ ЦЄРКВИ БȢКОВСКОЙ. Оточена подвійним обідком (виконаний у формі з'єднаних між собою крапочок), бере початок угорі та тягнеться справа наліво. В останньому слові вжито кириличну літеру "Ȣ". Шрифт чіткий друкований, слова розмежовані

між собою роздільними знаками у вигляді чотирикутних розеток. Напис виконано українською мовою.

Сюжетне зображення: На твердій основі, в повний ріст зображений Св. Димитрій. Одягнутий у короткий одяг, в правій руці тримає двораменний хрест. З боку внизу – рослина.

Місце зберігання: ЦДІА України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 1496. – Арк. 48, 49 зв.

Білич, церква Свв. Кузьми і Дем'яна. 3 прим., 1873-1899 рр.

Матеріал: сажа. **Форма**: овальна.

Розмір: 45х36 мм. **Стан збереження**: задовільний.

Легенда: ПЕЧАТЬ ЦЕРКВИ БИЛИЦКОЙ. Обведена двома обідками (з крапочок), розпочинається вгорі. Слова розмежовані декоративними розетками. Літери викарбувані друкованим шрифтом. Напис виконано українською мовою.

Сюжетне зображення: Постаті Свв. Кузьми і Дем'яна в довгому одязі, в обох довкола голови німб. Під ногами тверда основа.

Місце зберігання: ЦДІА України у Львові. – Ф. 146. Оп. 20. – Спр. 1500. – Арк. 63, 63 зв.; APP. – Z. 142. – Sygn. 5052. – S. 175.

Волча Долішня, церква Собору Пресвятої Богородиці. 2 прим., 1899-1901 рр.

Матеріал: чорнило. **Форма**: овальна.

Розмір: 47х28 мм. **Стан збереження**: задовільний.

Легенда: УРЯДЪ ГРЕЧ. КАТ. ПАРОХІИ * въ ВОЛЧЫ-ДОЛНОЙ*. Не відмежована від сюжетного зображення. Перша частина напису тягнеться зліва направо через верх, друга частина (назва населеного пункту) – аналогічно, тільки через низ. Ці частини розмежовані роздільником у вигляді 8-пелюсткових квіточок. Друге і третє слово скорочені. Шрифт чіткий, друкований. Напис здійснено українською мовою.

Сюжетне зображення: У центральній частині печатки зображено відкриту книгу – Біблію.

Місце зберігання: ЦДІА України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 1624. – Арк. 43; Там само. – Оп. 13. – Спр. 8114. – Арк. 117.

Конів, церква Воздвиження Честного Хреста. 6 прим., 1835-1899 рр.

Матеріал: чорнило. **Форма**: овальна.

Розмір: 43х35 мм. **Стан збереження**: задовільний.

Легенда: ПЕЧАТЬ ЦЄРКВИ КОНЬОВСКОЙ. Відмежована від сюжетного зображення обідком (зі з'єднаних між собою крапочок), розпочинається вгорі. Слова розмежовані декоративними розетками. Напис виконано друкованим шрифтом. Мова – українська.

Сюжетне зображення: Св. Йосип веде за вуздечку осла, на якому сидить Богородиця з маленьким Ісусом на руках. Уся композиція подана

в профіль і повернута вправо. Йосип зображений у короткому одязі, другою рукою тримає перекинуту через плече палку з вузликом на кінці. Тверда основа виконана у вигляді повздовжніх ліній.

Місце зберігання: ЦДІА України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 1502. – Арк. 56, 98, 100-103.

Воютичі, церква Різдва Пресвятої Богородиці. 3 прим., 1899 р.

Матеріал: чорнило. **Форма**: овальна.

Розмір: 46х36 мм. **Стан збереження**: задовільний.

Легенда: ПЄЧАТЬ ЦЄРКВИ ВОЮТИЦКОЙ. Розташована по обідку (із з'єднаних між собою крапочок), розпочинається вгорі. Між словами стоять роздільні знаки у вигляді розеток. Шрифт друкований. Напис зроблено українською мовою.

Сюжетне зображення: У центрі сюжету зображено посудину для омивання, над якою схилилися Св. Анна та Св. Йоаким з маленькою Дівою Марією. На другому плані фронтально подано ще одну постать. Над ними розгорнуте покривало.

Місце зберігання: ЦДІА України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 1508. – Арк. 53, 55, 55 зв.

Гуменець, церква Різдва Пресвятої Богородиці. 4 прим., 1805-1899 рр.

Матеріал: сургуч. **Форма**: овальна.

Розмір: 46х36 мм. **Стан збереження**: добрий.

Легенда: ПЄЧАТЬ ЦЄРКВИ ГȣМЕНЕЦКОЙ. Обведена двома обідками (зі з'єднаних між собою крапочок), бере початок угорі. Вжито літеру "ȣ". Напис виконано друкованим шрифтом. Мова – українська.

Сюжетне зображення: У центрі композиції зображено посудину для омивання, над якою схилилися Св. Анна та Св. Йоаким з маленькою Дівою Марією. На другому плані фронтально подано ще одну постать. Над ними розгорнуте покривало.

Місце зберігання: ЦДІА України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 1526. – Арк. 52; Там само. – Спр. 1525. – Арк. 74; Там само. – Ф. 159 (Фінансова прокуратура). – Оп. 9. – Спр. 1997. – Арк. 12 зв., 15 зв.

Ляшки Муровані, церква Св. Миколая. 11 прим., 1851-1899 рр.

Матеріал: сажа. **Форма**: овальна.

Розмір: 46х36 мм. **Стан збереження**: добрий.

Легенда: ПЄЧАТЬ: ЦЄРКВИ: ЛѦШОКЪМȣРОВАНЫХ. Обрамлена двома концентричними овалами (зі з'єднаних між собою крапочок), розпочинається вгорі. Шрифт друкований. У третьому слові вжито кириличні літери "ȣ, ѧ". Напис викарбувано українською мовою.

Сюжетне зображення: Постать Св. Миколая зображена фронтально. Під ногами тверда основа, з обох боків по одній рослині. Святий в єпископському одязі, на голові митра, увінчана хрестом. У правій руці жезл-кадуцей.

Місце зберігання: ЦДІА України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 1553. – Арк. 44-46, 49, 54-56 зв., 66, 67, 73 зв.; НМЛ. – Ркл. – 545. – Арк. 271.

Ракова, церква Богоявлення Ісуса Христа. 2 прим., 1885-1899 pp.

Матеріал: чорнило. **Форма**: кругла.

Розмір: d=30 мм. **Стан збереження**: поганий.

Легенда: + ПЄЧАТЬ ЦЄРКВИ РАКОВСКОЙ. Не відмежована від сюжетного зображення Починається вгорі розділовим хрестиком і йде по колу. Шрифт чіткий, друкований. Мова – українська.

Сюжетне зображення: У центрі композиції в повний зріст у профіль стоять дві постаті.

Місце зберігання: ЦДІА України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 1585. – Арк. 52 зв., 68.

Розсохи, церква Різдва Пресвятої Богородиці. 7 прим., 1849-1902 pp.

Матеріал: сажа. **Форма**: овальна.

Розмір: 40х36 мм. **Стан збереження**: добрий.

Легенда: * PECZAT CERKWE ROSICH. Розпочинається зверху 6-променевою зірочкою і йде справа наліво. Обведена двома обідками (внутрішній з крапочок). Шрифт чіткий, друкований. Мова напису – польська.

Сюжетне зображення: Поле печатки умовно поділене на два яруси. Внизу стоять три жінки, дві з яких тримають покривало, на котрому лежить маленька Діва Марія. Вгорі на ложі (головою вправо) лежить Св. Анна, а зліва біля неї зображено жінку, яка їй щось подає в руці.

Місце зберігання: ЦДІА України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 1586. – Арк. 41 зв., 46 зв., 59 зв., 60, 65, 68, 99.

Стара Сіль, церква Св. Іллі. 3 прим., 1882-1888 pp.

Матеріал: паперово-мастична. **Форма**: овальна.

Розмір: 46х36 мм. **Стан збереження**: поганий.

Легенда: ПЄЧАТЬ ЦЕРКВИ СТАРОСОЛСКОЙ. Відмежована від сюжетного зображення обідком (виконаний у вигляді крапочок) розпочинається вгорі. Шрифт друкований. Напис виконано українською мовою.

Сюжетне зображення: У центрі Св. Ілля фронтально, в повний зріст. Одяг святого довгий, довкола голови німб.

Місце зберігання: ЦДІА України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 13. – Спр. 10134. – Арк. 17; Там само. – Спр. 10135. – Арк. 14, 28.

Другий варіант. 21 прим., 1885-1899 pp.

Матеріал: чорнило. **Форма**: кругла.

Розмір: d=35 мм. **Стан збереження**: добрий.

Легенда: * ПЕЧАТЬ ЦЕРКВЫ Г. К. ВЪ СТАРОИСОЛИ. Не відмежована від сюжетного зображення. Розпочинається вгорі розділовою зірочкою і тягнеться по колу справа наліво. Друге і третє

слова скорочені до однієї літери. Шрифт чіткий, каліграфічний, друкований. Мова напису – українська.

Сюжетне зображення: Постать Св. Іллі зображена фронтально. У правій руці він тримає гілку, лівою сіє зерно. Одягнутий святий у довгий одяг, підперезаний поясом, довкола голови німб. Під ногами трава, з обох боків по рослині.

Місце зберігання: ЦДІА України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 1598. – Арк. 73, 73 зв., 77 зв. 80, 82, 84-88 зв., 101, 104, 106; Там само. – Оп. 13. – Спр. 10134. – Арк. 89, 106, 113; Там само. – Спр. 10136. – Арк. 11, 72, 83, 108; Там само. – Спр. 10137. – Арк. 68, 69.

Сушиця Велика, церква Св. Миколая. 11 прим., 1885-1901 рр.

Матеріал: сажа. **Форма**: овальна.

Розмір: 45х36 мм. **Стан збереження**: задовільний.

Легенда: ПЄЧАТЬ ЦЄРКВИ СȣШЫЦКОЙ. Відмежована від сюжетного зображення обідком (виконаний у вигляді крапочок). Розпочинається вгорі і тягнеться по колу справа наліво. Слова між собою відокремлені чотирикутними розетками. В останньому вжито кириличну літеру "ȣ". Шрифт друкований. Напис здійснено українською мовою.

Сюжетне зображення: Св. Миколай стоїть фронтально. На ньому єпископський одяг, на голові митра, в правій руці жезл обвитий зміями. Під ногами тверда основа, з обох боків по одній рослині.

Місце зберігання: ЦДІА України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 1606. – Арк. 41 зв., 42, 55, 56, 57 зв., 63, 65-68, 75.

Терло, церква Різдва Пресвятої Богородиці. 8 прим., 1885-1908 рр.

Матеріал: сажа. **Форма**: овальна.

Розмір: 43х35 мм. **Стан збереження**: добрий.

Легенда: ПЄЧАТЬ ЦЄРКВИ ТЄРЛЄЦКОЙ. Відокремлена від сюжетного зображення двома концентричними овалами (із з'єднаних між собою крапочок), розпочинається угорі. Слова розмежовані розділовими розетками. Шрифт друкований. Мова – українська.

Сюжетне зображення: У центрі зображено посудину для омивання, по обидва боки якої розташовано в профіль Св. Анну та Св. Йоакима. Постать справа тримає на руках маленьку Діву Марію. На другому плані фронтально подано ще одну постать. Угорі завершує малюнок розгорнуте покривало.

Місце зберігання: ЦДІА України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 1610. – Арк. 110, 115, 118, 120, 135, 138, 139 зв.; Там само. – Оп. 50. – Спр. 2366. – Арк. 105.

Фельштин, церква Свв. Кузьми і Дем'яна. 4 прим., 1816-1883 рр.

Матеріал: сажа, сургуч. **Форма**: овальна.

Розмір: 42х34 мм. **Стан збереження**: задовільний.

Легенда: ПЄЧАТЬ ЦЄРКВИ ФȢЛШТИНСКОЙ. Відмежована від сюжетного зображення обідком (з крапочок), розпочинається вгорі. Вжито кириличну літеру "Ȣ". Напис виконано друкованим шрифтом. Мова – українська.

Сюжетне зображення: Зображено фронтально 10-11 постатей у довгому одязі з німбом довкола голови. Постать у центрі виділяється на фоні інших більшими розмірами. Над ними – хмари.

Місце зберігання: ЦДІА України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 13. – Спр. 8346. – Арк. 48 зв.; Там само. – Спр. 8347. – Арк. 10; Там само. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 1586. – Арк. 40 зв., 42 зв.

Другий варіант. 15 прим., 1885-1899 рр.

Матеріал: чорнило. **Форма**: овальна.

Розмір: 42х30 мм. **Стан збереження**: добрий.

Легенда: **Печать уряда парохіяльного въ Фульштынѣ.** Розпочинається вгорі розділовою зірочкою і тягнеться справа на ліво. Зовнішній обідок фігурний. Вжито лігатуру "ль" та кириличну літеру "ѣ". Шрифт – друкований. Мова – українська.

Сюжетне зображення: Поясне зображення Діви Марії з маленьким Ісусом на лівій руці, так звана Одигітрія. Богородиця в мафорії нахилила голову до голівки Ісуса Христа. В обох довкола голови німб. Поле сюжетного зображення заштриховане повздовжніми лініями.

Місце зберігання: ЦДІА України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 50. – Спр. 1960. – Арк. 3, 4; Там само. – Оп. 20. – Спр. 1621. – Арк. 18, 21 зв. 26, 28, 29, 33, 46, 48; Там само. – Оп. 13. – Спр. 8347. – Арк. 20.

Хирів, церква Різдва Пресвятої Богородиці. 11 прим., 1872-1882 рр.

Матеріал: фарба. **Форма**: овальна.

Розмір: 46х36 мм. **Стан збереження**: добрий.

Легенда: ПЄЧАТЬ * ЦЄРКВИ * ХИРОВСКОЙ. Обведена двома овалами (з крапочок), розпочинається вгорі. Слова розмежовані зірочками. Шрифт друкований. Мова – українська.

Сюжетне зображення: У центрі фронтально зображений Св. Миколай. Він у єпископському одязі, на голові фігурна митра з хрестом. У правій руці жезл, обвитий зміями та увінчаний хрестом, у лівій – книга (Біблія). Під ногами тверда основа, з обох боків – по рослині.

Місце зберігання: ЦДІА України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 13. – Спр. 8109. – Арк. 16; Там само. – Спр. 8110. – Арк. 39, 40, 43, 79; Там само. – Спр. 8111. – Арк. 31, 44, 45, 79; Там само. – Спр. 8112. – Арк. 49, 58.

Другий варіант. 38 прим., 1883-1905 рр.

Матеріал: фарба. **Форма**: кругла.

Розмір: d=34 мм. **Стан збереження**: задовільний.

Легенда: * УРЯДЪ ПАРОХІАЛЬНЫЙ ГР. КАТ. ХИРОВЪ. Обведена двома концентричними колами. Розпочинається вгорі розділовою зірочкою. У тексті зроблено два скорочення, після яких поставлено крапки. Шрифт друкований. Мова – українська.

Сюжетне зображення: У центрі печатки розміщений орнаментований хрест.

Місце зберігання: ЦДІА України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 1625. – Арк. 95зв.-97 зв., 104, 107, 109, 110, 113, 114, 124 зв., 125 зв.; Там само. – Оп. 13. – Спр. 8112. – Арк. 62, 66, 75, 86, 119; Там само. – Спр. 8113. – Арк. 3, 16, 22, 36, 39, 43, 51, 67, 70, 75, 81, 82, 85, 95; Там само. – Спр. 8114. – Арк. 4, 15, 21, 38, 130 зв., 131, 138; APP. - Z. 142. – Sygn. 5394. – S. 305.

Чаплі, церква Перенесення мощей Св. Миколая. 12 прим., 1805-1893 рр.

Матеріал: сургуч, сажа. **Форма**: овальна.

Розмір: 45x36 мм. **Стан збереження**: добрий.

Легенда: ПЄЧАТЬ ЦЄРКВИ ЧАПЄЛСКОЙ. Обведена двома обідками (з крапочок), розпочинається вгорі. Слова розмежовані розетками. Напис виконано друкованим шрифтом. Мова українська.

Сюжетне зображення: На твердій основі (у вигляді трьох повздовжніх ліній) фронтально подано постать Св. Миколая у єпископському вбранні з омофором на раменах, та в митрі, увінчаній хрестом. У правій руці тримає жезл. Внизу з обох боків біля нього по рослині.

Місце зберігання: ЦДІА України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 13. – Спр. 8033. – Арк. 95, 96; Там само. – Спр. 8034. – Арк. 9 зв., 14; Там само. – Спр. 8035. – Арк. 2, 6, 10, 44 зв., 45, 68; Там само. – Ф. 159. – Оп. 9. – Спр. 2164. – Арк. 13, 15.

Другий варіант. 8. прим., 1894-1904 рр.

Матеріал: чорнило. **Форма**: овальна.

Розмір: 36x30 мм. **Стан збереження**: добрий.

Легенда: ГР. КАТ. УРЯДЪ ПАРОХІАЛЬНЫЙ * ВЪ ЧАПЛЯХЪ *. Розташована по обідку (у вигляді прямих ліній). Перша частина напису бере початок зліва внизу і тягнеться через вверх направо, а друга частина (назва парафії) – аналогічно, тільки через низ. Назва населеного пункту відокремлена 6-кутними зірочками. У двох перших словах вжито скорочення і після них поставлено крапки. Шрифт друкований. Мова – українська.

Сюжетне зображення: Св. Миколай зображений фронтально в повен зріст, в єпископському одязі з хрещатим омофором на раменах, митрі (увінчаній хрестом) та німбом довкола голови. У правій руці він тримає розгорнуте Євангеліє, ліва - піднята в благословляючому жесті.

Місце зберігання: ЦДІА України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 1627. – Арк. 42, 52; Там само. – Оп. 13. – Спр. 8037. – Арк. 34, 71, 100, 102; APP. – Z. 142. Sygn. – 5394. – S. 305, 378.

[1] Gramada N. Vechile peceti bisericeti bucovinene. - Cernauti: Tipurul Glasul Bucovinei, 1939. - 88 p. + 22 tabele.

[2] Гірник О. До питання про українську церковну сфрагістику // Місіонар. - Львів, 1992. - ? 3. - С. 26-28; Довган Л. Печатки парохій та деканатів Станіславської єпархії кін. XVIII - першої пол. XX ст. на документах Державного архіву Івано-Франківської області // П'ята наукова геральдична конфернція. – Львів, 1995. – С. 25; Перкун В. Костельні печатки. Брацлавський, Вінницький, Могилівський деканати (1800-1916). Каталог. - Київ-Вінниця, 1998. – 48 с.; Скочиляс І. Парафіяльні печатки Височанського деканату Перемишльської єпархії XIX - початку XX ст. // Дрогобицький краєзнавчий збірник. – Дрогобич, "Вимір", 2000. – Вип. IV. – С. 448-461.

[3] Схиматисмъ всего клира руского-католического єпархіи Перемышльской 1879. - Перемышль: ТЪпомъ и накладомъ руского Собору Клироса, 1879. - С. 362.

[4] Там само. – С. 356.

[5] Там само. – С. 359.

[6] Там само. – С. 361.

[7] Там само. – С. 363.

[8] Там само. – С. 358.

[9] Там само. – С. 359.

[10] Там само. – С. 357.

[11] Там само. – С. 358.

[12] Шематисмъ всего Клира греко-католического епархій соєдиненыхъ Перемыской, Самборской и Сяноцкой 1899. – Перемышль: З печатнѣ Николая Джулыньского, 1899. – С. 291.

[13] Шематисмъ всего Клира греко-католического епархій соєдиненыхъ Перемыской, Самборской и Сяноцкой 1898. – Перемышль: З печатнѣ Николая Джулыньского, 1898. – С. 292.

[14] Шематисмъ всего Клира греко-католического епархій соєдиненыхъ Перемыской, Самборской и Сяноцкой 1899. – Перемышль, 1899. – С. 288.

[15] Шематисмъ всего Клира греко-католического епархій соєдиненыхъ Перемыской, Самборской и Сяноцкой 1900. – Перемышль, 1900. – С. 316

[16] Там само. – С. 319.

[17] Там само. – С. 317.

[18] Ось кілька характерних назв: Виказ доходів і видатків, які о. Модест Насаєвич, як парох в Биличах має, в цілі доповнення конгруи з фонда релігійного по мислі уставу з дня 19 вересня 1898 р.; Виказ доходів епітрахильних в парафії Сушиця Велика за час моего завідательства з 1900 по 1901 рр.; Виказ видатків канцелярійних при провадженні метрик і урядування парафіяльного (с. Гуменець); Специфікація всіх реальностей і прав до церкви під титулом Народження Марії Панни обряду греко-католицького у с. Гуменець деканату Старосольського циркулу Самбірського належачих.

[19] Як, скажімо, у таких документах: Посвідчення (що парохія Фельштин непосідає жодних грунтів...); Заява (доходу греко-католицька церква в Розсохах немає) і т.д.

[20] Наприклад: Виказ капіталів і річних відсотків (с. Ляшки Муровані); Виказ вільних капіталів в цінних паперах (с. Розсохи); Виказ фундацій побожних при церкві Сушиця Велика і їх капітали; Виказ доходів в натураліях греко-католицької парафії Фельштин; Подпіска полученія (с. Хирів); Заявленіє (про пожертвування на користь греко-католицької церкви в Хирові 100 зол.).

[21] Йдеться про листи: До уряду деканального (с. Білич); До Прокураторії скарбу у Львові (с. Фельштин); Від католицького уряду парафіяльного в Фельштині до

Світлого с.к. Староства в Старемісто; Всесвітлішій і Преосвященішій Єпископській Ординаріяте (с. Хирів); До уряду намісницького в Старосолі (с. Чаплі). В опрацьованих фондах практично відсутня приватна кореспонденція.

[22] Це стосується різноманітних метричних посвідчень про народження, одруження, смерть: Свідоцтво народження і хрещення (с. Терло).

[23] Згаданий вид документів інформує про чисельність греко-католиків у парафії, про кількість народжень чи смертей за певний період часу, подає іншу статистику: Заява після обчислення людности в р. 1898 виносить число душ в парохиі 2454 душь (с.Волча Долішня); Виказ усопших, вінчаних, заповідей за 1895-1900 роки включно (с. Сушиця Велика).

[24] Як приклад можна навести "Reversales" священика парафії Розсохи (див.: Центральний державний історичний архів у Львові (далі - ЦДІА України у Львові). – Ф. 146 (Галицьке намісництво). – Оп. 20. – Спр. 1586. – Арк. 46-46 зв.).

[25] Це можна простежити на прикладі парафії Чаплі, де в 1893-1895 рр. відбулася зміна священиків (див.: Шематисмъ всего клира греко-католического епархій соєдиненыхъ Перемыской, Самборской и Сяноцкой 1893. – Перемышль: Типом С.Ф. Піонткевича, 1893. – С. 288; Шематисмъ всего клира греко-католического епархій соєдиненыхъ Перемыской, Самборской и Сяноцкой 1894. – Перемышль: Типом С.Ф. Піонткевича, 1894. – С. 288; Шематисмъ всего клира греко-католического епархій соєдиненыхъ Перемыской, Самборской и Сяноцкой 1895.– - Перемышль: Типом С.Ф. Піонткевича, 1895. – С. 288).

[26] Про це яскраво свідчить листування між намісництвом, староствами та консисторією й деканатами про заборону використання напису в матрицях на зразок: "Руско-католицкій уряд парафіяльний..." (ЦДІАУ у Львові. – Ф. 146. – Оп. 4. – Спр. 1978. Арк. 1-81).

[27] ЦДІА України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 13. – Спр. 8114. – Арк. 117.

[28] Там само. – Оп. 20. – Спр. 1585. – Арк. 52 зв.

[29] Там само. – Спр. 1598. – Арк. 88 зв.

[30] Там само. – Оп. 50. – Спр. 1960. – Арк. 3.

[31] Аналогічне виконання обідка бачимо у печатках сіл Волче Долішня (1899 р.), Ракова (1899 р.), Стара Сіль (1899 р.), Хирів (1899 р.), Чаплі (1899 р.),

[32] Даний вид характерний для парафій Букова, Конів (1899 р.), Воючичі, Гуменець, Ляшки Муровані, Сушиця Велика, Фельштин (1883 р.), Хирів (1882 р.), Чаплі (1893 р.).

[33] Цей тип обідка використовувався рідше. Як приклад можна навести печатку Фельштина (1892 р.).

[34] ЦДІА України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 1496. – Арк. 49 зв.

[35] Там само. – Оп. 13. – Спр. 8114. – Арк. 117.

[36] Національний Музей у Львові (далі – НМЛ). – Ркл. 545. – Арк. 271.

[37] ЦДІА України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 20. – Спр. 1598. – Арк. 85.

[38] Там само. – Оп. 50. – Спр. 1960. – Арк. 3.

[39] Archiwum Panstwowe w Premyslu (далі – APP). – Z 142 . (Archiwum Greckokatolickiego Biskupstwa w Premyslu). – Sygn. 5394. – S. 378.

[40] Посвяту Собору Пресвятої Богородиці мав храм Вовча Долішня. Та усі парафіяльні документи з 1873 по 1999 рр. засвідчувалися печаткою філії Конів. Причому легенда належала філії а сюжетне зображення відповідало тутулові Вовча Долішньої, тому що протягом XIX ст. посвята церкви Конів була Воздвиження честного хреста. А з 1899 р. почали користуватися новою парафіяльної печаткою.

[41] До 1847 р. парафія Хирів теж носила титул Св. Миколая, який згодом був замінений на Різдва Пресвятої Богородиці (див.: Schematismus universi venerabilis

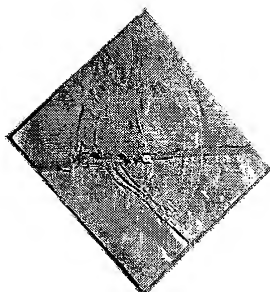
cleri dioeceseos graeco catholicae Premisliensis M.D. CCC. XXX. – Premisliae: Typographia Episcopali rit. graeci. c.P. 119; Schematismus universi venerabilis cleri dioeceseos graeco cathol. Premisliensis MD CCC XLVII. – Premisliae: Typographia Episcopali r. gr. c. – P. 112; Catalogus universi venerabilis cleri dioeceseos Premisliensis graeco ritus catholicae. 1849. – Premisliae: Typographia Capituli rit. gr. cath. Premisliensis, 1849. – P. 119). Причиною зміни посвят було будівництво нової мурованої церкви і благословлення її єпископом Іваном Снігурським у 1847 р. (див.: Шематисмъ всего Клира греко-католического епархій соединенЫхъ Перемыской, Самборской и Сяноцкой 1900. – Перемышль, 1900. – С. 320). Стара парафіяльна печатка із зображенням Св. Миколая, незважаючи на посвячення нової церкви продовжувала функціонувати до кінця 1882 р.

[42] Див.: Schematismus universi venerabilis cleri dioeceseos graeco catholicae Premisliensis M.D. CCC. XXX. - Premisliae. – P. 119; Catalogus universi venerabilis cleri dioeceseos Premisliensis graeco ritus catholicae 1849. – Premisliae, 1849. – P. 120; Шематизмъ всего клира греко-католического епархій соединеныхъ Перемыской, Самборской и Сяноцкой 1909. – Перемышль: Зъ печатнh гр. кат. Капітулы, 1910. – С. 384.

[43] Schematismus universi cleri orientalis ritus catholicorum dioeceseos Premisliensis 1867. – Premisliae: Typographia rutheni Capituli Premisliensis, 1867. – P. 89; Схиматісмъ всего клира католиковъ епархіи Перемыской 1868. - Перемышль: ТЪпом руского Собору Клироса Перемыского, 1867. – С. 123.

[44] APP. – Z. 142. – Sygn. 5394. – S. 305.

[45] ЦДІА України у Львові. – Ф. 146. – Оп. 13. – Спр. 8114. – Арк. 117.

м. Стара Сіль, 1882 р.

с. Хирів, 1882 р.

с. Хирів, 1885 р.

с. Волча Долішня, 1899 р.

м. Стара Сіль, 1885 р.

с. Чаплі, 1899 р.

м-ко. Фельштин, 1885 р.

І.А. ПАВЛЕНКО *(Київ)*

ДЖЕРЕЛА ДО ДОСЛІДЖЕННЯ АНТИНАЦІОНАЛІСТИЧНОЇ АГІТАЦІЙНО-ПРОПАГАНДИСТСЬКОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ЦК КП(Б)У
(1943-1947 рр.)

Переломний момент у ході війни Радянського Союзу з Німеччиною наприкінці 1942 - початку 1943 років та наступ Червоної Армії (ЧА) поставив керівництво СРСР перед необхідністю організації широкомасштабного руху опору фашистському окупаційному режиму на території України. Активний антифашистський рух опору в тилу ворога повинен був суттєво полегшити наступ радянських військ. Однак, цілком природним для сталінського режиму було прагнення всебічно цей рух опору контролювати. Будь-які місцеві рухи, неконтрольовані і непідвладні радянському уряду, більше того – засновані на власних, сепаратистських по відношенню до СРСР національних цінностях, не підпадали під категорію союзницьких, не дивлячись на складність військового положення країни і, навіть на початку наступу ЧА у західному напрямку, сприймалися як конкуруючі та, відповідно, ворожі.

Але посилення під час окупації націоналістичних організації та створення ними власних збройних формувань, ворожих до відновлення радянської влади, поставило комуністичний режим не тільки перед необхідністю розгортання боротьби і з цим внутрішнім ворогом вже під час війни з фашистською Німеччиною, але і перед очевидністю існування національних патріотичних прагнень населення, зокрема – на Україні. Останній фактор примушував комуністичний режим рахуватися з зростанням у результаті боротьби з німецьким загарбником національних

почуттів українців і, більше того, – використовувати чимало гасел українського националпатріотизму. І не тільки тому, що ці лозунги могли послужити ще одним стимулом задля мобілізації населення на боротьбу з окупантами, але і тому, що вони вже вдало використовувалися внутрішнім ворогом режиму – націоналістичними формуваннями і мали певну популярність, а це, в свою чергу, поставило більшовиків перед необхідністю позбавити цей антифашистський рух опору його ідеологічної бази, а отже, і підтримки місцевого населення.

Цей причинний ряд і обумовив ті два основних напрямки, в яких велася ідеологічна боротьба радянської влади з українським націоналізмом: 1) звинувачення останнього у злочинності; 2) доведення "корисності" радянської влади для України та української нації, її культури, економічного і "незалежного", "самостійного" політичного становища. З останнім фактором пов'язане постійне прагнення дискредитувати цілеспрямованість руху опору, тобто – довести його недоцільність.

Одним з перших засобів такого доведення стали традиційні для більшовиків "Звернення" як безпосередньо до своїх ворогів (з метою розколу їх руху), так і до населення (джерела формування та підтримки українського руху опору).

"Звернення", як форма більшовицької агітаційно-пропагандистської роботи серед населення України мали свою історію, протягом якої вони набули і певної усталеної структури.

В цілому можна виділити два головних періоди, коли комуністи зверталися до цього засобу агітації, і обидва вони мали критичний характер для більшовиків. Перший з них – це період громадянської війни та встановлення радянської влади на території України. Другий – період Великої Вітчизняної війни. Вже в першому більшовицькому зверненні до населення України "Маніфест до українського народу з ультимативними вимогами до української Ради"[1], написаному за дорученням Раднаркому 3(16) грудня 1917 року спеціальною комісією, до складу якої, зокрема, входили В.І. Ленін та Й.В. Сталін, була визначена структура документа, яка стала, можна сказати, хрестоматійною для написання усіх наступних документів цього типу. Перша частина звернення складалася з пропагування радянського ладу та обіцянок, зокрема у наданні гарантій збереження "української самостійності" у складі федерації з Росією, та визнанні "необмежених" та "безумовних" національних прав українського народу. Друга частина документа починалася зі звинувачень, у даному випадку – "Української ради", у буржуазності, зрадництві інтересів робочого народу, та закінчувалася ультимативними вимогами та погрозами.

В цей же період були видані: від 18 квітня 1918 року – "Маніфест до робітників і селян" з закликом до боротьби проти іноземних окупантів та української буржуазно-націоналістичної контрреволюції, прийнятий на сесії Центрального Виконавчого Комітету Рад України (ЦВК) у Таганрозі;

14 грудня 1919 року вийшло "Звернення Виконкому Комінтерну до робітників та селян України з приводу перемог над Денікіним та відновлення Радянської влади на Україні".

29 квітня 1920 року – звернення Всеукраїнського ЦВК, Раднаркому УРСР і ЦК КП(б)У "До робітників і селян України".

2 жовтня 1920 року написане особисто В.І. Леніним звернення "До незаможних селян України".

З початком Великої Вітчизняної війни цю форму агітації було знов реанімовано. Перше "Звернення до українського народу" вийшло вже 6 липня 1941 р. від імені Президії Верховної Ради, Ради Народних Комісарів Української РСР і Центрального Комітету КП(б)У.

Наступним, за аналогічною назвою, стало звернення від 25 грудня 1942 року, прийняте на урочистому засіданні Президії Верховної Ради і Ради Народних Комісарів УРСР у Москві, присвяченому 25-й річниці створення Української Радянської Соціалістичної Республіки.

25 вересня 1943 року вийшло "Звернення Президії Верховної Ради УРСР, РНК УРСР і ЦК КП(б)У до партизанів і населення тимчасово окупованих територій України".

Повернення цього засобу агітаційно-пропагандистської роботи було пов'язано не тільки з необхідністю масової мобілізації, але і з тим, що досить швидко значна частина населення опинилася на окупованих територіях, а отже, стала непідконтрольною більшовикам. Добре відомо, що навіть після війни це населення вважалося, зокрема, Сталіним, неблагонадійним. Проте, війна ставила свої умови. Саме до цих людей зверталися комуністи з різноманітними (в основному антифашистськими) закликами, обіцянками та погрозами у бік зрадників. До переліку останніх звичайно потрапляли і так звані українсько-буржуазні націоналісти. Згадки про яких ставали все частішими по мірі просування ЧА у західному напрямку. Цікаво, що і кількість самих звернень значно зросла.

Урядові звернення періоду Великої Вітчизняної війни продовжували традиції попереднього етапу протистояння російського комунізму з українським націонал-патріотизмом. А саме безперервність цього протистояння так любили підкреслювати у своїй пропаганді та агітації більшовики. Крім того, появі урядових звернень передували подібні антинаціоналістичні звернення офіційно неурядового, громадського походження. Таки, як звернення IДо молоді УкраїниI, прийняті на I, II і III "Мітингах молоді України", що відбулися у Москві, відповідно, 29 березня 1942 р., 13 грудня 1942 р. і 6 червня 1943 р.[2]

Написані та обов'язково затверджені у відділі ЦК КП(б)У пропаганди та агітації звернення від імені громадськості, українського партійного та радянського керівництва активно поширювалися на окуповану Німеччиною територію України. Видавалися звернення поліграфічним друком у вигляді листівок, плакатів, брошур, а з відновленням на Україні радянської влади і початком видавництва газет – на сторінках останніх.

Один з перших проектів антинаціоналістичного урядового звернення, під назвою "До українського народу", був написаний до 20 березню 1943 р. і вийшов за підписами першого секретаря Центрального Комітету КП(б)У М. Хрущова, голови Ради Народних Комісарів Л. Корнійца і Голови Президії Верховної Ради УРСР М. Гречухи. Починалося звернення з традиційного докладного переліку досягнень соціалістичної України у національній культурі та державному будівництві, гарантованих Великою Жовтневою соціалістичною революцією, та реалізованих завдяки допомозі "рівного брата – великого російського народу". Крім того, в зверненні чимало місця займали не тільки випади проти українських націоналістів, але і радянський за характером виклад історії "українського буржуазного націоналізму" з 1917 р. та історії ОУН[3].

21 травня 1943 р. від імені тих самих перших осіб республіки вийшло чергове "Звернення до населення окупованих районів України". Підписаний урядовцями екземпляр якого зберігається в описі відділу ЦК КП(б)У пропаганди та агітації[4]. В звернені вже більш вагоме місце займає безпосередня критика українських націоналістів, яка закінчується закликом усіх, хто хотів боротися з німцями і помилково потрапив до лав повстанців, іти "до наших, радянських партизанських загонів".

Наприкінці 1943 р. за наказом М.С. Хрущова під керівництвом відділу пропаганди та агітації ЦК КП(б)У була розпочата підготовка наступного урядового звернення до населення України. На розгляд ЦК були подані кілька проектів тексту документа. Так, в одному з перших варіантів звернення, датованому 6 листопадом 1943 р., за підписом секретаря ЦК КП(б)У по пропаганді та агітації К.З. Литвина, українським націоналістам був присвячений лише один абзац[5]. Проте затверджений був інший проект, під назвою "К українському народу", написаний двома відомими українськими письменниками М.П. Бажаном* та О.Є. Корнійчуком і узгоджений у відділі пропаганди ЦК КП(б)У[6]. Саме цей проект був надісланий 10 лютого 1943 р. телеграмою М.С. Хрущову. І саме цей проект він особисто визнав найкращим. Судити про це можна через супровідний лист від М. Спивака Л. Корнійцу, разом з яким він надіслав текст відібраного звернення, відредагованого та затвердженого самим М. Хрущовим. В цьому листі, відправленому за дорученням Хрущова, Спивак повідомляє, що Перший секретар вважає проект Бажана та Корнійчука "найбільш прийнятним, оскільки він краще відповідає завданням, які ми ставимо"[7]. Про подальшу долю цього звернення свідчить машинописний текст телеграми, надісланої заступнику завідуючого Окремим Сектором ЦК КП(б)У Наркому Оборони СРСР генерал-майору тов. Шиманаєву 24 лютого 1943 р. від Спивака. В ньому міститься повідомлення "Члену військової ради Південного Фронту – товаришу Хрущову М.С." про те, що: "Отриманий

---

* Обіймав посаду заступника голови Ради Народних Комісарів УРСР.

від Вас текст звернення до народу України, підготовлений Бажаном і Корнійчуком нами виданий за підписами (Вашою, Корнійца і Гречухи) тиражем 400 тис. прим."[8].

Проте усі ці звернення не можна назвати, так би мовити, "спеціалізованими". Напади на українських націоналістів не носять в них характеру провідного змісту, а сама проблема іноді просто згадується.

Але з початком у 1944 році зимово-весняної наступальної кампанії ЧА на Правобережну Україну з'являються урядові звернення, спрямовані виключно проти українських націоналістів. Зокрема, перше таке звернення "До населення тимчасово окупованих районів України" з'явилося 12 січня 1944 року і було традиційно підписано Першим секретарем Центрального Комітету КП(б)У М. Хрущовим, Головою Президії Верховної Ради УРСР М. Гречухою і Головою Ради народних комісарів Л. Корнійцем[10]. Проект цього звернення був розроблений відділом ЦК КП(б)У пропаганди та агітації. Три поліграфічних примірники цього звернення зберігаються у фонді листівок ЦДАГОУ[11]. На першому з них є напис, з якого можна судити про тираж видання: "150.000 [примірників]".

Але вже з лютого місяця 1944 року урядові звернення, крім тих, що приймалися на урочистих засіданнях, почали надсилатися відділом пропаганди та агітації до Політбюро ЦК КП(б)У і виходити вже як постанови останнього з відповідними супровідними розпорядженнями щодо їх поширення.

Так, 14 лютого 1944 року вийшло перше і єдине звернення, спрямоване виключно до учасників повстанського руху. Згодом український уряд відмовився від подібної практики, звертаючись до всього населення Західної України, як до бази, на яку спиралися, і з якої виходили учасники руху опору. Безпосередньо бійцям УПА та УНРА в таких зверненнях присвячувалися лише заклики здатися та обіцянки амністії. Імовірно, така форма була визнана у керівних колах країни доцільнішою.

Звернення "До учасників так званих "УПА" та "УНРА" було прийнято постановою Політбюро (ПБ) ЦК КП(б)У 14 лютого 1944 р. 57 пунктом опитування протоколу №35[12]. Постановою надавалися і розпорядження щодо поширення звернення в західних областях України. Зокрема, Рівненський, Волинський, Житомирський, Вінницький та Кам'янець-Подільський обкоми КП(б)У зобов'язувалися надрукувати текст звернення в місцевих газетах, видати звернення листівкою-плакатом і зачитати його на зборах трудящих в усіх населених пунктах. Секретарі Рівненського, Волинського та Житомирського обкомів також зобов'язувалися організувати кількаразову передачу тексту звернення по місцевому радіомовленню. Задля проведення інструктажу з агітації та роз'яснення тексту звернення серед місцевого населення керівнику відділу ЦК КП(б)У пропаганди та агітації К. Литвину доручалося вислати працівників відділу у західні області, а також забезпечити у

п'ятиденний термін видання звернення спеціальною листівкою тиражем 300.000 примірників. Усі вищезгадані секретарі обкомів повинні були надіслати в ЦК КП(б)У докладні політичні інформації про хід виконання цієї постанови.

Текст самого звернення міститься у додатку до протоколу ПБ українською мовою[13]. Адресоване воно було тільки до рядових бійців УПА, з чітким протиставленням їх керівництву. Учасники руху розглядалися виключно, як нещасні заблудлі, обмануті та зраджені, у своєму благородному прагненні боротися з німецькими окупантами. Закликаючи їх здатися, радянське керівництво з одного боку обіцяло їм повну амністію, малюючи картини повернення до дому, "мирної праці" та "щасливого життя" повноправного "вільного радянського громадянина", а з іншого, погрожувало непокірним Червоною армією, яка будучи спроможною розгромити "колосальну, добре озброєну німецьку армію, легко знищить мізерні, розпорошені й погано озброєні банди німецько-українських націоналістів". Подібна тактика "батога та пряника" згодом стала обов'язковою для всіх наступних звернень комуністів.

Відмінною ознакою звернення стало також наведення кількох "фактів" зрадництва керівництва УПА. Усі ці докази були зосереджені виключно навколо проведення УПА переговорів з гітлерівцями про передачу українцям німецької зброї.

Сам текст урядового звернення був підготовлений у відділі пропаганди та агітації ЦК КП(б)У, про що свідчить лист від 9 лютого 1944 р. за підписами К. Литвина та П. Гапочки до шефа НКВД УРСР Рясного та голови НКДБ УРСР Савченко, написаний за дорученням М.С. Хрущова, з проханням ознайомитися зі змістом звернення та дати свої зауваження[14]. Крім того в описі відділу пропаганди та агітації зберігається кілька чорнових робочих примірників цього звернення та остаточний варіант тексту, підписаний М. Гречухою та М. Хрущовим[15].

Звернення "До учасників так званих "УПА" та "УНРА" було видано у формі листівки як у Києві, так і місцевими обласними видавництвами згідно постанови ПБ. Крім того, звернення видавалося частинами, силами обкомів західних областей. Примірники таких невеликих за розміром листівок з витягами з тексту звернення також зберігаються у фондах ЦДАГОУ[16]. Місцеві органи влади практикували також видання більших за обсягом листівок з деякими витягами з тексту урядового звернення та їх роз'ясненнями.

Протягом 1944 р. вийшло ще кілька антинаціоналістичних за своїм змістом звернень, адресованих до населення західних областей України. Це неурядове звернення "Народе України!", прийняте на 4-у антифашистському мітингу у Києві 20 лютого. Два поліграфічних примірники цього звернення, опублікованого Українським державним видавництвом також зберігаються у фондах ЦДАГОУ[17].

Від імені Відділу пропаганди і агітації ЦК КП(б)У у серпні 1944 року вийшло чергове звернення, під назвою "До населення тимчасово окупованих районів України"[18].

Наступне офіційно урядове звернення було прийнято 14 жовтня 1944 року на урочистому засіданні, присвяченому повному звільненню Радянської України. Звернення "До українського народу" вийшло за підписами Голови Президії Верховної ради УРСР М. Гречухи, М. Хрущова, вже у якості Голови Раднаркому УРСР, та Секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка. Розроблялося це звернення також у відділі ЦК пропаганди та агітації. Його проекти, зокрема, зберігаються в описі документів цього відділу[19]. І оскільки воно було адресовано до всього населення України, до тексту увійшов лише заклик до боротьби з "українсько-німецькими націоналістами". Російськомовний примірник цього Звернення[20] був надісланий М. Хрущовим І. Сталіну разом зі "Словом великому Сталіну від українського народу" та супровідним листом від 13 жовтня[21], в якому Хрущов просив, зокрема, видати це звернення у центральних газетах СРСР. Сам лист був підготовлений і представлений попередньо на підпис М. Хрущову і містить деякі правки його рукою. Саме призначення цього звернення для населення всієї України, а не тільки її західних регіонів, та прагнення надрукувати його у всесоюзних виданнях, і пояснює ту небагатослівність в адресу українських націоналістів, яка відрізняє цей документ від усіх інших тогочасних йому звернень.

У 1944 році відділом пропаганди і агітації ЦК КП(б)У була підготовлена та видана ще одна листівка: "До населення Галичини"[22], спрямована саме проти українських націоналістів. Цілком імовірно, що поява цієї листівки пов'язана з листом від 29 квітня 1944 р., надісланим завідуючому відділом Литвину по розпорядженню Хрущова, разом з телеграмою Шатилова, з інформацією про націоналістів у Західній Україні та їх антиколгоспну пропаганду. На цьому супровідному листі зверху міститься розпорядження за підписом Литвина заступнику завідуючого відділом Залотоверхому скласти листівку антинаціоналістичного спрямування[23].

Наступне урядове звернення "До населення західних областей України", також спрямоване виключно проти українського націоналізму, вийшло від 27 листопада 1944 року окремою постановою ПБ ЦК КП(б)У "Про звернення Верховної Ради, Ради Народних Комісарів УРСР і Центрального комітету КП(б)У "До населення західних областей УРСР" 1 пунктом Протоколу засідання № 50а[24]. Цією постановою ПБ ЦК КП(б)У затверджувало текст звернення та зобов'язувало Укрдержвидав на чолі з Дубиною "негайно видати текст звернення брошурою – тиражем 300 тисяч примірників і плакатом – 100 тисяч примірників". Крім того, додатково Львівському, Рівненському, Волинському, Дрогобицькому, Станіславівському, Тернопільському та Чернівецькому обкомам партії дозволялося видати текст звернення

брошурою тиражем по 50 тисяч екземплярів і плакатом по 10-20 тисяч екземплярів. Вище вказані обкоми зобов'язувалися також розгорнути масову пропагандистську кампанію навколо звернення та систематично інформувати ЦК КП(б)У про хід цієї роботи. Текст звернення був підписаний Головою Президії Верховної Ради УРСР М. Гречухою, Головою Ради Народних Комісарів УРСР М. Хрущовим і Секретарем ЦК КП(б)У Д. Коротченко.

В цілому урядові звернення 1944 року, спрямовані проти українського національно-визвольного руху типологічно можна розділити на: "Зверення-заклики" – невеликі за обсягом, що видавалися виключно у вигляді листівок та в газетах і містили в собі лише заклики боротися з націоналістами чи виходити з повстанських загонів. Це такі звернення, як: "До населення тимчасово окупованих районів України", "До населення окупованих районів України", "До населення Галичини", "Народе України" та "До учасників так званих "УПА" та "УНРА".

Друга група – це звернення, які крім вищезгаданих закликів до місцевого населення та повстанців, носили і більш широкий пропагандистський характер. Обсяг останніх був значно більший. Вони видавалися вже не лише як листівки та на сторінках газет, але і у вигляді брошур та плакатів. Текст таких звернень будувався приблизно за однаковою схемою. Спочатку повідомлялося про успіхи Червоної Армії у боротьбі з німецькими окупантами і відповідно, про звільнення України. Після цього йшла досить докладна розповідь про "важке" та "пригноблене" життя українського народу до Великої Жовтневої соціалістичної революції (опис цього життя обов'язково дотримувався розподілу за становою ознакою, тобто звернення розділялося на три частини: звернення до селян, до робітників та до інтелігенції). За розповіддю про "дореволюційне" життя йшла пропаганда досягнень радянської держави та більшовицького уряду. Серед останніх особливий наголос робився на факт першого в історії об'єднання усіх українських земель в єдине ціле, що стало можливим тільки завдяки допомозі "братських радянських народів", так само як і звільнення України від фашистських загарбників. Друга частина звернення вже безпосередньо присвячувалася випадам проти українського національно-визвольного руху та його ідейних засад. При цьому часто робився своєрідний короткий екскурс в історію успішної боротьби більшовиків з "українськими націоналістами" у 1917-1921 рр. Це такі звернення: "К українському народу" від 20 березня 1943 р., "К українському народу" від 14 жовтня 1944 р., "До населення західних областей України".

Самі звернення відігравали не тільки роль свого безпосереднього призначення. Вони слугували і як своєрідні програми агітаційної роботи для пропагандистських працівників на місцях (а це відділи пропаганди та агітації при обкомах, райкомах, міськкомах ЦК КП(б)У, штатні та нештатні лекторські групи, а також групи, які, надсилалися і з Києва, і з Москви). Кожне положення такого звернення підлягало подальшому

пропагуванню, роз'ясненню як на сторінках місцевих газет та через радіо, так і в ході агітаційно-пропагандистської роботи серед населення.

Остаточне відвоювання України в фашистської Німеччини не поклало край практиці видання таких урядових та партійних звернень, настільки необхідних під час ведення військових дій за республіку, значна територія та населення якої знаходилися у окупації.

14 жовтня 1944 року святкувалося звільнення УРСР від німецьких загарбників. Однак, вирішення однієї проблеми безпосередньо зіткнуло комуністичний режим з існуванням іншої. І я маю на увазі не тільки той антирадянський збройний рух опору, який сформувався у Західній Україні під час Великої Вітчизняної війни. Саме виникнення цього руху, його підтримка місцевим населенням було лише наслідком "непопулярності" комуністичного режиму на цій території. Звичайно, першочерговим засобом у боротьбі комуністів з власною непопулярністю традиційно залишалося збройне переслідування, репресії та масові виселення. Проте в даному випадку цього більшовикам було недостатньо. Відтепер їм доводилося вчитися співіснувати з населенням, яке, за словами комуністів, "не пройшло школи класової боротьби". Гірше того, "виховувалося у капіталістичному дусі". Саме тому вже у вересні 1944 року ЦК ВКП(б) звернув увагу на проблему "перевиховання" населення Західної України (постанова №175?3гс. "Про недостатки в политической работе среди населения западных областей УССР"[25]). А отже, – і на необхідність розгортання широкомасштабної антинаціоналістичної ідеологічної кампанії на цих теренах.

Таким чином, "Звернення" (досі форма агітації військового часу) як засіб такого "перевиховання" населення продовжували використовуватися партійними пропагандистами і надалі. Проте, оскільки вони вже перестали відігравати провідну роль у веденні агітації серед населення регіону, їх кількість значно скоротилася.

На урочистому засіданні з приводу святкування звільнення УРСР було прийняте останнє у 1944 році звернення "До українського народу"[26], в якому українсько-німецькі націоналісти, оскільки звернення адресувалося усьому населенню республіки, лише згадуються. Його проект був розроблений у відділі пропаганди та агітації, в описі справ якого зберігається кілька російськомовних та україномовних його примірників.

У 1945 р. ЦК була продовжена практика видання звернень до населення, в яких містилися заклики проти українських націоналістів. Всього їх було чотири. Цьому засобу агітаційно-пропагандистської роботи все ще надавалося велике значення. Проте, тема українського націоналізму в ньому вже помітно, порівняно з 1944 р., відходила на другий план. Крім того, в силу відкритої публічності такої форми агітації (партійне керівництво традиційно не полюбляло афішувати власні проблеми, тим паче такого скандального характеру), спостерігався різкий спад у виданні урядових звернень.

Перші два звернення 1945 року, і частково третє, невипадково були адресовані саме сільському населенню України. Це було пов'язано з початком польових робіт і виданою, в зв'язку з цим постановою ЦК ВКП(б) "Про масово-політичну роботу на селі в зв'язку з підготовкою до весняної сівби 1945 року". Цьому ж питанню був присвячений червневий пленум ЦК КП(б)У.

Так, постановою ПБ № 58?59-оп. від 23.3.45 р. "Про звернення до всіх колгоспників і колгоспниць, за скоріше відродження соціалістичного сільського господарства Радянської України" був затверджений текст "Звернення до всіх колгоспників і колгоспниць, селян і селянок, трактористів і трактористок, комбайнерів і комбайнерок, працівників МТС і радгоспів, спеціалістів сільського господарства Радянської України". Звернення видавалося від імені Центрального Комітету КП(б)У, за підписом Д. Коротченка, і РНК УРСР, за підписом М. Хрущова. Сам текст звернення (українською мовою) у протоколі міститься у Додатках[27]. І хоча "українсько-німецькі націоналісти" в ньому лише згадуються, даний документ має кілька своїх цікавих особливостей. Так, сама вищезазначена згадка, хай лише тільки згадка, про сепаратистський рух опору у зверненні, призначеному для сільського населення всієї України, було досить рідким явищем. І по-друге, в частині звернення, адресованої спеціально для Західної України, робиться особливий наголос на кампанії повернення земель, відібраних "німецькими поневолювачами", а самі адресанти, вже у підзаголовку, називаються тільки "селянами", в той час як усі інші – колгоспниками. Цей момент мав своє значення, якщо згадати, що одним з основних аспектів антирадянської пропаганди українських націоналістів було залякування місцевого населення зігнанням у колгоспи. І саме на цьому земельному питанні в агітаційно-масової роботі у регіоні у згаданий період багато разів акцентував свою увагу ЦК КП(б)У. Це звернення було видано видавництвом ЦК КП(б)У "Радянська Україна" тиражем 150 тисяч примірників.

Фактично одночасно було видано інше звернення, адресоване вже тільки населенню Західної України. Своєю постановою від 31.3.45 р. за №58/68-оп. "Про звернення до селян і селянок західних областей Радянської України" ПБ затвердило текст цього звернення[28]. Цього разу у зверненні, разом з традиційно тривалим перерахунком досягнень радянської влади у Західній України та особливою акцентуацією на "турботі про жінок" і "поверненні землі", значно більше уваги приділяється саме проблемі українського націоналізму. Специфічність антинаціоналістичної пропаганди тут полягає у її пов'язуванні з земельним питанням. Зокрема, "українсько-німецькі націоналісти" звинувачувалися у допомозі фашистам у відбиранні земель в селянства.

Наступне звернення було видано згідно постанови ПБ №63/3-оп. від 18.5.45р. "Про звернення до робітників, селян і інтелігенції західних областей України"[29], на сторінках республіканських газет, а також в усіх

обласних, міських і районних газетах західних областей УРСР. Крім того обкоми зобов'язувалися забезпечити ознайомлення зі зверненням всього населення. Для чого, серед інших заходів, планувалося обласними силами видання тексту звернення додатково брошурою. Звернення фактично повністю було присвячено саме українському національно-визвольному руху. Крім того, ним повідомлялося про проголошення амністії для тих, хто явиться з повинною до 20 липня 1945 року. Звернення датовано 19 травня 1945 р. і видано від імені Верховної Ради УРСР, за підписом голови її президії М. Гречухи, РНК, за підписом М. Хрущова, і ЦК КП(б)У, за підписом її секретаря Д. Коротченка.

Наприкінці 1945 р. вийшло останнє звернення, затверджене постановою ПБ №76/9-оп. 5.11.45р. "Про текст звернення до населення західних областей України"[30], в якому так само не обминули проблему українського націоналізму.

10 лютого 1946 р., згідно наказу Президії Верховної Ради СРСР, в Україні відбулися вибори до Верховної Ради СРСР другого скликання – перші після війни і другі в історії західних областей УРСР*.

Наслідки виборів обговорювалися на нараді секретарів райкомів КП(б)У, що поверталися з західних областей України. Нарада відбулася 16.2.46 р., на ній, зокрема, виступив секретар ЦК Д.С. Коротченко. Стенограма його виступу[31] має для нас, як джерело, особливу цінність, оскільки в ньому міститься інформація про міжобласну нараду у м. Львові, стенограма якої не збереглася у фондах ЦДАГОУ. Саме з цього виступу Д. Коротченка, стає відомо, що М.С. Хрущов взяв участь у цій нараді, вніс деякі пропозиції і запропонував після проведення виборів до Верховної Ради СРСР видати звернення до населення західних областей, попросив, після підтримки партії на виборах, допомогти владі розгромити оунівське підпілля.

Згідно саме з цією пропозицією Хрущова був підготовлений проект чергового звернення, затверджений постановою ПБ №85/26-оп 26.2.46 р. "Про текст звернення до населення західних областей радянської України"[32]. В ньому, оперуючи результатами виборів, звертаючись (як і вимагалося часто Хрущовим) з обіцянками до населення, автори приходять до основного висновку – громадяни, підтримав своїм голосуванням радянську владу, начебто масово виступили проти українських націоналістів, зрозуміли, що останні "хочуть, під вивіскою "Соборна Україна" відібрати в трудящих свободу, землю, право на труд, освіту, вільне, щасливе життя і встановити режим рабства та батога"[33]. Закінчувалося звернення закликом боротися зі "злочинцями", а останнім в черговий раз пропонувалося здатися, за що їм обіцялося помилування. Цікаво, що з проекту звернення, під час його обговорення, був викреслений абзац з закликом посилювати "вогнища" передового

* Перші у регіоні вибори до Верховної Ради СРСР та Верховної Ради УРСР відбулися 24 березня 1940 р.

колгоспного будівництва, що стає зрозумілим при аналізі тексту самого звернення, в якому, в тій його частині, яка присвячувалася селянам, наголос робиться на вільному, виключно за власним бажанням, їх входженні до колгоспів. На засіданні Політбюро було вирішено не дратувати селян зайвий раз згадками про колективізацію.

В останній раз практику видання звернень до населення було реанімовано вже напередодні виборів до Верховної Ради УРСР, які проводилися 9 лютого 1947 року 1.2.47 р., постановою за №115?33, ПБ був затверджений текст "Звернення до виборців Радянської України в зв'язку з виборами до Верховної ради УРСР"[34]. Екстреним порядком, до 2.2.47 р., редактори республіканських і обласних газет зобов'язувалися видати текст цього звернення, також як і обкоми повинні були видати звернення листівкою тиражем 1 мільйон 400 тис. примірників, і брошурою – 100 тис. примірників.[35] Цікаво, що, не дивлячись на загальнореспубліканський характер звернення, в ньому чимало уваги приділяється обставинам, які склалися у західних областях, і українським націоналістам. Хоча тут же останні проголошуються вже розгромленими Червоною Армією. Звернення видавалося від імені ЦК КП(б) України.

1947 рік став останнім роком видання "Звернень" до населення. Публічність цієї форми агітації ставила певні обмеження у її використанні, і робила незручною для комуністів, яким ніколи не було притаманно афішувати власні проблеми. Крім того, поширення в регіоні мережі партійних і радянських організацій, надавало більших можливостей у розгортанні та веденні агітаційно-пропагандистської роботи на місцях. Ідеологічна система влади поступово набирала обертів, і така форма агітації, як "Звернення", більш притаманна для періоду ведення військових дій, ставала все менш ефективною. "Індивідуальний підхід", "принцип диференціації" все частіше ставилися у ранг обов'язкових при веденні масово-політичної роботи. І "Звернення" погано підпадали під ці критерії. Звичайно, період їх найактивнішого використання більшовиками у боротьбі з українськими націоналістами припадав на 1944-1945 рр. Проте не варто ставити зменшення їх кількості протягом 1946-47 рр. в залежність від активності військового протистояння. Останнє продовжувалося, хоча і в же в принципово іншому вигляді, ледве не до кінця 50-х років. Аналіз інших типів джерел з історії боротьби радянської влади з українським сепаратизмом дозволяє припустити, що навпаки, період підготовки та проведення виборів до Верховної Ради СРСР 1946 року та Верховної Ради УРСР 1947 рр. був апогеєм цього протистояння. Але поступово на перший план виходило прагнення мирного вписування регіону у систему радянських схем та цінностей. Так звана "радянизація". Що потребувало вже інших форм і засобів ідейного перевиховання та виховання населення західних областей України. І "Звернення" в цій ситуації виявилися зайвими.

[1] *Ленин В. И.* Сочинения. Т.26. – Л., 1949. – С.323-325.

[2] *Сафонова Є.В.* Ідейно-виховна робота Комуністичної партії серед трудящих визволених районів в роки Великої Вітчизняної війни. (1943-1945рр.). – К., 1971 – С.100.

[3] ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.361. – Арк.99-107.

[4] ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.70. – Спр.998. – Арк.15-18.

[5] ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.360. – Арк.3-14.

[6] ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.361. – Арк.63-77.

[7] ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.70. – Спр.998. – Арк.131.

[8] ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.361. – Арк.59.

[10] ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.362. – Арк.11-16.

[11] ЦДАГОУ. – Ф.56. – Оп. – Спр. 1157. – Арк. 1-3 зворот.

[12] ЦДАГОУ. – Ф.1 – Оп.6. – Спр.715 – Арк.36-37.

[13] ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.715. – Арк.114-119.

[14] ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.930. – Арк.2.

[15] ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.70. – Спр.295. – Арк.25-30.

[16] ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.928. – Арк.145-148.

[17] ЦДАГОУ. – Ф.56. – Оп.1. – Спр.1190. – Арк.1-2 зворот.

[18] ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.780. – Арк.57-60.

[19] ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.70. – Спр.238. – Арк.14-45, 115-134.

[20] ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.779. – Арк.17-27.

[21] ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.779. – Арк.5-7.

[22] ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.70. – Спр.275. – Арк.16-16 зворот.

[23] ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.70. – Спр.67. – Арк.37.

[24] ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.751. – Арк.1-16.

[25] Российский Государственный архив социально-политической истории. – Ф.17 – Оп.116 – Спр.175 – Арк.4-9.

[26] ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.23 – Спр.779. – Арк.17-27.

[27] ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.797. – Арк.238-255.

[28] ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.797. – Арк.309-318.

[29] ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.811. – Арк.111-117.

[30] ЦДАГОУ. – Ф.1. – ОП.6. – СПР.841. – Арк. 51-58.

[31] ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.23. – Спр.2651. – Арк.1-14.

[32] ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.910. – Арк.69-77.

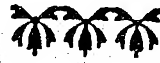
[33] ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.910. – Арк.74.

[34] ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.1106. – Арк.152-159.

[35] ЦДАГОУ. – Ф.1. – Оп.6. – Спр.1007. – Арк.57.

2

СТУДІЇ

В.А. ПОТУЛЬНИЦЬКИЙ *(Київ - Львів)*

УКРАЇНСЬКИЙ КОНСЕРВАТИЗМ В XIX - НА ПОЧАТКУ XX ст.

Коли ми говоримо про консерватизм, то маємо на увазі певний стиль думання, антагоністичний буржуазному лібералізму і раціоналістично-індивідуалістичній філософії просвітництва, стиль, який з'явився як відповідь Французькій революції і індустріальній революції в Англії.[1] Одне з визначень консерватизму було запропоноване польським вченим Анджеєм Валіцьким, у своїй відповіді Самуелю Хантінгтону, який подав три дефініції консерватизму:

1. Консерватизм як феодальна і аристократична ідеологія;

2.“Автономна” дефініція, згідно якої консерватизм є повністю автономною і універсальною системою ідей і цінностей;

3. Ситуаційний консерватизм. А.Валіцкий наполягає на істотній відмінності між неісторичним і історичним визначенням консерватизму.[2] Ми можемо погодитися, що визначення консерватизму як феодальної і аристократичної ідеології є саме історичне за змістом визначення, тоді як “автономне” визначення збігається з тим, що А.Валіцкий називає неісторичною за змістом дефініцією.[3]

В цій статті я досліджуватиму всі три існуючих типи українського традиційного консерватизму. Відмінність у всіх трьох типах простежується не стільки ідеологічна, скільки територіальна. Відомо, що Україна вступила в XIX століття як конгломерат декількох відмінних історико-географічних територій, з котрих кожна мала свою власну історичну долю.[4] Перший з трьох вищезазначених типів консерватизму – це рух ідеологів і лідерів української шляхти Лівобережної України – території козацько-гетьманської держави XVII - XVIII століть, яка була

остаточно інкорпорована в Російську імперію наприкінці XVIII століття. Цей рух розпочинається відразу ж як реакція на проведену інкорпорацію і ліквідацію автономії.

Другий – це рух українофільської польської шляхти і польскої шляхти українського (руського) походження з Правобережної України – території давньої Київської княжої держави, а пізніше – козацько-гетьманської держави XVII століття. Ці землі до кінця XVIII століття перебували під владою Польської Речі Посполитої, і лише після її розділів потрапили до складу Російської імперії, ще не будучи об'єднаними органічно з колишнім Гетьманатом. Тому відповідно і рух правобережної шляхти проходить головним чином після останнього розділу Польщі в контексті домагань польських консервативних лідерів – Костюшка, Чарторийського і інших, хоч українські репрезентанти і висувають свою власну програму.

Третій – це рух західноукраїнської шляхти з австрійської Галичини, яка ніколи не входила до складу Російської імперії. Хронологічно він розпочинається найпізніше – лише напередодні і в ході першої світової війни, оскільки був інспірований лояльною до Габсбургів українською аристократією галицького походження, які намагалися таким чином запобігти кризі імперської Австрійської системи.

Відомо, що домагання будь-якого історичного консерватизму характеризує вимога "реставрації", яка визначається як "зміна існуючого стану справ на подібні або еквівалентні попереднім"[5]. Хоча після французької революції це трактування і вийшло з ужитку, однак в творах ідеолога українського консерватизму В'ячеслава Липинського (1882-1931), твори якого стали концептуальними для всіх трьох відламів, слово "революція " в українському варіанті означає поворот до реставрації гетьманської України[6]. Також є доведеним той факт, що для будь-якого консервативного руху дворянської опозиції є також притаманне прагнення відповідно з ідеями Монтеск'є, Вольтера і багатьох інших філософів намагатися трансформувати систему без підготовки кривавої розв'язки для революції. Будь-яка дворянська опозиція має спільного ворога в дегенерованій автократії і намагається вирішити ситуацію реформами, а не революцією[7]. Ми погоджуємося з Єжі Топольським в тому, що в передреволюційний період революційна свідомість, яка знаходиться в процесі формування, інспірується ідеями, відношеннями і активністю саме дворянського класу, який водночас прагне до реформістського розв'язання проблем[8]. Більше того, саме дворянство в спробі трансформувати королівську владу, починає говорити в ім'я "нації" або "народу", але ніколи навіть і не думає поділитися владою з третім станом"[9].

В своєму аналізі ми будемо концентруватися на світоглядних (консервативна ідея, виражена в формі реставрації Гетьманату чи князівства Руського) та історико-політичних аспектах формування консервативного світогляду української традиційної еліти (шляхти і насамперед її військових та політичних кіл).

Консервативний рух лівобережної української шляхти

Вже через декілька років після ліквідації Гетьманату – в 1791 році відомий поет Василь Капніст шукає собі спільників за кордоном з метою скористатись складною міжнародною ситуацією (війна Росії з Туреччиною, союз з Австрією і намагання використати Польщу як буфер проти Прусії) для реставрації Гетьманату в Україні. Місія Василя Капніста як репрезентанта політичних кіл української шляхти до Пруського двору в 1791 році, безумовно, організовувала думку української опозиції[10]. Він намагався отримати підтримку пруського двору на випадок козацького повстання на Лівобережжі, яке було можливе при відновленні російсько-пруської війни. За ним стояли дуже поважні і добре інформовані в міжнародній політичній ситуації кола[11].

Ряд міркувань свідчить про те, що Капніст не лише не діяв сам, але й мав підтримку від князя Олександра Андрійовича Безбородька (1747-1799). Безбородько уважно читав і рецензував проект Капніста від 1788 року про вербування і утримання війська з числа козаків – добровольців[12]. Хоч сам проект Капніста про утворення з українських козаків самодостатньої армії так і не був надрукований, проте в рукописі залишились власноручні позитивні ремарки Безбородька, зокрема про минуле Гетьманату, ранги сотників, полковників тощо[13]. Безбородько мав в юності титул бунчукового товариша (певної лейб-гвардії Гетьмана), яким він досить пишався і в пізніший час, ніколи практично не зрусифіковувався, так і не оволодівши до пуття російською мовою і розмовляючи з помилками і акцентом[14]. Недаремно чужі сучасники (російські і польські) підозрювали Безбородька в тому, що він прагне "Малоросією, на зразок колишніх гетьманів, управляти"[15]. 25 листопада 1794 року Безбородько пише генерал-фельдмаршалу Репніну про необхідність збереження в нових правобережних українських землях дії Литовського статуту і про небезпеку введення "уложения"[16]. Всі солдати в гатчинських військах цесаревича Павла були майже виключно українцями[17].

Світогляд Безбородька найкраще характеризує лист до власного батька – генерального писаря, а з 1762 року генерального судді козацького Гетьманату Андрія Яковича Безбородька (1711-1780). Під протекторатом Безбородька видавець Василь Рубан видав в 1777 році "Краткую летопись Малой России", і Безбородько тоді ж надіслав батькові цю книгу з листом, в якому писав: "Маю честь представити Вам при цьому "Краткую летопись Малой России" по 1776 рік, видану Рубаном, приношу данину, що справедливо належить Вам, бо у багатьох випадках пряму любов до того краю, коханої вітчизни нашої, Ви не один раз довели і за якої доклали своїх старань, щоб справи і обставини, слава і честь пращурів наших досягнуті були із забуття. Невеликий цей твір є початком до видання мною повної малоросійської історії, в котрій,

звичайно, всі недоречності малого літопису будуть виправлені, коли тільки встигнемо зібрати все – потрібні нам дані"[18].

Під впливом Безбородька Павло I повернув Україні вже в 1796 році її стару юрисдикцію, давши розпорядження запровадити назад Литовський статут, а також відновивши колишню правову систему[19]. Ця відновлена Павлом I стара українська юрисдикція протрималась майже півстоліття і лише в 1842 році остаточно була ліквідована Миколою I. До речі, українська юрисдикція на основі Литовського статуту (яка була відновлена) ще раніше була модернізована і пристосована до нових умов в результаті вдалої реформи останнього гетьмана України часів Першого Гетьманату Кирила Розумовського. Ця реформа Розумовського була своєчасна і відповідала тодішнім правовим відчуттям народу, тому і протрималась в Україні довше, ніж інші напрями: з інтервалом лише від 1783 по 1796 рік юрисдикція залишалась діючою аж до 1842 року[20]. В часи канцлерування Безбородька навіть радились про призначення нового гетьмана, причому намічався на це місце великий князь Костянтин, а граф Іван Гудович (1741-1820) планувався на призначення біля нього регентом України[21]. Невідомо, яку роль безпосередньо відігравав Безбородько у появі цих планів, але справа в будь-якому випадку закінчилась безрезультатно. Саме тоді ідея Гетьманату, сполученого з двох його історичних частин – Лівобережної і Правобережної України починає поступово забуватись в колах лівобережної шляхти і залишається на довгий час лише у спогадах[22].

Саме за часів розквіту могутності Безбородька ціла низка представників української шляхти посіла визначні і впливові посади в державі. Вже в часи війни 1812 року один з них – колишній малоросійський цивільний губернатор (1797-1800), а згодом губернатор новоросійський і катеринославський (1801-1807) Михайло Миклашевський (1757-1847), склав цікавий проект відновлення козацьких полків на Лівобережній Україні, як форпосту проти Наполеона і бази для відновлення гетьманства під протекторатом Російської імперії. Миклашевський планував навіть звільнити всіх українських державних селян від податків і озброїти їх як козаків[23].

В часи Наполеона і дещо пізніше заслуговують на увагу своєю українофільською активністю двоє українських сановних вельмож з гурту князя Безбородька – Петро Завадовський і Дмитро Трощинський. Якщо канцлеру Безбородьку Україна завдячує поверненням старої юрисдикції і Магдебурзького права для всіх міст, то завдяки особистому бажанню іншого катерининського магната графа Петра Завадовського (1738-1812) до України було повернене її традиційне право обирати власних юридичних урядовців. В 1801 році він повідомляє юному цареві, що українська шляхта здавна мала звичай обирати сама з свого власного середовища юридичних чиновників і сама чинити свій власний суд. Олександр, зважуючи на його переконання повертає це право Україні[24].

Співробітник Безбородька Дмитро Трощинський (1754-1829) отримав великий вплив в державі невдовзі після вбивства Павла І. При запровадженні в 1812 році козацької міліції, він запропонував для всіх рядових міліціонерів зберегти назву "козак ", для офіцерів – запровадити ранги "державний обозний", "державний осавул ", "сотенний ", тим самим поєднавши традиційні звання Гетьманської держави з новим адміністративним порядком, на відміну від пропозицій тодішнього генерал – губернатора Малоросії Лобанова – Ростовського запровадити російські військові ранги[25].

Процес створення масонських лож, які організовуються офіцерами – учасниками закордонних походів російської армії, не проминув і Україну. Новгород-Сіверсько – Полтавський гурток, який складався переважно з нащадків української козацько-гетьманської старшини[26], видав в 1818 році відому "Історію Русів" – багатоплановий політичний памфлет з яскраво вираженим державно-політичним підтекстом. В "Історії Русів" були проведені дві основні думки:

1.Українська нація (на відміну від Московської держави) має право вступати в будь-яку міжнародну політичну коаліцію – Литва, Польща, і, нарешті, Москва, як рівна;

2.Козацький офіцерський клас, який бере свій початок з XV століття, здобув свої станові привілеї, як інше дворянство і рицарство Західної Європи та польська шляхта, своєю власною шаблею завдяки боротьбі на полі бою[27]. Авторами "Історії Русів", на нашу думку, були люди з кола українських автономістів, що гуртувалися біля Безбородька, Миклашевського, генерал - фельдмаршала Івана Гудовича і згодом – біля князя М.Репніна-Волконського, і діяли як в Петербурзі, так і на території колишньої Гетьманщини[28].

Після польського повстання 1830-1831 років лівобережна шляхта намагалась знову використати кризовий для імперії час (як в період війни з Наполеоном коли був запропонований проект Миклашевського) для нової спроби реорганізації українських козачих військових формувань. Проект був висунутий українською козацькою старшиною, думку котрої виражав генерал-губернатор Малоросії князь Микола Григорович Репнін-Волконський (1778-1845). М.Репнін був не лише одним з ініціаторів відновлення козацтва і протектором Шевченка, але вважався в середовищі малоросійської старшини 1820-1830-х років найбільш імовірним кандидатом на гетьмана України[29]. При дворі Миколи І особисто проти Репніна як малоросійського сепаратиста була організована могутня опозиція, до якої входили В.П.Кочубей, І.Ф.Паскевич, А.Г.Строганов, А.В.Орлов, М.Ф.Канкрін. Ще в 1821 році Репнін в своєму листі до міністра внутрішніх справ Віктора Кочубея писав: "Зміна прав, якими користувався століттями войовничий народ козаків, і заборона їхніх старовинних порядків і власності є нічим іншим як наслідком необдуманої зміни судження і мусить бути назад повернена[30]. В офіційному листі до царя, висловлюючи свою думку щодо

планів Репніна, Кочубей писав: "В Росії не мусить бути жодних автономних частин, або, краще сказати, федеративних провінцій, які би самі управлялися, і мали би якісь особливі права"[31]. Наприкінці 1832 року міністр Віктор Кочубей написав Репніну: "Хоча я по народженню є хохлом (російське народне означення для українця. – В.П.), за своїми принципами, своїм становищем і своїми звичками я ще більше росіянин, аніж хтось інший. Мій титул і моя посада підносить мене високо над різними мікроскопічними справами; я розглядаю, на відміну від Вас, справу Вашого генерал-губернаторства з штадпункту загальних інтересів нашої землі"[32].

Незважаючи на всі ці перепони, генерал-губернатор не полишив свою боротьбу за автономію і права козаків. 27 січня 1833 року він відповідає міністру Кочубею, що для козаків звільнення від податків було благотворною справою. Цьому листу передував той факт, що в 1832 році міністр фінансів імперії граф Канкрін, посилаючись на важке економічне становище імперії, підняв питання про сплату козаками податків знову. "Їхній військовий дух і їхня дисципліна (козаків. – В.П.) прекрасні, – пише Репнін, – і їх, я глибоко переконаний не слід занадто перевантажувати. Єдине, що було би доцільним - це надати козакам їхню власну організацію і їхні особливі установи повернути. Держава має надати своїм сановним особам більше свободи у вирішенні територіальних проблем держави, зокрема щодо розпоряджень по козацькому питанню." Для Кочубея ж всі ці постійні наполягання Репніна були "позбавлені смислу"[33]. В принципі, Кочубей не лише добивався запровадження в Україні російської податкової системи, а й вважав, що в Росії не мусить бути жодних автономних частин, або, краще сказати, федеративних провінцій, які б самі управлялися, і мали би якісь особливі права[34].

Взагалі боротьба між Репніним-Рюриковичем – російським князем за походженням, і царедворцем українського походження Кочубеєм чітко свідчить про еволюцію, яка відбулась з українською елітою імперії, і за ті зміни, які нове покоління еліти здобуло внаслідок зміни політичної ситуації. Українець Кочубей, який став визначним царедворцем і жив в столиці імперії, повністю асимілювався; натомість ніби-то чужий для України князь Репнін став на його місце. Петербуржці захищали права України, а провінціали, що були прийняті до петербурзької еліти, стали ще більш вірними петербуржцями. Якщо в часи Катерини можна було спостерігати протилежність між типом "петербуржця", як дід того ж Репніна – генерал-фельдмаршал Репнін, і типом провінціала, як Безбородько або Капніст, то в часи Миколи I перевтілилася ця протилежність в протистояння – Кочубей - Репнін.

Окрім Кочубея противником Репніна був інший російський царедворець – граф М.Канкрін. В його протистоянні з Репніним відбулася між іншим і перша відома нам дискусія між українськими і російськими консерваторами щодо єврейського питання. Канкрін був

призначений в 1823 році міністром фінансів і відразу виступив на захист єврейської монополії на торгівлю та підприємництво по селах імперії. Проти підтримки цієї монополії в українських селах виступив Репнін[35]. Репнін виступав проти перебування євреїв саме в українській сільській місцевості, мотивуючи це тим, що факт перебування євреїв там лише роз'ятрював взаємну ненависть євреїв і українців один до одного". На думку губернатора, євреї були значно більш підприємливим народом, а українці знаходились в більш пригніченому порівняно з євреями стані і головними винуватцями в цьому становищі бачили саме євреїв. Внаслідок цих міркувань, вважаючи, що євреї по селах руйнують народне господарство, Репнін пропонував як найкращу, на його думку, розв'язку для мирного співжиття обох народів – негайно виселити всіх євреїв в міста. Полеміка між Канкріним і Репніним щодо єврейського питання в Україні була відображена в надзвичайно цікавому документі, що був надрукований в 1864 році під назвою "Извлечение из записки на французском языке, поданой М.Ф.Канкриным и Возражения на оную малороссийским Военным губернатором князем Репниным"[36].

Та боротьба, яку вели Безбородько і Репнін вже іншими засобами, аніж гетьмани XVIII століття, засвідчила, що вони, особливо Репнін, практично в своїй боротьбі за втрачені права України, не лише наслідували гетьманів, але практично виконували де-факто їх функції, не маючи де-юре їхньої влади, і ведучи цю боротьбу в загальному руслі і під ширмою створення в Петербурзі і провінціях не російської, а саме змішаної російсько-української еліти[37].

Кирило-Мефодіївське товариство, яке постало майже відразу після завершення політичної діяльності князя Репніна, також мало у своєму складі діячів консервативно-гетьманської орієнтації, за своїм соціальним складом було неоднорідним. До останніх насамперед належали лівобережні шляхтичі Опанас Маркевич (1822-1867) і Георгій Андрузький (1827-1895), які глорифікували Гетьманщину і прагнули її реставрації. Андрузький – родом з небагатих дворян Полтавської губернії, був монархістом-гетьманцем, що знайшло відображення у складених ним проектах майбутнього державного ладу України[38]. Георгій Андрузький розробив "Начерки Конституції Республіки" і зазначив метою гурту своїх однодумців встановлення Гетьманщини (мета малоросійська), якщо можна окремо (бажання таємне), якщо ні – в Слов'янщині[39]. В своїх "Начерках", обгрунтовуючи ідею Слов'янських Сполучених штатів, Андрузький першим з таких штатів називав Україну з чорномор'ям, Галичиною і Кримом. Цікаво, що в цій слов'янській конфедерації не знайшлося місця Росії, що взагалі малохарактерно для автономістської суспільно-політичної думки лівобережної шляхти. Разом з тим Андрузький висловив традиційну для української консервативної еліти думку, що розв'язання проблеми Гетьманату можна здійснити тільки міжнародним шляхом, головним чином поруч з розв'язанням російської проблеми. Під час одного з обшуків, які були здійснені в нього

під час перебування на засланні, в Андрузького було виявлено кілька зошитів, серед яких є такий запис: "Щоб створити Україну треба зруйнувати Росію, а вона зміцнювалась віками".[40] Ідеї товариства на Поділлі поширював ще один шляхтич – підпоручик О.Глоба, який пояснював переваги парламентарної монархії, висловлювався за виборність урядових осіб і т.і.[41]

В 2-й половині XIX століття лівобережне українське шляхетство продовжувало розвивати концепцію автономності Гетьманату в складі Російської імперії. Виразники цих ідей гуртувалися навколо двох українських поміщиків, представників старих козацько-старшинських родів – Григорія Галагана і Василя Тарновського. Вони обидва були магнатами: перший в Сокуринцях, а другий – в Кохановці Чернігівської області. Галаган і Тарновський допомагали фінансово Пантелеймону Кулішу[42] та іншим українським інтелектуалам; в їх палацах збиралися відомі діячі української культури – Шевченко, Гоголь, Максимович та інші.

Відомо, що Пантелеймон Куліш вже в 50-і роки обирає ідеалом українського державотворення саме гетьманську державу, в якій головний провід в політичній, економічній і культурній сфері мав належати козацькій старшині, а запоруку для політичної стабільності якої він бачив в російському імперському протектораті"[43]. В 70-і роки Куліш доводить, що саме монархізм був переважаючим настроєм простолюддя, змальовує козаків як розбишацький гурт, який руйнував ту культуру, яку вносила в життя краю освічена польсько-українська шляхта, і навіть позитивно оцінює централістські антикозацькі заходи російських царів Петра і Катерини[44].

Консервативні тенденції української традиційної еліти виявились виразно також у такому явищі в українському інтелектуальному житті, як "Громади", які постали ще на початку 60-х років в Києві, Полтаві, Чернігові і Харкові, а також в Москві і Петербурзі[45]. Серед лівобережної шляхти найбільш яскравими постатями серед діячів Київської Громади були П.А.Косач - батько поетеси Лесі Українки, О.С. Лашкевич – редактор-видавець Київської Старини, філолог і громадський діяч П.Г. Житецький, історик і політик М.П. Драгоманов та інші[46]. Проте відкрито лозунги реставрації Гетьманату і повернення "старих прав" висунула саме Московська громада, яка існувала з 1859 по 1866 роки при Московському університеті[47]. Весь провід Громади – секретар Фелікс Волховський (1846-1914), скарбник Іван Силич (1842-?), бібліотекар Микола Шугуров (1843-1901), дорадник Валеріан Родзянко (1841-1912), члени Громади Іван (1843-?) та Михайло (1844-1910) Роговичі, Володимир Тхоржевський (1842-1903), Ананій Брежинський (1843-1897) – були нащадками козацької старшини з Гетьманщини XVII-XVIII століть; в Громаді також було декілька польських шляхтичів з Правобережної України[48]. Громада пропагувала автономістські ідеї гетьмана Павла Полуботка, мріяла про відновлення Гетьманату і висувала політичні вимоги.

В другій половині XIX століття вирізняється інший напрямок діяльності української шляхти, який об'єднує виключно представників лише лівобережної козацько-гетьманської старшини. Ця діяльність розгортається в новостворених у Російській імперії в результаті реформ 1860-х років і введених в життя законом від 1.І.1864 року земельних самоуправліннях – земствах. Досить влучно програму діяльності української шляхти в земствах сформулював М.Драгоманов, який назвав земства d Україні як "наші симпатичні національні порядки"[49]. "Українські автономісти, – пише Драгоманов, – зроблять найрозумніше, коли рішуче зв'яжуть свою долю з долею земств на Україні, а значить в цілій Росії. Треба тільки поставити таку практику на грунт ясної і широкої теорії"[50]. Вже в 1874 році виявився перший результат діяльності українських автономістів в земствах: російському урядові було подано донос, в якому повідомлялося, що українці "прагнуть вільної Української республіки з Гетьманом на чолі", і кандидатом на гетьмана називали активного земського діяча В.В.Тарновського, який допомагав і опікувався Шевченком[51]. Шляхтич В.Тарновський був не лише фундатором музею української старовини, активним земським діячем – земським "гласним", дописувачем і меценатом "Київської старовини", але й унікальним колекціонером історії українського Гетьманату з XVI-XIX століть[52]. Не менш активну діяльність наприкінці XIX століття виявив інший претендент на гетьмана відновленої України, представник однієї з найбільш відомих козацько-шляхетських фамілій, земський діяч Григорій Галаган, який вже в 1883 році виразно відмежовував український шляхетський консерватизм від українського народництва і говорив про реставраційний монархічний гетьманський рух як про певний напрямок українського політичного життя, до якого себе і зараховував, відмежовуючи себе тим самим від Шевченка[53].

В 90-х роках XIX століття земський рух в Лівобережній Україні набуває все більш масового характеру. В кожній губернії Лівобережної України проживала в той час плеяда високоосвічених представників українського шляхетства, які працювали в різних галузях громадсько-культурної, наукової, мистецької, літературної і політичної діяльності і водночас проводили активну земську роботу[54]. Чимало вищеназваних чернігівських і полтавських земських діячів, зокрема Ханенко, Чижевський, Мартос, Леонтович, Лизогуб, Шемети та інші, стали міністрами, членами уряду, дипломатами другого Гетьманату Павла Скоропадського 1918 року.

Саме активні діячі Полтавського земства брати Володимир і Сергій Шемети утворили в 1904 році на Полтавщині Українську демократичну партію (УДП), у програмі якої передбачався викуп поміщицьких маєтків при збереженні приватної власності на землю, а також автономія України у складі Російської федерації[55]. Ця партія послужила незабаром основою для створеної Липинським і Шеметами в серпні 1917 року Української демократичної хліборобської партії (УДХП), яка стала першою

політичною організацією, що реконструювала політично легітимність домагань української шляхти.[56] Тоді ж - в перше десятиріччя XX століття в усіх губерніях України створюються хліборобські організації – так звані "Союзы земельных собственников", які об'єднують землевласників: як поміщиків, так і селян. Якщо в більшості губерній ці союзи підтримували російські поміщицькі партії, що стояли на засадах збереження імперії, то на Лівобережній Україні, зокрема в Полтавщині і Чернігівщині, керівництво рухом землевласників опинилось в руках українських радикал-демократів і самостійників, які надали його діяльності виразного національного забарвлення[57]. Це пояснювалось тим фактом, що на Полтавщині і Чернігівщині до 90 відсотків землевласників становили нащадки української шляхти колишнього Гетьманату[58].

Консервативний рух правобережної української шляхти

Вже відразу після приєднання Правобережної України польська шляхта, і перш за все офіцерство організувало повстання під проводом Костюшка. До складу офіцерського корпусу Костюшка входила і руська шляхта, роди якої політично спольщилися, але залишили в пам'яті своє етнічне походження, і нерідко належали до православної віри. Офіцери українського походження служили в дивізії під командуванням генерала Любомирського, в польській Волинській, Брацлавській і Пінській бригадах, в легкокінних Житомирському і Костянтинівському полках, в кавалерійській бригаді генерала Мадалинського - учасника таємної організації патріотів, війська якого дали поштовх початкові повстання[59]. В своїх універсалах від 2 і 7 травня 1794 року Костюшко проголосив свободу релігійних віросповідань, зокрема свободу православ'я і матеріальне забезпечення його священнослужителів, взяття православних на цивільну і військову службу[60]. Ця обставина значною мірою сприяла вибору представників руської шляхти, українського міщанства і частини православного духовенства на користь Костюшка, а не Росії[61]. Тоді в середовищі українського православного духовенства, а також руської польської шляхти ходили чутки, що Костюшко – українець за походженням, з родини священика, і що його батько був уніат, а дід – православний священик – українець, і що ця обставина посприяла прийняттю польською шляхтою в свої ряди православного українського духовенства[62]. Взагалі, якщо характеризувати повстання під проводом Костюшка, останній, хоча і запозичив теоретично ідеї американської революції, на практиці – було аристократичним рухом, який не лише засуджувався польськими демократами за відсутність належного радикалізму і суцільне аристократичне оточення Костюшка, але й навіть намагався контролювати перехід від капіталізму до соціалізму шляхом значних уступок аристократії і монархізмові[63].

Наступний етап у діяльності української правобережної шляхти пов'язаний із діяльністю українофільських прибічників князя Адама Чарторийського. Це пояснювалось тією обставиною, що традиція "Польської революції 18-го століття" (як вона була названа американським істориком Робертом Палмером)[64], була повністю монополізована монархістами з табору князя Чарторийського[65]. Як відомо, князь Чарторийський робив все можливе, щоб уникнути соціальної революції в Польщі, і співпрацював з ліберальними урядами, а не з революційними народами. В контексті еміграційної діяльності князя Чарторийського європейські події 1850-х років знов висунули на порядок денний не лише нові можливості для реалізації його концепції "полонізму", але й можливості для української правобережної традиційної еліти у реалізації своїх традиційних цілей – відродження Гетьманату і Руського князівства.

Виразником інтересів частини поляків-українофілів і руської (української) шляхти Правобережжя виступив відомий письменник і політичний діяч Міхал Чайковський (1804-1886)[66], який узгляднював Русь (Україну) як автономну одиницю в складі майбутньої реставрованої Речі Посполитої (на зразок відомої Гадяцької угоди, висунутої в середині XVII століття гетьманом Виговським по перетворенню Речі Посполитої з двочленної структури на тричленну)[67]. Сам Чайковський по материнській лінії був нащадком українського козацького гетьмана Івана Брюховецького, багато своїх творів – романи "Гетьман України", "Вернигора" тощо – присвятив українській історії і особливо ідеї про єдність українців і поляків[68]. В цьому його трактуванні українці становлять органічну частину Речі Посполитої, що опирається традиційному ворогові – Московщині. Чайковський був монархістом, у світогляді якого монархізм був пов'язаний з козацькою ідеєю, згідно з яким він бачив автономну козацьку Україну під владою спадкового короля із династії Ягеллонів, який буде визнаний і шанований всіма, але не втручатиметься у справи автономного козацького війська[69]. Після розгрому повстання 1830-1831 років, в якому Чайковський брав участь, він оселився в еміграції в Парижі, де солідаризувався з князем Адамом Чарторийським (1770-1861), однак мав відмінні від лідера аристократичного табору польської еміграції погляди на українську проблему,.

Політичний світогляд Чайковського характеризувався насамперед тим, що, як пише його біограф, історик польської літератури З.Швейковський: "Провідною ідеєю Чайковського було воскресіння Запорозької Січі, старої козацької України, у тій самій формі і характері, що існували в добу польської незалежності (тобто за старої Речі Посполитої. – В.П.).Він вірив, що стара Україна була втіленням найвищих життєвих ідеалів, і тому її воскресіння вважав справою не локального, а радше європейського і навіть світового значення. За цією "святою", за цією "божественною" Україною Чайковський тужив усе своє життя. Ідея незалежної Польщі без сумніву була для нього другорядною справою. У

його свідомості вона нерозривно пов'язана з ідеєю вільної України, і без неї повністю втрачала для нього привабливість і сенс. Влада, проте, обмежувалася польським королем, який був далеким повелителем для України"[70].

В реалізації своїх устремлінь Чайковський намагався використати Туреччину і події Кримської війни 1853-1856 років. В 1853 році з дозволу двору Великого візиря він почав з добруджійських козаків (нащадків козаків Задунайської Січі), дезертирів з російської армії, болгар, а також звільнених в'язнів формувати підрозділи[71]. Службовою мовою серед цих підрозділів протягом всього періоду їх існування була українська, а офіцерами були переважно поляки, ветерани повстання 1831 року, вихідці з України, земляки Чайковського, які з дитинства володіли і українською мовою[72]. Взагалі Чайковським було сформовано два полки: перший в 1853 році, який складався з 600 чоловік; другий в 1854 році – 450 чоловік і 350 коней[73].

Турецький султан Абдул-Меджин (1823-1861) ставив своєю метою повернути протекторат над греками, румунами, сербами і болгарами, і пропозиція Чайковського долучити до цього протекторату вивільнену від Росії Україну була сприйнята позитивно. Підставова ідея Чайковського полягала у відновленні Гетьманщини під турецьким протекторатом, наслідуючи традиції козацьких гетьманів, які були васалами Османської імперії – Петра Дорошенка (1666-1676) та Пилипа Орлика (1710-1742), а також тих запорожців, які поселилися в Добруджі після зруйнування в 1775 році Запорозької Січі. Чайковський планував вступити в Україну на чолі свого підрозділу, що мало, на його думку, викликати антиросійське повстання в Україні[74]. Полки Чайковського брали участь у військовій кампанії 1854 року, зокрема в оволодінні фортецею Сілістра на Дунаї, вступили до Бухареста після залишення його російською армією, і деякий час Чайковський був навіть військовим губернатором Бухареста – столиці Волоського князівства.

Поруч з Чайковським в ті ж 50-ті роки виразником інтересів правобережної української шляхти виступив інший її представник – Францішек Духінський (1816-1893)[75]. Духінський, який завжди старанно підкреслював своє українське походження, і до свого прізвища завжди додавав, підписуючи власні праці "Kijowianin" (Киянин), навчався в школі отців-василіан в Умані, з якої вийшли видатні представники польського літературного українофільства, такі як Богдан Залеський, Северин Гощинський, Олександр Гроза та інші. З 1834 по 1846 роки він проживав у Києві, а в 1846 році, будучи задіяний у польській конспірації, виїхав до Парижа через Константинополь. Ще в Києві Духінський виробив собі думку, що єдиним засобом відбудови Польщі є самостійність русинів. Самостійність він уявляв собі у вигляді реставрації князівства Руського – держави українців, котрі, маючи власну державу, заключать добровільний державний союз з Польщею, з якою вони пов'язані походженням, культурою і історичною минувшиною.

Духінський виробив собі політичну програму, яку згодом сформулював в листі від 13 липня 1850 року до графа Владислава Замойського. Ця програма передбачала три основні пункти: 1. Польща в своїх кордонах перед 1654 роком, які простягаються до тогочасних кордонів Туреччини зі сходу і півдня, з Шлеськом і до Балтійського моря на заході і півночі, творить спільну державу як для власного, так і для чужих народів; 2. Внутрішній уклад Польщі має бути побудований на основі Гадяцької унії 1658 року – федерація Польщі, Литви і Русі (України); 3. Вироблення самостійності русинів є наймогутнішим внутрішнім двигуном для відбудови Польщі[76]. В кінці 1840-х - на початку 1850-х років Духінський допомагав Чарторийському організовувати польські легіони в Папській державі, у П'ємонті; з 1849 по 1855 рік перебував у Константинополі, де допомагав Чайковському, а після Паризького миру 1856 року оселився в Парижі і зайнявся активно науково-пропагандистською і публіцистичною роботою[77].

Протягом 1860 - 1890-х років Духінський лишався на своїх старих поглядах про розв'язання українського питання в контексті польського і побудови окремої держави русинів (українців) – Великого князівства Руського. В 1871- 1872 роках він видає ряд статей у Львівському релігійному журналі "Основа" про окремішність українців і росіян[78]. Там ним були надруковані статті на наступну тематику: 1. Відносини язика руського до московського (нім.пер.)[79]; 2. Відношення русинів до поляків і москалів: а)під поглядом гідрографічним; б) під поглядом орфографічним; в) щодо походження і цивілізації (нім.пер)[80]. Львівська "Основа" була закладена групою українських політиків під проводом віце-маршалка галицького сейму Юліана Лаврівського, яка шукала зближення і порозуміння з поляками, і видавалась за польські гроші[81].

Духінський отримав підтримку від впливових французьких інтелектуалів, які розглядали його русинські погляди в контексті свого власного антиросійського наставлення[82]. Разом з тим його погляди викликали негативну реакцію зі сторони українських народників, а також ряду російських і польських вчених і публіцистів[83].

Однак, попри критику, яку отримали праці Духінського як серед польських, так і серед російських вчених, саме його думки лягли в основу і заклали початок консервативній школі в польській історичній думці, до якої належали визначні польські історики Валеріан Калінка, Міхал Бобжинський, Антоній Роллє, Едвард Ліковський, Йозеф Шуйський, Станіслав Смолька, Станіслав Тарнавський[84]. Ідеї цієї консервативної краківської школи істориків, заснованої Духінським, справили великий вплив на формування як історика і шляхетського ідеолога його земляка, теж польського шляхтича з Правобережної України, майбутнього творця гетьманської консервативної концепції в українській політичній та історичній думці – Вячеслава Липинського (1882-1931), який в період з 1903 по 1914 роки з короткими перервами працював і вчився в Кракові, і теорія якого вперше об'єднала теоретично ідеї лівобережної і правобережної шляхти[85].

Вступивши на політичну арену в 1907-1908 роках Липинський відразу заявив про себе як про продовжувача ідейно-теоретичних орієнтацій правобережної польської шляхти в пошуках їхньої ідентичності з краєм – з Україною[86]. З метою допомогти польській шляхті, яка віками проживала на правобережних українських землях, відродити повністю українську шляхетську свідомість і культуру, щоб стати однією з еліт українського народу, і ототожнити себе з програмою створення української державності під проводом цієї шляхти, В.Липинський з трьома товаришами – теж польськими шляхтичами з Правобережної України – Леоном Радзейовським, Богданом Ярошевським і Тадеушем Михальським засновує в Києві часопис " Przeglad Krajowy " (1909-1910). У проспекті, виданому в Києві в квітні 1909 року і підписаному Л. Радзейовським, були окреслені положення, які відбивали спрямування часопису і його засновників: "Ми є громадянами Русі-України, котру розуміємо як територіально-національну одиницю"[87]. Говорячи про вироблення у польської шляхти Правобережної України специфічної лояльності і обов'язків стосовно країни проживання, Радзейовський писав, що часопис буде досліджувати "життя українського люду – народу, котрий відроджується, щодо якого ми – шляхта польська і руська (українська. – В.П.) як верства заможніша і освіченіша, маємо культурно-суспільні обов'язки[88].

В 1909 році В.Липинський окреслював себе як "українця польської культури"[89]. Про тих, які, як і він сам, обрали український тип шляхетської національної свідомості, Липинський писав: "Ми ж, котрі спільно з цим народом, зробили це через почуття прив'язаності до цього народу, почуття, яке ніколи не згасало у грудях принаймні частини спольщеної української шляхти, і яке тепер, разом з відродженням нашого народу, перетворилось з неясного почуття спільноти на почуття національної свідомості і добровільного національного пов'язання з нашим людом"[90]. Не лише в соціально-політичному, але і в ідеологічному відношенні, В.Липинський і його товариші стояли близько до світогляду Чайковського і Духінського.

Заснований Липинським і його однодумцями орган – "Przeglad Krajowy" існував на гроші його видавців, а також на пожертви, які надавали співчуваючі з кіл правобережної шляхти і митрополит української греко-католицької церкви в австрійській Галичині граф Андрій Шептицький. З останнім Липинський познайомився ще в 1908 році і листувався до самої смерті в 1931 р. Обох польських шляхтичів єднала спільність поглядів не лише про доцільність заснування часопису, але й на більшість суспільних, політичних, релігійних і ідеологічних питань. 27 березня 1909 року Липинський пише з Кракова Шептицькому про тижневик "Przeglad Krajowy", в редакції якого він тоді в Києві працював: "З вірою в правдивість і живучість нашої ідеї беремось до праці. Думаєм, що зустрінем спочуття та підмогу з боку суспільности, і це для нас найважніше – з боку тих, хто досі своїм життям та діяльністю

показував нам шлях до кращої будучини нашого рідного краю, можливої лише при всестановім (підкреслено нами. – В.П) відродженню і всестороннім розвитку українського народу[91]. А.Шептицький в свою чергу 5 травня 1909 року повідомляє про передачу тисячі корон для редакційного комітету тижневика[92].

В той же час Липинський задумує видавати 3-х томне видання збірника статей під назвою "Z dziejow Ukrajiny", на який дивився як на продовження думок "Przeglad Krajowy". В своєму листі від 1-го серпня 1908 року до співредактора останнього Б.Ярошевського, він планував друкувати в новому збірнику матеріали, що не встигли надрукуватись в "Przeglady"[93]. Слід зазначити, що правобережний польський шляхтич Б.Ярошевський не лише ідентифікував себе з Україною, але й з часом змінив своє прізвище на прізвище гетьмана Сагайдачного – Конашевич[94].

Взагалі політична позиція В.Липинського і його однодумців збігалася з позицією графа А.Шептицького в австрійській Галичині, зокрема у відстоюванні необхідності союзу поляків і українців на спільному грунті побудови української держави на зразок князівства Руського, а також в антиросійській протидії і династичних консервативних устремліннях[95]. 5 грудня 1912 року В.Липинський пише для групи українських політичних емігрантів з Російської України на їх прохання неопублікований трактат "Меморіал до Українського комітету про наше становище супроти напруженої ситуації в Європі", в якому висуває концепцію самостійної української держави.

Комітет був заснований у Львові в березні 1911 року. Посилаючи цей документ до Андрія Жука, Липинський просив приховати своє авторство для всіх членів комітету, окрім Володимира Дорошенка і Володимира Степанківського, оскільки, за його словами, "в майбутній Австро-Російській війні Україна не повинна визначати свою орієнтації однозначно на боці Австрії, або Росії"[96]. В меморіалі Липинський твердив, що "Україна в етнографічних границях стає незалежною державою (форма правління: конституційна монархія і евентуальна справа династії – австрійської, германської, чи може навіть російської – залежатиме від української констинуанти і становища Європи) і під протекторатом Австрії або Росії забов'язується заховати повний нейтралітет супроти цих двох держав"[97].

В 1912-1914 роках В.Липинський проживає перемінно в Кракові, на своєму хуторі на Уманщині і у Львові, продовжуючи своє кочове життя, яке веде поперемінно по лінії: Київ – Краків – Женева – Львів з 1906-1907 років, і активно займається насамперед науковою роботою. Разом з тим вже перед війною Липинському стало ясно, що правобережна польська шляхта у своїй більшості для української гетьманської справи втрачена. Його найближчий товариш-співредактор і співзасновник "Przeglady" Леон Радзейовський – в 1911-1914 роках стає на позиції польської національно-демократичної орієнтації[98]. Ця ж еволюція,

оскільки постала реальна можливість визволення Польщі, сталася з багатьма товаришами Липинського по Уманському гуртку, де він проводив “відчити”. При відсутності української шляхетської організації, яка б відповідала його думкам, Липинський пише наново українською мовою книгу “Шляхта на Україні”, що потім була видана у Відні в 1920 році під назвою “Україна на переломі” – свою останню велику історичну розвідку. Темою нової української версії монографії В.Липинського стало створення Богданом Хмельницьким провідної української верстви та будівництво за її допомогою української держави[99].

Лише події першої світової війни об’єднують В.Липинського як виразника домагань правобережної польської шляхти з представниками лівобережної козацької шляхти. Останні на той час вже були досить добре організовані (УДХП, союзи земельних власників), проте не мали в своєму середовищі професійного історика-теоретика, політолога і ідеолога, і водночас шляхтича, яким був В.Липинський, і який міг би теоретично обгрунтувати їх традиційні козацько-гетьманські і землевласницькі ідеали, дати їм науково обгрунтовану програму і історичний грунт для їхніх домагань і зв’язати цей міф з міжнародною політикою і цілями проукраїнськи налаштованих держав, здатних підтримати українську гетьманську справу[100]. Окрім цього Липинський мав широкі міжнародні зв’язки не лише з митрополитом Шептицьким і польськими шляхетськими і науковими колами, але також і з швейцарськими (оскільки навчався в Женеві), німецькими і австрійськими науковими і аристократичними колами.

Консервативний рух галицької української шляхти

Монархічні аспірації української шляхти в австрійській Галичині почались лише напередодні і в ході першої світової війни. Галицька шляхта, яка переважним чином отримала свої титули від австрійської корони, до періоду першої світової війни навіть і не думала про можливість створення української монархічної держави. Це пояснювалось, на відміну від втрати наприкінці XVIII століття відповідно гетьманської держави для лівобережної, і польської держави – для правобережної шляхти, не лише більш менш стабільним існуванням самої австрійської держави, але й неоднорідною внутрішньою структурою самої галицької шляхти. Ця шляхта розподілялася на три загони. Більшість представників галицької шляхти в XIX столітті вже легітимізували себе як священичі роди, переходячи лише в XX столітті на світські професії. Ця шляхта, яка стала священиками, повністю “освящениласъ” і втратила шляхетські традиції. Інша частина повністю полонізувалась і до певною міри солідаризувалась з пропольськими монархічними ідеями, український контекст яких походив з

Правобережжя, як ми це бачили з попереднього розділу, де говорилося про Духінського. Третій загін – це австрійська шляхта українського етнічного походження. Цей загін, який практично і став основою галицького монархізму, по-перше, був лояльний саме існуючій австрійській монархії, а, по-друге, переважно не мав давніх столітніх власних аристократичних державницьких традицій. Хоча ця шляхта етнічно вирізняла себе і навіть билась з польською шляхтою на дуелях за свою етнічну гідність[101], проте до часу першої світової війни її хвилювали більше проблеми, наприклад, Тюрінгії, аніж Києва, оскільки вони ототожнювали себе повністю з Австрійською монархією.

Сам вищенаведений в попередньому підрозділі факт згадування правобережною шляхтою можливості вибору на відновлений український гетьманський стіл австрійського принца в поєднанні з їхніми вищезгаданими тісними контактами з митрополитом Шептицьким до певної міри проливають світло на появу напередодні першої світової війни на українській політичній сцені такого цікавого феномена як полковник українських січових стрільців архикнязь Вігельм Габсбург-Вишиваний, який з одного боку був австрійським кронпринцем далекого ступеня престолонаслідування (тобто при будь-якому розкладі не міг би посісти габсбурзький престол), а з другого боку був романтиком, закоханим в Україну до такої міри, що навіть писав українською мовою вірші[102].

Діяльність Липинського і його товаришів значною мірою збігалась і надзвичайно сприяла австрійському розв'язанню польського питання, підтриманому не лише офіційними політичними Габсбурзькими чинниками, але й митрополитом Шептицьким і очолюваною ним українською греко- католицькою церквою в Галичині. Це розв'язання, яке напередодні і в ході війни отримувало свою еволюцію, передбачало як один з варіантів створення під егідою Габсбурзького дому васальної польської держави з галицьких австрійських і правобережних українських земель історичної Польщі, в якій би з території Східної Галичини, Буковини, Поділля і Волині утворився б автономний коронний край – Україна. Австрійський посол в Константинополі отримав в листопаді 1914 року ноту для турецького уряду від австрійського міністра закордонних справ Бертольда, де заявлялося: "Нашою головною ціллю в цій війні є тривале ослаблення Росії і тому на випадок нашої перемоги створення незалежної української держави було б нам дуже по душі"[103]. В 1915 році австрійський посол до Німеччини висуває проект створення коронного краю України (Kronenland Ukraine) зі Східної Галичини, Буковини і прикордонних земель Наддніпрянської України[104].

Підтримуючи австрійські політичні плани щодо утворення автономного коронного краю України і всіляко сприяючи досягненню цієї мети, Шептицький разом з тим не надавав переваги у підтримці жодній з українських політичних партій. Щодо своєї позиції він зазначав, що "...я не стою на позиції жодної групи з огляду простого факту морального нейтралітету. Роки роботи пішли в мене, поки моя наці

зрозуміла, що мотиваціями моїх дій є любов до всієї нації"[105]. Ця позиція не лише не заважала, але і сприяла підтримці ним галицьких шляхетських монархічних кіл, які гуртувалися навколо особи Вільгельма Габсбурга-Вишиваного. Разом з тим митрополит мав виразну ворожу позицію як до російської політики, так і до російської церкви, вважаючи, що остання базувалась на владі держави, і стверджуючи, що на відміну від греко-католицизму, який був релігійним, російська православна церква в Росії завжди була інструментом держави[106]. Шептицький мало не єдиний з греко-католицьких ієрархів з початком першої світової війни залишився в Галичині протистояти російському окупаційному режимові.

Не розуміючи політику і позицію митрополита Шептицького, лідери західноукраїнської націоналістичної інтелігенції, які були зокрема послами до австрійського парламенту і були тісно зв'язані з Т.Масариком і іншими лідерами чеського національного відродження, інтерпретували підтримку Андрієм Шептицьким українського руху в Галичині, як намір приховати свої справжні ідеали і цілі. В 1908 році Кирило Трильовський, радикальний український депутат до австрійського парламенту, назвав Шептицького чотири рази Валленродом[107]. За знаменитою поемою Адама Міцкевича "Конрад Валленрод" її головний герой литовський лицар Валленрод вступає до тевтонського ордену з метою помститися за розорення своєї батьківщини і привести орден до поразки[108]. В цьому ж 1908 році, вже в іншому аспекті, редакція Львівської газети "Діло" назвала Шептицького чужинцем, інспірованим традицією Валленрондизму[109]. На відміну від української націонал-демократії, позиція галицької шляхти, яка з цією націонал-демократією частково співпрацювала, була не лише лояльною до Шептицького і Вишиваного, але саме в співпраці цих двох чинників вбачала майбутнє України в плані коронування на гетьмана України австрійського крон-принца.

Окрім відносин з Шептицьким, з яким Вишиваний зустрічався і листувався[110], на еволюцію Вільгельма фон Габсбурга з австрійського в українського монархіста вплинули щонайменше три основні фактори: 1) спілкування з ранньої юності з українським народом і українськими солдатами, відділенням яких він командував під час першої світової війни; 2) контакти з представниками австрійської аристократичної опозиції; 3) Стосунки з українськими галицькими монархістами. Всі фактори потребують більш детального розгляду.

Вже в 1909 році чотирнадцятилітнім юнаком Вільгельм Габсбург, перебуваючи в родовому маєтку свого батька за назвою Живець в околицях Кракова, ознайомився з життям і побутом гуцулів, подорожуючи до Ворохти і назад. Природа Карпат і екзотика життя гірського народу настільки вплинули на молодого романтика, що він, як він сам повідомляє в своїй автобіографії, повернувся до Жванець палким українофілом і навіть розсварився з своїм шурином поляком князем Чарторийським, який виявляв типову польську реакцію на

українців як на щось нижче і провінційне[111]. Після закінчення Військової Академії ім. Марії Терезії Вільгельм отримав в 1915 році призначення до 13-го уланського полку як лейтенант австро-угорської армії. Полк складався з солдатів українського походження, у спілкуванні з якими герцог вивчив українську мову. До своїх солдат архікнязь завжди ставився шанобливо, називаючи їх не інакше як "мої браві улани", "мої хоробрі українці, з якими мені так добре" і т. і.[112] В своєму листі до галицького українського аристократа барона Василька ерцгерцог писав: "Ваша персона і мої браві та вірні улани символізують для мене весь так гаряче любимий мною український народ"[113]. Тоді ж він, особливо підкреслюючи, що його уланський полк є чисто українським, звернувся до Василька про заснування інвалідного фонду для полку і просив останнього поопікуватись збором пожертв на лікування поранених уланів[114]. Один з уланів привіз герцогові в подарунок українську вишиту сорочку, від носіння якої Вільгельмом і пішло його українське прізвище "Вишиваний". Свого командира, який залюбки ходив у цій вишитій сорочці, так назвали самі улани, пояснивши йому, що козаки завжди давали характерні прізвиська своїм новобранцям, яке закріплялось за ними на все життя. За рік герцог вже читав українською мовою "Історію України-Русі" Грушевського, твори Франка, Шевченка, Липинського, стрілецьку літературу[115].

Зрозуміло, що в наслідок своєї українофільської позиції Вільгельм опинився в габсбурзьких кругах, які були в опозиції імператорові і його "пропольському" оточенню. До таких, як відомо, належало коло осіб, яке гуртувалося навколо престолонаслідника Франца-Фердінанда. Вільгельм Вишиваний оцінює в своїй автобіографії особу Франца-Фердінанда як "розумного і енергійного діяча, прихильного до українців з намірами відбудови великої Української держави"[116]. Звичайно, ця оцінка щодо відбудови "великої України" є дещо ідеалізованою, але відомо, що на відміну від Франца-Йозефа, який сподівався здійснити мрію приєднати до імперії всю Польщу, без якихось поділів на польську і українську частини, плани Франца-Фердінанда були дещо іншими. Вони насамперед грунтувалися на програмі докорінної перебудови політичної структури австрійської монархії, де поруч з австрійським і угорським комплексами держави мусив бути легітимований і третій – хорватсько-південнослов'янський. Ця реформа була скерована на територіальне і політичне ослаблення Угорщини у складі імперії за рахунок висунення інших чинників, в тому числі і українського. Контакти Франца-Фердінанда з українськими політичними колами в Галичині викликали стурбованість і в Росії. В тексті донесення російської жандармерії йшлося про формальну угоду, укладену між ерцгерцогом Францем-Фердінандом і "російськими мазепинцями" щодо створення при сприятливих обставинах "Українського королівства" під скіпетром Габсбургів[117].

В своїй концепції триалізму Франц-Фердінанд опирався на католицьку християнсько-соціальну партію. Зокрема, голова цієї партії,

найближчий однодумець і приятель Франца-Фердінанда князь Алоізій Ліхтенштейн виявляв глибоке зацікавлення українськими справами як у широкому аспекті, так і вужче – галицькою проблемою, а також унією, як культурно-релігійним мостом до Сходу[118]. Він не лише допускав можливість створення української держави, але саме в факті цього створення вбачав ключ до розв'язання багатьох проблем східноєвропейської і навіть світової політики.

Серед українського галицького аристократичного оточення Вільгельма Габсбурга, яке чимало спричинювало до вироблення його консервативної позиції і її еволюції з австрійського до українського монархізму, слід виділити трьох осіб: барона Гужковського, шляхтича Олесницького і барона Василька. З Гужковським Вільгельм познайомився найраніше – вже в 1915 році. Тоді майор, а згодом підполковник уланів австрійської армії Гужковський був однополчанином молодого герцога і походив з українського шляхетського роду з Правобережної України, який у XVIII столітті перебрався до Галичини[119]. Саме Гужковський відіграв дуже важливу роль у справі організації і розбудови Українських Січових Стрільців (УСС), а згодом і Української Галицької Армії (УГА)[120]. З початком першої світової війни Гужковський був комендантом Самбора і Перемишля, а також військовим старостою Сокаля і Дрогобича, і маючи широкі зв'язки в урядових сферах та при імператорському дворі, служив посередником між австрійськими та українськими монархічними українофільськими колами. Саме під впливом Гужковського Вільгельм Габсбург звертається до свого дядька командуючого австрійською армією ерцгерцога Фрідріха для з'ясування можливої майбутньої української перспективи в пропольських планах Франца-Йозефа[121].

Інший австрійський барон українського походження – М.Василько, був депутатом австрійського парламенту від Буковини. Він був членом однієї з політичних груп серед українських депутатів в австрійському парламенті, куди входили окрім Василька також Ю.Романчук, К.Левицький, Є.Олесницький та інші. Хоча Василько і його однодумці вважали Галичину "П'ємонтом" українського відродження, вони, як вірні піддані Габсбургів, насамперед домагалися двох цілей: 1. Звільнити Східну Галичину від польського домінування, об'єднавши її з Буковиною як майбутній український автономний коронний край в структурі Австро-Угорської монархії; 2. В Росії вони планували підбурити і всіляко сприяти своїм етнічним братам у реставрації козацької гетьманської держави колишніх часів"[122]. Повідомляючи К.Гужковському про політичні плани Василька щодо Галичини, інший член парламенту Є.Олесницький пише, що "Василько зовсім не є противником сполучення Буковини з Галичиною Східною в одну провінцію, а противно є готовий сей план цілим серцем підтримати"[123]. Свої династичні австрійські погляди Василько, як і його соратники, переносив і на український грунт. Більше того, в 1917 році він вже вважав, що лише у вирішенні

українського питання шляхом побудови української монархії в структурі Австро-Угорської, Австрія зможе врятуватися як велика держава.

В своєму листуванні з Вільгельмом Габсбургом барон Василько так формулював свою політичну позицію стосовно Австрії і України: "Якщо біля графа Черніна не скоро з'явиться міцна і надійна рука на чолі внутрішньої політики Австрії, тоді такій людині, як справжньому австрійському патріотові і особі з відвертими династичними поглядами, як, наприклад, мені, стає страшно за майбутнє. Щодо моєї думки, за яку Ви питаєте, то я не бачу іншої можливості, як встановити для Австрії і для моєї нації нового порядку у російській Україні у напрямку майбутнього впливу на неї. Сучасний уряд має мати в тому цілеусвідомлений план на перспективу. Мушу сказати відверто Вашій Високості: я бачу в цілому Австрію в майбутньому дуже і дуже слабкою і маленькою. При таких обставинах випадають з рук, звичайно, для мене і всі майбутні комбінації для австрійської України. Щодо моєї позиції, то я мушу потурбуватися з метою, щоб мій власний австрійський будинок не згорів, про будівництво великого монархічного українського будинку в Росії, в співробітництві і побудові якого має бути і моя частина. Ці мої довірочні слова призначені лише для Вас, оскільки, як Ви знаєте, я був і буду патріотом Австрії і України і прихильником династії Габсбургів, і сам ці можливості я буду використовувати"[124].

Василько вважав, що на Галичині потрібне правління лише представника династії Габсбургів, який би міг таким чи інакшим чином приєднати до свого скіпетра і інші, насамперед правобережні українські землі. Проте внаслідок трактування правлячими колами імперії українських проблем на маргінесі проблем польських і мад ярських, Василько висловлює герцогові сумнів щодо взагалі можливого вирішення українського питання в контексті австрійського, водночас висловлюючи свою лояльність династії. В наступному листі до Вишиваного він пише: "Я є австрійський патріот і прихильник династичного способу правління, і є разом з тим патріотом України, і мене бере страх, коли його Величність не прислухається до порад таких, як я патріотів, які сумлінно і всеціло бажають кращого династії і Австрії. Тісса з його мад'ярським горизонтом, і Бобжинський з горизонтом польським заслонили Гогенлое бачення українців взагалі, і приберегли всі козирі лише для себе. Як можу я після цього всього ще надіятися, що майбутня Україна з "австрофільською орієнтацією" зможе існувати[125]? Василько вважав, що лише тоді, коли український напрямок в австрійській політиці дорівняється, або й перевищить інші, можна говорити про успіх як українського, так і австрійського консерватизму.

Перша зустріч Вільгельма Габсбурга з ще одним представником галицького українського монархізму Євгеном Олесницьким відбулася 23 січня 1917 року[126]. Тоді ж Олесницький передав ерцгерцогові для вручення новому австрійському імператорові Карлу ряд меморіалів щодо української проблеми в Австро-Угорщині, де окрім справи поділу

Галичини на польську і українську частини і долю митрополита Шептицького, йшлося про призначення нового намісника Галичини з числа австрійських військових. На думку Олесницького, який ще в 1913 році був прийнятий престолонаслідником Францем-Фердінандом і обговорював з останнім перспективи українського руху в Росії, найкращою кандидатурою на нового намісника був колишній шеф канцелярії застріленого в Сараєво егцгерцога генерал Бардоуер[127].

Сам Олесницький походив з родини греко-католицьких священиків, в якій жила традиція приналежності до руського шляхетського роду Олесницьких. Найбільш визначним представником роду був відомий в Польщі католицький ієрарх, краківський єпископ Збігнев Олесницький[128]. Олесницький від самого початку знайомства з ерцгерцогом Вільгельмом намагався прилучити його саме до кола сповідників українського консерватизму і запобігти його "розтіканню" серед інших українських політичних ідеологій. В листі до Гужковського щодо контактів з Вишиваним Олесницький пише: "Наші зв'язки з архикнязем повинні бути дуже дискретними, інакше ціль і вартість їх готові бути ударемнені. Тимчасом вже тепер знають про них люди може зашироко. Говорять про них у Відні. Архикнязь був також в Союзі Визволення України, куди заходять різні люди. Це можете мати на увазі та добре було би дуже делікатно і осторожно остерегти князя"[129].

Саме Олесницький радить Гужковському як товаришу по службі ерцгерцога, ознайомити останнього з працями Вячеслава Липинського, які б мали не лише поглибити його знання про українців, але й показати, що український консервативний гетьманський рух був рухом аристократичним, шляхетським, представники якого сповідували певну українську політичну ідеологію. "Також дуже варто, пише Олесницький до Гужковського, – коли б архикнязь прочитав Липинського "Z dziejow Ukrainy" , звідки переконався би, що наша вікова боротьба з Польщею не була ніяким гайдамацтвом, а чисто політичною боротьбою, в якій з нашої сторони брали участь безчисленні наші шляхетські роди"[130].

Під впливом цих нечисленних представників галицької української аристократії пройшов певну еволюцію від австрійського до українського консерватизму і сам Вільгельм Габсбург. Саме у шляхті Вільгельм вбачав той стан, який зможе сприяти династичним планам його самого і його середовища. 6 квітня 1917 року герцог пише до Василька: "Ви зараз знаходитися у Відні і можете найкраще допомогти нашим цілям зробити з Австрії Великоавстрію. Ця спільна мета єднає нас всіх, за цей ідеал ми воюємо. Чи не було можливим, щоб Україна, якщо вона отримає автономію, вступила в союз з Австрією, як прикордонний захист і стіна проти всіх великоросійських домагань? ...Я знаю, що саме такі як Ви є єдиною силою, яка в змозі щось зробити для українського народу. Робити це слід саме нам з Вами, оскільки ми зробимо це впевненіше, краще і безпечніше, ніж як би ми покладалися на якусь національну українську силу"[131]. Вже буквально через місяць герцог напряму виступає

з позицій українського консерватизму. "Я вважаю, – пише він до Василька, – що нам треба підтримувати далі австрофільські настрої серед українців. Ми маємо йти далі, і готуватися до союзу різних відокремлених українських територій. Австрія як і Україна, ще вступить у новий славний час. Моя ціль відома. Я турбуюся за українське майбутнє, як за свою власну Батьківщину. Я вважаю і вірю, що це і є мій обв'язок"[132].

Рівно ж через рік – в травні 1918 року, коли Вільгельм Габсбург був командиром легіону Українських Січових Стрільців, і коли тоді ж серед українських соціалістів Одеси виник задум підняти повстання проти гетьмана Павла Скоропадського і передати владу в Україні Вільгельму як новому гетьманові, останній вже напряму говорить про можливість встановлення очолюваного саме ним українського Гетьманату. Одеські соціалісти провели нараду з галицьким політиком О.Назаруком і командиром коша УСС Н.Гірняком, в результаті якої було вирішено поставити запит перед герцогом щодо можливості його гетьманства. Вільгельм Вишиваний відповів так: "Ви знаєте, панове, що я щиро полюбив український народ і сам почуваюся українцем. Але я ніколи не думав про якусь кар'єру в Україні. Одначе, коли буде воля цілого українського народу, щоб я станув на чолі його держави, я не відкажуся від того"[133]. Таким чином Вільгельм Габсбург став не лише "австрійським контркандидатом на гетьмана України", але бажаним для українських галицьких військових і шляхетських та австрійських кіл "кандидатом на український королівський престол"[134].

Висновки

Після приєднання в 1794 році до Російської імперії Правобережної України – Київщини, Волині і Поділля, українська шляхта остаточно розподіляється на два основних загони. Перший загін – це шляхетство колишнього Гетьманату Лівобережної України, його козацько-старшинська еліта та їх нащадки, які організовували консервативний рух за відродження Гетьманської держави , який виявлявся в місії Капніста, козацьких проектах Миклашевського 1812 року, Репніна-Волконського 1831 року, Георгія Андрузького 1848 року, Тарновського і Галагана в 1860-1870-х роках, братів Шеметів в 1904-1905 роках. Другий загін – це руська (українська) шляхта Правобережної України, яка включилась в загально польський консервативний реставраційний рух, але продовжуючи ідеї Великого князівства Руського і Гетьманату козацького, надавала цьому рухові і українського характеру. Реставраційну політичну діяльність правобережної української шляхти організовували М.Чайковський, Ф. Духінський, В. Липинський, Б. Ярошевський, Т. Михальський, Л. Радзейовський та інші.

Перед першою світовою війною вирізняється і третій напрямок українського консерватизму – галицький. Його певна "запізненість",

порівняно з двома першими пояснювалась тим фактом, що українська шляхта в Галичині була не лише менш численною, але при стабільному існуванні австрійської монархії не відділяла себе від австрійської держави. Можливість відновлення галицького консерватизму була спричинена перенесенням туди вже сформованої на Правобережній Україні гетьманської ідеології В.Липинським, а також певною еволюцією самих австрійських монархічних кіл на чолі з Францом-Фердінандом і Вільгельмом Вишиваним-Габсбургом, які прагнули запобігти кризі австрійської монархії. До цих кіл входила і українська галицька шляхта – А. Шептицький, С. Гужковський, М. Василько, Л. Цегельський, Є. Олесницький та інші.

Всі три територіальні відламки української шляхти мали подібну ідеологічну платформу і політичну програму, яка характеризує домагання будь – якого історичного консерватизму. Всі вони намагалися знайти у реставрації українського монархізму чи гетьманату ключ до українського майбутнього відповідно в російських, польських чи австрійських рамках. Друга характерна спільна для всіх трьох відламів українського консерватизму риса також була притаманна будь-якій консервативній дворянській опозиції. Це намагання трансформувати систему без підготовки кривавої розв'язки для революції. Всі три українських консерватизми, маючи спільного ворога в дегенерованій (російській, польській, австрійській) автократії, намагалися трансформувати власну державу і домогтися відповідно монархічно-гетьманської української автономії в межах Російської імперії (Лівобережна шляхта), монархічно-гетьманської української автономії в межах відновленої польської держави (Правобережна шляхта), і монархічної української автономії з австрійським принцем на чолі (з 1918 року також номінованого як гетьмана) в межах австрійської Галичини (шляхта Галицька).

Характерним є той факт, що якщо до першої світової війни збігалися (на польському грунті) інтереси правобережної і галицької шляхти, які протипоставлялись лівобережній, то після першої світової війни вже збігалися інтереси лівобережної і правобережної шляхти (на гетьманському грунті), які мали в опозиції галицьку (що мала свого контркандидата на гетьманський престол). Практично після Наполеонівських війн в колах лівобережної шляхти зникає ідея об'єднаного Гетьманату з лівобережних і правобережних земель на користь відновлення автономного Гетьманату в структурі російської імперії, який би повністю складався з земель лише лівобережних. В їх середовищі Правобережна Україна трактується як "край польський". Натомість шляхта Правобережної України була найбільш центральним, об'єднуючим елементом в усій триєдиній структурі українського консерватизму. Саме вона робила спроби об'єднання як з лівобережною шляхтою, так і напередодні першої світової війни, з галицькою. Якщо лівобережна шляхта сторонилася цього союзу і включно до першої

світової війни, коли Липинський витворив спільну для всіх відламів ідеологію, не бажала об'єднання, шляхта галицька з часів напередодні першої світової війни – часу оформлення своєї консервативної ідеології – перебувала в союзі з шляхтою правобережною. Цих два останніх загони об'єднувала спільна необхідність вирішувати принагідно і польське питання.

В результаті встановлення Гетьманату Скоропадського ролі помінялися. Коли назріли, з одного боку, загибель австрійської і російської імперій, а з другого – утворення польської держави, ряд представників правобережної шляхти перейшли в польський табір, а ряд виявили свою лояльність гетьману Скоропадському, що і поєднало Липинського і його однодумців з лівобережною шляхтою. Натомість прихильники Вільгельма Вишиваного солідаризувалися з Українськими Січовими Стрільцями, які і були основними противниками Гетьманату Скоропадського. Хоча після факту повалення Гетьманату лідери Українських Січових Стрільців (наприклад, Назарук, Кучабський і т. і.) стали прихильниками Скоропадського і Липинського, проте питання відновлення проавстрійського українського консерватизму вже не піднімалося.

Разом з тим український консервативний рух у досліджуваний період не вівся лише виключно під лозунгами і ідеями реставрації старих порядків, повернення і відновлення Гетьманату. Він приймав і інші форми, і, хоча і ставив за основу знов ту ж саму реставрацію Гетьманату, трактував її вже як шлях і ключ до майбутнього – "демократії", "федерації", "слов'янського братства" і т.д. В останньому аспекті слід зазначити, що практично всі революційні події, які проходили на території України в 19-му - на початку 20-го століття, і були віхами формування "національної свідомості", велися в ім'я і під лозунгами "народу", "нації" і тощо були головним чином інспіровані ідеями і діяльністю української традиційної еліти – шляхти. Це стосувалося участі української шляхти в діяльності Кирило-Мефодіївського братства, так званих "Громад", в земській роботі, рухах польської демократії і української націонал-демократії в Галичині і т. п.

[1] See.: *Karl Mannheim*. Essays on the Sociology of Knowledge. Oxford. – New York. – 1952. – P.38.

[2] *Andrzej Walicki.* The Slavophile Controversy. History of a Conservative Utopia in Nineteenth – Century Russian Thought. – Oxford, 1975. – P.8

[3] Див. про етапи самоідентифікаційних пошуків української традиційної еліти.: *Volodymyr Potul'nyc'kyj.* Das ukrainische historische Denken im 19. und 20. Jahrhundert: Konzeptionen und Periodisierung, in.: Jahrbücher für Geschichte Osteuropas 45 (1997). – H.1. – S.2-30; Idem.: The Image of Russia and the Russians in Ukrainian Political Thought (1860 - 1945), in.: Quest for Models of Coexistence. National and Ethnic Dimensions of Changes in the Slavic Eurasian World (Ed. By K.Inoue and T.Uyama). – Slavic Research Center, Hokkaido University, Sapporo. – 1998. – P.172-180.

[4] *Volodymyr Potul'nyc'kyj.* Das ukrainische historische Denken. – S.2-9.

[5] *Griewank K.* The Emergence of the Concept of Revolution, in.: Revolution: A Reader (Ed. B.Mazlish, A.Kaledin and D.Ralston). – New York, 1971. – P. 14; Arendt H. On Revolution. – New York, 1963. – P.34 - 40.

[6] *Липинський В.* Листи до братів-хліборобів. Київ - Філадельфія 1995; Про діяльність шляхти в цьому напрямі див.: *Потульницький В.А.* Шляхта і консервативна державна ідея на Україні в 19-20 - му столітті: проблеми історіографії та історіософії // Гетьман Павло Скоропадський та Українська держава 1918 року. Науковий збірник, присвячений 125-річчю від Народження Гетьмана Павла Скоропадського та 80-річчю проголошення Української держави 1918 року. – К., 1998. – С.66-71.

[7] *Topolski Jersy.* Revolutionary Consciousness in America and Europe from the Mid-Eighteenth to the Early Nineteenth Century as a Methodological and Historical Problem, in.: The American and European Revolutions, 1776 - 1848: Sociopolitical and Ideological Aspects (Ed. by Jaroslaw Pelenski). – Jowa, 1980. – P.83.

[8] Ibid.

[9] *Gruder V.R.* The Royal Provincial Intendents: A Governing Elite in Eighteenth - Century France. Ithaca, N.Y., 1968; *Egret J.* La Pre - Revolution francaise 1787-1788. – Paris, 1962.

[10] Про місію Капніста див.: *Грушевский М.* История украинского народа // Украинский народ в его прошлом и настоящем. Петроград, 1916. – Т.16. – С.318; *Оглоблин О.* До питання про місію Капніста 1791 року (З історії українсько-німецьких взаємин) // Краківські вісті. – Краків 1943. – Ч.129 (867); Його ж.: Василь Капніст (1756 - 1823) // Збірник Української Літературної газети 1956 року. – Мюнхен, 1957. – С.167 - 196; *Dembinski B.* Tajna Misja Ukrainca w Berlinie w r.1791 // Przeglad Polski. – Krakow, 1896. – T.118. – S. 511 - 523; Idem.: Z dziejow i zycia narodu. – Lwow, 1913. – S. 155 -169; *Sacke Georg.* V.Kapnist und seine Ode “ Na rabstwo”, // Zeitschrift für Slavische Philologie. – Leipzig 1941. – B. 17. – S.291-301.

[11] Див.: *Оглоблин О.* Люди старої України. Мюнхен 1957. С.94 - 95; Про особу та рід Капніста див.: *Модзалевський В.Л.* Малороссийский родословник. Киев 1910. Т.2. – С.284-285; Сочинения графа П.И.Капниста. – Москва, 1901. – Т.1. – С.XVII-XVIII.

[12] Сам проект не зберігся, проте залишилось “Мнение графа А.А.Безбородко на проект Капниста “Положение на каком может быть набрано и содержано войско охочих козаков в начале 1788 года”. Див.: *Григорович Н.* Князь Александр Андреевич Безбородко в связи с событиями его времени // Сборник Императорского Русского Исторического Общества (СИРИО). Т. 1-148. – Санкт-Петербург, 1867-1916. – Т.29. – С.516-517.

[13] Там же. – С. 6, 516-517.

[14] *Hans Schumann.* Der Hetmanstaat (1654-1764), // Jahrbücher für Geschichte Osteuropas. – 1936. – H.1. – S.525; *Ханенко А.* Рассказы о старине // Русский Архив 1868. – С.1069-1080; СИРИО. – Т.29. – С.339.

[15] *Оглоблин О.* Люди старої України. – С.155; Саме автономістськими планами Безбородька О.Оглоблин пояснює його активність у проведенні польської політики, наслідком яких Правобережна і Лівобережна Україна були об’єднані у складі Російської імперії. (Там же. – С.154).

[16] СИРИО. – Т. 16. – С.60.

[17] *Саблуков Н.* А. Воспоминания. – РА, 1869. – С.1888.

[18] По поводу столетия со смерти князя А.А.Безбородка // Киевская старина. – 1899. – Т.65. – С.77-78.

[19] Ця правова система була скасована Катериною II в 1783 році і взамін було запроваджене “Уложение о губерниях ”. Див.: *Слабченко М.* Матеріали до економічно-соціальної історії України 19-го століття. – Одеса, 1925. – Т.1. – С.6.

[20] *Яковлів А.* Українсько - московські договори в 17-18 віках. – Варшава, 1934. – С.170.

[21] *Слабченко М.* Назв. праця. – Т.1. – С.5; *Михайло Гніп.* Громадський рух на Україні в 1860 році. – Харків, 1930. – Т.1. – С.45.

[22] За це повідомляє Слабченко. Див.: *Слабченко М.* Назв.праця. – Т.1. – С.5.

[23] *А.Л.(Лазаревський).* Мысль императора Александра I об учреждении в Малороссии козацких полков // КС. – 1890, №.28. – С.119-120.

[24] *Ханенко А.* Назв. праця. – С.176.

[25] *Клепацький П.* Дворянське земське ополчення. – С.7-12.

[26] *Оглоблин О.* Вступна стаття // Історія Русів. Нью-Йорк, 1956. – С.V-XXIX.

[27] *Pelech Orest.* Toward a Historical Sociology of the Ukrainian Ideologues in the Russian Empire of the 1830s and 1840s. – Ph.D. Princeton University, 1976. – P.26.

[28] Безпосереднім автором, на нашу думку, був Іван Гудович. На користь цього нашого твердження свідчить: 1. Вищенаведений факт планів щодо особи Гудовича на регента при Гетьманові України; 2. Твердження Ю.Шевельова, що автором "Історії Русів" була людина "чия мова формувалася в Полтавщині - Київщині, не без дещо західніших впливів, яка знала, крім української і російської, також польську, і можна думати, французьку мову, людина, що була надзвичайно добре обізнана на терміналогії і фразеології російського війська 18-го століття (Див.:*Ю.Шевельов.* "Істория Русов" очима мовознавця // Збірник на пошану О.Оглоблина. – Нью-Йорк, 1977. – С.481). Цими якостями не володів ані Безбородько, ані Репнін - Волконський, вже не кажучи про відкинуті історіографією кандидатури на авторство Полетик, Лобисевича чи Кониського. Володів ними лише Гудович (Див.: Бантыш - Каменский Д.Н. Биографии российских генералиссимусов и генерал-фельдмаршалов. – СПб, 1840. – Т.3); 3. Саме в уста батька Івана Гудовича – Василя Андрійовича Гудовича – генерального підскарбія і таємного радника, автор "Історії Русів" вкладає найголовніше: легітимність автономістської програми – лояльність вільного народу малоросійського царській владі, справедливість і необхідність для України саме гетьманського правління. Внаслідок цієї промови Гудовича депутати були відпущені в Малоросію з грамотою цариці, що дозволяла вибір Гетьмана. (Див.Історія Русов. – Москва, 1846. – С.245).

[29] *Полонська-Василенко Н.* До історії Гетьманської України XVII-XX вв. // Збірник на пошану Івана Мірчука (1891-1961). Ред. О.Кульчицький. Мюнхен 1974. С.136.

[30] "Из воспоминаний, изданных не для публики" // КС, 1895, №.49. – С.214-238.

[31] *Слабченко М.* Назв.пр. – Т.1. – С.67.

[32] Там же. – С.143.

[33] Там же. – С.147-153.

[34] *Слабченко М.* Назв.пр. – Т.1. – С.67.

[35] "Предание указывает в лице иноземца Канкрина, сына крещеного еврея, другого (крім Кочубея. – *В.П.*) главного коновода "тогдашних царедворцев і клевретов их" – как выражается князь (Репнін – *В.П.*) в своем письме" – пише дослідник Листовський. Див.: *Листовский Н.* Князь Н.Г.Репнин // Киевская старина. – 1889, №.1. – С.217.

[36] Чтения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских. Москва, 1864. – Кн. 2. – С.131-142. Цей документ полеміки між автором записки і відповідачем – двома російськими аристократами єврейського і українського походження ілюструє, як і полеміка з Кочубеєм, стан розвитку тогочасної суспільної думки Росії щодо українського питання взагалі, і можливої справи відновлення малоросійського монархічного гетьманату зокрема.

[37] Ця політика створення змішаної еліти дала можливість німецькому досліднику Андреасу Каппелеру відмовитись від трактування Російської імперії як "тюрми

народів", а прийти до висновку, що Російська імперія могла розширюватися, інкорпоруючи правлячі еліти інших націй до керівної верхівки імперії. Більше того, ієрархія імперії була значно складнішою системою, ніж "пригноблення нещасних інородців" і мультивимірною. В структурі моделі мультивимірності існували три ієрархічні системи: політична лояльність, майнова власність і культурна наближеність чи віддаленість від великоросів, які лише в комплексі визначали місце кожної етнічної групи в цій ієрархії.Див.: *Андреас Каппелер* . Мазепинцы, малороссы, хохлы: украинцы в этнической иерархии российской империи // Россия - Украина – история взаимоотношений (Ред. Миллер, Репринцев, Флоря). – Москва, 1997. – С.125-144.

[38] Див.: *Сергієнко Г.Я.* Суспільно – політичний рух на Україні після повстання декабристів. Київ, 1971. – С.184 - 188.

[39] *Слюсаренко А.Г. Томенко М.Г.* Історія української конституції (Ред.Омелян Пріцак). – Київ, 1993. – С.39 - 40.

[40] Там же.

[41] *Сергієнко Г.Я.* Назв. праця. С.268.

[42] До речі, сам Куліш теж походив з роду української козацької старшини.Його предком був Михайло Куліш – військовий товариш за часів Мазепи. Сини Михайла – Іван і Дем'ян були курінними отаманами Чернігівської губернії. Син Івана Андрій був підпоручиком російської армії. Див.: George Luckyj. Panteleimon Kulish. A Sketch of His Life and Times. – New York, 1983. – P. 97-98.

[43] *Дзира І.* Пантелеймон Куліш і козацьке літописання // Неопалима купина. – 1995, №.3-4. – С.121-123.

[44] *Куліш П.* История Воссоединения Русі. – Киев, 1874. – Т.2. – С.24-26.

[45] Про "Громади" див.: Архів Михайла Драгоманова. – Варшава, 1938. – Т.1; *М.Антонович.* Коли постали Громади? // Збірник на пошану Професора Олександра Оглоблина. – Нью - Йорк, 1977. – С.127-137.6.

[46] *Оглоблин Д.* Олександр Степанович Лашкевич (1842-1889), редактор-видавець "Киевской Старины" // Український історик. – Нью-Йорк, 1974, №.4. – С.54-55.

[47] *Стовба Ол.* Українська Студентська Громада в Москві 1860-х років // Збірник на пошану Олександра Оглоблина. – Нью-Йорк 1977. – С.411-454.

[48] Там же. – С.424-435.

[49] *Драгоманов М.* Чудацькі думки. – С.100.

[50] Там же. – С.100-101.

[51] *Полонська - Василенко Н.* До історії Гетьманської України 17-20 вв.// Збірник на пошану Івана Мірчука. Науковий збірник Українського Вільного Університету. – Мюнхен, 1974. – Т.8. – С.137.

[52] Див.: *Сарбей В.Г* . Назв. праця. – С.120-121.

[53] Див.: Т.Г.Шевченко в епістолярії відділу рукописів. Центральна Наукова Бібліотека АН УРСР. – Київ, 1966. – С.73-74.

[54] *Моргун О.* Українські діячі в земствах // Український історик. – 1969, №.1-3. – С.58-61.

[55] Полтавщина 1905, 27 ноября.

[56] Див.: *Ф.Турченко, Н.Заліська.* Вячеслав Липинський - ідеолог української демократичної хліборобської партії // Вячеслав Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна (Ред.Ярослав Пеленський). – Київ - Філадельфія, 1994. – С.171-180.

[57] Там же. – С.172-173.

[58] *Kappeler A.* The Ukrainians in the Russian Empire 1860-1914, in.: A.Kappeler (Hg.).: The Formation of National Elites, Aldershot. – New York, 1992. – P. 105-132, esp. pp. 114-115, 117-119 = Comparative Studies on Governments and Non – dominant Ethnic Groups in Europe, 1850-1940, vol. 6; Idem.: Die Nationalitäten des Russischen

Reiches in der VolkszKhlung von 1897. Hrsg. von H.Bauer, A.Kappeler und B.Roth, Bd. A - B. – Stuttgart, 1991, here Bd. B. – S. 198

[59] *Смолій В.А.* Повстання 1794 року під проводом Т.Костюшка і Правобережна Україна // Український історичний журнал. – 1974. – №.2. – С.99.

[60] *Костомаров Н.И.* Сочинения. – Спб., 1886. – Т.18. – С.538-539.

[61] Киевская старина 1885. – №.11. – С.387-388.

[62] Див.: *Петрушевич А.* Сводная Галицко-Русская летопись. – Львів, 1890. – Ч.1. – С.238, 373; *ЩуратВ.* Українські традиції про походження Костюшка // Записки НТШ. – Львів, 1921. – Т.131. – С.232-243, 245, 246.

[63] *Topolski Jersy.* Op.cit, p.92; W.Heltman and J.N.Janowski. Demokracja polska na evigracji (Ed. H.Rzadkowska). – Warszawa, 1965. – P. 212-229.

[64] Palmer R.R. The Age of the Democratic Revolution: A Political History of Europe and America, 1760-1800. – Princeton, 1959. – Vol.1. – P.429-435.

[65] Walicki A. The Problem of Revolution in Polish Thought, in.: The American and European Revolutions, 1776-1848: Sociopolitical and Ideological Aspects (Ed. by Jaroslaw Pelenski). – Jowa, 1980. – P. 294.

[66] Про особу Чайковського існує численна література. Див.: *Рудницький Євген.* До історії польського козакофільства // За сто літ. – Київ, 1927. – Вип.1. – С.62-66; *Шамрай Сергій.* Київська козаччина 1855 року // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – Київ, 1928. – Т.20. – С.199-323; *Rawita – Gawronski Fr. Michal Czajkowski* (Sadyk Pasza). – St.Petersburg, 1901; *Piotrowiczowa Jadwiga z Wakulskich.* Michal Czajkowski jako powiesciopisarz. – Wilno, 1932; *Chudzikowska Jadwiga.* Dziwne zycie Sadyka Paszy. – Warszawa, 1971; *Grabowicz George.* The History and Myth of Cossack Ukraine in Polish and Russian Romantic Literature. Ph.D.Thesis. – Harvard University, 1975; XKO (Czaikowski Michal). Kozaczyzna w Turcyj. – Paryz, 1857; Idem.: Moje wspomnienia o wojnie 1854 roku. – Warszawa, 1962.

[67] Текст Гадяцького трактату поданий в: *Грушевський М.* Історія України-Руси. – Київ, 1937. – Т.Х. – Ч.1. – С.354-364.

[68] Водночас, дослідники відзначають що Чайковський підкреслював одну сторону свого походження і приховував іншу, згідно з якою один з його дідів був вихрещеним євреєм. Див.: *Chudzikowska.* Dziwne. – P.11-21.

[69] Див.:*І.Лисяк - Рудницький.* Історичні есе. – Київ, 1994. – Т.1. – С.255-256.

[70] *Szweykowski Z.Wstep.* // Czajkowski Michal. Owruczanin. Biblioteka Osslineum. – Lviv. – S.III-XXIV. – No.67 .

[71] *Pawlicjwa Maria.* O formacjach kozackich w czasie wojny krymskiej // Kwartalnik historyczny. – 1936. – No.50. – S.3-50,622-654.

[72] *Лисяк - Рудницький І.* Історичні есе. – Т.1. – С.258.

[73] Pawlicowa M.Op.cit. – S.20, 45.

[74] *Лисяк - Рудницький І.* Історичні есе. – Т.1. – С.259.

[75] Біографія Духінського подана в статті М.Возняка.Францішек Духінський // Діло. – Львів, 1935. – №.101.

[76] *Pisma Fr.Duchinskiego.* Rapperswyl. – 1901. – Т.1. – S.XXI-XXII.

[77] Найважливішою книгою Духінського стала: Duchinski F. Peuples aryas et tourans, agriculteurs et nomades. Nicessite des reformes dans l'exposition de l'histoire des peuples aryas – europeans et tourans. – Paris, 1864.

[78] Духінський сам признався у виданій ним в 1892 році брошурі "Stosunki z ksieciem wojewoda Czartoryskim i jego rodzina". – Paris, 1892, про авторство статей в "Основі".

[79] Основа. – 1871. – №.2. – С.52-69.

[80] Основа. – 1872. – №.18-20. М.Возняк вважає, що Духінський був автором і третьої статті в формі кореспонденції "Лист русинів з Цюріха з приводу Шевченківського вечора, даного Просвітою за підписом "Русини з Цюріха" (Див.:

Діло. – Львів, 1935. – №.100). Нарешті Возняк з впевненістю стверджує, що саме Духінський подав до "Основи" 1870 року (№. 4-8, 10-11, 21-22, 25-26) "Гадки і замітки о російській історії К.Кавеліна, з редакційною приміткою, що друкує думки талановитого російського вченого, щоб читачі переконались, наскільки є правдою твердження, ніби українці і росіяни складають один народ, а також як антипод до тверджень москвофільського Львівського "Слова", яке, за словами автора, від 1866 року працює над затемненням понять про справжні відносини між українським і російським народами.(Там же).

[81] *Іван Франко.* Нарис історії української літератури. Львів, 1910. – С.222-223.

[82] *Henri Martin.* La Russie et L'Europe. – Paris, 1866. – P.336,345. Ця книга професора Мартена була написана у співзвучності з теорією Духінського.Див.: *Andrzej Feliks Grabski.* Historiografia i polityka. – Warzawa, 1979. – S.35.

[83] *Костомаров М.* Науково-публіцистичні статті. – Київ, 1928. – С.79; Baudouin de Courtenay. Z powodu jubileuszu prof. Duchinskiego. – Krakow, 1886; Отечественные записки. – Спб., 1864. – Т.CXL. – С.426 - 448.

[84] Див.про польських консерваторів.: *Потульницький В.А.* Теорія української політології: курс лекцій. Київ, 1993. – С.44-50.

[85] Див.: *Потульницький В.А.* Нариси з української політології (1819-1991). – Київ, 1994. – С.58-65; 150-226; 300-316.

[86] ЦДІА України в Києві. – Ф.1235. – Оп.1. – Спр.604. – Арк.4, 7-10.

[87] Prospect tygodnika politycznego, spoleczno - ekonomicznego i literackiego, in.: Przeglad Krajowy. – Kijow, 1909, kwiecien.

[88] Ibid.

[89] *Lipinski W.* Dwa wyjasnienia, in.: Przeglad Krajowy 1909, No.7, S.1.

[90] Ibid, S.2.

[91] ЦДІА України у Львові. – Ф.358. – Оп.1. – Спр.292. – Арк.14.

[92] Там же. – Арк.21.

[93] ЦНБ АН України в Києві. – Ф.3317. – №.579.

[94] *Pobog-Malinowski W.* Najnowsza historia polityczna Polski. 1864-1945. – Paryz, 1953. – T.1. – S.72.

[95] Ці, а також нижченаведені міркування зайвий раз свідчать, що світогляд Липинського (всупереч твердженням Ярослава Пеленського, Див.: *Пеленський Я.* Передмова до В.Липинський. Листи до братів - хліборобів. – Київ - Філадельфія, 1995. – С.12.) ніколи не характеризувався дисконтуїтетом монархічних традицій і не мав жодних "демократичних" періодів. (Про нашу дискусію з цього приводу див.: *Потульницький В.А.* Історія української політології. – Київ, 1992. – С.111-115). Друга справа, що монархізм Липинського до часів першої світової війни був типовим відламом пропольського, правобережного українського монархізму, або польського монархізму українофільського типу (на зразок Чайковського, Духінського та інших).

[96] Lew B.Bilas. The Intellectual Development of V.Lypynskyj: His World View and Political Activity before World War I, in.: Harvard Ukrainian Studies, 1985. – Vol.IX. – No.3/4. – P.280-281.

[97] *Я.Пеленський.* Спадщина В.Липинського і сучасна Україна // В.Липинський. Історико-політологічна спадщина і сучасна Україна. – Студії. Київ - Філадельфія, 1994. – Т.1. – С.17.

[98] *Zieba A.* Radziejowski Leon, in.: Polski Slownik Biograficzny. – Wroclaw, 1987. – T.30. – S.64-66.

[99] Див.: *Потульницький В.А.* Нариси з української політології. – С.157-161.

[100] Саме в цей період Липинський остаточно переходить з позицій польського монархізму українофільського типу на позиції українського консервативно-

монархічного (гетьманського) світогляду. Взагалі, вищенаведена трьохступенева класифікація Я.Пеленським світогляду Липинського як: 1. Ранній – демократичний (1908-1919); 2. Середній - консерватвно-монархічний (гетьманський) (1919-1929); 3. Пізній – незалежний, консервативний (1929-1931), на нашу думку, відповідає дійсності лише щодо другого періоду.(Див.: *Пеленський Я.* Передмова до В.Липинський. Листи до братів-хліборобів. Київ - Філадельфія. 1995. – С.12). Пропонована нами класифікація наступна: 1. Ранній - польський правобережний монархізм українофільського типу (1908-1918); 2. Середній - український гетьманський монархізм, орієнтований на Павла Скоропадського (1918-1929); 3.Пізній - незалежний гетьманський український монархізм (1929-1931).На користь останнього твердження служать слова самого Липинського, писані ним в листі до Теофіля Горникевича з Бадегу 2.11.1931 року. Липинський пише наступне: "В ідеї я не змінив ні слова... Виступати проти негідного кандидата на монарха - це не тільки право, але і обов'язок монархіста, розуміється в західному, класократичному, а не в азіатському, охлократичному значенню цього слова... Для мене, як і для всіх гетьманців мого типу, особа гетьмана варта стільки, скільки вона варта для України...(Див. ЦДІА України у Львові. – Ф.360. – Оп.1. – Спр.525. – Арк.2-3).

[101] Див.: *Чорновол І.* Дуелі у Львові (Теофіл Окуневський contra Томислав Розвадовський) // Львів: місто - суспільсьво - культура.Спеціальний випуск Вісника Львівського університету. Серія історична. – Львів, 1999. – Т.3. – С.348-351.

[102] Див. про Вишиваного.: *Никифор Гірняк.* Полковник Василь Вишиваний. – Вінніпег, 1956. – С.10, 19-20; *Терещенко Ю.Осташко Т.* Вільгельм Габсбург - Василь Вишиваний: з історії життя та діяльності // Гетьман Павло Скоропадський та Українська держава 1918 року. Науковий збірник, присвячений 125-річчю від Народження Гетьмана Павла Скоропадського та 80-річчю проголошення Української держави 1918 року. – Київ, 1998. – С.49-54.

[103] *Fritz Fischer.* Griff nach der Weltmacht: Die Kriegszielpolitic des kaiserlichen Deutschland. 1914 / 1918. – Düsseldorf, 1961. – S.151.

[104] Haus-Hof und Staatsarchiv Wien. PA. Karton rot 842. Krieg 4. Allgemeines. 1914-1915. Hohenlohe an Burian. 9.8.1915.

[105] *Cyrille Korolevskyj.* Metropolite Andre Szeptyckyj. 1865 - 1944. Opera Theologicae Societatis Scientificae Ukrainorum. – Rome, 1964. – Vol. XVI - XVII. – P.69-70.

[106] Царський в'язень. 1914-1917. – Львів, 1918. – С.8.

[107] *Трильовський К.* Потоцький, Січинський, Шептицький: промова посла доктора Трильовського, виголошена в Раді державній 22 мая 1908 року. – Коломия, 1908. – С.56-59.

[108] *Адам Мицкевич.* Конрад Валленрод.В.: Адам Мицкевич. Избранные произведения. (пер.с польского). – Москва, 1955. – Т.1. – С.319-406.

[109] Див.: Ad majorem Poloniae gloriam, Діло. – Львів, 1908, XXIX, 182. – С.2.

[110] ЦДІА України у Львові. – Ф.309. – Оп.2. – Спр.109. – Арк 5-9.

[111] ЦДАВО України. – Ф.1429. – Оп.1. – Спр.35. – Арк 61 зв.

[112] ЦДІА України у Львові. – Ф.309. – Оп.2. – Спр.109. – Арк. 17.

[113] Лист від 8 червня 1917 року. Там же. – Арк.14-15.

[114] Там же.

[115] ЦДАВО України. – Ф.1429. – Оп.1. – Спр.35. – Арк 63 зв.

[116] Там же. – Арк. 64.

[117] Текст цього донесення повністю подається в щоденнику українського монархіста Євгена Чикаленка. Див.: *Чикаленко Є.* Щоденник (1907-1917). – Львів, 1931. – С. 473.

[118] *Терещенко Ю.І, Осташко Т.С.* Український патріот з династії Габсбургів. – Київ, 1999. – С.7.

[119] ЦДІА України у Львові. – Ф.309. – Оп.2. – Спр.109. – Арк. 11, 16. Ю.Терещенко і Т.Осташко повідомляють, що Гужковський, як виходець з Правобережної України був під глибоким впливом теорії В.Липинського, і навіть був близько знайомим з останнім ще з 1908 року, зустрічаючись тоді з В.Липинським у Закопаному, де український шляхетський ідеолог тоді відпочивав. Гужковський навіть розповсюджував Przeglad Krajowy серед полонізованих українських шляхтичів Галичини.Див.: *Терещенко Ю.І, Осташко Т.С.* Назв.праця. – С.10-11.

[120] Хліборобська Україна 1920-1921. – Ч.2-4. – С.255-256.

[121] *Расевич В.* Політик, що розминувся зі своїм часом // Європейський час. Львів, 1997. – №.1. – С.33.

[122] Auswärtiges Amt (Bonn) Politisches Archiv. Weltkrieg (WK). 11 A, Vol.1. Unternehmungen und Aufwiegelungen gegen unsere Feinde – in der Ukraine. Bericht von Heinze, Aug 6, 1914.

[123] ЦДІА України у Львові. – Ф.408. – Оп.1. – Спр.567. – Арк.124 зв.

[124] Лист від 24 квітня 1917 року. Див.:ЦДІА України у Львові. – Ф.309. – Оп.2. – Спр.109. – Арк.12-13.

[125] Лист від 6 травня 1917 року. Там же. – Арк.15.

[126] ЦДІА України у Львові. – Ф.408. – Оп.1. – Спр. 567. – Арк.118 зв.

[127] *Кость Левицький.* Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914-1918. – Львів, 1929. – Ч.2. – С.422-444; *Расевич В.* Названа праця. – С.33-36.

[128] *Олесницький Є.* Сторінки з мого життя. – Львів, 1935. – Ч.1. – С.4-8.

[129] ЦДІА України у Львові. – Ф.408. – Оп.1. – Спр.567. – Арк.122 зв.-123.

[130] Там же. – Арк.123-123 зв.

[131] ЦДІА України у Львові. – Ф.309. – Оп.2. – Спр.109. – Арк.1-2.

[132] Там же. – Арк.7-10.

[133] *Гірняк Н.* Полковник Василь Вишиваний. – Вінніпег, 1956. – С.22.

[134] *Пеленський Я.* Передмова. Павло Скоропадський. Спогади. – Київ - Філадельфія, 1995. – С.21.

Г.І. СВАРНИК *(Львів)*

ПЕРЕБУВАННЯ ПИСЬМЕННИКА ЛЕОПОЛЬДА ФОН ЗАХЕР-МАЗОХА ТА ЙОГО РОДИНИ В ГАЛИЧИНІ

"...про мене, це не гарно, що отчоловік має чималий талант, мав би бути гарним українським письменником, та отрідну мову позабув і зробився письменником німецьким".

(М. Грушевський. Щоденник)

Галичина в австрійський період зазнала великих змін політичного і суспільного устрою, ґрунтовних економічних реформ, містобудівних реконструкцій та архітектурного розквіту, і, зокрема, національних відносин, – ця "барвиста пляма" на карті імперії витворила культурний феномен співіснування українських селян та польської шляхти, австрійських службовців і німецьких колоністів, ортодоксальних євреїв та вірмен. Галичина XIX ст. стала джерелом літературного й мистецького натхнення для багатьох місцевих і приїжджих науковців, діячів культури та літераторів, у тому числі німецькомовних. Зараз більшості з них уже не дуже пам'ятають, традиційно обходячись кількома іменами: Йозефа Рота, Бруно Шульца та Леопольда Захер-Мазоха, і майже зовсім призабувши, наприклад, автора багатотомного біографічного лексикону Константа фон Вурцбаха (1818-1893), публіциста й директора німецького театру, автора гучних "Листів про сучасний стан Галичини" Франца Краттера (1758-1830), композитора й музиканта Франца-Ксавера Моцарта (1791-1844), поета Карла-Еміля Францоза (1848-1904), вихідця з Болехова прозаїка Германа Блюменталя (1880-1942), німецького актора Александра Ґранаха (1890-1945), Альфреда Дебліна та Бруно Франка

або вчених Самуеля Лінде (1771-1847), Кароля Естрайхера (1827-1908) чи Александра Брюкнера (1856-1939).

Проте не так уже й багато знайдеться осіб з настільки міфологізованою біографією, щоб із повним переконанням його вважали своїм одразу кілька народів. Досить почитати австрійські, польські, українські, німецькі, американські чи російські біографії Леопольда Захера-Мазоха[1], аби зовсім розгубитися. Польські автори, слідом за Вурцбахом одночасно стверджують і те, що дитиною, до виїзду зі Львова у 12-річному віці, він розмовляв лише по-польськи й по-українськи, а по-німецьки навчився говорити щойно у Празі[2], і про винесене з дому вороже ставлення до польських визвольних змагань, і про те, що якби його батько, директор поліції, не виїхав з родиною зі Львова, то Леопольд-молодший напевно став би палким польським патріотом, як сини інших відомих переслідувачів поляків Прессена й Віттмана[3]. Ще за життя письменника у галицькій пресі про нього писали то як про австрійського, то як про німецького письменника[4], але завжди відзначали велику прихильність до русинів та виразну галицьку тематику в його творчості[5]. Хоча дехто при цьому зазначав, що Захер-Мазох "перед кільканадцятьма роками хвилево став славним у Німеччині своїми надто високо оціненими повістями й новелами, на тлі галицьких стосунків, по-дивацьки зображених"[6]. Зрештою, і сам письменник великою мірою спричинився до цього, неодноразово іменуючи себе в полеміці з журналістом віденського часопису "Wiener Zeitung" Льормом "галицьким русином" ("galizischer Russe"), хоча, очевидно мав на увазі Ruthene або Rusine, як тоді називали себе галицькі українці. Але теж неодноразово він називав себе й поляком.

Тепер же українці свято переконані, що любов до України письменник всмоктав разом з молоком годувальниці Гандзі з Винників. Дійшло навіть до того, що його рідна матір Кароліна Мазох стала українкою з давнього галицького роду, а батько – австрійцем іспанського походження[7]. Ще Вурцбах, очевидно спираючись на спогади самого письменника, розповідає про те, як він ріс у Винниках, бавлячись з українськими, польськими, єврейськими і швабськими хлопчаками. Єврейські дослідники без жодних сумнівів пишуть про єврейське походження Захера і дратуються, що архівісти не хочуть підтвердити цього документально. Навіть суворий в оцінках Драгоманов докинув хмизу до цього вогнища, пишучи у приватному листі про "іспанську фантазію, австрійську легковажність і незнайство та жидівське нахабство" Захер-Мазоха, якого прозиває "Хлєстаковим"[8]. Цікаво, за віщо? Тому варто приглянутися ближче до документальних джерел, які зберігаються зараз в Історичному архіві у Львові.

Австрійський державний апарат заполонив Галичину масою приїжджих службовців, офіцерів та вчителів з давніх земель імперії, головним чином німців, а також чехів, словаків і мадярів. Новоздобуту провінцію активно заселяли німецькими колоністами, надаючи їм фінансові й економічні

привілеї. Німецька мова стала мовою установ, відкривалися німецькі школи, університет, театри, засновувались товариства. Усього за останні десятиліття XVIII ст. до Галичини прибуло близько 60 тис. австрійських чиновників[9]. Поява родини Захерів у Галичині припадає на останню чверть XVIII ст. й пов'язана з реформами цісаря Йосифа II, який здійснив спершу податкову реформу, а згодом, для вдосконалення збирання податків, провів перше кадастрування всіх земель Галичини з визначенням їхньої вартості й розміру податку згідно з класифікацією ґрунтів. Завдяки цьому ми маємо зараз безцінне топографічно-статистичне джерело – Йосифінську (1780-1783) і Францисканську метрики (1819-1820), продовжені спадкоємцем Йосифа II Францом I.

Перш за все, мабуть, варто зазначити, що прізвище, яке зараз звучить як Захер-Мазох, первісно напевно мало звучання Сахер (з чеського Sacher) та Массох (Massoch) – з подвоєнням і, можливо, наголосом на другому складі. Дід письменника по батькові – Йоганн Непомук Стефан Захер (Johann Nepomuck Stephan Sacher) народився 1759 р. в Кеніґсварті в Богемії (тобто Чехії), де його батько був бурґграфом (управителем королівського маєтку)[10]. Коли зазирнути до матеріалів перепису населення за 1880 р., побачимо, що місто Кеніґсварт було окружним і мало понад дві тисячі мешканців, а замок з такою самою назвою налічував 90-100 мешканців[11]. Тобто можна припустити, що Йоганн Захер народився саме в замку, де працював його батько. Ім'я Непомук (Nepomucen) явно вказує на чеські корені родини, хоча про них згадують рідше. Отримавши старанне домашнє виховання, у віці 23 років вступив на державну службу. А вже три роки потому, у 1785 р., згідно з розпорядженням Крайового уряду (Landestelle) у Празі, завдяки набутому ним досвіду у справі регулювання податків, приїхав до Галичини. Як писав Йоганн Захер у поданні до Галицького станового сейму, він прибув сюди "за найвищим розпорядженням на початку Йосифінського регулювання податків, як службовець державних маєтків, що перебував на постійній службі в королівстві Богемія, щоб співпрацювати над впровадженням цієї справи, однаково важливої як для держави, так і для добра її громадян. Протягом 3-річного терміну виконання цієї праці він зустрівся з таким благородством і співчуттям та дружнім ставленням з боку всієї вищої знаті та панів власників маєтків у Стрийському, а потім у Станіславівському окрузі, що він, зовсім не вагаючись, обрав Галичину батьківщиною для здійснення своєї кар'єри і всього свого життєвого шляху, віддавши їй перевагу перед своєю батьківщиною Богемією"[12]. Внаслідок цього свого рішення він прожив у Галичині понад 45 років, спершу займаючись проведенням Йосифінської податкової реформи, як окружний управитель державних маєтків у Калуші, Долині й Болехові – нарешті як віце- та дійсний адміністратор усіх державних маєтків і солеварень. У 1788 р. він став адміністратором державного маєтку в Калуші. Коли подивитися Йосифінську метрику міста Калуша за цей рік, побачимо, що до камеральної економії, належав будинок № 1, в якому жив Захер з сім'єю,

та кілька земельних ділянок. Під сумаріями стоїть підпис комісара Захера, як одного з членів земельно-податкової комісії, підтверджений його особистою перстеневою печаткою з зображеною на ній латинською літерою “S”[13].

У 1800 р. цісар Франц І призначив Йоганна Захера віце-адміністратором Адміністрації державних маєтків, що означало також переїзд родини з Калуша до Львова. На початку століття Львів, який став центром виконавчої влади королівства Східної Галичини й Володимирії, швидко заповнювався різноманітними урядами й установами. Німецькомовні чиновники обіймали на той час практично всі вищі й середні а також частину нижчих адміністративних посад, що великою мірою надавало Львову німецького характеру.

В 1801 році установа, якою керував Йоганн Захер, змінила назву на Об’єднану адміністрацію державних маєтків і солеварень. Їй підлягали всі державні маєтки і солеварні Галичини й Буковини, вона займалася їх орендою, продажем і обміном, керувала й наглядала за їх господарською діяльністю та за обліком прибутків. Це була велика установа, якій підпорядковувались також управління державних маєтків, дирекції економій та окружні інспекторати. Діяла до 1831 р.

За заслуги в цій діяльності 1807 р. Йоганн Захер був відзначений званням дійсного ц.-к. губерніального радника. В шематизмі за цей рік зазначено, що віце-адміністратор Ц.-к. об’єднаної галицької адміністрації доміній і соляних копалень – пан Йоганн Захер проживає на Краківському передмісті в будинку пивовара № 212, а 1812 р. – там же на Краківському передмісті, але вже у власному будинку № 2[14], конскрипційний № 2 2/4, № земельної ділянки 1653, площею 114 кляфтерів[15], що становило 216,258 м^2. Це був перший власний дім Захерів у Галичині, оскільки австрійські державні службовці нижчого рівня зазвичай займали службові помешкання поблизу свого уряду чи навіть у його приміщенні, або наймали тимчасові. Після відходу на пенсію адміністратора радника двору Ернста фон Кортума Захер три роки тимчасово виконував його обов’язки й керував маєтками та копальнями Галичини, після чого у 1814 р. його було іменовано дійсним адміністратором. На цьому становищі він пробув аж до 1832 р., до свого виходу на пенсію після 50 років державної служби[16].

У Галичині, правдоподібно, в Калуші, Йоганн Захер одружився з Розою Робль, 1776 р.н. У шематизмі за 1800 рік зустрічається тільки одне схоже прізвище – головного лісничого у Калуші Ґабріеля Робеля (Gabriel Robel)[17], тому можна припустити, що це міг бути батько Рози. Тут у подружжя народилось троє синів: найстарший Карл, середній Леопольд та наймолодший Йозеф. Усі троє досягли згодом значного службового становища в Галичині. Вже після переїзду до Львова народився четвертий, пізній син Йоганн Захер, який помер 6 вересня 1830 р. у віці 22 років[18].

Йоганн Непомук Захер, пенсіонований губерніальний радник помер 22 вересня 1836 р. у віці 77 років від запалення сечового міхура[19]. Дружина

пережила його на 24 роки. Вона встигла похрестити усіх внуків, які народились у її синів. Бабуся письменника аж до смерті мешкала у власному будинку по вул. Карла-Людвіка. Померла Роза Захер, уроджена Робль, шляхетського стану, вдова ц.-к. адміністратора державних маєтків, 18 травня 1860 р., у віці 84 років, причина смерті – рак грудної залози[20].

Шляхетство

За заслуги перед цісарем і державою 20 листопада 1817 р. імператор Йосиф II підписав у Відні диплом про нагородження Йоганна Непомука Захера Малим Хрестом австрійського ордена Св. Леопольда та надання відповідного до статуту цього ордена рицарського звання. Від цього часу він отримав право іменуватися Йоганн Непомук Стефан рицар фон Захер, тобто вживати титулу рицар (Ritter). Згідно з австрійськими законами в Галичині було запроваджено два стани: рицарський (Ritterstand), до якого належали шляхтичі й нижче духівництво та магнатський (Adelstand), до якого належала титулована знать і вище духівництво. Всі вони платили річний доменіальний податок в сумі не менше 75 золотих ринських і входили до складу Станового сейму[21]. Сейм скликався рідко, перша сесія відбулась 11 вересня 1782 р., за йосифінський період сейм скликався ще двічі – в 1786 і 1788 рр. Зате потім, аж до 1817 р., Галицький становий сейм не скликався ані разу, тому, очевидно, Йоганн Захер і отримав рицарське звання, щойно 1817 р., а диплом на підтвердження цього 20 липня 1818 р.[22]

Функції Станового сейму обмежувались до виконання імператорських постулатів, розподілу встановлених урядом податків та надання так званих індиґенатів – права горожанства і приналежності до корінного населення та шляхетського стану Галичини, що на практиці означало внесення до реєстру галицької шляхти з правом успадкування. Це положення стосувалося всіх чужоземців, тому в жовтні 1830 р., тепер уже губерніальний радник і адміністратор камеральних маєтків та солеварень, Йоганн фон Захер звертається до Галицького станового сейму з проханням про надання йому галицького індиґенату й отримує його через півтора року, що засвідчує диплом від 9 квітня 1832 року, підписаний графом Леопольдом Красінським[23]. У лексиконі давньої австрійської шляхти вказана дата надання індиґенату – 21 жовтня 1830 р., а легітимації у галицькій Крайовій – табулі 5 квітня 1832 р.[24]. Натомість, почет галицької шляхти подає трохи інакші дати: Захер Йоганн Непомук Стефан, ц.-к. губерніальний радник, адміністратор скарбових дібр, Кавалер ордену Леопольда – шляхетство надане цісарем Францом I у 1827 р., Становий сейм у 1830 р. надав індиґенат[25].

Герб

Тоді ж, у квітні 1832 р., дипломом Франца І, Божою милістю цісаря Австрії, короля Єрусалиму, Угорщини, Богемії, Ломбардії і Венеції, Далматії, Хорватії, Словенії, Галичини, Володимирії та Іллірії, ерцгерцога Австрії, герцога Лотарінґії, Зальцбурґу, Штирії, Каринтії, Країни, Верхньої та Нижньої Сілезії, великого князя Семигороду, маркграфа Моравії, графа з князівськими привілеями Габсбурґа і Тиролю за вірність і заслуги перед троном був піднесений до вищого почесного ступеня, йому був наданий шляхетський герб. Ось опис герба: "Виконаний згідно зі справжніми кольорами герб, а саме: прямий, видовжений щит, заокруглений донизу, який сходиться під кутом, горизонтально розділений на синє й червоне поля, у верхньому полі знаходиться золотий сніп збіжжя, в нижній половині бачимо гірничий молот та гірничий молоточок (чекан) у формі Андріївського хреста, над яким – срібна бочечка солі. На щиті – два обернуті один до одного турнірні шоломи, увінчані золотими коронами з відкритими решітками та з золотими нашийними клейнодами; на короні правого шолома, на тлі художнього синьо-золотого намету, що спадає, знаходиться золотий сніп збіжжя зі щита; лівий шолом з червоно-срібним наметом, прикрашений одним червоним і одним срібним страусячим пером. (Місце намальованого герба). Цим ми надаємо право Йоганну Непомуку Стефану рицарю фон Захеру та його законним спадкоємцям обох статей, на описаний вище герб віднині й на всі часи, не порушуючи однак прав інших, хто має такий самий герб, непорушне право мати та послуговуватися ним у всіх правних та благородних діях і скрізь, де на його розсуд, буде корисним у його діяльності"[26].

У фонді Станового комітету зберігається також зображення цього герба[27], виконане пером і чорною тушшю. Рисунок має № 149 і підпис латинською мовою "Sacher Joannes Nepom. Stephanus. Diplom. Tom. 19. Pag. 403", внизу аркуша польською мовою йде пояснення до цифр, які позначають кольори: "1. червоне, 2. біле, 3. золотий, 4. білий, 5, 6. квіти червоні й білі, 7, 8. сині й золоті". Як можна зауважити, від попереднього опису він відрізняється тим, що замість срібного, як би мало бути за законами геральдики, тут вказаний білий колір, хоча золотий, в той же час, поданий коректно, а замість наметів зазначені квіти, які вже належали до декору й зображалися у різних гербах довільно. Але основна відмінність від текстового опису – підвішений на стрічці до герба орден св. Леопольда. Рисунок не повністю виконаний, бракує ще другого шолома зі снопом та квітів, які мали обрамляти герб.

Натомість, опублікований С. Ґужинським зі шляхетських актів Архіву управління у Відні герб Захера під перекрученим прізвищем "Saher Ritter von"[28], уже містить домальований і розфарбований весь декор, проте без ордена. Публікація має ряд неточностей, зокрема не вказаний рік надання герба – 1832. Окрім того, принагідно слід зауважити, що

автор зараховує до польської шляхти всіх, хто будь-коли проживав у Галичині: і австрійських службовців, і німецьких колоністів, і українців, і вірмен, і євреїв та інших.

Але, повернімось до герба Захерів. Сніп пшениці, очевидно, символізував державні маєтки, а гірничі інструменти та бочка з сіллю – соляні копальні, адміністратором яких став на той час Йоганн Захер. Можна припустити, що якби в його роду (бурґграф міг мати особисте шляхетство), або в роду його дружини була спадкова шляхта, він би про це обов'язково згадав у своєму поданні. Польські автори нерідко нарікали, що австрійська влада дуже спростила процес надання шляхетства, не вимагала підтвердження шляхетського походження, а надавала своїм службовцям шляхетство за вислугу років на державній службі чи заслуги перед двором і державою у промисловості, науці, мистецтві тощо. І приклад Йоганна Захера може бути цьому підтвердженням. Отже, як бачимо, родинний герб Захерів предметно відображав службове становище і рід занять його власника й дуже відрізнявся від пізніших фантазій письменника про давнє, з XVII ст. іспанське, з мавританськими впливами, шляхетське походження його родини. Однак, як часто буває, саме ці легенди виявились набагато живучішими і якраз вони побутують у різних варіаціях не лише в художній літературі чи публіцистиці, а й у цілком, здавалося б, солідних наукових виданнях, енциклопедіях та довідниках, починаючи ще з австрійських часів. Так, навіть Вурцбах, сучасник Захера, плутає герби двох різних родів Захерів, з зауваженням, що їх не слід змішувати між собою.

Батько, Леопольд Стефан фон Захер

Отже, батько письменника – Леопольд Стефан (або за іншими записами Франц) фон Захер народився в містечку Калуші Стрийського округу у 1798 р.[29] На час свого одруження у 1827 р. з Кароліною Мазох він займав посаду окружного комісара, що не було надто високим становищем, і щойно після одруження став цісарсько-королівським губерніальним радником.

Леопольд Стефан фон Захер від 1832 до 1848 рр. займав посаду директора поліції у Львові[30]. Водночас був членом комісії Інституту для бідних у Львові, а 1839 р. став директором Галицького музичного товариства, протектором якого був кронпринц Угорщини і Богемії етц. Ерцгерцоґ Фердинанд Карл фон Естеррайх-Есте, а музичним директором композитор Йоганн Рукґабер[31]. Товариство займалося підтримкою та розвитком музики і музичної освіти в Галичині, влаштуванням концертів тощо. Щоб стати дійсним членом товариства, треба було, окрім любові до мистецтва, посідати ґрунтовні музичні знання, жити у Львові, брати участь у всіх заходах товариства. Вперше прізвище Леопольда фон Захера

зустрічається у справі про заснування Музичного товариства ще у 1822 р., у переліку членів-прихильників, коли він був тільки губерніальним концепістом-практикантом[32], У 1835 р. члени музичного товариства, звертаючись до губерніального президента, барона Франца Кріґа фон Гохфельдена, про обрання губерніального радника, директора поліції рицаря фон Захера директором об'єднання, називають його "відомим другом і захисником мистецтва"[33], а у списку членів Галицького музичного товариства за 1839 р. знаходимо також прізвища його старшого брата Карла, губерніального радника й окружного комісара в Тернополі, і навіть тестя, емеритованого ректора і професора Франца Мазоха[34]. Документи про діяльність та статути Галицького музичного товариства збереглися, починаючи з 1822 р., коли у Львові заснував свій знаменитий хор Святої Цецилії молодший син Моцарта – Франц-Ксавер[35]. А за 1840-1841 рр. є матеріали про діяльність товариства за часів директорства Леопольда Захера[36].

За спогадами сучасників, Захер сам непогано й охоче музикував. У польській історіографії трапляються навіть згадки про те, що він полюбляв грати на скрипці поруч з кімнатою, де проводились допити студентів. Відомі донесення директора львівської поліції до Президії Галицького губернського управління про поширення серед студентів Львова "Відозви до руського народу" та революційних пісень українською мовою[37] та його велика запопадливість у викритті таємних революційних організацій серед студентської молоді Львова. Цілий ряд документів про роль директора поліції в переслідуваннях "Руської трійці" – Маркіяна Шашкевича, Івана Вагилевича та Якова Головацького, – опублікований у збірнику "Русалка Дністрова"[38]. Серед документів Львівського університету також збереглися його донесення до ректорату, спрямовані проти антидержавних дій польських студентів[39]. Можна простежити роль поліції під час подій польського антиросійського повстаня 1931 р. та повстання проти польської шляхти 1846 р. Проте у нарисах з історії Галичини Броніслав Лозинський, пишучи про діяльність "ославленого директора поліції Захер-Мазоха з цілим штабом агентів"[40] у викритті польських підпільних організацій, подає більш зважену оцінку. Зокрема, у нарисі про кримінальний процес проти Кароля Шайнохи 1834 р., написаному на підставі документів львівського кримінального архіву, він зазначає, що помимо поліцейської підозріливості, щирі зізнання Шайнохи зробили таке корисне враження і надали справі такого характеру, що навіть суворий директор поліції Захер-Мазох був роззброєний. Як інтелігентна людина, він відразу розпізнав у молоденькому Шайносі надзвичайні здібності й гарний характер. Тому він припинив слідство і, натхненний такою шляхетністю, що напевно траплялося в його поліцейській діяльності не надто часто, повідомив губерніальну президію, що справа не містить складу злочину з морального і з політичного огляду[41].

Цікавим фактом є також те, що український історик Денис Зубрицький присвятив свою велику працю "Хроніка міста Львова" (1844)

“Ясновельможному й милостивому панові Леопольдові Захер-Мазохові, кавалерові де Кроненталь, радникові високого ц.-к. Губернаторства, директорові поліції Королівства Галичини й Володимирії і голові Галицького музичного товариства на доказ високої поваги”. Це може бути свідченням і певної прихильності останнього до українців і поваги до літературної праці, хоча водночас не слід забувати, що Зубрицький працював у той час слідчим львівської поліції і Захер був його безпосереднім начальником, а також сприяв у виданні книжки, яка мала клопоти з цензурою. Отож, як бачимо, портрет “моторошно-страшного шефа львівської поліції” насправді також не був зовсім позбавлений людських рис. Та і збережені зразки його почерку виказують явні риси естета і людини досить емоційної.

Як би там не було, приводом до його відставки з посади директора поліції стали революційні події “Весни народів” 1848 р. Формальною підставою польські урядовці висунули те, що за час своєї служби він більше займався політичною державною поліцією і занедбав місцеву поліцію, й особливо турботу про безпеку життя та майна мешканців міста, а також лад і порядок. Внаслідок цього, як писав віце-президент граф Аґенор Ґолуховський у донесенні надвірному канцлерові баронові Францу фон Піллерсдорфу 17 червня 1848 р., поліція “настроїла мешканців проти себе так неприязно, що її начальник, радник двору Захер за кілька днів перед оголошенням Найвищого рішення дати монархії конституцію, мусив залишити місто – про що я вже подав 31 березня 1848 за № 4291 до високого відома – і що тутешні громадяни в інтересах спокою й ладу поставили вимогу передати справи місцевої поліції Магістратові...”[42]. Родина виїхала зі Львова ще в березні 1848 р., задовго до листопадового розстрілу міста. В нагороду за працю в Галичині Захер-Мазох був призначений директором поліції у Празі, а пізніше – в Ґраці. Проте ще багато років він був пов’язаний зі Львовом, будучи членом Галицького господарського товариства (K.k. Galizische Landwitschafts-Gesellschaft in Lemberg). У довідниках до 1860 р. Леопольд Захер-Мазох, рицар фон Кроненталь, міністеріальний радник зазначений серед діючих членів товариства, а до 1868 р. – серед членів-кореспондентів[43].

У Празі 1863 р. він видав анонімно книжку під назвою “Польські революції. Спогади з Галичини”, де мало не ґлорифікував виступи українських селян проти польської шляхти 1846 р., про що з великим обуренням писали польські історіографи[44]. Називаючи його одним із останніх могікан австрійської бюрократії, проте йому не відмовили в письменницькому таланті та цінності свідчень безпосереднього учасника подій. А 1869 в Ляйпціґу вийшли теж виразно антипольські “Папери революційного агента. З архіву австрійського поліційного службовця”, підписані вже його власним прізвищем. Як видно, любов до літератури й мистецтва була у цієї родини в крові.

Мати, Кароліна Мазох

Як уже згадувалось, у Львові Леопольд Захер одружився з Кароліною Мазох. Шлюб відбувся 2 жовтня 1827 р. в Бернардинському костелі римо-католицької парафії св. Андрія. Запис про це зберігся в метричній книзі, де зазначено: наречений вельможний пан Леопольд Франц фон Захер (Leopoldus Franciscus de Sacher), ц.-к. комісар Тернопільського циркулу, походить з Калуша Стрийського циркулу, з парохії Тернопіль, син ясновельможного Йоганна фон Захера (Ioannis de Sacher), ц.-к. Галицького губерніального радника, рицаря ордена св. Леопольда та Рози з дому Робль (Rosae de domo Robl), католицького віросповідання, неодружений, вік 29 років. Наречена вельможна Кароліна Йозефа Мазох (Carolina josepha Masoch), народжена у Львові, дочка вельможного пана Франца Мазоха (Francisci Masoch), доктора і професора медицини та Рози з дому П'єро (Rosae de domo Pierot), католицького віросповідання, незаміжня, вік - 24 роки. Номер будинку - 585 2/4[45]. Свідками шлюбу були Франц Випьор, віце-президент ц.-к. Апеляційного суду у Львові та Франц Краттер, власник маєтку[46].

Як відомо з творів Захер-Мазоха, жінки відігравали в його житті й творчості надзвичайно важливу роль. Навіть обидва його псевдоніми були жіночого роду – Шарлотта Аранд та Зое фон Роденбах. Що стосується львівського періоду біографії, цими жінками була мати і її сестра Зеновія та ще відома зі спогадів письменника українська годувальниця «з обличчям рафаелівської мадонни» Гандзя. Про матір письменника відомо, що Кароліна Йозефа Мазох народилась 1803 р. у Львові, вийшла заміж у 24 роки, мала п'ятьох дітей. Саме про неї письменник згадував з великою ніжністю й пошаною. Прізвище матері – Мазох, – згодом, з легкої руки лікаря-психіатра Р. Крафта-Еббінга, хоча й не дуже справедливо, навіть дало назву цілому сексуальному збоченню – мазохізму. Цікаво, що це прізвище потіснило перше батькове прізвище і зараз часто письменника називають не Захер-Мазохом, а просто Мазохом. Внучка письменника, яка живе в Парижі досі намагається протестувати проти такого зловживання родинним прізвищем, а у Львові під прізвищем Мазоха проводяться міжнародні конгреси лікарів-психіатрів, яких надихають імена маркіза де Сада й письменника Захер-Мазоха.

Дід, доктор Франц Мазох

Це прізвище подарував йому другий дід по матері, д-р Франц Мазох (Франціскус Массоцг), який народився 21 квітня 1763 р. в Новій Молдові у Темешварському Банаті (зараз Молдова Нуовы на Дунаї, на кордоні Румунії та Югославії). Навчався в середніх школах Хемніці (Шемніці) й Вацові, студіював філософію у Тирнаві й Празі. Медичний факультет закінчив у Відні, там якийсь час практикував у шпиталях, у 1788 р. став

доктором і дістав посаду асистента медико-хірургічної практичної школи в загальному шпиталі. Одружився 10 лютого 1793 р., очевидно, ще у Відні, з Розою з дому П'єро (Rosa Pierot), і вже разом з нею приїхав до Львова, оскільки прізвище П'єро у шематизмах Галичини того часу не зустрічається. Відразу по приїзді до Львова (14 листопада 1793 р.) отримав звання звичайного професора львівського університету, який існував щойно 9 років, хоча жодної наукової праці Мазох і не написав[47]. У 1793 р. він став професором клініки при університеті, де працював понад десять років. Від того часу й до 1807 р. був основним учителем багатьох поколінь галицьких хірургів. У шематизмі за 1798 р. він зазначений серед викладачів медичного факультету Львівського університету як доктор фармацевтики, професор медико-теоретичного навчання для хірургів, член Віденського факультету, проживає на площі, дім № 11, на другому поверсі,[48] а у 1800 р. вже біля Краківської брами, № 97[49]. У 1802 р. Франц Мазох стає членом академічного сенату і вперше удостоюється честі бути обраним ректором університету (Rector magnificus)[50]. Ректора обирали в університеті щороку, і, як можна дізнатися зі статті Якова Головацького, на 1841 р. у Львівському університеті налічувалось вже 25 ректорів, між ними було 8 русинів; медико-хірургічні студії мали 8 професорів і 2 асистентів, докторів медицини у Львові було 57, серед них русинів – 6[51].

Професор Мазох був неординарною, діяльною особистістю. Особливо відзначився під час епідемії 1806 р., яка забрала багато людських життів. Брав участь у запровадженні щеплення проти віспи в Галичині, а вакцину наказав спроваджувати безпосередньо з Англії, щоб поліпшити її виготовлення. Також багаторазово виконував функції протомедика Галичини (у 1818-19, 1827-28, а потім у 1837-38 рр.), був референтом санітарного бюро та забезпечував медичну частину санітарного реферату. Пишучи про історію університету, Людвік Фінкель, вивчаючи протоколи університетського консесу, наткнувся і на кілька неприємних справ, які затьмарили багаторічну університетську кар'єру, як він висловлюється, "нестора львівських лікарів": у 1797 р. без відома представника медичних студій у консесі, доктор Мазох видав свідоцтво хірургові євреєві, у 1806 р. йому взагалі закидали "Lauigkeit in den Dienstsachen" – недбалість у службових справах. Можливо, це було пов'язане з тим, що саме того року в Галичині лютувала епідемія, з якою активно боровся доктор Мазох. Цікаво, що якраз у квітні 1906 р. ціла група найповажніших у Львові осіб, у тому числі львівські архиєпископи латинського та вірменського обрядів і польські маґнати – Яблоновський, Цетнер, Потоцький та інші – звернулися до цісаря з проханням про надання шляхетства Францу Мазоху, докторові медицини, професору теорії і практики, візитаторові львівських військового й цивільного шпиталів, за його великі заслуги й самопожертву, виявлену ним у виконанні професійного обов'язку медика[52]. Розгляд подання тривав більше двох років, проте у червні 1808 р. у проханні було відмовлено[53].

Можливо, приводом до відмови стали вже згадувані непорозуміння в університеті, через які у 1807 р. Франц Мазох відмовився від професури, мабуть не зовсім з власного бажання, оскільки у 1816 р. він освідчив, що в разі відновлення медичного факультету, готовий викладати там без жодної винагороди[54]. Хірургічних і акушерських дипломів справді на той час видавалося порівняно значно більше, аніж богословських чи філософських. Важко сказати, наскільки справедливими були закиди на адресу професора Мазоха, але, коли 1817 р. університет відновив свою діяльність, до викладання його більше не запросили. Після виходу на пенсію у 1807 р. він залишається у Львові практикуючим лікарем і виконує багато інших професійних функцій як медик.

Проте, репутація його напевно була досить високою, оскільки, як уже було згадано, у 1827 р. він вдруге стає ректором університету і того ж року його обирають депутатом Станового сейму від Перемиської греко-католицької митрополичої капітули[55]. Цей факт цікавий тим, що Франц Мазох не мав ні шляхетського титулу, і не був греко-католиком, а тим більше духовною особою, проте був обраний депутатом саме від духовного стану. Коли подивитися у звіти з діяльності сейму королівств Галичини й Володимирії від 15 до 20 жовтня 1827 р., то побачимо, що після вищих духовних осіб усіх обрядів окремо зазначений ректор університету вельможний Франциск Массох, доктор медицини й заслужений професор[56]. Навряд, це може означати, що він міг бути греко-католиком, тобто справді мати якісь українські корені, адже всі метричні записи родини Мазохів знаходяться саме в римо-католицьких метричних книгах. Ясно лише, що він мав добрі стосунки з греко-католиками, якщо представляв їхні інтереси у найвищому органі самоврядування, а також напевно був поважаною особою.

Професор Ярослав Дашкевич вважає, що припущення про українське походження не виключене, оскільки місцевість над Дунаєм у Темешварському Банаті, звідки походив Франц Мазох, знаходилась у смузі поселення українців, які у 1720-30-хх рр. переселялись туди з Запорізької Січі та Кубані, що фактично було однією зі спроб реставрації козацького війська під Туреччиною. Про це докладніше йдеться у книзі А. Бачинського “Задунайська Січ”[57], який опирається на розвідки Михайла Грушевського та Володимира Антоновича[58]. Та й у містах, де Мазох здобував свою медичну освіту, на кінець XVIII ст. навчалося досить багато українців. Але це питання потребує дальшого вивчення.

Отже, Мазох мав звання доктора, професора медицини і двічі був обраний ректором – у 1802/3 та у 1827/8 навчальних роках. До кінця життя зберігає усі свої звання, так, у шематизмі за 1842 р. зазначено, що він є ц.-к. радником, емеритованим ректором і професором теоретичної і практичної лікувальної науки у Львівському університеті, членом медичного факультету вищих шкіл у Відні та Пешті, членом-кореспондентом ц.-к. Товариства лікарів у Відні й почесним громадянином міста Львова[59]. У 1838 р. проф Мазох урочисто відзначив

50-річницю свого докторату, про що широко писала львівська преса[60]. Він прожив довге життя й помер у Львові у віці 82 років. Запис у метричній книзі Катедрального костелу у Львові свідчить, що Франц Мазох помер 18 березня 1845 р. як емеритований ректор, причина смерті – заворот кишок[61]. Похований на Личаківському цвинтарі у Львові, проте могилу розшукати не вдалося.

Як уже згадувалось, від часу прибуття до Львова родина Мазохів мешкала у будинку № 97 біля Краківської брами. Цей дім знаходився дуже близько від тодішнього приміщення університету, великої будівлі потринітарського монастиря під конскрипційним № 78 на Краківській вулиці, поряд з Єзуїтською колегією. Університет згорів під час обстрілу міста у 1848 р. і значно пізніше на території його парцель, викуплених українцями, була збудована Преображенська церква та Народний дім. Будинок, де жила родина Мазохів, належав до парафії Катедри й відповідав пізнішому № 26 по вул. Краківській, проте самі будинки кварталу згодом були перебудовані. У 1827 р. родина Мазохів мешкала неподалік, але вже у власному будинку № 358 (пізніше – Гетьманська, 24, тепер наріжний будинок просп. Свободи та вул. Лесі Українки).

Очевидно, саме в будинку біля Краківської брами народилась 1803 р. мама майбутнього письменника. На жаль, метричні книги Катедри за той час не збереглися, тому встановити докладно картину життя подружжя від часу приїзду до Львова доволі складно. Є лише індекси народжених і померлих до книг Катедрального костелу, починаючи від 1800 року, з яких можна дізнатися, що 17 березня 1804 р. у подружжя Мазохів народився хлопчик Йосиф Едуард Антон (Massoch Josephus Eduardus Anton), який помер 25 квітня того ж року[62] у місячному віці. Через рік, 24 лютого 1805 р. помирає дівчинка Мазох Тереза (Masoch Theresia), а 4 серпня 1805 р. народжується Вільгельміна Тереза, записана у книзі як Массок (Massok Wilhelmina Theresia). Правдоподібно, що це перекручене Массох, оскільки подібного прізвища на той час у Львові більше не зустрічаємо. Ще через рік, 25 жовтня 1806 р. є запис про смерть дитини з прізвищем Мазох, без імені, а за три дні, 28 жовтня, помирає також Роза Мазох[63] і схоже, що це сталося після народження мертвої дитини. Так нещасливо склалася подружня доля Рози П'єро та Франца Мазоха. Дитяча смертність на той час була справді дуже високою. З літератури відомо, що подружжя мало двох доньок[64], які досягли дорослого віку, Кароліну – матір майбутнього письменника, й Зеновію (можливо, йшлося якраз про Вільгельміну Терезу?), про яку більше знаємо зі спогадів письменника і портрет якої описаний у його "Souvenirs". Але справжньою трагедією для батька стало те, що його єдиний син, Франц Кароль Мазох, який щойно встиг вивчитися на лікаря, здобувши ступінь доктора медицини і почав працювати лікарем, раптово помер у розквіті сил, 23 грудня 1827 р., у віці 28 років від тифу[65]. Запис про його смерть вдалося розшукати в метричних книгах загального шпиталю у Львові (nosocomium universalis), який належав

до парофії св. Антонія. З шематизму за попередній рік виникає, що Франц Кароль Мазох, який після закінчення студій перший рік працював на посаді лікаря-асистента в загальному шпиталі, також мешкав у приміщенні лікарні, як інші лікарі[66]. Причиною його смерті вказано "ex febri nervosa" – з нервової лихоманки, як на той час позначали тиф. Зараз такий термін у медицині відсутній. Важко сказати, чи була це епідемія тифу, хоча такий же діагноз за грудень 1927 р. зустрічаємо ще в кількох випадках, але правдоподібно, що молодий лікар міг заразитися від когось з хворих. Для його батька, який стільки зусиль поклав на боротьбу з епідеміями, це було тим більшим нещастям.

Взагалі, саме на 1827 рік припали всі основні події в житті професора Франца Мазоха: і обрання його ректором та депутатом сейму, і вдалий шлюб 24-річної доньки, і на кінець року – раптова смерть 28-річного сина. Тому, аби зберегти прізвище для потомства, у 1838 р., на прохання доктора Мазоха, враховуючи його великі заслуги, цісарським декретом його зятеві було надане подвійне прізвище Захер-Мазох. У листі цісаря Франца I до Станового комітету від 8 грудня 1838 р., у якому сказано, що найвищим рішенням губерніальному раднику і директору поліції у Львові, Леопольду Захеру рицарю фон Кроненталь дозволено на майбутнє користуватись прізвищем Захер Массох рицар фон Кроненталь згідно з декретом Надвірної канцелярії від 23 листопада 1838 р.[67]. Так само подає "Давньо-австрійський шляхетський лексикон" – Захер-Мазох, рицар фон Кроненталь, Леопольд. Прізвище поєднане з прізвищем його тестя Дра Мазоха 23.XI.1838 р.[68]. Проте дослідити, звідки одночасно з'явилась приписка фон Кроненталь, на жаль, не вдалося. Вурцбах стверджує, що так називався родинний маєток Захерів, але, можливо, іншої їх вітки. Така приписка зустрічається ще в однієї родини в Галичині. У всякому разі, населеного пункту з назвою Цронтгал чи Кронентгал на карті Австро-Угорської імперії не знайшлося. Можливо, це була якась маленька місцевість десь у Словенії чи Богемії, яка згодом дістала слов'янську назву.

Леопольд Франц Йоганн Фердинанд Марія фон Захер-Мазох

Першою дитиною в родині директора поліції став майбутній письменник Леопольд Франц Йоганн Фердинанд Марія шляхтич фон Захер (Leopoldus Franciscus Joannes Ferdinandus Maria Eques de Sacher), який народився у Львові 27 січня 1836 р., хрещений 7 лютого у Бернардинському костелі, католицького віросповідання. Син директора львівської поліції Леопольда Стефана рицаря фон Захера та Кароліни Мазох[69]. Народився він у будинку № 132 Краківського передмістя (конскрипційний № 2 II району м. Львова)[70], де у той час містилася Дирекція поліції у Львові та префектура (Polizei-Direkzion und

Polizeiprefektur)[71]. Будинок був розібраний в 1870-х роках, а у 1892-1893 рр. на його місці споруджено на замовлення Ефроїма Гаусмана новий будинок “Grand-Hotel”, який становив єдиний комплекс з пасажем Гаусмана (тепер - проїзд Крива Липа), побудованим у 1893-1895 рр. Тоді ж перебудований і сусідній будинок № 15 - Галицької ощадної каси (тепер – Музей етнографії).

Сестра і брати

Через два роки народилася друга дитина в цій сім'ї, молодша сестра письменника ' Роза Вільгельміна Амалія Марта фон Захер (Rosa Wilhelmina Amalia Martha Eques de Sacher). Вона народилася 29 липня і була охрещена 8 серпня 1838 р.[72] Ще через два роки, 31 серпня 1840 р. народився Франц Йоганн Фердинанд фон Захер Мазох (Franciscus Joannes Ferdinandus Eques de Sacher Masoch)[73]. Цей хлопчик був охрещений уже в катедрі, (митрополичому костелі), а номер будинку зазначений 358, тобто дім його діда професора Мазоха. На його честь він також отримав перше ім'я Франц, зрештою він першим при народженні успадкував і подвійне родинне прізвище. Судячи з того, що решта дітей народжувались саме в цьому будинку, можна припустити, що від 1839-40 року родина Захер-Мазохів саме там і проживала. Справді, приміщення дирекції поліції, де знаходились також камери для арештантів, не було належним місцем для маленьких дітей, та й опустілий дім професора Мазоха був зовсім близько.

26 травня 1843 р. народився іще один хлопчик, якого назвали на честь другого, вже покійного діда – Йоганн Непомук Фердинанд Маріан (Joannes Nepomucenus Ferdinandus Marianus (trinominis) Eque Sacher Massoch), хрещений 7 червня, буд. № 358, син вельможного пана Леопольда Стефана шляхтича Захера Мазоха (Magnificus Dominus Leopoldus Stephanus Stephanus (binominis) Eque Sacher Massoch) та Кароліни з дому Мазох[74]. Хрещеними батьками усіх дітей були дід по матері – доктор Франц Мазох, емеритований професор медицини, та бабуся по батькові Роза фонЗахер, дружина губерніального радника Йоганна Захера. Нікого чужих. Ще через два роки, 25 серпня 1845 р. появився Карл Людвік (Carolus Ludvicus de Sacher Massoch)[75]. Він прийшов на світ через пів року після смерті діда, і його хрещеним батьком став граф Леопольд Лазанський, віце-президент Крайового губернаторства у Львові та незмінна бабуся Роза Захер. Отже, родина директора поліції Леопольда Захера Мазоха мала 5 дітей, серед яких була тільки одна дівчинка.

Літо родина проводила у підльвівських Винниках, які були тоді не лише улюбленим місцем прогульок львів'ян, але й завдяки своєму доброму повітрю – відомою кліматичною станцією для лікування хворих на легені. Окрім того околиця Винників оживилася за часів Йосифа II заснуванням там тютюнової фабрики, німецької колонії тощо. Між

Львовом та Винниками вже тоді був транспортний зв'язок. Та перебування дітей у Винниках, яке дало згодом стільки поживи для творів Леопольда Захер-Мазоха, було пов'язане ще з однією обставиною.

Брати батька

Як уже згадувалось, Леопольд Захер-старший мав ще трьох братів: старшого Карла, згодом - комісара Сяноцького округу, Йозефа, котрий як і батько працював в управлінні камеральними маєтками та найменшого Йоганна, який рано помер. Їхні біографії також надовго були пов'язані з Галичиною. Переїхавши до Львова разом з батьками, троє старших розпочинали свої кар'єри від посад писарів та асистентів у губернському управлінні. Найстарший Карл рицар фон Захер розпочав свою службу 1820 р. у Крайовому губернаторстві як концепіст-практикант, у 1825 р. став окружним комісаром Золочівського округу[76], у 1834 р. – секретарем у Крайовому губерніальному управлінні у Львові[77], а у 1836 р. він був уже Тернопільським повітовим старостою і дійсним губерніальним радником. В Тернополі одружився з Генрикою Ґрензо. Є запис про народження 6.III.1836 р. їхньої дочки Ізабелли Кароліни Марії Інокенти фон Захер, доньки Карла шляхтича фон Захера, Тернопільського повітового старости і радника та Генрики Ґрензо, католицького віросповідання[78]. Востаннє у шематизмах він зустрічається 1853 р. як крайовий губерніальний радник, кавалер цісарського австрійського ордена Леопольда та ордена Франца-Йосифа, почесний громадянин м. Тернополя, на службі в Угорщині[79].

Молодший брат батька, Йозеф фон Захер також перебрався до Львова разом з батьками й починав кар'єру 1820 р. як дрібний чиновник, акцесист в управлінні камеральними маєтками. Цілих десять років просидів на посаді канцеляриста, можливо тому що його батько був там адміністратором. А за австрійськими положеннями в окремі уряди, зокрема, в магістрати навіть заборонено було приймати осіб, які перебували в родинних зв'язках зі службовцями. В усякому разі, аж у 1832 р. службова кар'єра Йозефа Захера трохи посувається. Окрім посади канцеляриста в Ц.к. об'єднаному управлінні камеральними справами (K.k. vereinte Kameralgefдllen-Verwaltung), він дістає тимчасове місце управителя камеральними маєтками в Борині[80].

Десь приблизно у цей час він одружується з Кароліною, дочкою Франца Краттера-молодшого (1760-1838), засновника й першого редактора "Gazety Lwowskiej" та "Rozmaitoњci", 5 квітня 1834 р. у них народився син Гуґо Леопольд Йоганн фон Захер[81]. Сім'я мешкала в будинку № 133 по другий бік вулиці Карла-Людвіка (пізніший будинок № 15). У 1836 р. Йозеф Захер призначений управителем Камеральних господарських установ (K.k. Kameral-Wirtschaftsдmter) у Винниках[82], тому стає зрозумілим перебування там також дітей його старшого брата

Леопольда, – кузенів, трохи молодших за його власних дітей. У 1842 р. він працює вже в Солотвині. Помер Йозеф Захер-старший приблизно у 1860 р., можливо, в Калуші, де останні роки працював управителем камерального уряду. Правдоподібно, що у Винниках 1836-1840 рр. народився його другий син, – Йозеф Захер-молодший, який став потім адвокатом і доктором права та філософії, помер у Львові 1876 р. Це був останній Захер в Галичині.

Гімназія

Як подають біографії письменника, у Львові у 1844-1848 рр. Леопольд навчався у нормальній школі та Академічній гімназії. Ц.к. вища гімназія у Львові була створена на основі міської школи, заснованої ще в XIV ст. У першій чверті XVIII ст. вона отримала назву "gimnasium academicum", ставши вищою школою з курсами філософії й теології, які після заснування університету були передані туди. У 1840 р. гімназія мала чотири граматичні і два гуманітарні класи, тут навчалося загалом 526 учнів, тобто від 60 до 120 в кожному класі. Більшість учнів походила з Галичини, частина з Чехії та Моравії. У списках зустрічається приблизно однаково слов'янських прізвищ (польських та українських) і німецьких та єврейських, хоча трапляються також чеські, грецькі та італійські. До 1848 р. Академічна гімназія містилась у тій самій будівлі, що й університет – у потринітарському монастирі, на місці, де згодом було збудовано Народний дім. Так що від будинку, де мешкала родина Захер-Мазохів до гімназії було буквально два кроки. На підставі міністерського декрету з 22 липня 1849 р. про реорганізацію шкіл у 1850 р. була розширена до восьми класів. Від того часу вона стала українською гімназією, директором якої за часів навчання письменника був Лука фон Баранецький, а пізніше, багато років її очолював відомий український письменник і науковець професор Василь Ільницький. Збереглися звіти гімназії за 1840 р.[83] та навчальні програми за 1845 р., проте знайти документи, які підтверджували б навчання Леопольда Захер-Мазоха, на підставі збережених джерел поки що не вдалося.

Театр

Цікаво, що театральні захоплення письменника, про які знаємо з його спогадів, пов'язані ще з його раннім дитинством, також топографічно прив'язані до цієї львівської дільниці. У прилеглому до університету костелі (зараз на цьому місці височіє Преображенська церква) знаходився німецький театр під проводом скандально відомого своїми листами з Галичини Франца Краттера-старшого.[84] Там відбувалися не тільки театральні вистави, на яких, напевно, мусила

бувати родина директора поліції, але й бали та маскаради вищого німецького товариства. Це тривало до побудови театру Скарбка у 1842 р., коли німецький театр теж переїхав до цього приміщення. До речі, як відомо з документів, директор поліції також відіграв свою роль в історії спорудження театру. Як писав М. Літинський, "у кожній справі, навіть зовсім неполітичній, завжди важливий і мало не вирішальний голос мала поліція, відомим репрезентантом якої був тоді у Львові ославлений гнобитель польського духу Леопольд Захер Мазох"[85]. Він був членом губерніальних комісій 1836 та 1842 рр., які затверджували всі рішення, зміни та побажання фундатора будівництва графа Скарбка і дали дозвіл на відкриття театру. Воно відбулось 28 березня 1842 р., для прем'єри обрано драму Ґрілльпарцера "Das Leben ein Traum", а наступного для польські актори грали "Sluby paniecskie" Фредра і можна припустити, ще серед перших глядачів цих вистав міг бути й Леопольд-молодший, якому тоді виповнилось 6 років. Ці театральні враження й мусили стати поштовхом для його перших дитячих драматичних спроб та аматорських вистав, які він влаштовував у Винниках для своїх братів і сестер.

Мова

Щодо мови, вживаної в родині, варто було б сказати окремо кілька слів. Багато біографів твердить, що в дитинстві письменник розмовляв тільки польською та українською мовами, а німецьку вивчив щойно у Празі. Таке твердження видається надто категоричним. Майже всі історики Львова, незалежно від національності, вказують на значну германізацію усіх ділянок життя у період перед 1848 р. З напливом цілої повені службовців з усіх земель Австрійської монархії, і, особливо, з Богемії (Чехії) та Моравії, які згідно з вимогами, хоча й повинні були обов'язково володіти якоюсь слов'янською мовою, відбувається повне онімечення всіх урядів, служб, шкіл, преси, театру, наукового життя. Німецька мова стає не лише урядовою, вона панує на вулицях міст і містечок Галичини, у крамницях і стає мовою, якою спілкувалося чиновництво й німецьке вище товариство, до якого без сумніву належали родини Захерів та Мазохів. Можливо, в родині Мазохів звучала також польська мова, а у Винниках маленький Леопольд мав змогу почути українську мову від своєї годувальниці та сільських дітей. Але припустити, що діти директора поліції розмовляли між собою, з батьками та у німецькій школі лише по-польськи чи по-українськи, мабуть було б таки занадто сміливо.

Після 1848 року

Від часу виїзду родини 1848 р. до Праги, у Львові дуже багато змінилося. Після обстрілів центру міста артилерією доблесного генерала

Гаммерштайна в листопаді 1848 р., багато будівель Краківського передмістя згоріло, інші з часом були перебудовані, так що давніх будинків, пов'язаних з перебуванням родини у Львові, залишилось дуже мало. Зокрема, це театр Скарбка та будинок проф. Мазоха навпроти нього і дім, де жила родина Захерів – тепер проспект Свободи, 7.

Деякі біографи письменника пишуть, що приблизно 1857-1860 рр. Леопольд фон Захер-Мазох, нібито ще раз повернувся до Львова і викладав історію у Львівському університеті, а у 1860 остаточно відмовився від посади доцента. Проте в жодному плані лекцій університету за цей час, ані у списках викладачів його прізвища знайти так і не вдалося.

А ще через десять років прізвища родини Захерів і Мазохів назавжди зникають з шематизмів королівства Галичини й Володимирії. Останню згадку зустрічаємо 1870 р. про радника ц.-к. Крайового суду у Кракові, доктора філософії Йозефа Захера- молодшого, кузена письменника.[86] Проте, відомо, що ще 1887 року письменник отримував листи зі Львова від знайомих. А Галичина так і залишилась для нього романтичним краєм гарних жінок, палітрою барвистих характерів та змішаних національностей, які поставали з незабутніх спогадів його дитинства і назавжди оселились у його творчості[87].

На завершення своєї розвідки я хотіла б висловити щиру подяку пані Марії Мурин та панові Роману Шевчуку за допомогу у виявленні документів та професору Ярославу Дашкевичу – за наукові консультації.

[1] Одну з найґрунтовніших біографій досі видав Michael Farin (Hrsg.) Leopold von Sacher-Masoch. Materialien zu Leben und Werk. Bonn: Bouvier, 1987. Раніше вийшла англійська біографія "першого мазохіста": James Cleugh. The First Masochist: A Biography of Leopold von Sacher-Masoch (1836-1895). – London, 1967. Два роки тому у Львові було здійснено видання вибраних творів письменника українською мовою: Леопольд фон Захер-Мазох. Вибрані твори.– Львів, 1999.

[2] *Klacska Maria.* Lemberg. Die "Stadt der verwischten Grenzen" // Lemberg/Lviv 1772-1918. Wiederbegegnung mit einer Landeshauptstadt der Donaumonarchie. Wien, 1993. – S. 10.

[3] Sadaj Ryszard. Kto byi kim w Galicji i Lodomerii. – Krakyw, 1993.– S. 214-215.

[4] Ювілей австрійського письменника Л. Захера-Мазоха // Зоря. – Львів, 1882. – Ч. 23. – С. 370-371; Захер-Мазох, знаменитий німецький писатель // Зоря. – 1883. – Ч. 4.– С. 64.

[5] *Захер-Мазох Л.* Бал руських богословів: з німецьких оповідань. Уривок з вступним словом редакції // Зоря. – 1880. – Ч. 22. – С. 287-289; *Василович Л.І.* Захер-Мазох а русини (Критична оцінка) // Зоря. – 1880. – Ч. 23. – С. 300-302.

[6] Jozicski Bronisiaw. Szkice y historyi Galicyi w XIX wieku. – Lwyw, 1913. – S. 229.

[7] *Вінток Юрій.* Збоченські забаганки Леопольда Мазоха. До 165-річчя від дня народження // Поступ. – 27-28 січня 2001. – № 16. – С. 10.

[8] Див.: Myxajlo Drahomanov // Джерела до новітньої історії України. – Т. 3. – Матеріали до новітньої історії літератури і громадської думки. Листування з американських архівів 1857-1933. – Нью-Йорк, 1992. – С. 48-50. Йшлося про статтю Захер-Мазоха, опубліковану в паризькому часописі "Le Matin" 10 серпня 1887 р., в

якій він писав, що днями отримав листи зі Львова і від малоросійського емігранта з Женеви, які зображають ситуацію в Галичині в сумному світлі. Знайома Драгоманова, Александра де Гольштайн впізнала в цьому емігрантові Драгоманова, якого таке припущення страшенно обурило. Як пояснюють упорядники його листів Богдан Струмінський та Едвард Касинець, Драгоманов помилився, говорячи про єврейську кров Захер-Мазоха, через його "юдеофілію" та одруження з єврейкою. Зрештою, єврейській тематиці була присвячена значна кількість літературних творів письменника.

[9] *Pawiowski B.* Lwyw w 1809 r. // Biblioteka Lwowska. – Lwyw, 1909. – T. III. – S. 14.

[10] Nekrolog // Mnemozyne, galizischer Abendblatt fьr gebildete Leser. – Lemberg. – 1 Oktober 1836. – N. 113. – S. 1.

[11] Vollständiges Ortschaften-Verzeichniss der im Reichsrathe vertretenen Königreiche und Länder nach den Ergebnissen der Volkszählung vom 31. Dezember 1880. – Wien, 1882. – S. 244.

[12] ЦДІА України у Львові. Ф. 165. – Оп. 3. – Спр. 4168. – Арк. 5-5 зв. Подання Й. Захера до Галицького станового комітету від 11 жовтня 1830 р., Львів.

[13] ЦДІА України у Львові.– Ф. 19. – Оп. XVI. – Спр. 141. – Арк. 1 зв, 156, 159. Проте у шематизмі за 1788 р. його прізвище ще не зазначене.

[14] Пізніший дім № 7 по вул. Карла-Людвіка (тепер – проспект Свободи).

[15] ЦДІА України у Львові. – Ф. 186. – Оп. 1. – Спр. 3486 – Арк. 97 зв.-98.

[16] Nekrolog // Mnemozyne, galizischer Abendblatt fьr gebildete Leser. – Lemberg. – 1 Oktober 1836. – N. 113. – S. 1-2.

[17] Schematismus für die Königreiche Ostgalizien und Lodomerien, sammt einem Schreibkalender und Namen-Register für das Jahr 1800. – Lemberg. – S. 124.

[18] ЦДІА України у Львові. – Ф. 618. – Оп. 2. – Спр. 1069. – Арк. 67 зв.

[19] ЦДІА України у Львові. – Ф. 618. – Оп. 2. – Спр. 1022. – Арк. 74 зв.

[20] ЦДІА України у Львові. –Ф. 618. – Оп. 2. – Спр. 1032. – Арк. 135 зв.

[21] Патент імператора Йосифа II від 13 червня 1775 р. // Continuatio edictorum et madatorum... за 1775 р. – С. 104-109.

[22] ЦДІА України у Львові. – Ф. 165. – Оп. 3. – Спр. 4168. – Арк. 2.

[23] ЦДІА України у Львові. Ф. 165. – Оп. 3 – Спр. 4168. – Арк. 5-11. Справа про надання Й. Захеру галицького індиґенату (11 жовтня 1830 - 9 квітня 1832 рр.)

[24] Friderich Karl, zu Dörfering Karl. Alt-Österreichisches Adels-Lexikon. – Wien, 1928. – S. 267.

[25] Poczet szlachty Galicyjskiej i Bukowicskiej. – Lwyw, 1857. – T. 7. – S. 219.

[26] ЦДІА України у Львові. – Ф. 165. – Оп. 6а. – Спр. 37. – С. 404-405. Копія диплому цісаря Франца I про підтвердження шляхетства Йоганна Захера від 5 квітня 1832 р.

[27] ЦДІА України у Львові. – Ф. 575. – Оп. 1. – Спр. 189. – Арк. 1.

[28] Gyrzycski S. Nobilitacje w Galicji w latach 1772-1918. – Warszawa, 1997. – S. 228.

[29] У різних виданнях подаються різні дати життя. Так, наприклад, Ришард Садай подає, що Леопольд Захер-Мазох фон Кроненталь, син прибулого з Німеччини урядовця, народився у 1800 р., помер 1868 р. // Sadaj Ryszard. Kto byi kim w Galicji i Lodomerii. – Krakyw, 1993. – S. 212-213.

[30] Schematismus der Kцnigreiche Galizien & Lodomerien fьr das Jahr 1832. – Lemberg. – S. 42.

[31] Schematismus der Kцnigreiche Galizien und Lodomerien. Fьr das Jahr 1840. – Lemberg. – S. 444.

[32] ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 4. – Спр. 665. – Арк. 4 зв.

[33] ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 4. – Спр. 665. – Арк. 7.

[34] Verzeichniss sдmtlicher Mitglieder des galizischen Musik-Vereins im Jahre 1839. – Lemberg, 1840. – S. 13,16. Зберігається: ЦДІАЛ, ф. 146, оп. 1, спр. 1442, арк. 17-33.

[35] ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 4. – Спр. 665. – 131 арк.

[36] ЦДІАЛ. – Ф. 146. – Оп. 1. – Спр. 1442. – Арк. 14-15.

[37] 28 червня 1837 р. ЦДІАЛ, ф. 146, оп. 5, спр. 793, арк. 1-8. Опубл.: Українсько-руський архів. – Львів, 1907. – Т. 3. – С. 106-109; Історія Львова в документах і матеріалах. – К., 1986. – С. 108-109.

[38] "Русалка Дністрова". Документи і матеріали. – К., 1989. – №№ 27, 32, 42, 64, 313.

[39] *Finkel Ludwig.* Historya Uniwersytetu Lwowskiego. – Lwów, 1894. – S. 286-287.

[40] *Jozicski Bronisiaw* . Szkice y historyi Galicyi w XIX wieku. – Lwów, 1913. – S. 100.

[41] Ibidem. – S. 102.

[42] *Kurka Antoni.* Dzieje i tajemnice lwowskiej policji z czasyw zaboru austrijackiego 1772-1918. – Lwyw, 1930. – S. 23-27.

[43] Galizisches Provinzial-Handbuch fьr das Jahr 1868. – Lemberg. – S. 810.

[44] *Jozicski Bronisiaw.* Szkice y historyi Galicyi w XIX wieku. – Lwyw, 1913. – S. 229-231.

[45] Пізніший № 5 по вул Карла-Людвіка.

[46] ЦДІА України у Львові. – Ф. 618. – Оп. 2. – Спр. 1021. – Арк. 62.

[47] *Finkel Ludwig.* Historya Uniwersytetu Lwowskiego. – Lwyw, 1894. – S. 111-112.

[48] Schematismus für das Königreich Ostgalizien. 1798. – Lemberg. – S.142.

[49] Schematismus für die Königreiche Ostgalizien und Lodomerien, sammt einem Schreibkalender und Namen-Register für das Jahr 1800. – Lemberg. – S. 180.

[50] Schematismus für die Königreiche Ostgalizien und Lodomerien, sammt einem Schreibkalender und Namen-Register für das Jahr 1803. – Lemberg. – S. 186, 192.

[51] Головацкій Я.Ф. "Велика Хорватія або Галицько-Карпатська Русь" // Альманах "Вінок русинам на обжинки". – Ч. 2. – Відень, 1847. – С. 193.

[52] ЦДІА України у Львові. – Ф. 165. – Оп. 3. – Спр. 3091. – Арк.1-7.

[53] Там само. – Арк. 8.

[54] Finkel Ludwig. Historya Uniwersytetu Lwowskiego. – Lwów, 1894. – S. 112. (Prot. Cons. 1797, Nr. 1292. Prot. Consist. 1806. Nr. 180. Свідчення Мазоха з 10 липня 1816 р. в губерніальних актах).

[55] Schematismus des Königreiches Galizien und Lodomerien. Für das Jahr 1828. – Lemberg. – S. 192.

[56] Czynności Seymu w Królestwach Gaicyi i Lodomeryi na dniu 15 Paźdyiernika 1827 roku zgromadził się, i trwał do dnia 20 miesiąca i roku tegoż . – Lemberg, 1830. – S. 4-5.

[57] Бачинський А.Д. Січ Задунайська 1775-1828. – Одеса, 1994.

[58] Грушевський М. Записки Гендльовика про банатських запорожців // ЗНТШ. – Львів, 1911. – Т. 101. – Кн. 1.– С. 134; В.А. [Антонович В.Б.] Поселення запорожців в Банаті // Киевская старина. – 1882. – № 6. – С. 551.

[59] Schematismus des Königreiches Galizien und Lodomerien. Für das Jahr 1842. – Lemberg. – S. 429.

[60] Gazeta Lwowska. – Lwów, 1838. – ' 67. Relacja z Jubileuszu.

[61] ЦДІА України у Львові. – Ф. 618. – Оп. 2.– Спр. 1130. – Арк. 17.

[62] ЦДІА України у Львові. – Ф. 618. – Оп. 2. – Спр. 2240. – Арк. 39. – Спр. 2239. – Арк. 48.

[63] ЦДІА України у Львові. – Ф. 618. – Оп. 2. – Спр. 2239. – Арк. 48.

[64] Gazeta Lwowska. – 1845. – № 35. Nekrolog.

[65] ЦДІА України у Львові. – Ф. 618. – Оп. 2. – Спр. 1054. – Арк. 110 зв.

[66] Schematismus des Königreiches Galizien und Lodomerien. Für das Jahr 1826. – Lemberg. – S. 612.

[67] ЦДІА України у Львові. – Ф. 165. – Оп. 3. – Спр. 3091. – Арк. 11-12.

[68] ЦДІА України у Львові, ф. 146, оп. 85, спр. 1357. Friderich K., zu Dorfering K. Alt-Österreichisches Adels-Lexikon.- Wien, 1928. – S. 267.

[69] ЦДІА України у Львові. – Ф. 618. – Оп. 2. – Спр. 1022. – Арк. 78.

[70] ЦДІА України у Львові, ф. 618, оп. 2, спр. 1022, арк. 18.

[71] Schematismus der Kцnigreiche Galizien und Lodomerien. Fьr das Jahr 1836. – Lemberg. – S. 56.

[72] ЦДІА України у Львові. – Ф. 618. – Оп. 2. – Спр. 1023. – Арк. 12 зв.

[73] ЦДІА України у Львові. – Ф. 618. – Оп. 2. – Спр. 1137. – Арк. 62.

[74] ЦДІА України у Львові. – Ф. 618. – Оп. 2. – Спр. 1139. – Арк. 27.

[75] ЦДІА України у Львові. – Ф. 618. – Оп. 2. – Спр. 1139. – Арк. 88.

[76] Schematismus des Königreiches Galizien und Lodomerien. Für das Jahr 1825. – Lemberg. – S. 112.

[77] Schematismus des Königreiches Galizien und Lodomerien. Für das Jahr 1834. – Lemberg. – S. 34, 81.

[78] ЦДІА України у Львові. – Ф. 618. – Оп. 2. – Спр. 1823.

[79] Provinzial-Handbuch der Königreiche Galizien und Lodomerien für das Jahr 1853. – Lemberg. – S. 5.

[80] Schematismus der Königreiche Galizien & Lodomerien für das Jahr 1832. – Lemberg. – S. 64, 95.

[81] ЦДІА України у Львові. – Ф. 618. – Оп. 2. – Спр. 1070. – Арк. 18 зв.

[82] Schematismus der Königreiche Galizien und Lodomerien. Für das Jahr 1836. – Lemberg. – S. 106.

[83] Juventus caesareo-regii academici gymnasii Leopoliensis e moribus et progressu in literis censa exeunte anno scholastico MDCCCXL. – Leopoli,[1840].

[84] Briefe über den itzigen Zustand von Galizien.ß Leipzig, 1786.

[85] *Lityński Michał.* Gmach Sklarbkowski na tle architektury lwowskiej w pierwsej połowie XIX wieku. – Lwów, 1921. – S. 31, 46, 62.

[86] Szematyzm królestwa Galicyi i Lodomeryi z wielk. księstwem krakowskiem na rok 1870. – Lwów, 1870. – S. 160.

[87] Так, наприклад, видання новел Leopold von Sacher-Masoch. Der Judenraphael. Geschichten aus Galizien. Hrsg. Von Adof Opel.Österreichische Bibliothek, Böhlau-Verlag, Wien, 1989 повністю присвячене галицькій тематиці.

Т.М. СИДОРЧУК *(Львів)*

СОЮЗ УКРАЇНСЬКИХ ЖУРНАЛІСТІВ І ПИСЬМЕННИКІВ. ВІДЕНСЬКИЙ ПЕРІОД 1919-1923 рр.

З 1919 року у Відні зосереджується значна кількість українських письменників, журналістів, літературних критиків і перекладачів. Частина з них становила групу тих українських громадсько-політичних діячів, журналістів та літераторів, які проживали у Відні певний час як громадяни Австро-Угорської монархії. Були це в основному вихідці з Галичини, такі як В.Кушнір, В.Залозецький та ін. З початку першої світової війни в Австрії, саме у Відні, проживали також емігранти з Російської України – співробітники Союзу Визволення України – А.Жук, М.Залізняк, М.Троцький, В.Мурський та ін. З 1918 року за рішенням уряду УНР до Відня переносять свою діяльність ряд київських видавництв, зокрема, “Дзвін”, “Українська школа”, “Вернигора”, а з лютого 1919 року виїжджає Педагогічна Місія УНР з метою друкування необхідних для української школи підручників та книг. В складі цих видавництв та місій були відомі українські письменники і публіцисти, зокрема А.Крушельницький, Ю.Тищенко. Впродовж першої половини 1919 року у Відні зосереджується значна кількість емігрантів з Наддніпрянської України, серед яких відомі українські письменники, поети і журналісти О.Олесь, В.Винниченко, С.Черкасенко, А.Хомик. Після еміграції уряду ЗУНР до Відня приїжджає ряд галицьких літераторів – І.Німчук, О.Грицай, П.Лисяк. Таким чином, в 1919 році у Відні зібралися значні творчі сили української літератури та журналістики. Закономірно, що скупчення такої кількості громадсько-культурних діячів вимагало об’єднання та координації їх зусиль ведення культурно-освітньої роботи на чужині.

Ініціативний гурток українських літераторів та громадських діячів на початку вересня 1919 року провів декілька організаційних засідань з метою утворення професійної спілки. 12 вересня відбулися перші загальні установчі збори, на яких були присутні громадсько-політичні діячі, письменники та журналісти В.Кушнір, Є.Левицький, І.Федів, Ф.Слюсаренко, В.Мурський, А.Хомик, А.Сербиненко, Ю.Сербинюк, О.Грицай, О.Баранів, М.Чечель, С.Баран, І.Базяк, М.Лозинський. На зборах був ухвалений статут, згідно якого новоутворена організація отримала назву Союз українських журналістів і письменників (далі СУЖіП).

Установчим зборам, які проголосили заснування першого українського товариства літературних працівників в еміграції, передувала напружена робота протягом серпня місяця. Про це свідчить той факт, що зборам був представлений статут і програма діяльності Союзу. Зокрема, статут був ретельно розроблений досвідченим на той час журналістом В.Кушніром та поетом О.Олесем на основі вивчення аналогічних документів журналістських та літературних організацій західно-європейських країн з врахуванням національно-культурних завдань, наявності українських громадсько-культурних сил на чужині та умов еміграційного життя. Статут включав 36 параграфів, які охоплювали, крім загальних визначень характеру, мети, напрямків діяльності новоствореного товариства, також питання фондів Союзу, членства, обов'язків та прав членів, функції та компетенції Загальних Зборів, Управи, Ревізійної Комісії, Мирового Суду, філій та ін.[1]

СУЖіП спочатку проектувався з місцем праці у Києві, а Відень мислився як тимчасове місце перебування Союзу до виникнення можливості переїзду українських емігрантів на батьківщину. Так, навіть через рік після створення Союзу в листі В.Кушніра, О.Олеся, А.Крушельницького від 8 листопада 1920 року до представника уряду ЗУНР в Вашінгтоні Ю.Бачинського вказується, що керівництво СУЖіП буде прагнути "перенести цю створену на чужині організацію на Україну незаплямленою і заслуженою для справи українських літературних кіл і взагалі для української справи".[2] На титульній сторінці надрукованого в типографії статуту так і залишилася назва планованого старого місцеперебування Союзу – Київ. Проте магістрат м. Відня прийняв тільки такий статут СУЖіП, згідно якого статутним і фактичним місцем діяльності Союзу мала бути тільки Австрія. На таких умовах організація СУЖіП і її статут були офіційно визнані Віденським магістратом 10 жовтня 1920 року за № 2121 реєстрації громадських організацій[3].

Згідно &2 СУЖіП ставив перед собою наступні завдання: "1. Охорона престижу української преси; 2. Ознайомлення культурного світу з українським питанням; 3. Піклування пресовим законодавством і авторським правом; 4. Піднесення якості і техніки української журналістики та пропаганди; 5. Захист професійних інтересів журналістів і письменників; 6. Матеріальна підтримка членів і їх родин"[4].

На перших зборах була обрана Управа Союзу, в яку як і в СУЖіП, увійшли представники з усіх українських земель – Наддніпрянщини, Галичини і Буковини. Головою Союзу було обрано В.Кушніра, заступником голови – О.Олеся, секретарем і скарбником – М.Чечеля, членами Управи – В.Піснячевського, Є.Левицького, А.Хомика, а заступниками членів Управи: Ф.Слюсаренка, В.Мурського, Ю.Сербинюка.

Еміграційні умови життя спричинили зміни в Управі Союзу, в результаті чого частина його членів відійшла від справ, а частина переїхала в інші країни. З середини 1921 року з членів Управи залишилися лише голова В.Кушнір та його заступник О.Олесь. Якщо постать видатного українського поета та письменника Олександра Олеся-Кандиби, не дивлячись на друковану в нашій країні малими тиражами частину його творчої спадщини, відсутність грунтовного аналізу і знання його біографії та творів через відсутність архівних матеріалів, які перебувають в Празі, все ж таки в якійсь мірі є вивченою науковцями вітчизняної історії та літератури, то ім'я В.Кушніра є не лише незнане пересічному читачеві, але й на сьогоднішній аень майже зовсім невідоме дослідникам української історії та журналістики. Володимир Кушнір (1881-1938) народився в Перемишлі на Галичині. З 1902 року він навчається у Віденському університеті на філософському факультеті і після його закінчення до 1918 року проживає у Відні. В 1905-1914 роках працює співробітником і після смерті Романа Сембратовича головним редактором першого українського журналу іноземною мовою "Rutenische Reveu", що з 1906 року змінив назву на "Ukrainische Rundschau". В 1907 році В.Кушнір засновує у Відні українське прес-бюро і редагує його орган "Rutenische Korrespodenz". В ці роки В.Кушнір співпрацює в відомих австрійських та німецьких часописах, зокрема в "Frankfurter Zeitung", "Zeit", "Neues Wiener Journal", "Volkstimme", "Le Courier Europeen" та ін. Після розпаду Австро-Угорської монархії прийняв українське громадянство та працював у міністерстві закордонних справ УНР складі дипломатичної місії в Швейцарії. З червня 1919 року перебуває в еміграції у Відні, а з березня 1923 року – в Празі[5].

Завдяки діяльності В.Кушніра як співробітника і редактора в єдиних в свій час в Європі українських часописів німецькою мовою та автора численних публіцистичних статей в німецькомовній пресі європейська та світова громадськість на початку XX століття мала можливість познайомитися з українською проблемою. В.Кушнір був високоосвіченою людиною, окрім Віденського університету він закінчив Вищу торгову академію у Відні, був членом декількох іноземних професійних товариств, володів шістьма мовами. В листуванні від 7 січня 1922 року між відомими українськими громадсько-політичними діячами Галичини С.Вітиком та М.Ганкевичем знаходимо наступну характеристику В.Кушніра: "В справі українства має ясні думки і вироблені погляди. ...Одна є хиба у нього, що є занадто скромний і

невимагаючий, як другі наші некультурні головачі. ...У іншої нації такий чоловік зайняв би інше місце, а тут, коли другі, темні, без образовання люди пхаються навіть до керма національної політики, в такий час він є відпиханий, в голоді зі своєю сім'єю"[6].

Ясне усвідомлення призначення діячів культури в еміграції: працьовитість, завзятість, високе відчуття обов'язку та відповідальності – були притаманні В.Кушніру, зокрема як голові СУЖіП. Після 4-х місяців еміграційного життя В.Кушнір в статті "Завдання українського журналіста за кордоном" пише з приводу заснування СУЖіП: "...організовуючись за кордоном, ми зовсім не маємо претензій до того, щоби наша організація була представницею українського журналістичного і письменницького світу взагалі. Таке генеральне товариство може існувати тільки на самій Україні. Організовуючись в товариство тут, на еміграції, ми попри бажання запобігти рядові актуальних потреб, хочемо, користаючись побутом за кордоном, серед змоги студіювання чужих взірців – дати зразок майбутньої загальної української організації робітників пера, підступити до неї грунтовно"[7].

Згідно статуту в члени СУЖіП приймалися на основі письмової заяви та вступних і щомісячних внесків. Пізніше були надруковані українською і французькою мовою членські квитки, де розміщувалася фотографія члена Союзу і засвідчувалася його особа відповідними підписами голови, секретаря та печаткою.[8] Зрозуміло, що за час діяльності СУЖіП у Відні кількість його членів змінювалася. Архівні документи свідчать, що після трьох місяців від дня заснування Союз нараховував від 45 до 70 членів, які проживали не лише в Австрії та інших європейських країнах, а також в Україні. Зокрема, в 1922 році, коли в СУЖіП було 68 членів, з них тільки 28 членів перебували в Австрії, а решта в Чехословаччині – 11, Німеччині – 7, Галичині – 7, Наддніпрянській Україні – 5, Закарпатті – 3, Буковині – 2, Швейцарії, Франції, Болгарії, Канаді і Бразилії – по одному. Своїх офіційних представників або представництва з кількох членів Союз мав у Женеві, Празі, Берліні і Чернівцях[9]. До членів СУЖіП належали відомі українські громадсько-культурні діячі, зокрема, вчені – О.Колесса, С.Дністрянський, С.Рудницький, Д.Антонович, І.Бочковський, В.Залозецький, І.Борщак, З.Кузеля, В.Сімович, Ф.Слюсаренко; письменники – О.Олесь, А.Головко, Є.Карпенко, А.Крушельницький, Б.Лепкий, В.Королів, Черкасенко; журналісти – В.Кушнір, А.Хомик, С.Баран, О.Грицай, І.Німчук, В.Пісначевський, В.Мурський; громадсько-політичні діячі – І.Базяк, Є.Левицький, К.Трильовський, М.Шраг, М.Чечель, І.Федів, А.Сербиненко, Ю.Тищенко[10].

Фонди СУЖіП отримав головним чином від фінансового агента УНР І.Супруна у формі безстрокових і безпроцентних позичок, зокрема в жовтні 1919 року – 50.000 австрійських крон, в січні 1920 року – 363.000 австрійських крон, в березні 1920 року – 15.000 австрійських крон і 1000 американських доларів, а також пожертви представника ЗУНР в

Вашінгтоні Ю.Бачинського в сумі 14.850 американських доларів і О.Олеся – в сумі 150.000 австрійських крон[11].

На першому засіданні 16 вересня 1919 року Управа визначила широку програму діяльності, яка охоплювала наступні напрямки: справи внутрішнього і зовнішнього інформування (Кушнір), організація преси на окупованій території України (А.Хомик), підготовка документів у справі захисту професійних інтересів і авторських прав як основи для майбутнього законопроекту Української Республіки стосовно взаємовідносин між працівниками письменства і преси – з одного боку та державою, – з другого боку (Є.Левицький), вивчення журналістської та редакційної техніки (В.Мурський). Члени Управи підготовили реферати, які були продискутовані на ряді наступних засідань. В результаті цих дискусій виникла низка практичних проектів, зокрема, видання календаря-альманаха СУЖіП, брошур для інформування світової громадськості про українську справу, скликання з'їзду українських журналістів і письменників. Відносно видання календаря на 1920 рік в українській пресі було опубліковано звернення СУЖіП до всіх українських місій за кордоном, діячів культури, в якому Союз просив надсилати різнохарактерний матеріал з українського життя, мемуари, статті, фотографії. Реалізовуючи ряд цілей Статуту стосовно розробки пресового законодавства та захисту професійних інтересів журналістів і письменників, члени Союзу на основі вивчення пресового законодавства західних країн, опрацювали проект української пресової і інформаційної служби, який був запропонований Управою українським урядовим колам та діячам культури в жовтні-листопаді 1919 року. Цей документ, а також ряд інших документів, підготовлених СУЖіП, в зв'язку з подіями на Україні не знайшов відповідної уваги з боку уряду[12]. Про прагнення СУЖіП підготувати на професійному рівні українські законодавчі пресові документи голова Союзу В.Кушнір на початку роботи писав: "Ми хочемо зайнятися простудіюванням пресового законодавства західних країв і те, що знайдемо тут найкращого, перещепити на український грунт; хочемо пізнати способи оборони перед експлуатацією духовної власності автора видавцями- підприємцями"[13]. Для підготовки майбутніх українських журналістських сил Управа СУЖіП на основі домовленості з організацією "Віденська преса" та Віденським Союзом журналістів і письменників "Concordia" виготовила план систематичних курсів журналістики, в яких мали викладати ряд віденських журналістів та професорів консульської академії. Через брак грошей СУЖіП не зміг здійснити вказані проекти.

В кінці 1919 року СУЖіП здобуває значні фонди і з цього часу Управа накреслює нові шляхи своєї діяльності, характер яких залежав, з одного боку, від умов еміграційного життя з постійною необхідністю матеріальної підтримки членів Союзу, а з другого – українські журналісти і письменники відчували обов'язок працювати для організації і підняття українського культурного життя емігрантів взагалі. На засіданні Управи

22 жовтня 1920 року була ухвалена програма діяльності СУЖіП, розроблена О.Олесем[14]. В порівнянні з попередніми проектами і планами, ця програма відзначалася більшим розмахом і згідно її основних положень СУЖіП повинен був стати своєрідним центром організації і ведення культурного і освітнього життя української еміграції. Програма включала наступні пункти: заснування допомогового фонду для українських журналістів, та письменників, художників, композиторів та вчених; заснування кооперативу для своїх членів з поширенням його на всіх працюючих українських діячів культури та мистецтва; заснування фонду для збудування власного санаторію, утримання лікаря для безкоштовної допомоги членів Союзу; заснування автономної організації українських драматургів та оперних композиторів; влаштування конкурсів на кращі твори з літератури, публіцистики і науки; видання української енциклопедії, всесвітньої бібліотеки, бібліотеки українського мистецтва; влаштування виставок українського професійного та народного мистецтва; заснування українського вільного університету, який мав би стати в майбутньому вільною академією науки та мистецтва; заснування при цьому університеті курсів іноземних мов, гігієни, взірцевої початкової школи, інституту технічних знань; заснування за кордоном своїх представництв для пропаганди організації українського культурно-освітнього життя. Таким чином, програма крім суто професійних завдань та інтересів членів СУЖіП, включала також важливі культурні потреби всієї української еміграції. Не всі пункти програми відповідали фінансовим можливостям Союзу. До того ж в реалізацію запланованої роботи внесли свої корективи, з одного – економічне положення післявоєнної Австрії, а з другого боку, емігрантський статус українських культурних сил. Тому при практичному втіленні програма значно звузилася, але натомість виникли нові форми діяльності Союзу, такі як, наприклад літературні вечори та ін.

Діяльність СУЖіП проводилася секціями і комісіями, які готували матеріали для постанов Управи або на підставі рішень Управи виконували прийняті на себе обов'язки. 17 січня 1920 року була утворена перша з секцій Союзу – видавнича комісія. На зустрічі діячів культури, скликаних Управою 30 вересня 1920 року були утворені наступні секції: академічних викладів, популярних викладів, літературних сходин. 17 листопада 1920 року на нараді представників вже існуючих 4-х секцій були утворені секції пропаганди, професійних справ, науково-політичних лекцій та господарства. Було утворено також ряд комісій, зокрема комісія пам'ятників на могилах померлих у Відні українських журналістів і письменників, комісія позичок і допомог, комісія повернення в Україну. Лише перелік вищеназваних 7 секцій та 4 комісій свідчить про усвідомлення членами СУЖіП необхідності організувати культурно-громадське життя українців на чужині, а також про прагнення охопити майже всі сфери культурно-освітніх інтересів української еміграції. На жаль, не всім секціям та комісіям вдалося виявити значну діяльність.

Секціями – видавнича, пропаганди професійних справ, популярних викладів, були лише опрацьовані проекти діяльності, а секції та комісії артистично-музична, пам'ятників на могилах померлих у Відні українських журналістів і письменників, господарська, повернення в Україну були лише задекларовані. Фактично найбільш активну роботу виявили комісія позичок і допомог, секція академічних викладів, науково-популярних викладів та літературних сходин.

Найважливішою ділянкою діяльності СУЖіП була матеріальна підтримка своїх членів та діячів української культури, які проживали як в еміграції, так і в Україні. Ухвалою Управи 4 травня 1920 року утворені позичкові та допомогові фонди Союзу, на що було виділено 250.000 австрійських крон. В склад комісії позичок та допомог увійшли О.Олесь, А.Крушельницький, Ю.Тищенко. Матеріальною допомогою скористалися письменниці О.Кобилянська (25.000 австр. крон), журналіст О.Грицай (4.000 австр. крон), а також цілий ряд українських вчених, діячів культури у Львові, зокрема Б.Барвінський, В.Будзиновський, М.Возняк, В.Гнатюк, В.Дорошенко, М.Кордуба, І.Крип'якевич, О.Лотоцький, І.Свенціцький, В.Щурат та інші, яким на адресу Наукового Товариства ім. Т.Шевченка було вислано 24.110 австр. крон. Комісією було виділено фінансову допомогу 24 українським журналістам і письменникам, які не змогли влаштуватися на роботу в Австрії, на суму 55.326 австр. крон. Комісія планувала надіслати матеріальну допомогу працівникам культури в Україну, звернувшись з цією метою до посольства УНР у Відні та представників українських кооперативів, проте через розвиток політичних подій ця акція стала не можливою. Крім матеріальної допомоги комісія надавала членам СУЖіП позички, забезпечені закладом книг авторів. Такі позички були надані С.Черкасенку, Ю.Гасенку, А.Хомику, Ю.Сербинюку, О.Олесю, Є.Карпенку, А.Крушельницькому, Д.Антоновичу, Старосольському, Б.Кривецькому та ін. Усього позичками скористалися 28 представників української науки, літератури та журналістики на суму 522.045 австр. крон[15]. Матеріальна допомога, а також позички були великою підтримкою в час інфляції, безробіття, невлаштованого побуту і ненадійного заробітку на чужині для багатьох українських діячів культури, що дало змогу їм займатися науковою та літературною працею.

Важливе значення мала діяльність СУЖіП, зокрема його секцій академічних та науково-популярних викладів, в справі організації освіти для українських емігрантів у Відні. З середини листопада 1919 року почали працювати науково-популярні курси для українських робітників. Курси були організовані, з одного боку, просвітньою секцією українського робітничого товариства "єдність", а з другого – заходами секції науково-популярних викладів СУЖіП. Окремий комітет, який складався з членів обох товариств – Ю.Демчини, С.Крілика, В.Кушніра та Ф.Слюсаренка, підготував програму курсів. Вони створювалися на взірець народних університетів і їх тематика була присвячена проблемам

українознавства – історії України, географії України, історії українського революційного руху. Курси проводилися в приміщенні товариства "єдність" під керівництвом Ф.Слюсаренка[16]. 19 листопада відбулося святкове відкриття курсів, на якому з промовами про їх значення для українських емігрантів виступили голова товариства "єдність" В.Пасічник, голова просвітньої секції цього ж товариства Ю.Демчина, від імені товариства Петра Могили у Львові – його голова О.Колесса. Свято було продовжено першою лекцією на тему «Революція і освіта на Україні», яку прочитав Ф.Слюсаренко.

Найбільшою заслугою СУЖіП перед українською культурою взагалі та українською громадськістю в еміграції зокрема є організація разом з ініціативною групою українських професорів першого національного вищого закладу в еміграції – Українського Вільного Університету. Поруч з великою кількістю українських політичних провідників, урядовців, військових, інтелігенції, які брали активну участь в розбудові української держави і в національно-визвольній боротьбі та після її трагічної розв'язки опинилися на чужині як політичні емігранти, було чимало української студентської молоді, яка або ще не навчалася, або не встигла закінчити вищу школу на Батьківщині. Крім цієї категорії молодих емігрантів, у Відні проживала значна частина українців, які навчалися у віденських учбових закладах ще перед та під час першої світової війни і були змушені з різних причин покинути студії. Таке велике скупчення української молоді у Відні було одним з поштовхів для СУЖіП та професорів-емігрантів заснувати 30 вересня 1920 року секцію академічних викладів при Союзі, яка б займалася організацією навчання української молоді. До лекції увійшли відомі українські вчені – О.Колесса – її голова та члени – Д.Антонович, С.Дністрянський, С.Рудницький.

Український Соціологічний Інститут, якій був створений у Відні наприкінці 1919 року і на чолі якого стояв професор М.Грушевський, також мав намір організувати ряд викладів на соціальні теми для студіюючої української молоді. Обидві інституції – СУЖіП і Соціологічний Інститут – вирішили об'єднати зусилля і організувати академічні виклади спільно. З цією метою в жовтні 1920 року було проведено 4 наради членів СУЖіП та співробітників Соціологічного Інституту, де було ухвалено заснувати спочатку академічні виклади-курси для української інтелігенції як предтечі майбутнього університету[17]. На кожній з цих нарад детально обговорювалися кандидатури викладачів, характер і програма викладів, які остаточно були ухвалені 4 листопада 1920 року. Академічні виклади були відкриті 30 листопада 1920 року вступною промовою голови СУЖіП В.Кушніра та інавгураційною промовою професора М.Грушевського "Примітивні форми суспільного життя їх сліди в українській традиції", після чого була прочитана перша лекція професором С.Рудницьким на тему "Українська географія"[18]. Члени секції займалися не лише організацією академічних викладів, але й безпосереднім проведенням і читанням

лекцій. Крім названих лекторів та тем були прочитані лекції О.Колессою – "Головні напрямки і методи в розділах фольклору"; С.Дністрянським – "Самоозначення українського народу", "Теорія конституцій"; Д.Антоновичем – "Дерев'яні церкви на Україні", В.Старосольським – "Характеристика радянської конституції"; І.Ганицьким – "Технічні джерела енергії в різних країнах і їх використання"; М.Сабатом – "Грецька і римська архітектура". Виклади відбувалися в грудні місяці і були доступні для всіх бажаючих, переважна більшість яких становила академічна молодь.

Поруч з проведенням академічних викладів члени СУЖіП та працівники Соціологічного Інституту працювали над проектом перетворення викладів в систематичні університетські курси.

Попередньо було обрано управу курсів, до якої увійшли М.Грушевський як голова управи з функціями ректора майбутнього університету, О.Колесса – з функціями декана філософського факультету, С.Дністрянський – з функціями декана факультету права і політичних наук, а також Чечель – з функціями секретаря[19]. Проект академічного статуту курсів розробив О.Колесса, а проект статуту взаємовідносин між СУЖіП, Соціологічним Інститутом та беспосередньо університетськими курсами – М.Чечель. В результаті дискусій над проектами статутів, які детально визначали характер, структуру курсів, умови праці і навчання на них, виникли розбіжності в поглядах між М.Грушевським як директором Соціологічного Інституту та членами секції академічних викладів СУЖіП. Внаслідок принципових суперечностей стосовно підбору викладацьких та лекторських кадрів, академічної підготовки студентів М.Грушевський та співробітники Соціологічного Інституту відмовилися від подальшої праці в університетських курсах ще до їх відкриття, яке відбулося 17 січня 1921 року. Віденський період Українського Вільного Університету всебічно проаналізований в присвяченій цій темі статті Потульницького В.А. та Сидорчук Т.М. "Український Вільний Університет у Відні" (Українська діаспора. 1993. 3. С.132-137).

Відносини між СУЖіП як фактичним засновником УВУ і Радою (Сенатом) університету були чітко обумовлені в окремому протоколі від 30 січня 1921 року. В цьому документі, підписаному з боку СУЖіП В.Кушніром і О.Олесем та з боку Ради УВУ – О.Колессою, С.Дністрянським і В.Старосольским, визначена мета університету – "поширення вищої освіти в усіх напрямках людського знання шляхом наукових викладів і інших форм навчання при забезпеченні повної волі погляду та напряму думання"[20]. Згідно даного протоколу УВУ був автономною інституцією, яка мала право самостійно розробляти свою внутрішню структуру, учбові плани і програми, призначати професорів та доцентів. СУЖіП залишав за собою право відкрити при університеті курси, зокрема пресознавства, що будуть підлягати автономному управлінню УВУ з включенням в Раду університету визначеного Управою СУЖіП референта. Відкриття нових факультетів, відділів та інших структур, які б вносили принципові внутрішні зміни в УВУ і

вимагали додаткових матеріальних засобів, повинно бути узгоджене з Управою Союзу, який фінансував університет[21]. Згідно 12 пункту протоколу Рада УВУ мала право розірвати угоду з СУЖіП наприкінці кожного учбового семестру[22].

Крім утворення спеціальної секції академічних викладів, великої кропіткої організаційної роботи по влаштуванню лекцій для студентської молоді, залучення українських вчених до справи утворення національного учбового закладу, заслуга СУЖіП полягала у вирішенні чи не найболючишого питання в еміграції – фінансування УВУ. На утримання університету Союз виплатив в першому семестрі 200.000 австр. крон. Значну частину цієї суми було позичено СУЖіП завдяки запоруці заступника голови Союзу О.Олеся, який дав під заклад всі надруковані у Відні творі[23]. Згідно з 5 пунктом вищезгадуваного протоколу Союз зобов'язувався утримувати і матеріально забезпечувати УВУ, для чого був утворений спеціальний "Університетський фонд". Справами фонду займалася передбачена протоколом "Університетська комісія", яка складалася з 6 членів, в тому числі від СУЖіП було 3 представники, від ради УВУ – 2 представники та від студентської молоді – 1 представник. Було також обумовлено, якщо "Університетський фонд" збільшиться до таких розмірів, що забезпечить існування УВУ, то "Університетська комісія" має право визначити суму для запланованого СУЖіП загального українського культурно-освітнього фонду або для окремої культурно-освітньої установи. Співпраця СУЖіП та Ради УВУ полягала також в обов'язковій участі референта Союзу у засіданнях Ради з вирішальним голосом в економічних справах та дорадчим голосом в інших університетських справах[24].

Внаслідок економічної кризи та катастрофічно зростаючої інфляції в повоєній Австрії СУЖіП не зміг виконати всіх взятих на себе матеріальних зобов'язань і забезпечити діяльність УВУ. До цієї реальної загрози існуванню університету долучалася ще й та обставина, що з різних причин набагато більша кількість українських студентів поступово скупчується в Празі, в місті, яке планувалося ініціаторами УВУ як його центр ще до Відня. Після отримання згоди чеського уряду керівництво УВУ переносить його діяльність в Чехословаччину. Враховуючи прихильне ставлення до української справи президента Ч. С. Р. Т.Масарика, з осені 1921 року розпочинається новий празький період УВУ. В Празі університет за 25 років діяльності (з 1921 до 1945 року) став найвизначнішим національно-культурним центром, де працювали видатні українські вчені і здобувало знання не одне покоління української молоді. Заслуга в організації і підтримці цього українського закладу в період його становлення по праву належить СУЖіП.

Наступною секцією СУЖіП, діяльність якої, з одного боку, відповідала професійним потребам членів Союзу, а, з другого – враховувала культурно-національні інтереси української громади у Відні, була секція літературних сходин. Дана секція була утворена 30 вересня

1920 року, до складу якої увійшли О.Олесь, А.Хомик, Д.Антонович і В.Старосольский. Головою секції був обраний В.Старосольський, а з листопада 1921 року, в зв'язку з переїздом вченого до Праги, керував секцією (до припинення діяльності Союзу у Відні) письменник С.Черкасенко. Характер та призначення секції її засновники на початку діяльності бачили в апробації літературних творів – читання поезій та окремих уривків великої прози з наступним обговоренням та порадами перед опублікуванням. Перші літературні сходини, які відбулися 9 жовтня 1920 року мали саме такий характер. На цьому засіданні спочатку В.Старосольский виступив з промовою про значення секції для розвитку української літератури і журналістики в умовах еміграції, а далі письменник А.Крушельницький зачитав свій політично-психологічний нарис "Епізод", після чого Д.Антонович розпочав обмін думок. В дискусії взяли участь О.Олесь, В.Старосольський, М.Залізняк, А.Хомик, М.Троцький, К.Трильовський, І.Федів, І.Піддубний та ін. Склад учасників вже першого засідання секції свідчить про бажання її засновників залучити до спільної роботи не лише літераторів та журналістів, але й науковців, публіцистів, громадських діячів. З часом засідання секції отримують різноманітний напрямок: від артистично-мистецького, науково-аналітичного до культурно-громадського. В першому, 1920 році, літературні сходини мали артистично-літературний характер, де українські поети і письменники, зокрема С.Черкасенко, П.Карманський, М.Левицький, А.Крушельницький, П.Франко та ін., зачитували свої ще ненадруковані твори. В наступні, 1921 і 1922 роки, переважна частина засідань була присвячена рефератам на мистецькі, наукові, політично-суспільні теми, з якими виступали і обговорювали літератори, вчені, громадсько-культурні діячі. Зокрема, Борщак І. прочитав реферат на тему "Взаємовідносини між Францією і Україною на протязі XI-XIX віків на підставі документів архіва французького міністерства закордонних справ", С.Шелухин – "Конституція УНР", М.Лозинський – "Розвиток української політичної думки", А.Жук – "До історії української політичної думки перед першою світовою війною", С.Голдельман – "Міжнаціональні справи і українська державність", А.Хомик – "Естетика В.Винниченка", П.Карманський – "Італійський футуризм", В.Остафійчук – "Від імпресіонізму до експресіонізму" та ін. Всього літературних сходин відбулося в 1920 році – 12, в 1921 році – 24, в 1922 році – 7, не рахуючи тих вечорів, які були продовженням дискусій над попереднім відчитом творів та рефератів[25].

Як свідчить українська преса в Австрії, Чехословаччині, Польщі того часу, літературні вечори відбувалися при численному зібранні української громадськості Відня. Зокрема, газета "Соборна Україна", яка виходила у Відні в 1921-1922 роках, подає таку інформацію про засідання секції: "Збори товариства українських журналістів, що відбуваються щопонеділка і п'ятницю, мають особливий інтерес. Після доповіді В.Кушніра "Росія чи Польща?" ще й досі нескінченно дебатів.

Особливо цікавими були дебати в п'ятницю 31 березня і в понеділок 3 квітня, де брали участь М.Кушнір-Якименко, посол К.Трильовський, бувши члени Директорії А.Макаренко, І.Швець і ін. На зібраннях раз у раз повно української публіки".[26] В засіданнях секції літературних сходин брали участь не лише члени СУЖіП, а також представники багатьох українських товариств у Відні – зокрема Українського Жіночого Союзу, академічного товариства "Січ", робітничого товариства "єдність", українські громадсько-політичні діячі. Можна стверджувати, що така інтенсивність та популярність роботи секції була можлива завдяки створеній її керівниками атмосфері духовного єднання та поваги до чужої думки, що так відповідало морально-психологічному стану українських емігрантів.

Як українська організація СУЖіП репрезентувала національні літературно-журналістські сили на різноманітних міжнародних конгресах, де представники Союзу виступали в обороні українських справ. Першою такою нагодою був південно-слов'янський з'їзд преси в Загребі в листопаді 1919 року. Запрошена на з'їзд делегація СУЖіП не змогла однак взяти участь в конгресі, оскільки югославський уряд, керуючись політичними мотивами, не дав віз для українських делегатів. Управа СУЖіП вислала на з'їзд телеграму-протест, який помістила майже вся тогочасна слов'янська преса, а сам факт заборони в'їзду української делегації в Югославію обговорювався навіть в парламенті цієї держави.[27] Натомість, з помітним успіхом СУЖіП, завдяки своїм делегатам О.Олесю, В.Кушніру, І.Бочквському, Ю.Тищенку, Р.Домбчевському, взяв участь в першому після війни Міжнародному Конгресі Преси, який відбувся в Празі в червні 1920 року. В вересні 1920 року О.Олесь представляв СУЖіП на Конгресі Вільної Думки, який відбувся в Празі. До репрезентативних виступів СУЖіП на міжнародному рівні належать також привітання, вислані з різних нагод іноземним письменницьким і журналістським організаціям та діячам культури. Особливо слід відзначити тісні контакти СУЖіП з австрійським Товариством журналістів і письменників "Coucordia", яке мало значний досвід як професійна організація. Члени СУЖіП співпрацювали з представниками "Coucordia" в справі вивчення їх досвіду та знань для створення власної професійної організації, вироблення її статуту, підготовки проекту пресового законодавства, навчання молодих українських журналістів.

Крім безпосередньої діяльності в секціях та комісіях своєї професійної організації, яка зробила можливим втілення в життя важливих і необхідних справ для українських емігрантів, члени СУЖіП, працюючи за межами Союзу як фахівці в галузі письменства та журналістики, спричинилися до ознайомлення українського та інших народів світу з подіями і проблемами в Україні та української еміграції. Це стало можливим завдяки праці членів СУЖіП як редакторів, членів авторських колективів в створених ними у Відні журналах "Воля", "Воля України", "На переломі", "Сміх". Перший український часопис, який побачив світ

після війни у Відні був тижневик "Воля". Журнал під цією назвою виходив з червня 1919 року до червня 1921 року, а з липня до листопада 1921 року – під назвою "Воля України". До СУЖіП належали, крім головного редактора журналу В.Піснячевського, відповідального редактора В.Мурського, членів редакційної колегії А.Хомика та О.Грицая, також дописувачі, кореспонаенти, автори наукових, публіцистичних, інформаційних статей, літературних творів.

Як перший часопис всієї післявоєнної української еміграції, що проживала в багатьох європейських країнах, журнал "Воля" ставив перед собою завдання: "зв'язати живим рідним словом до купи всіх тих "біженців", скупчити їх під одним українським прапором, дати їм змогу висловити свої враження, свої спостереження, свої думки"[28]. Засновники журналу ставили на меті довести до відома української і світової громадськості інформацію про визвольну боротьбу українського народу на батьківщині і разом з тим часопис брав на себе завдання налагодити зв'язки з Україною, щоб інформація про українську справу, яка з'являлася щоденно в американських та європейських часописах, подавалася в Україну: "...бо без ознайомлення з думками про Україну наше громадянство і наші урядові кола будуть блукати як у темряві"[29]. Після трагічної розв'язки визвольної боротьби українського народу журнал "Воля" поряд з іншими українськими часописами, які постали на початку 20-х років у Відні і Празі, був необхідним джерелом інформації для європейської громадськості та української еміграції про українські справи.

Завдяки досвідченості та обізнаності в журналістській і видавничій справі редакційного колективу часопису, поступово набуває завершеності структура журналу з постійними розділами: "Події на Україні"; "Огляд закордонної полілики"; "Українське життя на чужині"; "Економічна хроніка"; "З письменства та мистецтва"; "Критика і бібліографія"; "Огляд преси". Майже в кожному номері протягом всього часу існування журналу друкували публіцистичні статті на суспільно-політичні теми журналісти – члени СУЖіП В.Піснячевський під псевдонімом А.Горленко та А.Хомик. З полемічними статтями виступали Ф.Слюсаренко, О.Назарук, І.Базяк. Постійним автором мистецтвознавчих статей в рубриці "З письменства та мистецтва" був також член Союзу О.Грицай. Журнал друкував наукові статті українських вчених, значна частина яких також були членами СУЖіП. Зокрема, на сторінках часопису з'явилися праці і статті С.Дністрянського – "Самовизначення народів", "Зв'язок і сполука народів", "Конституція Галичини", "Реформа правничих і суспільних наук", І.Борщака – "Теорія та практика міжнародного права", І.Бочковського – "Т.Масарик", "Масарик про Україну", С.Рудницького – "До основ українського націоналізму", В.Залозецкого – "Про дерев'яні церкви на Україні", "Про український орнамент" та ін. В журналі друкували свої поетичні та прозові твори О.Олесь, П.Карманський, М.Левицький, О.Грицай, Є.Карпенко. Члени СУЖіП завдяки журналові "Воля" мали можливість

опублікувати різного роду відозви-звернення до української громадськості, інформаційні статті та звіти про заснування і діяльність як СУЖіП, так і інших українських товариств, в яких вони працювали. Такі матеріали неодноразово подавали В.Кушнір, А.Крушельницький, С.Дністрянський та ін. Журнал готувався до друку систематично і за 2,5 роки його існування вийшло 115 номерів.

Завдяки ініціативі та старанням членів СУЖіП в березні 1920 року у Відні з'являється ще один український часопис "На переломі" під редакцією О.Олеся (вийшло лише 5 номерів). Журнал започаткований, головним чином, заходами тих літераторів, які брали активну участь в заснуванні та роботі тижневика "Воля" і які в результаті розбіжності поглядів на українські політичні події і політичних лідерів з його головним редактором В.Пісняческим, вирішили створити новий часопис. Тому "На переломі", особливо в перших номерах, багато в чому повторює структуру і побудову "Волі". Підзаголовок новозаснованого часопису – "журнал політики, літератури та мистецтва", – визначав його загальний напрямок. Політичній тематиці було приділено значно менше уваги, ніж в журналі "Воля", де друкували полемічні суспільно-політичні статті (крім співробітників часопису, також громадсько-політичних діячів) безпосередні учасники та свідки подій на Україні. На відміну від журналу "Воля" в новому журналі майже не було наукових статей. Натомість зміст всіх 5 номерів "На переломі" підтверджував другу частину його підзаголовку – "літератури та мистецтва", що в цілому повніше відповідало характерові журналу. Можна припустити" що це пояснюється особою головного редактора, якими в журналі "Воля" був журналіст В.Пісняческий, а в журналі "На переломі" – поет і письменник О.Олесь, і які, природно, намагалися згуртувати біля себе однодумців. Поряд з публіцистичними статтями А.Хомика, І.Борщака, А.Крушельницького, В.Кушніра, в журналі були надруковані поезії та невеликі новели і оповідання таких членів СУЖіП, як О.Колесси, О.Олеся, Г.Гасенка, Є.Карпенка, Б.Лепкого, С.Черкасенка (під псевдонімом П.Стах) та Ю.Тищенка (під псевдонімом Ю.Сірий). Вагоме місце серед публікацій належало статтям, присвяченим характеристиці чужоземної і української преси, бібліографічному аналізу українських книг, огляду мистецького життя Відня, зокрема критичним заміткам про театральні та музичні події, виступам Української Республіканської Капели під керівництвом О.Кошиця.

Члени СУЖіП були засновниками гумористичного двотижневика "Сміх", два номери якого вийшло в березні 1920 року під редакцією О.Олеся (за псевдонімом Валентин). У виданні журналу брали участь також С.Черкасенко, А.Крушельницький та В.Мурський. Гаслом журналу були обрані слова римського філософа Сенеки: "Ridendo castigare mores", що в перекладі на українську мову означає: "сміхом бичувати звичаї". Журнал публікував сатиричні вірші, статті, замітки, товариські шаржі, з характерним для української натури гумором,

присвячені українським політичним та громадським діячам, літераторам, товариствам, еміграції взагалі.

Крім названих українських часописів, в заснуванні та діяльності яких вирішальну роль відіграли представники СУЖіП, члени Союзу були співпрацівниками або дописувачами ряду інших українських пресових видань, зокрема "Українського прапору" – органу уряду ЗУНР, "Борітеся – Поборете" – закордонного органу української партії соціалістів-революціонерів, "Визволення" – місячника вільної української думки за кордоном, "Української трибуни" – органу української еміграції в Польщі та ін.

Творчий доробок українських письменників та журналістів – членів СУЖіП – став значним внеском в розвиток української еміграційної літератури, перші кроки вивчення якої в нашій країні лише починаються. Українські літератори у Відні створювали нові художні твори, організовували їх видання та перевидавали твори, написані ще на батьківщині. Один з видатних українських письменників, який емігрував на початку 1919 року, засновник СУЖіП і заступник його голови О.Олесь у Відні, поряд з перевиданням збірок поезій "З журбою радість обнялося", "На зелених горах", "Поезії. Книга 5", видав нові збірки поезій "Чужиною" в 1919 році і першу частину "Перезва" в 1921 році. Друга частина "Перезви", ряд творів, серед яких сатирична комедія "Ревізор з "Кам'янця", присячені еміграційній дійсності, залишилися не опублікованими. Деякі твори, написані у Віденський період, зокрема "Історія України в віршах для дітей", над якою О.Олесь працював на замовлення А.Крушельницького (керівника видавництва "Чайка"), побачили світ лише в 30-і роки у Львові.

Надзвичайною інтенсивністю в еміграційні роки характеризується літературна праця українського письменника, педагога, культурно-освітнього діяча А.Крушельницького, який в 1920-1923 роках у Відні написав цикли романів, присвячених визвольній боротьбі українського народу 1918-1920 років – "Дужим помахом крил", "Змагання", "Перемога", "Тривога", "У хуртовині", "Як промовить земля". Крім художніх творів А.Крушельницький готує до друку і видає у Відні для потреб української школи підручники – читанки, граматику, буквар. Голова секції літературних сходин СУЖіП письменник і педагог С.Черкасенко підготував і опублікував у Відні в 1920-1923 роках "Твори" в 3-х томах, повісті "Казка старого млина", "Гайдамака Федь", збірки поезій "До верховин!", "У бурі білій", 4 підручники для початкових класів. Членами СУЖіП – письменниками і журналістами П.Карманським, М.Левицьким, Є.Карпенком, Ю.Тищенком, А.Хомиком, О.Турянським були написані і видані повісті, новели, оповідання, поезії в українських часописах та окремими виданнями.

З громадської діяльності СУЖіП варто відмітити його участь в акціях протесту проти окупаційних режимів на території України. Зокрема, Управа Союзу підготувала "Відкритий лист до преси усього

культурного світу", як протест проти утисків над українським культурним життям на окупованих українських землях, який був надрукований в березні 1921 року в багатьох органах західноєвропейської преси. СУЖіП організував збори літераторів, журналістів, та науковців, що проживали у Відні, на яких був ухвалений підготовлений Управою протест у справі положення української преси та українського культурного життя взагалі в Галичині під польською окупацією. Крім цього, Союз разом з іншими товариствами у Відні брав участь в акції допомоги "Голодним на Україні"[30]. Співпраця і плідне об'єднання інтелектуальних сил було характерною рисою для влаштовуваних СУЖіП та українськими організаціями ювілейних вечорів, концертів і свят. Зокрема, члени СУЖіП, Українського Жіночого Союзу, академічного товариства "Січ" в грудні 1920 року провели святочну академію в честь Михайла Драгоманова, де М.Грушевським була проголошена доповідь "Науково-політичні основи світогляду М.Драгоманова", О.Колессою – "Вплив М.Драгоманова на визвольний рух галицької України", О.Залізняк – "Роль М.Драгоманова в емансипаційному русі галицької жінки", І.Рибчин – "Морально-педагогічне значення М.Драгоманова для молоді"[31].

З другої половини 1923 року в зв'язку з переїздом більшості членів СУЖіП до Праги, яка у Відні з цього часу має значення осередку української еміграції, а також в інші країни діяльність Союзу майже припиняється і він поступово переноситься до столиці Чехословаччини. В Празі, де в цей час нараховувалося до 50 членів Союзу, головою було обрано академіка С.Смаль-Стоцького, а почесним членом одного з його засновників та активних діячів у Відні – О.Олеся. Впродовж майже двадцятиліття участь СУЖіП в українському житті в Чехословаччині залишається помітною та вагомою. Остаточно свою діяльність СУЖіП припинив в 1945 році[32].

Таким чином, Союз українських журналістів і письменників у Відні проіснував з вересня 1919 до середини 1923 року, тобто майже 4 роки. Останні згадки в пресі про засідання секції літературних сходин датуються червнем 1923 року. Діяльність Союзу у віденський період розпадається на два етапи: перший продовжується від дня заснування до вересня 1921 року, коли Управа і члени Союзу активно і систематично працювали, ініціювали та організовували ряд важливих загальнокультурних українських справ, а також результативно вирішували суто професійні проблеми своїх членів; в другий етап – від вересня 1921 року до липня 1923 року – Союз не проявив значної діяльності через інфляційні процеси в Австрії та здекомплектування організації, за винятком улаштування літературних вечорів, дискусій та деяких виступів громадського характеру.

З початку своєї діяльності СУЖіП об'єднував представників з Наддніпрянської України, Галичини та Буковини. Членство не обмежувалося лише професійною приналежністю; поряд з письменниками

та журналістами членами Союзу були вчені, громадсько-політичні діячі. Ця обставина пояснюється, по-перше, тим, що СУЖіП був одним з перших українських емігрантських товариств у Відні, яке притягувало українську інтелігенцію можливістю участі в організації культурної праці. По-друге, реалізація широких планів та проектів вимагала від засновників Союзу необхідності залучати до роботи якнайширше коло українських діячів культури.

Значення створення та діяльності СУЖіП у Відні полягає перш за все в тому, що вона була першою і єдиною професійною організацією журналістів і письменників, за допомогою якою працівники пера могли організованими силами захищати свої інтереси. В одному з документів СУЖіП початкового періоду його діяльності вказується, що: “На чужині більш ніж в самім краю виявилася в зв’язку з ненормальними обставинами потреба згуртувати робітників пера в організоване тіло. Коли часті заходи коло створення політичних, а навіть наукових і добродійних організацій за кордоном досі з засади розбивалися, то гадка створення професійної організації найшла зразу прихильний відгомін серед живучих за кордоном письменників і журналістів і швидко стала дійсністю”[33].

Програма діяльності СУЖіП, розроблена Управою, охоплювала не лише професійні потреби літераторів, а також загально-культурні українські інтереси. Найбільша заслуга СУЖіП перед українською культурою в його ролі одного з засновників вищого національного закладу на чужині – Українського Вільного Університету. Завдяки енергії керівництва, усвідомлення членами Управи завдань та функцій СУЖіП як професійної організації, Союз спричинився грошовими допомогами та позичками для створення можливості українським діячам в еміграції та в Україні займатися літературно-науковою працею.

СУЖіП поряд з іншими українськими емігрантськими організаціями у Відні започаткувала і апробувала ряд напрямків роботи, зокрема літературні вечори та обговорення нових творів, які були продовжені після перенесення діяльності Союзу в Прагу і тим довели свою результативність і доцільність.

[1] ЦДІА України в Києві. – Ф.3934. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.43-47.
[2] Там же. – Арк.13.
[3] ЦДІА у Львові. – Ф.359. – Оп.1. – Спр.347. – Арк.2.
[4] ЦДІА України в Києві. – Ф.3934. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.44.
[5] Statni ustredni archiv v Praze. – Um. – Ф.57. – Арк.1.
[6] ЦДІА у Львові. – Ф.309. – Оп.1. – Спр.2258. – Арк. 18.
[7] Кушнір В. Завдання українського журналіста за кордоном. Воля. – 1919. – Т.Ш. Ч.4. – С.160-161.
[8] ЦДІА у Львові. – Ф.361. – Ор.1. – Спр.144. – Арк.48.
[9] ЦДІА України в Києві. – Ф.4432. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.280.
[10] Там же. – Ф.3934. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.15.
[11] ЦДІА у Львові. – Ф.359. – Оп.1. – Спр.347. – Арк.2-3.

[12] ЦДІА України в Києві. – Ф.3934. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.14.

[13] *Кушнір В.* Завдання українського журналіста за кордоном. Воля. – 1919. – Т.ІІІ. – Ч.4. – С.161.

[14] ЦДІА у Львові. – Ф.359. – Оп.1. – Спр.347. – Арк.2.

[15] Там же.

[16] ЦДІА України в Києві. – Ф.4432. – Оп.1. – Спр.3. – Арк.407.

[17] Statni ustredni archiv v Praze.–Um. Ф.13. – Спр.349. – Арк.1-2.

[18] ЦДІА у Львові. – Ф.359. – Оп.1. – Спр.347. – Арк.2.

[19] Statni ustredni archiv v Praze.–Um. Ф.13. – Спр.349. – Арк.2.

[20] ЦДІА України в Києві. – Ф.3859. – Оп.1. – Спр.134. – Арк.50.

[21] Statni ustredni archiv v Praze.–Um. Ф.13. – Спр.349. – Арк.1.

[22] ЦДІА України в Києві. – Ф.3859. – Оп.1. – Спр.134. – Арк.50.

[23] Statni ustredni archiv v Praze.– Um. Ф.13. – Спр.363. – Арк.2.

[24] ЦДІА України в Києві. – Ф.3859. – Оп.1. – Спр.134. – Арк.50.

[25] ЦДІА у Львові. – Ф.359. – Оп.1. – Спр.347. – Арк.3.

[26] Statni ustredni archiv v Praze.–Um. Ф.87. – Спр.1083. – Арк.1.

[27] ЦДІА України в Києві. – Ф.4432. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.281.

[28] На чужині. Воля. – 1919. – Т.1. – Ч.1. – С.3.

[29] Там же.

[30] ЦДІА у Львові. – Ф.359. – Оп.1. – Спр.347. – Арк.3.

[31] Український прапор. 1920. 18 грудня.– С.4.

[32] ЦДІА України в Києві. – Ф.4432. – Оп.1. – Спр.13. – Арк.281.

[33] Там же. – Ф.3934. – Оп.1. – Спр.22. – Арк.14.

О.О. ПЄСЧАНИЙ *(Київ)*

УКРАЇНСЬКИЙ НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ У БЕРЛІНІ

Український науковий інститут у Берліні було відкрито 10 листопада 1926 року. Таким чином, у 2001 році виповнюється 75 років цій установі. Поряд з Українським вільним університетом у Празі, Українським науковим інститутом у Варшаві інститут у Берліні був помітною науковою установою української еміграції міжвоєнного періоду. Свого часу про нього в українській емігрантській історичній літературі та в українській історіографії перших років незалежності писали в досить світлих тонах. Нині ж ця, тільки позитивна, характеристика діяльності інституту зникла. І судячи з "Літопису газетних статей", "Літопису журнальних статей", "Літопису книг" подія попереднього, сімдесятирічного, ювілею інституту залишилася непоміченою, оскільки там не виявилося жодної згадки щодо праць присвячених даній установі. Природно постає питання, чому змінилася оцінка діяльності інституту? Спробую поміркувати над відповіддю на це питання.

Одним з найважливіших центрів української еміграції в міжвоєнний період був Берлін. В 1918 році у Берліні було засновано українське посольство, котре проіснувало до 1921 року. Після еміграції з України тут знайшли собі притулок українські монархісти з гетьманом Павлом Скоропадським на чолі. Після саморозпуску уряду ЗУНР у німецькій столиці оселився С. Петрушевич. Були і інші представники українських емігрантських кіл.

Думка про відкриття наукової установи у тамтешніх представників української еміграції зародилася на початку 20-х років XX ст. Українці у Берліні задумали надати своїм прагненням серйозного наукового підґрунтя

та організовувати виховання кадрів для подальшого розвитку гетьманського руху із залученням до цієї праці учених еміграції.[1] Вони хотіли створити наукову інституцію для поглиблення студій з української проблематики На той час виникли українські навчальні та наукові інституції у Чехословаччині. Щось подібне почали створювати і у Берліні.

Спочатку відкриття інституту планувалося у 1924 році. Протягом двох років до німецького уряду надсилались відповідні пропозиції. Однак інститут відкрили лише у 1926 році. Це стало можливим тоді, коли до влади в Німеччині прийшов маршал Гінденбург, що був так, чи інакше зв'язаний з колишнім гетьманом Української Держави П. Скоропадським. Останній і був безпосереднім ініціатором заснування Українського наукового інституту у столиці Німеччини. Саме П. Скоропадському, завдяки своїм зв'язкам, вдалося вирішити головне питання щодо існування будь-якої інституції – питання фінансового забезпечення. Кошти на існування УНІ-Б надходили з різноманітних джерел. То були кошти, субсидійовані Товариством підтримки української культури та науки. Фінансувало утримання інституту також Міністерство зовнішніх справ Німеччини. Так, в 1926 році воно надає суму в 6400 марок. Асигнувався інститут і з інших джерел. З початку 30-х років інститут перейшов на бюджет Міністерства освіти і став німецькою державною установ.

Урочисте відкриття Українського наукового інституту у Берліні відбулося, як вже зазначалося, 10 листопада 1926 року у приміщенні Берлінського університету Фрідріха Вільгельма. На відкритті інституту, поряд з численними представниками української еміграції, зокрема колишнього гетьмана Української Держави П.Скоропадського з сім'єю, були ректор Берлінського університету проф. Тріпл (Triepl), міністерський радник проф. Віндельбанд (Windelband) – з пруського міністерства культури, доктор Терденге (Terdenge) – з міністерства закордонних справ, посланник доктор Рот (Roth) – з відділу преси німецького уряду. Були присутніми на відкритті також представники деяких інших німецьких організацій[2].

Формально засновником інституту було Українське товариство допомоги біженцям, на чолі якого стояла дружина П.Скоропадського – Олександра Скоропадська. Директором інституту в перші роки його існування було обрано проф. Дмитра Дорошенка. На цій посаді Д.Дорошенко пробув до 1931 року.

За всю історію існування УНІ-Б його очолювали тільки два директори. Першим, як вже зазначалося, був Дмитро Дорошенко. Його наступником був Іван Мірчук. Обидва директори – постаті досить відомі в українському емігрантському світі. Але все ж деякі їх біографічні дані можна було б описати на сторінках даної розвідки. Д. Дорошенко (1882-1951) народився на Чернігівщині. Походив зі старого козацького роду. Вищу освіту здобував у Варшавському, Петербурзькому та Київському університетах. Займався різноманітною діяльністю, виступав як громадсько-політичний діяч, журналіст і педагог-історик. Найвищу посаду в державі займав у травні-

листопаді 1918 року, коли був міністром закордонних справ Української держави при гетьманові П. Скоропадському. В науково-педагогічній діяльності Д.Дорошенко досяг також визначних успіхів. Він був професором кількох університетів (Українського вільного, Карлового університету у Празі, Варшавського університету), а також дійсним членом Наукового товариства ім. Шевченка (з 1923 року), президентом Української вільної Академії наук (1945-1951 рр.). За весь час своєї наукової роботи Д. Дорошенко опублікував близько 1000 праць з різноманітних напрямів історичного пізнання: історії України, української історіографії, історії культури, літератури, церкви, слов'янознавства, українських політичних та культурних взаємин з різноманітними країнами Західної Європи. Таким чином, ми бачимо, що на першому етапі існування Українського наукового інституту в Берліні ним керувала неординарна особа – справжній науковець.

На зміну йому у 1931 році прийшов Іван Мірчук (1891-1961), родом зі Стрия, що на Львівщині. Навчався у Віденському університеті. Науковими уподобаннями були філософія і історія культури. Активно займався громадською діяльністю. З 1926 року професор Українського вільного університету у Празі. Дійсний член НТШ з 1938 року і директор його історично-філологічної секції (з 1947 року), член-кореспондент Баварської Академії наук (з 1949 року). В інституті також керував кафедрою релігійних відносин.

Зміна директора інституту у Берліні відбулася не без конфлікту. Конфлікт мав кілька причин. Головними серед них були зменшення фінансування на діяльність інституту та різне розуміння завдань інституту його керівниками Д.Дорошенком та О.Скорописом-Йолтуховським.

Поряд з дирекцією в керівництві інститутом брала участь спільна німецько-українська кураторія УНІ-Б. На початку її існування, керівником кураторії був генерал-лейтенант В.Гренер – колишній міністр німецького уряду, один з командуючих німецькими окупаційними військами в Україні часів першої світової війни, один з друзів П.Скоропадського. Його заступником був О.Скоропис-Йолтуховський, колишній холмський староста на той час голова Союзу визволення України. До складу кураторії також входили з німецької сторони проф. Басмер – директор Слов'янського інституту у Берліні, та проф. Зерінг. Українську сторону представляли Д.Дорошенко – директор інституту і завідуючий кафедрою української історії, та проф. І.Мірчук.

В інституті працювали відомі науковці української еміграції. Серед них можна назвати також завідуючого кафедрою української державності Вячеслава Липинського та завідуючого кафедрою історії матеріальної культури В. Залозецького.

Липинський Вячеслав (1882-1931) – родом з Волинської губернії. Вищу освіту здобув на філософському факультеті Ягеллонського університету у Кракові, навчався також у Вищій школі політичних наук

у Женеві. Брав участь у першій світовій війні. Був послом Української держави та Української Народної Республіки у Відні (1918-1919 роки). В 1926-1927 роках займав посади професора та завідуючого кафедрою УНІ-Б. За час своєї наукової та літературної діяльності написав понад 200 праць.

В. Залозецький – історик мистецтва. В УНІ-Б завідував кафедрою матеріальної культури. За своє життя викладав у вищих навчальних закладах Праги, Берліна і Відня. Був професором Української-католицької богословської академії у Львові.

Також в інституті працювали М.Антонович (історія), Р.Димінський (економіка), Б. Крупницький (історія), З.Кузеля (етнографія та краєзнавство), І.Лоський (історик) та інші. В тій чи іншій мірі з інститутом співпрацювали помітні в науковому світі особистості: І.Горбачевський, О.Колесса, С.Смаль-Стоцький, В.Старосольський та інші[3].

Наукові сили інституту, згідно з статутом, складалися з звичайних членів, що входили в одну з дослідницьких кафедр у складі УНІ-Б, і вели в ній постійну наукову роботу. Крім того, інститут мав і надзвичайних членів, до їх складу могли входити не тільки українські науковці, але й представники інших країн, які предметом своїх досліджень вибрали українознавство чи слов'янознавство загалом.

Опираючись на такі сили інститут проводив велику наукову, навчальну та представницьку діяльність.

Враховуючи ті завдання, які ставилися перед інститутом під час заснування – поширення серед німецької спільності різноманітної інформації про Україну й український народ, дослідження взаємин України з країнами Європи, зокрема Німеччиною, в минулому і сучасному, а також допомога українським студентам і науковцям у навчанні та дослідній роботі – можна розділити загальну діяльність інституту на кілька складових частин.

Серед провідних напрямків діяльності інституту, як і зазначено у його назві, була наукова робота. Проявлялася вона в науково-дослідній праці вчених інституту. Вони вивчали різноманітні проблеми історичного, етнографічного, економічного характеру. То були досліди, що відкривали здобутки в ділянках духовного, культурного та економічного життя в Україні, передавали надбання західноєвропейської культури й науки українським науковим колам, а також історичні дослідження та показ культурних зв'язків між Україною та зарубіжними країнами, особливо Німеччини. В руслі цих завдань українські вчені влаштовували різноманітні лекції (найчастіше у Берлінському університеті). Щороку в інституті проводилися різноманітні наукові конференції і академії. Теми їх присвячувалися різноманітним подіям та діячам. То були традиційні шевченківські свята, засідання з приводу 70-ліття "Просвіти" у Львові, жалібні сходи пам'яті В.Біднова, М.Грушевського, С.Дністрянського, відзначення ювілею Б.Лепкого та інші.

Результати досліджень науковці інституту видавали українською та німецькими мовами в різноманітних періодичних виданнях УНІ-Б. Спочатку то були "Записки" ("Abhandlungen d. U.W.I."), що виходили до 1931 року і яких вийшло 3 томи, а також 2 томи інформативних матеріалів "Звідомлення" ("Mitteilungen"). З 1932 року почали видаватися "Beitrage zur Ukrainekunde", що являли собою невеликі брошури, тексти статей виголошених в інституті. В кінці 30-х років з'явився місячник повідомлень про культурне життя в Україні для чужинців "Ukrainische Kulturberichte". Тоді ж почали виходити україномовні "Вісті Українського наукового інституту у Берліні", котрі редагував З.Кузеля.

Проводили співробітники інституту і різноманітні виставки для широкого загалу. Проходили ці виставки в столиці Німеччини – Берліні. То були експозиції україніки у німецькій пресі. Відділ літератури організував у лютому 1933 року показ української графіки (керував Д.Антонович), географічних карт України (очолював формування виставки В.Кубійович). Восени 1933 року експонувалася виставка народного костюму та кустарної промисловості. Співробітники Інституту також демонстрували демографічно-господарські діаграми і карти про сучасні області поселення українців.

Мав інститут досить пристойну бібліотеку. З року в рік кількість видань, що їх нараховувала бібліотека, невпинно зростала. Поповнювалася вона за рахунок купівлі, подарунків, а особливо внаслідок передачі у спадщину. Прослідкуємо динаміку росту. В 1928 році вона нараховувала близько 894 томів. Через чотири роки кількість видань вже була 5300. За рік, до середини 1933 року, кількість книжок зросла відразу до майже 20 тисяч томів. На кінець 1935 року книгозбірня налічувала, разом з дублікатами, 27 тисяч томів. А під кінець існування інституту в його бібліотеці налічувалося майже 40 тисяч найменувань. Серед книг що зберігалися у бібліотеці 7 тисяч екземплярів походило з зібрання проф. В. Гнатюка. Проф. Б. Лепкий передав бібліотеці УНІ-Б близько 2 тисяч рідкісних видань, опублікованих під час першої світової війни. Надходили книги і з німецької сторони: так, Аксель Шмідт у 1932 році передав у розпорядження бібліотеки свої книги, що мали відношення до України. Справою збору літератури в основному займався З. Кузеля[4].

Інститут також мав на своєму утриманні стипендіатів. Звичайна їх кількість на рік становила 20 чоловік. Дещо меншою вона була у кризові роки 1932/1933, коли їх нараховувалося 14 чоловік. Однак потім їх кількість швидко знову збільшилася і становила 22 чоловіки.

Стипендіати поділялись на дві категорії. До першої категорії стипендіатів належали молоді люди, котрі вже самі навчали і писали наукові роботи. Серед імен, що належали до цієї категорії стипендіатів ми знаходимо імена Д. Олянчича, К. Чеховича, І.Лоського, М.Гнатишака, М.Базілевського, П.Вергуна. Сюди ж відносилися і вчені, що пізніше були

прийняті до числа наукових співробітників інституту: Р.Димінський, Б.Крупницький, В.Кучабський, В.Леонтович. До другої категорії стипендіатів належали, як зазначалося в 1926 році, найбільш талановиті та старанні студенти української національності з різноманітних університетів Німеччини, серед них Берліна, Кіля, Кенігсберга, Гьотінгена і Лейпцига.

Існувало при інституті в 1928-1931 роках Українське академічне товариство. Товариство являло собою гурток молодих українських вчених і студентів. Його очолювали В.Кучабський та Д.Олянчин. Основними завданнями гуртка були допомога своїм членам в організації наукових досліджень, скликання наукових конференцій. Кінцевою метою всіх організаційних питань мало бути вирішення завдань державного будівництва в Україні, зміцнення співробітництва між студентами і випускниками університетів Галичини і тими, які перебувають в еміграції, з одного боку, і УНІ-Б – з другого. З цією метою товариство влаштовувало екскурсії для українців по Німеччині.[5]

Український науковий інститут у Берліні існував у дуже цікавий час, це в країні – де на той час найбільшого розвитку досяг один з найбільш небезпечних ворогів людського суспільства – фашизм. Це він розв'язав другу світову війну. Це проти нього об'єднали свої зусилля для перемоги найбільші країни світу.

Питання відносин УНІ-Б і фашистських установ в українській історіографії сучасного періоду майже не розглядається. На сторінках цієї розвідки хотілося б дещо затримати свою увагу на цьому питанні.

Відносини ці носили різноманітний характер. Від одержання грошей для існування інституту – до посилання різноманітних листів співробітникам НСДАП, в яких йшлося про активну роботу керівництва інституту в царині розповсюдження відомостей про Україну серед німецького населення. (Див. Додаток 1).

Наведу деякі приклади відносин УНІ-Б з різноманітними структурами НСДАП. Так, проф. др. З. Кужеля в січні 1936 року прочитав перед слухачами зовнішньополітичного будинку підвищення кваліфікації доповідь про "Заснування і історичний розвиток українознавства"[6].

У 1938 році, на замовлення зовнішньополітичного управління НСДАП, географом В. Кубійовичем у співробітництві з працівниками Міністерства виховання була підготовлена етнографічна карта України.

Напередодні і в перші роки другої світової війни співробітники інституту З. Кузеля, а пізніше і Я. Рудницький працювали над підготовкою ряду видань німецько-українських словників. Робилося це під грифом "Таємно". Серед них "Німецько-український військовий словник" (Берлін, 1939), "Німецько-український кишеньковий словник" (Берлін, 1940; ще три видання – 1941 – 1942 рр.) та інші[7].

Перед кінцем війни, у квітні 1945 року, відчуваючи поразку фашистської Німеччини у другій світовій війні, співробітники інституту

залишили Берлін. Таким чином. Український науковий інститут у Берліні перестав існувати. Якою ж склалася подальша доля його діячів?

Більшість з них поїхали аж за океан, наприклад до Канади, серед них Рудницький. В. Леонтович зайняв професорське місце в університеті міста Франкфурта. Інші залишилися у Західній Німеччині. У Мюнхені після закінчення другої світової війни створився центр української антирадянської еміграції.

Другий і останній директор І. Мірчук також опинився у Мюнхені, де продовжував свою дослідницьку діяльність. Він навіть став, як вже зазначалось, членом-кореспондентом Баварської Академії наук, а також і інших наукових установ, наприклад Середньоземноморської Академії у Римі. У Науковому товаристві ім. Шевченка Мірчук став директором його історико-філософської секції. З 1955 року він був співробітником Мюнхенського інституту для дослідження СРСР і редактором його видання "Радянські студії". Це той інститут, котрий у 1972 році був закритий німецьким урядом через його тісні зв'язки з ЦРУ[8]. Поряд з численними малооб'ємними виданнями з-під його пера у 1957 році вийшла робота історії української культури.

Перший директор інституту Д. Дорошенко також опинився у післявоєнному Мюнхені. З 1945 року він став президентом Української вільної Академії наук. В 1947-1950 роках Дорошенко перебував у Канаді, де був професором Колегії святого Андрія у Вінніпезі. Останні ж дні свого життя він провів у Мюнхені.

О.Скорописа-Йолтуховського чекала інша доля. Стара людина і старий емігрант був схоплений радянською контррозвідкою. І останні свої дні він зустрів у сибірському таборі.

Український науковий інститут у Берліні був досить помітною дослідницькою установою української еміграції першої половина XX століття. Історія його діяльності поділяється на дві частини. В першій, коли директором інституту був Д. Дорошенко, виділявся напрямок науково-дослідницької роботи. Активно також велася робота по вихованню української студентської молоді. Виходили з друку "Записки Українського наукового інституту у Берліні" та його "Повідомлення". Починаючи з 1931 року і до 1945 року, ставши німецькою державною установою, інститут вів діяльність у руслі, яке йому призначало німецьке керівництво. А якщо взяти до уваги, що з 1933 року до влади у Німеччині прийшли фашисти на чолі з А. Гітлером, то не важко здогадатися у якому напрямку працювала ця інституція. І це, скоріше всього, стало причиною того, що науковці останнім часом намагаються обминати діяльність Українського наукового інституту у Берліні в своїх дослідженнях.

Додаток 1

Der Reichs
und Preußische Minister
für Wissenschaft Erziehung
und Volksbildung

Berlin W8, den 2. Februar 1938.

W S Nr. 75 (b)

Dringend! 82/E

Zum Schreiben vom 15. Januar 1938 - Abt. Osten-DK./Ef/14 - betr. das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin.

Für die Ernennung des Regierungpräsidenten a.D. Budding zum Kurator des Ukrainischen Wissenschaftlichen Instituts in Berlin fehlt noch die abschließende Stellungnahme des Reichsführers SS und Chef des Sicherheitschauptamtes. Ich habe ihm um Beschleunigung gebeten und werde sogleich nach Empfang seiner Antwort auf die Angelegenheit zurückkomen.

Was die Tätigkeit des Instituts anlangt, so legt das Auswärtige Amt nach wie vor entscheidendes Gewicht darauf, daß die Arbeit unpolitischen Charakter trägt. Besondere Richtlinien für die kulturpolitische Betätigung des Instututs bestehen nicht.

Die Angelegenheiten der Stipendiaten werden Jetzt von der Alexander von Humboldt-Stiftung verwaltet. Abschrift eines Ende Oktober 1937 vom Institut zusammengestellten Verzeichnisses der bisherigen Stipendiaten füge ich bei.

In Vertretung
gez. Zschintzsch.

(A IfZG MA-128/5)

Переклад

Державний
та пруський міністр
науки, виховання
та народної освіти

Берлін W8, 2 лютого 1938.

W S Nr. 75 (b)

Важливо! 82/E

До написаного від 15 січня 1938 року – Відділ Osten-DK. /Ef/14 – відносно Українського наукового інституту у Берліні.

Для призначення голови уряду у відставці Буддінга куратором Українського наукового інституту у Берліні не вистачає ще заключної думки з цього приводу рейхсфюрера СС і шефа головного управління безпеки. Я попросив його прискорити рішення і швидко по одержанні відповіді це призначення буду вирішувати.

Що стосується діяльності інституту, то у зовнішньополітичного відомства складається тверда впевненість, що його робота носить

аполітичний характер. Особлива директива щодо культурно-політичної діяльності не витримується.

Що стосується стипендіатів, то тепер вони будуть утримуватись на пожертвування від фонду Олександра фон Гумбольдта. Копію складеного на кінець жовтня 1937 року списку стипендіатів інституту я прикладаю.

В якості представника
підпис Зшінтзш

Архів інституту історії у Мюнхені (МА-128/5)

Додаток 2

Ukrainisches
Wissenschaftliches Institut
in Berlin
Z.813/38

Berlin c2, den 23.Mai 1938
Breite StraЯe 36
Telefon: 511214
393/9

Herrn Amtsleiter Dr. Georg Leibbrandt,
Aussenpolitischen Amt der Nationalsozialistischen
Deutschen Arbeiterpartei,

Berlin W35,

Margaretenstr. 17

Sehr verenrter Herr Doktor,

hiermit gestatte ich mir Ihnen das Urteil des Ukrainischen Wissenschaftlers Prof. Dr. W. Kubijowytsch (Krakau), Mitgliedes der Schewtschenko-Gesellschaft der Wissenschaften in Lemberg, welches in seinem Artikel "Die aktuellen Fragen der ukrainischen Wissenschaft" in der Ostemummer des Lemberger ukrainischen Tageblattes "Nowyj Tschass" von 24.IV.Js. erschienen ist, zu Ihrer Kenntnisnahme ergebenst zu übersenden.

"Die aktuellen Fragen der ukrainischen Wissenschaft. Es ist allgemein bekannt, dass die Lage der ukrainischen Wissenschaft als ungemein schwer zu bezeichnen ist. Auf dem ukrainischen Territorium unter den Sovjets gibt es überhaupt kein selbständiges Wissen, es erstirbt auch die wissenschaftliche Arbeit an unseren Hochschulen in der Tschechoslowakei, nur schwache Anfänge wissenschaftlicher Arbeit scher wir in der Karpatenukraine, njch schwächere in unserer Emigration in Amerika. Unter den wissenschaftlichen Institutionen in der Fremde zeigt eine rege Tätigkeit nur das Ukrainischen Wissenschaftliche Institut in Berlin (wunderbar organisierte Vorträge aus dem Gebiete der Ukrainekunde, die Bücherei) und in Warschau (stärkste Verlagstätigkeit)".

Eine ähnliche Erklärung gab derselbe Gelehrte in "Nowyj Tschas" Nr. 11 vom 20.1.1937 in dem Artikel "Die Lage und die Bedürfnisse der ukrainischen Wissenschaft" ab:

"Eine besondere Stellung nimmt das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin ein, welches dank der vollen Opferwilligkeit und seltenen Energie seines Direktors Prof. Mirtschuk und Prof. Kuziela glücklich die Krise überwand und sich in vollem Aufschwung befindet. Heutzutage ist das die einzige wissenschaftliche Institution im Auslande, welche für die Verbreitung der Kenntnisse über die Ukraine unter den Deutschen im Wege ständiger Kurse und Vorträge, durch Ausstellungen, mit Hilfe der reichhaltigen Bücherei, des Pressearchiv und ihrer periodischen Veröffentlichungen sorgt. Dazu kommt noch die erzieherische Bedeutung dieser Institution, welche seit Jahren mehrere Stipendiaten aus der Heimat erhdält, um ihnen höhere Bildung im Zentrum der deutschen Kultur zu übermitteln.

Gleichzeitig lege ich einige Ausschnitte aus der ukrainischen Presse mit den aus den "Berichten des Instituts" abgedruckten Artikeln bei.

Heil Hitler!

Підпис
Prof. Dr. I. Mirtschuk,
Direktor des Instituts

(AIfZG MA-128/5)

Переклад

Український науковий інститут в Берліні

Берлін с2, 23 травня 1938 року
Брайте штрассе 36
Телефон: 511214

Z.813/38 393/9

Пану керівникові управління Др. Георгу Ляйбрандту, зовнішньополітичного управління націонал-соціалістичної робітничої партії Німеччини

Берлін W35,
Маргаретенштрассе 17

Глибокоповажний пане Доктоpе,

цим дозволяю собі переслати Вам для ознайомлення деякі думки українського науковця проф. Др. В. Кубійовича (Краків), члена Наукового товариства науковців у Львові, котрий у своїй статті "Актуальні проблеми української науки" у великодньому номері львівської української щоденній газеті "Новий час" від 24.IV. цього року писав.

"Актуальні питання української науки. Загальновідомо, що становище української науки характеризується як надзвичайно тяжке. На українській території під Советами взагалі не існує самостійних знань, також померла наукова робота в наших високих школах в Чехословаччині, тільки тяжкий початок наукової роботи ми бачимо на Карпато-Україні, слаба наша еміграція в Америці. Серед наукових інституцій на чужині показує живу діяльність тільки Науковий інститут у Берліні (чудово організовані доповіді з області українознавства, бібліотека) та у Варшаві (найсильніша видавнича діяльність).

Схожі думки до думок вченого є у “Новому часі” № 11 від 23.1.1937 року в статті “Становище і потреби української науки”:

“Особливе положення займає Український науковий інститут у Берліні, котрий завдячуючи повній готовності до пожертвувань і рідкісній енергії його директора проф. Мірчука і проф. Кужели щасливо подолали кризу і досягли повного розквіту. В наші дні це є єдина наукова інституція на чужині, котра для розповсюдження знань про Україну серед німців постійно проводить курси, доповіді, влаштовує виставки, використовує багатства своєї бібліотеки, архіву преси і тематику своїх періодичних видань. Крім того, існує ще й високе педагогічне значення цієї інституції, котра роками підтримує багатьох стипендіатів з батьківщини, щоб їм надавати вищу освіту у центрі німецької культури.

Одночасно посилаю деякі вирізки статей з української преси та надрукованих у “Вістях інституту”.

Хайль Гітлер!

Підпис
проф. др. І. Мірчук,
Директор інституту

Архів інституту історії у Мюнхені (МА-128/5)

[1] *Коваль Б.* Павло Скоропадський та гетьманський рух в еміграції./Останній гетьман. – К.: Академпрес, 1993. – С. 162.

[2] *Voigt G.* Das Ukrainische Wissenschaftliche Institut in Berlin (1926-1945)// Zur Ukrainepolitik des deutschen Imperialismus. – Jena, 1969. – S. 127.

[3] Українці в зарубіжному світі. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 51.

[4] *Voigt G.* Вказ. праця. – S. 133.

[5] Потульницький В.А. Нариси з української політології. (1819-1991). – К.: Либідь, 1994. – С. 62.

[6] Archiv Instutut für Zeitgeschichte in München. – Film MA-128/5.

[8] *Jobst, Kerstin S.* Marxismus und Nationalismus: Julian Bacns'kyj und die Rezeption seiner “Ukraïna irredenta” als Konzept der ukrainischen Unabhдndigkeit.// Jahrbьcher fьr Geschichte Osturopas 45 (1997). – H.1. – S. 18.

Б. БОЦЮРКІВ

МІФОЛОГІЯ ЧИ МАРТИРОЛОГІЯ? ДОСВІД І ПРОБЛЕМИ НАУКОВИХ ДОСЛІДЖЕНЬ СТАЛІНСЬКОЇ ЛІКВІДАЦІЇ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ В ГАЛИЧИНІ 1944-1946 рр.

Ліквідація сталінським режимом Української Греко-католицької Церкви (УГКЦ) в половині 40-х років зразу стала предметом офіційного міфу культивованого радянською пропагандою та Російською Православною Церквою (РПЦ) про буцімто "спонтанне" відкинення духовенством і вірними УГКЦ "скомпрометованого" коляборанством з німцями та "буржуазними українськими націоналістами" єпископату та "добровільне" розірвання "зрадницької" Унії з "ворожим" Ватиканом та таке ж "добровільне возз'єднання" с РПЦ. Першими класичними зразками такої фальсифікації подій 40-х років стали діяння Собору Греко-католицької Церкви у Львові 8-10 березня 1946 р.[1] та короткометражний "документальний" фільм "Львівський собор" виробництва Української студії кінохроніки (Київ, 1946)[2]. Вони започаткували цілий жанр фальсифікаторської літератури, якої найкращими зразками стали пасквілі Сергія Тарасовича Каріна – "Даниленка" – чи не головного чекістського архітектора "самоліквідації" УГКЦ[3] – та його учня Клима "Дмитрука" (Гальського)[4] та менших "міфотворців" із апарату партійної пропаганди і дизінформації та "контрпропагандистів" органів держбезпеки та їхніх подопічних із рядів РПЦ[5]. Хоч з розладом більшовицької системи провалився і державно-партійний міф про спонтанне і люб'язне "возз'єднання" УГКЦ з РПЦ, за нього ще цупко тримається Московська Патріархія та, в меншій мірі, її церковна

організація в Україні УПЦ-КП. Не зовсім відмежувались від цієї фальсифікації УПЦ-КП та навіть УАПЦ, легітимізуючи тим їхню наявність в Галичині.

З другої сторони, маємо, до діла із наставленням подій 40-х років з позицій мартирології, УГКП – як Церкви мучеників і слабодухів-апостатів, із перебільшенням числа репресованих борців за віру та применшенням числа капітулянтів – "возз'єднаних".[6] Не йдеться тут про свідому фальсифікацію історії ліквідації УГКЦ, а радше про те, що англійці називають "вишфул тинкінк", та пов'язані з тим незацікавлення фактами, що не підтверджують такої чорно-білої схеми мислення, неповага до наявних статистичних даних та безкритичне сприймання встановлених мартирологічних істин, не зважаючи на колись засекречені документи, які тепер стали доступними в архівах Москви, Києва, Львова та інших осередків. Першою важливою публікацією в цьому жанрі стала видана кількома мовами книжка "Перші жертви комунізму. Біла книга про релігійне переслідування в Україні" (1953), а прикладом цього жанру – "Хроніка Католицької Церкви в Україні" (редакції Й. Тереді)[7]. Не без гріха в цьому відношенні і монументальний II том "Мартирології Українських Церков – Українська Католицька Церква" редакції О. Зінкевича та О.Т. Лончини.

Отже відповідь на поставлене в заголовку питання мусить для наукового дослідника звучати: "ні одна, ні друга", хоча читаючи "між рядками" деяких творів радянського "міфологічного" жанру, можна знайти і деякий фактологічний матеріал, зокрема, коли його автори були учасниками подій 1944-46 рр.[8] В основному науковий метод, керуючись початковими робочими гіпотезами, вимагає не тільки логічного мислення, але й скептицизму щодо готових, але неперевірених і недоказаних відповідей. Дослідник мусить шукати первісних і по змозі тогочасних документальних джерел, конфронтуючи їх один з другим та з другорядними джерелами, аналізуючи їхню достовірність, враховуючи мотиви їхніх авторів та їхні призначення. Ідеальні для дослідника ситуації, де ці ж самі події та процеси підтверджуються джерелами протилежних сторін[9].

Нові архівні джерела про ліквідацію УГКЦ

Важливі (і не зовсім "нові") джерела до теми сконцентровані у Римі. З них, на жаль, зовсім недоступний закритий рішенням архієпископа Мирослава Марусина – архів пок. архієпископа Івана Бучка, кир. Іван – один з Львівських єпископів – помічників пок. Митрополита Андрія Шептицького – з вибухом війни і подіями 1939 р. перебував за кордоном і до прибуття до Риму пок. митрополита Йосипа Сліпого єдиний репрезентував там крайову ієрархію УГКЦ. На його адресу надходили різними шляхами листи, релякції, звіти, меморандуми як з Галичини, так і від віруючих нашої Церкви в Польщі. За винятком копії одного важливого документа, яка попала до вінніпезької митрополії[10], усі старання автора цієї доповіді отримати безпосередній доступ до цього

архіву були, бодай до 1989 р., безуспішні. Друга важлива архівна колекція в Римі. Василіанський архів, був завдяки Протоархімандритові Ісидору Патрилові доступний мені в 1989 р., на жаль лише селективній базі[11]. Особливо важливий – це Патріарший архів пок. кардинала Йосипа Сліпого (зокрема, за період від 1963 р.). Важливим, хоч суб'єктивним, документом у цьому архіві є досі неопубліковані "Спомини" митрополита Сліпого, написані ним у літні місяці 1963 і 1964 років (200 ст.)[12]. Хоч неповністю відкритий для дослідників, Архів пок. кир. Йосифа включає багату збірку листів, звітів, реляцій, надісланих йому з України та від довірених осіб, які відвідали Україну. В Римі знаходиться і важлива колекція документів, що їх привіз чи згодом отримав пок. архієпископ Василь Величковський.

В Нью-Йорку в архіві ЗП УГКЦ знаходяться деякі звіти УПА/ОУН з 1945-47 роки, які з'ясовують акцію т. зв. "возз'єанання Церков"[13] та етапи ліквідації греко-католицьких монастирів в Галичині. В Музеї-архіві Української Православної Церкви в Саут Бавнд Бруку, Нью-Джерзі, що його повністю удоступнив авторові пок. Святіший патріарх Мстислав, у збірці документів пок. архієпископа Пінського Олександра Іноземцева є оригінали указів патріаршого місцеблюстителя РПЦ Страгородського з 1940-41 роки щодо підготовки (очевидно, з благословення Кремля) акції "оправославлення" Галичини, реалізацію якої перервала німецька інвазія 1941 р. В автора, в Отаві, є об'ємний, зібраний довгими роками архів, яким він користувався, працюючи над історією взаємин між радянським режимом та УГКЦ від 1939 по 1946 роки.

В останні роки, завдяки зусиллям окремих російських та українських дослідників, стали доступними досі засекречені державні, партійні та кагебістські архівні документи в Москві, Києві та Львові, які виявляють досі невідомі аспекти подій 1944-46 років та вносять корективи у прийняті версії та пояснення цих подій. Між тими дослідникам треба згадати в першу чергу Михайла Одинцова, який вже в серпні 1990 р. у серії статей в колишньому антирелігійному журналі "Наука и религия" вперше опублікував фрагмент документів із фонду Ради для релігійних культів (РСРК) та Ради для справ РПЦ (РСРПЦ) В Центральному державному архіві Жовтневої Революції СССР (ЦДАЖР). Це документи, які стосувалися відправленої в Москву в грудні 1944 р. делегації митрополита Й. Сліпого та перебігу її зустрічей з головою РСРК І. Полянським[14], як теж досі невідомої "Інструкції" Г.Г. Карпова, голови РСРПЦ, що її він підготовив на доручення Сталіна й Молотова. В цій "інструкції" накреслено крок за кроком план ліквідації УГКП та її влиття в РПЦ, в контексті "глобальної" атаки на Католицьку Церкву як в СРСР, так, в сателітних комуністичних країнах, а також і в світовому масштабі. "Інструкція" Карпова, замовлена 2 березня 1945 р. (зразу після Ялтинської конференції) була підписана Сталіним до виконання 16 березня 1945 р. Вона вирішила долю Греко-католицької Церкви. Майже увесь 10-сторінковий текст цього важливого документа та інші архівні

документи, зв'язані з ліквідацією УГКЦ, помістив полк. Іван Григорович Білас у ще неопублікованій праці "Віроломства держави і трагедія Церкви (роль каральних органів у знищенні УГКЦ – історично-правовий аспект)". Він також зібрав для публікації інші важливі документи з московських і львівських архівів про ліквідацію Греко-католицької Церкви в Галичині та на Закарпатті[15]. Іішім шляхом прийшов на Захід лист Хрущова до Сталіна в справі т. зв. "Ініціативної групи" о. Г. Костельника, який зберігався в ще не вивченому Центральному архіві в Москві (тепер переіменованому на Російський Центр збереження та вивчення документів новітньої історії)[16].

В Києві, завдяки старанням проф. Олекси Мишанича, переглянуто 11 томів справи митрополита Й. Сліпого у кол. архіві КДБ (тепер Архіві СБУ)[17]. Досі однак засекречені там архіви т. зв. "Ініціативної групи" з 1945-46 роки, архів т. зв. "Львівського Собору" 1946 р., та особистий архів о. Г. Костельника. Справа повної реабілітації державою, яка (а не РПЦ) ліквідувала УГКЦ та конфіскувала її майно (частину якого передала РПЦ) – вимагає від Української держави відкриття цих архівів та їх вивчення спеціалістами. Досі не вивченими, щодо долі УГКЦ, залишаються архів (зокрема, його Секретна частина) ЦК КПУ, та в 6 Центральному державному архіві Жовтневої революції УРСР – фонди республіканських уповноважених Рад для справ релігійних культів та для справ РПЦ, в які найшвидший час повернути вилучені з них і засекречені документи, що стосуються ліквідації і "возз'єднання" УГКП.

У Львові, у Центральному державному історичному архіві відкриті і вивчені автором фонди, що стосуються УГКЦ в 1944-45 рр.[18], а в Державному архіві Львівської області вивчено автором фонд обласного уповноваженого для справ РПЦ за 1944-45 роки.

Білими плямами для дослідників залишаються поки що фонди Секретних частин партархівів галицьких обкомів КПУ (за вийнятком Львівського за 1944-46 роки), фонди УГКЦ Станіславської і Дрогобицької єпархій та фонди обласних уповноважених для справ РПЦ в Івано-Франківську (кол. Станіславі), Тернополі та Дрогобичі за 1944-46 роки. Без них неможливо відтворити повну всегалицьку картину періоду ілюзій на "модус вівенді" між УГКЦ та радянською державою (VII. 1945-XI. 1945), періоду і розмірів репресій під час акції "возз'єднання", діяльності т. зв. "Ініціативної групи", опору духовенства і вірних, підготовки т. зв. "Львівського Собору", реакції УПА/ОУН на акцію "возз'єднання", долі монастирів, монахів та сестер.

Авторові невідомо, чи відроджена УГКЦ (тобто сучасні Львівська архієпископія та Івано-Франківська єпископія) непідраховано точно скільки священиків, монахів, монахинь та вихованців богословських шкіл були ув'язнені, згодом заслані за опір насильному "возз'єднанню" чи за зв'язки з УПА-ОУН (їхнє число, як правило, перебільшується речниками УГКЦ), скільки родин засуджених священиків опинилось на засланні, скільки духовенства загинуло під час слідства, в ув'язненні чи

на засланні та скільки за хрущовських амністій повернулись до Галичини чи залишились на азійській частині СРСР для духовної опіки над греко-католицькими чи римо-католицькими вірними (тим більше, що УГКЦ залишилася в Україні поза законом аж до 1989 р.). Це незвичайно важлива справа для історії Церкви, як і одна з необхідних підстав для ще досі нездійсненої повноправної реабілітації УГКЦ, реституції сконфіскованого у неї майна та відшкодування потерпілим від репресій Українською державою, як правонаслідницею УРСР. Добре, що за збирання інтерв'ю і анкет у ще живущих жертв репресій проти УГКЦ взявся д-р Борис Гудзяк та його Інститут історії Церкви у Львові.

Події 1944-46 років в світлі нових архівних даних

Підсумовуючи досі недоступні чи засекречені дані, які будуть обширно цитовані й обговорені в моїй книзі, треба внести низку доповнень, згодом коректив у стандартну досі історію УГКЦ під більшовицькою владою до 1946-47 років.

Підготовку для поширення православ'я в Галичині радянська влада почала ще в період першої окупації 1939-41 рр., прилучаючи до Галичини в 1939 р. Крем'янецький повіт із Почаївською лаврою, шантажуючи в 1940-41 рр. о. Гавріїла Костельника очолити рух на розрив з Римом та підштовхуючи з кінця 1940 р. віруючих Російської Православної Церкви розгорнути з Волині православну місію в Галичині, для якої висвячено напередодні німецької інвазії на львівського православного єпископа – галицийського русофіла з Почаївської лаври – Пантелеймона Рудика.

Повернувшись в Галичину літом 1944 р. й зустрівшись з масовим збройним опором як з боку УПА-ОУН, так і польського націоналістичного підпілля та не маючи ще певності, що Західні Альянси віддадуть Галичину Радянського Союзу – більшовицька влада тимчасово толерувала УГКЦ та давала підстави до ілюзій, що статус Греко-католицької Церкви буде нормалізований. В той же час органи держбезпеки негайно почали підготовку до майбутньої ліквідації Церкви, збираючи політично-компрометуючи дані (співпраця з німцями, УЦК та українськими націоналістами, пропаганда за вступ до дивізії "Галичина" і т. п.) та вербуючи шантажем донощиків, провокаторів та агентів серед духовенства та мирян. В міжчасі, жонглюючи надіями митрополитів Шептицького та Сліпого на повну легалізацію Церкви і збереження її позицій в Галичині, влада добилася заяви лояльності і подяки Сталіну від митрополита Шептицького, а від митрополита Сліпого двох пастирських листів з закликом припинити збройний опір окупаційному режимові[19]. Але звернення до влади з проханням зберегти за Церквою всі її права, що їх гарантував польський конкордат з Ватиканом – привезене в грудні 1944 р. делегацією УГКЦ на чолі з Архимандритом Кліментієм Шептицьким до Ради для справ релігійних культів (на руки І. Полянського) не отримало відповіді, за винятком загальної заяви Полянського, що УГКЦ буде трактована за радянським законодавством так як інші релігійні групи[20]. При тій нагоді в Москві

поставлено вимогу Церкві вплинути на УПА припинити боротьбу проти військ держбезпеки та Червоної Армії[21]. Під кінець лютого 1945 р. через архимандрита Шептицького влаштовано в лісах між Львовом і Бродами зустріч представників НКДБ та УПА[22], яка закінчилася безрезультатно, оскільки радянська сторона пропонувала тільки "почесну капітуляцію" УПА та підпіллю ОУН, з "гарантіями", яким, очевидно, не можна було довіряти.

В міжчасі передача на Ялтинській зустрічі в лютому 1945 р. Галичини та Волині Радянському Союзові та включення Східної Європи в сферу впливу СРСР розв'язали руки Сталіну. Вже 2 березня доручив він начальникові таємного відділення НКДБ в справах релігії Г.Г. Карпову (який одночасно очолив Раду для справ РПЦ) підготовити "Інструкцію" про ліквідацію УГКЦ та наступ на Католицьку Церкву взагалі в СРСР та сателітних державах. 14 березня Карпов вручив її Сталіну, котрий апробував її 16 березня 1945 р. "Інструкція" передбачала окремі стадії в знищенні Греко-католицької Церкви, вкл. з передачею контролю над нею "Ініціативній групі", яка мала підготувати "возз'єднання" з РПЦ; Московській патріархії доручено призначити православного єпископа для Львова й видати відповідні пастирські послання до уніатів розірвати унію з Римом та "повернути на лоно РПЦ"[23]. Фактично, як виявляють досі засекречені документи НКДБ й ВКП(б) КП(б)У, усю акцію "возз'єднання" доручено конспіративно провести органам держбезпеки за ширмою "Ініціативної групи" о. Г. Костельника та Московської Патріархії. Характерно, що керівництво всією акцією доручено "прославленому чекістові" Сергію Тарасовичу Каріну, полковникові держбезпеки, який під псевдонімом "Даниленко" займався УГКЦ від перших днів повороту радвлади до Львова, буцімто як уповноважений Раднаркому УРСР для релігійних справ (фактично він діяв як уповноважений Карпова). Він інспірував виїзд делегації митрополита Сліпого до Москви, неофіційно "репрезентував" владу на похоронах Митрополита Шептицького, а згодом репрезентував уряд УРСР на зустрічі з представниками УПА, як "полковник Андрій Головко". Кар'єра С.Т. Каріна[24] ілюструє незмінну тяглість політики Кремля супроти українського визвольного руху ще з 1919 р., коли з доручення ЧК він інформував штаб "петлюрівського" повстанського руху, як "кур'єр", коли він в 1921 р. прибув до повстанського штабу отамана Ю. Тютюнника до Львова. Він, мабуть, причинився як до трагічного епілогу Другого Зимового Походу, так і заманення Тютюнника в 1923 р. на територію УРСР для "інспекції повстанських частин" (фактично спецвідділів ЧК, які схопили отамана і його почот), Тютюнника зламано в підвалах ЧК та через нього скомпрометовано повстанський рух та уряд УНР за кордоном. В 1923 р. Каріна переведено на церковний "фронт", для боротьби з УАПЦ ("петлюрівщиною в рясах"). Він особисто призвів до "зламання хребта" УАПЦ в 1926-27 роках, усунення з проводу Церкви метрополита Ліпківського, архієпископа харківського Ярещенка та

голови ВПЦР В. Потієника. Ним підготовлена була і т. зв. "самоліквідація УФПЦ" в січні 1930 р. В 1930-34роки Карін перебував за кордоном на агентурній роботі[25]. Заарештований в роки "єжовщини" Карін пережив знищення старих кадрів ДПУ-НКВС, коли було розстріляно його шефа Ба́ліцького та його заступників. Вийшовши з ув'язнення в 1940 р., він з початком німецько-радянській війни в червні 1941 р. знову опиняється на старому пості відповідального в НКВС/НКДБ УРСР за релігійні справи. Повернувшись в 1943 р. до Харкова, Карін особисто ліквідував митрополію УАПЦ на чолі з Феофілом Булдовським – найстаршим ієрархом УАПЦ і єдиним, що не емігрував з німцями. З кінця липня 1944 р. Карін (тепер як "Даниленко") опинився у Львові для підготовки ліквідації УГКП. Після арештів єпископату та провідних священиків Греко-католицької Церкви, Карін- "Даниленко" "зліпив" т. зв. "Ініціативну групу", прийняв від неї потрібні заяви та звернення до влади[26], а в 1946 р. за кулісами реалізував практичні аспекти т. зв. "Львівського Собору", даючи приміщення та харчування для його "делегатів"[27]. Кошти "Собору" покрив київський екзарх РПЦ Іоан Соколов[28]. З розсекречених документів зовсім ясно, що ні Костельник, ні патріарх Алексій, ні Карпов та органи держбезпеки не мали жодних ілюзій щодо справжніх мотивів (страх, безперспективність дальшого опору), якими керувались "нововозз'єднані" пастирі УГКЦ. З переписки між о. Костельником та патріархом стає ясно, що патріарх не був за скликанням "Собору" з огляду на його неканонічність, і не був за те, щоб – як пропонував Костельник – дозволити "целебат" – неодруженим "новоз'єднаним" священикам – жениться проти канонів як католицької, так і православної Церкви[29].

З новоявлених документів стало відомо, що протест на адресу Молотова проти створення "ініціативної групи" підписало не 400 чи 300 священиків, а лише 61 на чолі з архімандритом Кліментієм Шептицьким[30], та що після "визнання" владою "Групи" як єдиного керівника Церкви, до Києва їздила делегація (К. Шептицький, І. Котів та Й. Кладочний), безуспішно прохаючи республіканського уповноваженого для справ РПЦ Ходченка дозволити Церкві обрати на місце арештованої ієрархії канонічне тимчасове керівництво Церквою[31]. Після арештів єпископату та кількох сотень священиків, більшість духовенства під примусом приєдналися до "Ініціативної групи" (до кінця 1947 р. 1124 священиків)[32]. Найбільш лояльними до УГКЦ були монарші чини, чоловічі – які відсотково зазнали найбільших репресій – та жіночі, з яких більшість монахинь уникнули вивезення через їх незаміниму працю як медсестри, працівниці домів для старців та сиріт і т.п.[33].

В світлі нових документів стає ясним, що жодні концесії зі сторони УГКЦ не врятували б її від ліквідації, що в цій ліквідації головну роль конспіративно відіграли органи держбезпеки, а Московська патріархія менш як другорядну роль (хоч ховаючись за її плечима, компартія та органи держбезпеки залишили за РПЦ головну вину за насильну анексію

УГКЦ); що Костельником та "підпищиками", що "возз'єднувались з РПЦ, керували не тільки страх, але й прагматичні міркування, щоб "зберегти" "своїх" священиків по галицьких парафіях з мінімальними змінами в обряді і стосунках з вірними і в той спосіб не допустити до русифікації Церкви і населення в Галичині[34].

Поки не розсекречено архівів "ініціативної групи" та т. зв. Львівського Собору 1946 р., поки не вивчено засекречених досі документів партії та НКДБ/МДБ Івано-Франківської (Станіславської), Дрогобицької та Тернопільської областей, неможливо повністю відтворити всі обставини, методи, головних учасників і жертв історичного злочину – ліквідації найважливішої і найстаршої національної інституції галицьких українців. Однак із вже доступних нам документів незаперечно, що УГКЦ ліквідував за наказом Сталіна партійно-державний апарат СРСР та УРСР, що ховався за спиною стероризованої РПЦ. Відповідальність за Українською державою – розкрити всю правду про цей акт насильства над сумлінням та національно-церковними святинями українців в Галичині (та Закарпатті), виявити й осудити ще живих і померлих виконавців цього злочину, повернути УГКЦ присвоєне державою чи – з її ласки – РПЦ майно, та признати живим ще жертвам цього злочину та родинам вже загиблих, чи померлих після звільнення репресованих священиків УГКЦ, належне відшкодування, раз та назавжди розвіюючи міф фальсифікаторів історії цього трагічного періоду української історії.

[1] Повний текст доповіді прочитаної на II Міжнародному Конгресі Україністів у Львові 25 серпня 1993 р. Автор – професор політичних наук Карлтонського Університету в Оттаві – готує до друку книгу "Українська Греко-католицька Церква та Советський режим в 1939-46 рр.".

[2] "Діяння Собору Греко-католицької Церкви у Львові 8-10 березня 1946" (Львів, 1946). "Діяння все ж таки показують вирішальну роль держави (лист Ходченка, в якому "Ініціативна група" Костельника визнана єдиною церковною владою в УГКЦ), як теж і доказують неканонічність "Львівського Собору", скликаного вже перейшовшими на православ'я керівниками "Ін. гр." без участі греко-католицьких єпископів.

[3] 30-хвилинний фільм (увесь Собор фільмовано для застрашування делегатів) виявляє численні монтажі, де звук не відповідає поведінці учасників.

[4] Гл. С.Т. Даниленко "Униаты" (Москва, 1972) та його ж "Дорогою ганьби і зради" (історична хроніка) (Київ, 1972).

[5] Зокр., *К.Е. Дмитрук*, Під стандартами реакції і фашизму. – Київ, 1976; та його ж "С хрестом і тризубцем". – Москва, 1979.

[6] Onyshchenko O.S. et al. (eds.) Uniate Church: Forcible Establishment, Natural Failure (Kiev, 1983); Гл. теж Львівський Церковний Собор. Документи і матеріали. 1946-1981 (Київ: Вид. Патріаршого Екзарха всієї України, 1984). Вилучені з документів є найбільш компрометуючі, зокр. лист від Ходченка.

[7] Напр. в пастирському листі Верховного архієпископа 1993 р. говориться про 1400 репресованих священиків та 800 репресованих монахинь. Даних про загальне

число ув'язнених на цілу Галичину поки що не можна було устійнити за архівами КП(б)У/НКДБ, але за архівами на Львівську область на 20.XI.45 арештовано трьох єпископів Василіанського протоігумена, 9 деканів або їхніх заступників, 5 ієромонахів (братів), 2 дияконів, 6 питомців богословії та 14 мирян (т. Грушецкому, Краткая справка о результатах агентурно-оперативной работы Управления НКГБ Львовской области в связи с воссоединением униатской церкви с православной, 22 ноября 1945 – начальник Управления НКГБ Львовской области генерал-лейтенант Воронин". Секр. часть партавхива Львовского Обкома Компартии Украины. – Ф.3. – Оп.1. – Д. 230. – Арк.30/1.

[8] Деякі з "документів" чи "вісток" Хр. УКЦ зовсім фіктивні – мимо цього їх безкритично передрукували за кордоном "Вісті з Риму", а за ними еміграційна преса.

[9] Деякі "свідчення" чи "документи" в "Мартирології" або недостовірні, або з помилковими даними.

[10] Як напр., опис похорону митр. Шептицького, висланий митр. Сліпим до Риму, та опис, висланий начальником Львівського обласного УНКДБ секретареві обкому Грушецкому.

[11] *о. В. Гриник,* "Церква в рідному краю та в Польщі" (18.3.1948).

[12] Починаючи з половини 50-их років.

[13] Archivum patr. s. Sophiae. "Спомини" митрополита покривають період від його народження до виїзду з Москви до Риму. Окремі фрагменти "Споминів" оприлюднив чи переповів о. І. Хома.

[14] Зокрема 9-сторінковий звіт про зустрічі восени 1946 р. представників підпілля ОУН в Дрогобичі з представником "Ініціативної групи", яким передано ОУН листа від "о. Автора" (найбільш правдоподібно о. Г. Костельника) з появленням мотивів основників "Ініціативної групи" ("До т. зв. возз'єднання церков", 28-30.XI. 1946, Архів ЗП УГКЦ. – Нью Йорк. – Ф-1-3).

[15] *М. Одинцов*, "Хождение по мукам", Наука и религия, No.8 (Серпень 1990), с.19-21, як теж його раніше інтерв'ю п.н. "Униаты", поміщене в газеті "Аргументы и факты", №.40, 7-13 жовтня 1989 р.

[16] 66 ст. машинопису. Збірка документів має титул "Додатки до праці про діяльність НКГБ-МГБ по ліквідації УГКЦ та одержавленню ПРЦ". Полк. Білас є кандидатом юридичних наук та бувшим докторантом Академії МВС.

[17] Фотокопію листа Хрущова, яка була виставлена разом з іншими рідкісними документами з РЦЗВДНІ у Конгресовій бібліотеці у Вашингтоні, автор отримав від директора КБ д-ра Дж. Біллінгтона.

[18] Проф. Мишаничем зроблено 149 ст. виписок із справи Й. Сліпого.

[19] В ЦДІА у Львові збережені протоколи Архиєпархіального Синоду з 1944 р., меморіал митр. Й. Сліпого, переданий делегацією до Москви у грудні 1944 р., тексти пастирських листів з 1944 і 1945 рр., деякі листи митрополита і т. п.

[20] Послання з 23.11.44 та 28.3.45 (в ЦДІА у Львові).

[21] *М. Одинцов*, "Униаты".

[22] *Й. Сліпий*, "Спомини".

[23] *Д. Шанковський* "Фантазії Москви про ролю Ватикану у боротьбі УПА". Патріархат. XI, No.3 (березень, 1978), ст.15; В. Давиденко. "Не станутъ агнцями вовки", Радянська Україна 2.XII.1988.

[24] *Білас Ів.* "Віроломство держави". – С.33-34.

[25] Митр. *В. Липківський*. Історія Української Православної Церкви. Розділ 7: Відродження Української Церкви (Вінніпег, 1961). – С.143, 147; *С. Карін* "Крах контрреволюційного охвістя, Радянська Україна, 21-29.VII.1982; *С.Т. Даниленко*, "Дорогою ганьби і зради"; *В.М. Виноградський* та *І.К. Якименко*, "Полковник Шовкуненко розповідає", Комуніст України, січень 1990, с. 73-85; ЦДІА (Львів). – Ф. 201. – Оп. 1. – Спр. 121. – Арк. 6; Державний архів Львівської області (ДАЛО). – Ф. Р-1332. – Оп.1. – Спр.4. – Арк.139.

[26] Агентурна робота Каріна за кордоном (1930-34) – зовсім не розкрита сторінка його чекістської кар'єри. Судячи з його "спеціалізації" до того часу, найбільш правдоподібно, що він "інфільтрував" як "втікач" з СРСР, або ОУН, або середовище УНР, можливо промощуючи шлях іншим агентам, яких він залишив за собою, повернувшись в Україну в 1934 р. Після повороту попав в неласку НКВД, де йому доручили нагляд над централізованою пожежною сторожею.

[27] Недатований лист Хрущова до Сталіна, кінець травня або початок червня 1945 р. в РЦХИДНИ в Москві. – Ф. 17. – Оп. 132. – С. 1, 7,10, 11.

[28] В ДАЛО зберігається навіть меню для "делегатів", згідно з яким на снідання у перший день "Собору" (коли за кілька годин "розірвано" Берестейську Унію та "проголосовано" за "воз'єднанням" з РПЦ учасникам "Собору" надано по 100 г горілки та 200 г вина (ДАЛО. – Ф. Р-1332. – Оп. 1. – Спр. 4. – Арк. 144).

[29] Там же. – Арк. 43, 44.

[30] Лист Костельника до Патріарха Алексія з 3.Х.1945; лист Алексія до Г.Г. Карпова з 7.XII.1945 (Збірка документів І в. Біласа, документи ч. 12 і 11).

[31] Звіт начальника обласного НКДБ Воронина першому секретареві Львівського обкому КП(б)У Грушецькому з 30.8.1945. Секретная часть партархива Львовского Обкома Компартии Украины: Ф. 3. – Оп. 1. – Л. 19-20.

[32] Збірка документів Ів. Біласа, документ ч. 13.

[33] Іiформація архіеп. Макарія (Оксюка) в прокомуністичній торонтонській газеті "Українське слово" за 6, 13 і 20 травня 1948 р.

[34] Секретная часть партархива Львовского обкома Компартии Украины. – Ф.3. – Оп. 1. – Д. 439. – Арк. 81-82.

[35] Автор у листі до ОУН/УПА ("До т. зв. возз'єднання церков").

В.Ю. ГАНКЕВИЧ, С.П. ШЕНДРІКОВА *(Сімферополь)*

ВСЕСВІТНІЙ МУСУЛЬМАНСЬКИЙ КОНГРЕС

У березні 2001 р. в Україні відзначався 150-річний ювілей від дня народження видатного просвітителя й громадського діяча народів ісламського світу Імаїла Гаспринського (1851-1914). Урочистості проводилися на високому державному рівні. Президент України Л.Д.Кучма поклав квіти до місця поховання великого сина кримськотатарського народу, відкрив музей І.Гаспринського у Бахчисараї.

І.Гаспринський був помітною фігурою у суспільному житті мусульманських народів наприкінці XIX - на початку XX ст. Його ідеї працювали на майбутнє. Але багато з них він намагався реалізувати ще за життя. Серед них реформа народної освіти та мережі оновлених навчальних закладів, створення національної періодики та друку, розповсюдження наукових знань та досягнень технічного прогресу, організація суспільних та політичних структур мусульман тощо.

В ідеологічному набутку І.Гаспринського переважна більшість прикладів прогресивного ставлення кримськотатарських мислителів до фундаментальних основ гуманізму. Серед них однією з чільних є ідея створення всесвітнього союзу мусульман взагалі й тюрків зокрема. Вона відродилась і набула реальних рис на самому початку XX століття. Біля її витоків стояла група відомих мусульманських політичних діячів Російської імперії, серед яких, безперечно, вирізнявся лідер кримськотатарських лібералів І. Гаспринський.

Після невдач зі створенням ліберальної тюрко-мусульманської легальної партії І.Гаспринський та його однодумці стали шукати перспективнішого шляху розповсюдження мусульмансько-ліберальної ідеології. Вони дійшли висновку, що культурний союз мусульманських

націй здатний тісніше згуртувати їх у "змаганнях" з духовними цінностями Заходу, у збереженні своєї релігії, мови, літератури, традицій. З іншого боку, російсько-мусульманські ліберали не відкидали геть благотворність досягнень європейської науки та техніки і як тільки могли пропагували необхідність засвоювати передові знання, близько знайомитися з найбільш яскравими прикладами досвіду у промисловості та підприємництві "Френкістану" (так називали Європу мусульмани). Цього можна було досягти лише шляхом одержання високоякісної освіти в російських та західноєвропейських університетах. Зокрема, І.Гаспринський виступав за органічний синтез оновленого, очищеного від схоластики ісламу з найкращими зразками християнсько-європейської цивілізації.

Ідея скликання Всесвітнього Мусульманського Конгресу (ВМК) все ж таки витала у повітрі суспільно-політичного життя мусульманських народів. На думку Рашида Ріда, відомий суспільно-політичний діяч, ідеолог Джемаль Аддін аль Афгані та його єгипетський однодумець Мухаммад Абдо на шпальтах газети "Аль-Урвах аль-Вуткха" ("Зв'язок, який не можна розірвати") запропонували скликати подібний з'їзд ще у 1893 р. Через п'ять років подібну пропозицію висунув послідовник М.Абдо Р.Ріда на сторінках власного часопису "Аль-Манар" ("Маяк"). Пізніше, на сторінках націоналістичної газети Мустафи Каміля "Аль-Ліва" ("Прапор") цю думку проповідував Ібрагім бей Наїб[1].

Подібну ідею експуатували навіть белетристи. Відомо, що єгипетський мислитель, письменник та радикальний політик Абу аль-Рахман аль-Кавакібі використав укладений ним "Протокол" уявного Ісламського Конгресу, який начебто відбувся у Мецці у 1896 р. для свого досить популярного оповідання "Умм аль-Кура" ("Мати містам"). Вигадка була настільки наближена до правдоподібності, що багато читачів були впевнені, що така подія дійсно відбулася[2]. Але всі ці пропозиції мали панісламістське політичне забарвлення. Як зазначив Т.Куттнер, всі вони були сконцентровані навколо єдиного нагального питання – "відродження Халіфата як дієздатного політико-релігійного управління та його повернення до арабської династії"[3].

Але це не була ідея, яку сповідували російські мусульманські ліберали. Вони прагнули до радикальних змін у культурі, просвіті, економіці всього ісламського світу взагалі, а не повернення до раннього середньовіччя, з яким пов'язували панісламістську ідеологію, досить популярну у певних колах мусульманських громадських діячів[4].

Отже, саме після невдач з легалізацією "Іттіфак ель муслімін" І.Гаспринський відчув себе впливовим політичним діячем. У листі до лідера мусульмансько-ліберального руху російської імперії А.М.Топчібашева він писав: "Перший довгий період мій й мого "Переводчика" закінчений, і починається другий, короткий, але, ймовірно, більш бурхливий період, коли старий педагог та популяризатор має явитися політиком"[5].

Головною метою І.Гаспринського та його однодумців було утворення певного об'єднання прогресивних сил мусульманського (передусім тюрко-арабського) Сходу на шляху до його культурного відродження. Враховуючи досвід партії "Іттіфак ель муслімін", вони чітко і недвозначно дотримувалися виключно просвітницького спрямування запланованого союзу, безперечно вважаючи, що надалі ця перша частина програми буде розширюватися до економічних, а згодом і політичних пунктів.

Для реалізації своїх ідей І.Гаспринський наприкінці 1907 року виїхав до одного з найбільших центрів мусульманської духовності – Каїра. Столиця напівнезалежного Єгипту приваблювала І.Гаспринського з ряду причин. Насамперед, на його думку, це була друга столиця ісламу[6]. Серед інших причин треба зазначити відносну прогресивність місцевого ісламського духовенства, величезний авторитет єгипетських мусульманських учених-теологів, певну демократичність тамтешнього суспільства, а також славу Каїра як загальновизнанного центру арабського культурного й економічного життя. Крім цього, І.Гаспринський вважав, що перший ВМК обов'язково має пройти в арабомовному місті, яке до того ж мало б досить вигідне географічне розташування. Політична ситуація в окупованому англійцями Египті мала сприяти спокою, якого не мала Туреччина напередодні младотурецької революції[7]. З цих приводів він чітко зазначав, що, "збираючись у Каїрі, Конгрес матиме найменше побоювань і сумнівів"[8].

Він навмисне не обрав столицю Осяйної Порти – місто Стамбул, де клерикальне духовенство мало величезний вплив, відзначалося рідкісною консервативністю і було здатне звести всі зусилля нанівець. Та й світська влада не вітала ідею І.Гаспринського. Прибувши до Стамбула, він не зустрів порозуміння в офіційних колах Туреччини. Великий візир Ферід – паша "вважав можливим зберігати глибоке мовчання з приводу ініціативи Ісмаїла Гаспринського", пише А.І.Іонова[9].

Навіть значно пізніше – у 1912 р. сам І.Гаспринський не змінив своєї думки й висловлювався з цього приводу недвозначно. Як на нього, навіть "ставлячись із повагою до оголошення конституції і до величі Константинополя", – Туреччина не мала права приймати 1-й ВМК[10].

Ще менше шансів мала столиця європейської дипломатії – Женева. Вона була визнаним центром з'їздів багатьох емігрантських політичних організацій, серед яких, до речі, було зовсім небагато мусульманських, та й ті мали сумнівний успіх серед своїх одновірців. Саме у силу цих обставин, Женева виключалася зі списку потенційних місць проведення ВМК, хоча і вона розглядалася в числі претендентів на місце проведення цього форуму.

Пізніше І.Гаспринський запропонував таку схему щодо центрів проведення ВМК у майбутньому. Перший має бути проведений все ж таки у Каїрі, другий – у Стамбулі, а третій у Тегерані[11].

Дорогою до Єгипту І.Гаспринський та волзько-татарський культурний і політичний діяч Ю.Акчурін, який супроводжував його,

відвідали Будапешт, де зустрілися з відомим орієнталістом професором Германом (Армінієм) Вамбері. (Відомо, що він тісно співпрацював з англійськими спецслужбами). Почувши про плани й наміри відносно скликання в Єгипті ВМК, професор Г.Вамбері відразу ж передав цю сенсаційну новину британським засобам інформації, які рознесли звістку по всьому світу. Отже, поки І.Гаспринський та Ю.Акчурін прибули до Каїра, всі вже знали про мету їхнього приїзду[12].

Дві умови, здатні сприяти успіху задуманого, І.Гаспринський охарактеризував таким чином: "Повна гласність і найповніше усунення всього, що могло б віддалено натякати на політику". ВМК, на думку ініціатора, повинен був вирішувати виключно загальнокультурні завдання. І.Гаспринський не без підстав побоювався, що в іншому випадку Росія, Туреччина та європейські країни могли б перешкодити скликанню задуманого форуму. Відчуваючи це, І.Гаспринський у листі до А.М.Топчібашева писав: "Справа ведеться дуже обережно, тактично й охороняється вправно від можливих перешкод"[13]. Значно пізніше І.Гаспринський з приводу проведення ВМК писав, що "всякий, навіть суто розумовий, культурний рух на Сході, кидає на Заході у піт і жар"[14].

Як довів американський дослідник Т.Куттнер, І.Гаспринський на початку XX ст. не менше двох разів відвідував Єгипет[15]. Маються на увазі візити у справах ВМК, який було запропоновано провести у Каїрі. Перший візит І.Гаспринського відбувся на початку листопада 1907 р.[16].

Увечері 1 листопада 1907 р. (25 рамазана) у салоні "Grand Continental Hotel", улюбленому місці відпочинку заможних каїрців, І.Гаспринський виступив із своїми "читаннями", які мали на меті заснування та організацію всесвітньої національної ради мусульман, "а також заходи, що ведуть до цієї мети", писала газета "Терджиман"[17].

На зборах були присутні члени адміністрації, військові та цивільні чиновники, духовенство, іноземні дипломати, інтелігенція, арабські та європейські журналісти. Окрім працівників Російської дипломатичної місії і супутників І.Гаспринського, з імперії були присутніми учні місцевих духовних шкіл і прочани, як, наприклад, мулла з Тамбовської губернії пан Урманчев. Багато каїрців юрмилися на вулиці "за браком місць" у салоні. Головуючий, відомий каїрський вчений, редактор впливової арабської газети "Аль-Муеяд" Шейх-Алі Юсуф-ефенді, з традиційною східною красномовністю відрекомендував публіці гостя з Криму, коротко розповівши його біографію.

Свою промову І.Гаспринський виголосив турецькою мовою (переклад арабською читався з аркуша). Характеризуючи сучасний стан мусульман у культурному, духовному, релігійному та громадському житті Росії, І.Гаспринський в яскравих фарбах змалював досягнення "російських мусульман", підкреслив відродження в їхньому середовищі благородного інтересу до освіти, літератури і преси. Він зробив наголос на "доброзичливому та неупередженому" ставленні офіційної влади та російських законів до мусульман, що мешкають в імперії.

Оратор детально висвітлив проблеми народної просвіти, наголосив на необхідності якнайшвидшого введення загальної безплатної початкової школи та запропонував низку необхідних заходів для здійснення викладеної програми на практиці. Тут І.Гаспринський згадав і про деяких громадських діячів, невтомна праця яких на ниві освіти мусульман Російської імперії була особливо помітною. Серед них від визначив відомих просвітників, апологетів ліберальної ідеології сибіряка Хаджи Нігматулла, казанця Хаджи-Ахмета, оренбуржця Абдул-Гані Магфурова.

В той же час кримський гість звернув увагу слухачів на очевидний для всіх інтелектуальний та економічний занепад, повну апатію та заціпеніння в суспільному і культурному житті у більшості мусульманських країн. Для з'ясування глибинних причин подібного стану справ, для визначення заходів, необхідних для сприяння культурному та економічному відродженню ісламського світу, сприйняття ним плодів європейської цивілізації, він і запропонував зібрати представників мусульманської громади всіх соціальних прошарків і національних груп на ВМК до Каїра. На думку оратора, такий Конгрес міг бути скликаний не раніше, ніж через рік, або два, оскільки, безсумнівно, зустріне безліч не лише технічних перепон. Для усунення протидії, що передбачалася з боку різних владних, релігійних і суспільних кіл, І.Гаспринський ще раз підкреслив необхідність термінового вилучення будь яких політичних питань з порядку денного майбутнього ВМК. Він раз у раз наполягав на абсолютній аполітичності задуманої справи. На думку Т.Куттнера, цей виступ дав наочний приклад того, що він планував з ВМК, які мали бути обговорені теми. Безперечно вони мають яскраво ліберальне забарвлення[18].

Промова І.Гаспринського переривалася численними оваціями співчуваючих слухачів. Коли він закінчив свій виступ, на кафедру піднявся колишній голова змішаного суду генерал Лятіф-паша Селім. Він особливо виділив ту частину промови І.Гаспринського, яка стосувалася життя народів Росії, що сповідують іслам: "Ми бачили два важливі положення: перше – російські мусульмани йдуть шляхом прогресу, друге – російський уряд і російський народ людяно ставляться до мусульман. Тому від імені всіх мусульман Каїра приношу щиру вдячність Ізмаїл-бею, російському урядові і особливо російському народові"[19]. Цей виступ було опубліковано в найближчі числа багатьох арабських газет, він широко обговорювався читачами. Обговорення почутого і побаченого не обмежилося стінами готелю. Навколо нього та в прилеглих кав'ярнях збуджені слухачі продовжували говорити про лекції І.Гаспринського, про його діяльність, грандіозні ідеї та їх перспективи. Дні до і після виступу кримського гостя були оголошені в Каїрі "тижнем Гаспринського".

Відгуки на пропозиції І.Гаспринського, як свідчать передовиці впливових арабських газет, були в цілому позитивними. Наприклад, газета "Аль-Муеяд" повністю підтримала аналіз І.Гаспринського щодо проблем,

які були притаманні мусульманському суспільству початку XX ст. До того ж, саме вона зазначала про те, що у майбутньому ВМК закладені конфлікти, які пов'язані з неузгодженими теологічними поглядами їх учасників[20]. Або публікації у "Аль-Ліва", які виділили роль Конгресу як силу, яка може змобілізувати мусульманські сили світу. До того ж, вони запевняли своїх християнських читачів, що їм не доведеться перейматися уявними проявами релігійної нетерпимості у дії[21]. Інтерв'ю члена оргкомітету ВМК Шейха аль-Бакрі, яке опублікувала "Аль-Ахрам", показало, що певні кола з числа організаторів намагаються надати форуму релігійного відтінку[22]. В свою чергу "Аль-Манар" дала обережне схвалення ідеї. Більше того, вона попереджала й про політичний опір, на який можуть наразитися організатори ВМК[23]. Каїрська газета "Аль-Мукаттам" навіть пропонувала розширити лави Конгресу залученням до його роботи представників немусульманських народів Сходу[24]. Але така пропозиція викликала заперечення самого І.Гаспринського, хоча він і закликав до співпраці зі східними народами різних релігійних конфесій[25]. Схвальні відгуки щодо проведення ВМК надійшли від мусульман Східного та Російського Туркестану, Закавказзя, Криту тощо[26].

Відразу після першого візиту І.Гаспринського до Каїра було скликано спеціальну нараду із впливових арабських діячів для подальшого обговорення його пропозиції. Вона збиралася у будинку відомого каїрського сановника Селім аль-Башрі. Нарада обрала з-поміж себе розпорядчий комітет ВМК. На думку Т.Куттнера, він був складений із осіб якнайширшого діапазону політичних думок та релігійних уподобань[27]. Інколи вони належали до полярно протилежних ліберальних угрупувань. Наприклад, певна частина членів розпорядчого комітету належали до апологетів пан-арабістської ідеології Абдарахмана аль-Кавакібі (1849-1903), який виступав проти деспотизму та релігійного фанатизму, за народовладдя. Інші належали до кола й розділяли думки відомого прогресивного арабського діяча – ісламського реформатора муфтія Мухаммада Абдо (1849-1905), який, як відомо, виступав за парламентаризм та свободу особи[28]. Мабуть це стало однією з причин того, що ВМК із яскраво вираженою ліберальною ідеологічною платформою врешті решт не відбувся. Це спонукає до більш прискіпливого погляду на політичне кредо найвпливовіших членів розпорядчого комітету ВМК.

Голова розпорядчого комітету – Селім аль-Башрі був мударісом (керівником, ректором) всесвітньовідомого та впливового медресе "Аль-Азхар". Багато хто вважав, що він визначався традиціоналістичними уподобаннями. Як припускав Т.Куттнер, можливо його було обрано головою аби послабити острахи, що запропонований ВМК буде мати політичну спрямованість та надати йому релігійної ортодоксальності[29].

Його заступником було обрано Мухаммада Тафік аль-Бакрі, який мав досить впливові політичні позиції. Він представляв прогресивний, ліберальний напрямок думок у єгипетському суспільстві. М.Т. аль-Бакрі

намагався підтримувати конституційний лад у Єгипті. Йому вдалося отримати пристойну європейську освіту, де він і набрався ліберальних ідей[30]. У своєму досить відомому творі "Ль іль Іслам" ("Майбутнє ісламу") він пов'язав свої ліберальні ідеї з ісламом та мусульманським суспільством взагалі[31].

Шейх Алі-Юсуф, редактор газети "Аль-Муайяд" був, до речі, фундатором праволіберальної "Партії реформ"[32]. По суті, вона підтримувала ідею конституційної монархії, певних демократичних реформ і навіть стояла на позиціях колабораціонізму. Більше того, вона була політичним опонентом партії "Хізб аль-Ватан" ("Партія Вітчизни"). Власне Шейх Алі-Юсуф був довіреною особою єгипетського хедіва Аббаса II Хільмі (1874-1944)[33].

Брати Аль-Азії були сирійськими емігрантами й активістами арабського національного руху. Один з них – Хаккі Аль-Азія через деякий час став секретарем патріотичної сирійської "Партії Децентралізації", яка ідеологічно стояла на національно-ліберальних засадах і політично протистояла младотурецькому комітетові "Іттіхад ве тераккі" ("Об'єднання та прогрес"). Рафік Аль-Азія став одним з семи впливових політиків, яким було направлено так звану "Британську Декларацію" від 16 червня 1918 р. Як відомо, вона була присвячена арабським національно-патріотичним прагненням[34].

Умара Лутфі було обрано секретарем ВМК. Він був впливовим лідером першої єгипетської націоналістичної партії "Хізб аль-Ватан". Її політичною програмою було встановлення конституційного ладу та створення національного уряду. Вона висунула антиімперіалістичне гасло "Єгипет для єгиптян"[35]. Постать Умара Лутфі на початку XX ст. була ще досить відомою у націоналістичних політичних колах[36].

Письменника та журналіста Ахмада Хафіза було обрано на посаду скарбника ВМК. Він колись був секретарем египетського хедіва Аббаса II Хільмі. Пізніше став активістом найбільшої політичної партії "Хізб аль-Вафд" ("Партія делегації"). Вона стояла на демократичних та ліберальних принципах, відстоювала національні інтереси та кілька разів протягом першої половини XX ст. перебувала при владі у Єгипті.

Ібрагім аль-Хілбаві розділяв ліберальні принципи у політиці. Саме тому він з часом очолив поміркованy "Ліберально-конституційну партію", яка була створена правонаціоналістичними членами "Хізб аль-Вафд"[37].

Взагалі можна згодитися з висновком М.Хартманна, який детально проаналізував політичні орієнтири членів розпорядчого комітету. Він вважав, що ці діячі інколи належали до діаметрально протилежних груп[38]. Підтримуючи цю думку, Т.Куттнер вважав, що можливо з цієї причини "можна угледіти провал Конгресу"[39].

Для закріплення успіху й популяризації своїх ідей І.Гаспринський задумав надрукувати свій виступ і промови єгипетських однодумців арабською, турецькою, перською, французькою та російською мовами,

використовуючи власні поліграфічні можливості та видавничий потенціал арабських одновірців. Найповніше він відобразив події у Каїрі на сторінках своєї знаменитої та авторитетної газети "Терджиман", що видавалася в Бахчисараї.

Очевидно І.Гаспринський та його однодумці мали конкретною метою сприяти об'єднанню навколо ідеї скликання ВМК одновірців на теренах Російської імперії. Мабуть саме тому він планував уже на початку травня 1908 р. здійснити двомісячне турне регіонами компактного проживання тюрко-мусульманських народів. Спочатку з Криму в напрямку Батумі – Баку – Бухари – Ташкенту – Оренбургу – Уфи – Троїцька – Петропавлівська. Зворотний шлях ним було заплановано через Казань – Москву – Санкт–Петербург, "а там побачимо"[40].

Більше того, для повного успіху справи потрібно було переконати світ у безпеці, доцільності і навіть вигідності скликання подібного Конгресу мусульман. Даючи максимально обережну оцінку перспективам ВМК німецький учений-сходознавець М.Хартманн назвав план І.Гаспринського ретельно і розумно розробленим. Пізніше, у 1910 році редакція паризького журналу "Revue du Monde musulman" навіть внесла пропозицію про нагородження І. Гаспринского Нобелівською премією[41].

З Каїра до редакції газети "Россия" 7 (20) жовтня 1907 року був відправлений лист І.Гаспринського, що мав на меті "звернути увагу російської громади на основну ідею ВМК та запобігти поспішним висновкам до більш детального ознайомлення з суттю предмета". Для просвітителя був важливий правильний погляд і співчуття "освіченого суспільства", на сприяння котрого І.Гаспринський покладав багато надій в ім'я раніше проголошеного ним "гуманітарного завдання"[42].

Російські газети помітили нові, неординарні думки просвітителя. Спираючись на татарські джерела інформації, газета "Русь" повідомляла своїх читачів, що "з'їзд, який скликається за ініціативою кримського публіциста Гаспринського, має на меті всесвітнє об'єднання мусульманства, з'ясування причин їх культурної відсталості"[43]. Тоді ж "Русское слово" відзначало "повну відсутність у програмі з'їзду політичних питань", від себе додаючи, що необхідний розгляд і вирішення на ньому блоку релігійних питань[44]. Взагалі російські репортери визнавали, що І.Гаспринський є автором дуже "оригінальної ідеї"[45].

Активними противниками скликання ВМК стали, насамперед, офіційні кола Осяйної Порти. Газета "Аль-Акрам" засвідчила, що в грудні 1907 р. під час повернення з Єгипту в Росію І.Гаспринський зробив невеличку зупинку у Стамбулі. Представники османського уряду намагалися відмовити І.Гаспринського від ідеї проведення ВМК. Вони непокоїлися тим, що він може стати місцем осуду політичного курсу та адміністративних дій у підвладних Туреччині провінціях[46]. Стамбульській пресі було запропоновано виступити з осудом ідеї проведення ВМК. Кореспондент "Аль-Манар" стверджував, що дії І.Гаспринського викликали навіть листування султана з хедівом. У ньому турецький

володар заборонив зупинки прочан до Мекки у Каїрі. Це непокоєння розділяв і власне сам уряд єгипетського хедіва[47].

Тим часом стан противників плану І.Гаспринського збільшився і за рахунок російських мусульманських діячів. Публіцисти цього табору звинувачували І.Гаспринського навіть у тому, начебто він не має чіткого уявлення ні про мусульман (!), ні про те, яким чином здійснюється прогрес і регрес у житті народів. Тенденційно назвавши Конгрес "паніcламістським", а його автора і пропагандиста "архіфанатиком", сходознавець та видавець опозиційної бахчисарайському "Терджиману" тифліської газети "Шаркі Рус" ("Російський Схід") М.Шахтахтинський у відповіді на лист І.Гаспринського до газети "Россия" взагалі поставив під сумнів доцільність проведення подібного міжнародного форуму. Стверджуючи, що у мусульман немає вчень, думок, переконань та ідей, критик запитував: що вони можуть сказати один одному? Страхаючи російську та європейську громадськість, М.Шахтахтинський підкреслював, що в разі скликання ВМК світові буде тільки гірше, адже "він посилить фанатизм, мусульмани ще сильніше боротимуться проти європейської цивілізації і ще більше прискорять своє вимирання"[48].

Але головні контраргументи на шальки терезів поклали, звичайно ж, офіційні російські структури – міністерства закордонних і внутрішніх справ. Вони тісно співпрацювали. Про це свідчить характерний факт. Вже 19 червня 1908 р. товариш міністра внутрішніх справ надіслав міністру іноземних справ переклад російською мовою "Запрошення" та "Статуту Всесвітнього Мусульманського Конгресу"[49].

До того ж, визнаючи той незаперечний факт, що виступ І.Гаспринського в "Grand Continental Hotel" "викликав серед присутніх дружню маніфестацію на адресу Росії", чиновник Управління російським дипломатичним агенством у Каїрі пан Всеводський у доповіді від 27 жовтня 1907 року зазначив: "навряд чи можливо визнати щирим твердження Ісмаїл-бея про відсутність політичного значення міжнародного мусульманського з'їзду. Якщо такому суджено здійснитися, то розвиток загальної культурної єдності вже існуючого релігійного зв'язку не може, мені здається, не сприяти зміцненню та поширенню серед мусульман прагнення також і до політичного їх об'єднання"[50]. Сам І.Гаспринський відчував подібне. Так, у квітні 1908 р. він писав, що не кажучи про результат І з'їзду ВМК "сам факт буде мати величезне значення", про що йому заявляли його єгипетські однодумці[51].

Не дивно, що після таких висновків пристрасті навколо пропозиції І.Гаспринського потроху вляглися. Їм активно допомагали вщухнути силові державні структури Європи та Туреччини, які розгадали задум І.Гаспринського і побоювалися, що об'єднання в культурі стане першим кроком до розвитку в мусульманських націях самосвідомості, а надалі й економічної незалежності[52].

Однак пропозиція скликання Всесвітнього Мусульманського Конгресу є безперечно позитивним набутком політичної думки

мусульман Російської імперії взагалі й кримських татар зокрема. Ідеологія цього форуму базувалася на прогресивних та гуманістичних засадах. Вони є наочним доказом зрілості кримськотатарських суспільно-політичних діячів, їх спроможності очолити національний рух. Минуле громадських рухів мусульман нашої країни сприятиме міжетнічному та міжконфесійному порозумінню. Об'єктивне та неупереджене вивчення всіх обставин розвитку суспільного життя народів України є запорукою подальшого розвитку Держави.

* * *

До уваги дослідників пропонуються цікаві документи і матеріали. Вони можуть стати у нагоді при вивченні обставин скликання ВМК, його ідеології, організаційних засад тощо. Цей комплекс матеріалів є важливим джерелом для вивчення громадської думки кримських татар початку XX ст. Крім того, він відображає політичне ставлення державних та охоронних структур Російської імперії до кримськотатарського національного руху зокрема й мусульман країни взагалі, свідчить про ступінь інформованості урядовців.

Серед таких джерел треба зазначити документи, що зберігаються у російських архівосховищах – Державному архіві Російської Федерації (м. Москва) й Російському державному історичному архіві (м. Санкт-Петербург). У публікації залучаються матеріали газети "Терджиман", яку видавав сам І.Гаспринський і його лист до редакції газети "Россия", які, певною мірою, формували ставлення громадськості країни та її мусульманської частини до ідеї скликання ВМК.

Документи і матеріали публікуються мовою оригіналу, у перекладі з кримськотатарської, або у перекладі російською. В останньому випадку, насамперед, наводяться переклади, які були зроблені чиновниками державних й охоронних структур Російської імперії. Вони, безперечно, більш об'єктивно відбивають ставлення урядових кіл до цих подій. Російською ж мовою наводиться лист І.Гаспринського у газеті "Россия", де він намагався ознайомити вітчизняну громадськість із основними ідеологічними засадами майбутнього Конгресу.

Важливим джерелом є Статут ВМК, який публікується у перекладі. Цей документ у повному обсязі публікується вперше. Частина його була надрукована у збірці документів і матеріалів "Национальные движения в период первой революции в России", яку упорядкував І.Д.Кузнєцов. Ця книга була видана у 1935 р. у Чуваському державному видавництві й стала малодоступною для дослідників. Там же було опубліковано й "Запрошення на Всесвітній Мусульманський Конгрес". Документи було перевірено за оригінальними перекладами, які зберігаються у фонді особливого відділу Державного архіву Російської Федерації.

Серед службових документів, які пропонуються до уваги науковців, треба зазначити рапорти, доповідні записки чиновників російської

жандармерії та охоронного відділення; листування між керівниками міністерства внутрішніх і міністерства закордонних справ.

Отже, треба зазначити, що наведені документи можуть сприяти неупередженому й більш об'єктивному вивченню стану національного руху кримських татар на початку XX ст. Це, безперечно, допоможе детальніше проаналізувати ситуацію, яка склалася серед громадськості кримських татар при створенні перших політичних структур російських мусульман. Вони сприятимуть реальній оцінці, яку давали керівні структури Російської імперії щодо розвитку національно-релігійних доцентрових тенденцій у країні та за її межами.

[1] *Ріда Р.* Бахаф аш аль-Мутамар аль-Ісламі// Аль-Манар.– 1907.– № 10.– Р. 680.

[2] *Kuttner T.* Russian jadidism and the islamic world. Ismail Bey Gasprinski in Cairo, 1908// Cahiers du Monde russe et sovietique.– 1975.– № XVI (3–4), juil–dec.– P. 413.

[3] *Kuttner T.* Russian jadidism and the islamic world. Ismail Bey Gasprinski in Cairo, 1908// Cahiers du Monde russe et sovietique.– 1975.– № XVI (3–4), juil–dec.– P. 413. *Hartmann R.* Zum Gedanken des "Kongresses" in den Reformbestrebungen des Islamischen Orients// Die Welt des Islams.– 1941.– № 23.– P. 122 – 132.

[4] *Kuttner T.* Russian jadidism and the islamic world. Ismail Bey Gasprinski in Cairo, 1908// Cahiers du Monde russe et sovietique.– 1975.– № XVI (3–4), juil–dec.– P. 414

[5] Письмо И.Гаспринского А.Топчибашеву (11 апреля 1908 г.)/ Подг. к публ. Замалдынова Г.// Гасырлар авазы – Эхо веков.– 1999.– № 1 – 2.– С. 206.

[6] *Kuttner T.* Russian jadidism and the islamic world. Ismail Bey Gasprinski in Cairo, 1908// Cahiers du Monde russe et sovietique.– 1975.– № XVI (3–4), juil–dec.– P. 415

[7] *Hamet I.* Le Congrus musulman universel// Revue du Monde musulman.– 1908.– Vol. IV.– P. 106.

[8] Терджиман.– 1912.– № 27. Цит. за: Османов Ю.Б. Слов'яно-Східні стосунки у поглядах Ісмаїла Гаспринського// Хроніка 2000.– К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв.– № 34.– С. 225.

[9] *Ионова А.И.* Исмаил Гаспринский о судьбах мусульман России// Вестник Российской Академии наук. – 1992. – № 6. – С. 91.

[10] Терджиман.– 1912.– № 27. Цит. за: Османов Ю.Б. Слов'яно-Східні стосунки у поглядах Ісмаїла Гаспринського// Хроніка 2000.– К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв.– № 34.– С. 224.

[11] *Kuttner T.* Russian jadidism and the islamic world. Ismail Bey Gasprinski in Cairo, 1908// Cahiers du Monde russe et sovietique.– 1975.– № XVI (3–4), juil–dec.– P. 417.

[12] *Баттал А.* В 1908 г. Исмаил бей Гаспринский, во время поездки в Египет// Юлдуз. – 1913, 5 сентября. – № 1030.

[13] Письмо И.Гаспринского А.Топчибашеву (11 апреля 1908 г.)/ Подг. к публ. Замалдынова Г.// Гасырлар авазы – Эхо веков.– 1999.– № 1 – 2.– С. 206.

[14] Терджиман.– 1912.– № 27. Цит. за: Османов Ю.Б. Слов'яно-Східні стосунки у поглядах Ісмаїла Гаспринського// Хроніка 2000.– К.: Фонд сприяння розвитку мистецтв.– № 34.– С. 225.

[15] *Kuttner T.* Russian jadidism and the islamic world. Ismail Bey Gasprinski in Cairo, 1908// Cahiers du Monde russe et sovietique.– 1975.– № XVI (3–4), juil–dec.– P. 413.

[16] Терджиман.– 1907.– № 60.

[17] Терджиман. – 1907. – № 70.

[18] *Kuttner T.* Russian jadidism and the islamic world. Ismail Bey Gasprinski in Cairo, 1908// Cahiers du Monde russe et sovietique.– 1975.– № XVI (3–4), juil–dec.– P. 413.

[19] Терджиман. – 1907. – № 73.

[20] Аль-Муайад.– 1907, 29 жовтня; 2 листопада.

[21] Аль-Ліва.– 1907, 3 листопада; Hamet I. Le Congres musulman universel // Revue du Monde musulman.– 1908.– Vol. IV.– № 1.– P. 100.

[22] *Hamet I.* Le Congrиs musulman universel// Revue du Monde musulman.– 1908.– Vol. IV.– № 1.– P. 100.

[23] Hamet I. Le Congrиs musulman universel// Revue du Monde musulman.– 1908.– Vol. IV.– P. 100.

[24] Аль-Нахда.– 1908, 22 февраля.– № 1.

[25] Аль-Нахда.– 1908, 22 февраля.– № 1.

[26] Аль-Нахда.– 1908, 22 февраля.– № 1; // Аль-Нахда.– 1908, 3 марта.– № 2.

[27] *Kuttner T.* Russian jadidism and the islamic world. Ismail Bey Gasprinski in Cairo, 1908// Cahiers du Monde russe et sovietique.– 1975.– № XVI (3–4), juil–dec.– P. 415.

[28] The Times.– 1907, 5 nov.

[29] *Kuttner T.* Russian jadidism and the islamic world. Ismail Bey Gasprinski in Cairo, 1908// Cahiers du Monde russe et sovietique.– 1975.– № XVI (3–4), juil–dec.– P. 415.

[30] *Kuttner T.* Russian jadidism and the islamic world. Ismail Bey Gasprinski in Cairo, 1908// Cahiers du Monde russe et sovietique.– 1975.– № XVI (3–4), juil–dec.– P. 415.

[31] Sayyid Mohammed Taoufik al-Bakri// Revue du Monde musulman.– 1908.– Vol. IV .– P. 276 – 283.

[32] *Kuttner T.* Russian jadidism and the islamic world. Ismail Bey Gasprinski in Cairo, 1908// Cahiers du Monde russe et sovietique.– 1975.– № XVI (3–4), juil–dec.– P. 416.

[33] *Landau J.* Parliaments and perties in Egipt.– New York; Praeger, 1954.– P. 141.

[34] *Antonius G.* The Arab awakening.– Philadelphia; Lippincott, 1939.– P. 433.

[35] *Landau J.* Parliaments and parties in Egipt.– New York; Praeger, 1954.– P. 87, 90.

[36] *Kuttner T.* Russian jadidism and the islamic world. Ismail Bey Gasprinski in Cairo, 1908// Cahiers du Monde russe et sovietique.– 1975.– № XVI (3–4), juil–dec.– P. 416.

[37] *Landau J.* Parliaments and parties in Egipt.– New York: Praeger, 1954.– P. 169.

[38] *Hartmann M.* Der Islam. Mitteilung des Seminars fьr Orientalische Sprachen.– 1908.– XII.– P. 36.

[39] *Kuttner T.* Russian jadidism and the islamic world. Ismail Bey Gasprinski in Cairo, 1908// Cahiers du Monde russe et sovietique.– 1975.– № XVI (3–4), juil–dec.– P. 416.

[40] Письмо И.Гаспринского А.Топчибашеву (11 апреля 1908 г.). Подг. к публ. Г. Замалдынова// Гасырлар авазы – Эхо веков.– 1999.– № 1 – 2.– С. 206.

[41] Politique musulmane. Lettre a un Conseiller d'Йtat// Revue du Monde musulman.– 1910.– № 9.– P. 154.

[42] *Гаспринский И.* По поводу обще-мусульманского конгресса (письмо в редакцию) Каир. 21 октября 1907 г.)// Россия. – 1907, 7 (20) ноября.

[43] Казань. Злоба дня мусульманской жизни// Русь. – 1908, 17 февраля.

[44] Казань, 16.II. Местная мусульманская пресса// Русское слово. – 1908, 7 февраля.

[45] Казань, 16// Русь. – 1907, 17 декабря.

[46] *Hamet I.* Le Congrиs musulman universel// Revue du Monde musulman.– 1908.– Vol. IV.– P. 105; Al-Bakri S.M.T. Йgipte – Congrиs musulman universel// Revue du Monde musulman.– 1908.– Vol. IV.– P. 136.

[47] *Kuttner T.* Russian jadidism and the islamic world. Ismail Bey Gasprinski in Cairo, 1908// Cahiers du Monde russe et sovietique.– 1975.– № XVI (3–4), juil–dec.– P. 415.

[48] *Шахтахтинский М.* Обще-мусульманский конгресс// Россия. – 1907, 15 (28) октября.

[49] Державний архів Російської Федерації. – Ф. ДП-00. – Оп. 1908. – Спр. 289. – Арк.7.

[50] Російський державний історичний архів. – Ф. 821. – Оп. 8. – Спр. 1194. – Арк. 31 (зв.).

[51] Письмо И.Гаспринского А.Топчибашеву (11 апреля 1908 г.)/ Подг. к публ. Замалдынова Г.// Гасырлар авазы – Эхо веков.– 1999.– № 1 – 2.– С. 206.

[52] *Ганкевич В.Ю.* "В ім'я гуманітарного завдання" Ісмаїл Гаспринський в Каїрі// Вісник Національної Академії Наук України. – 1995. – № 5 – 6. – С. 42.

№ 1

Лист до редакції газ. "Терджиман" про зібрання, яке планувалося скликати у Каїрі для обговорення питання про скликання Всесвітнього мусульманського Конгресу

02 листопада 1907 р.

У четвер, 24 числа священого [місяця] Рамазан, увечері, в салоні [готелю] "Континенталь", відбудеться велике зібрання, яке скликається нашим редактором [газети "Терджиман"] Ісмаїлом беєм [Гаспринським]. Розіслано близько 300 запрошень й у цьому зібранні прийме участь генералітет, адміністрація, відомі європейці, редактори й інші визначні представники міста [Каїр]. Підготовка до цього дня йде успішно. Преса дуже схвалює нашого редактора.

Після знайомства тих, що зібралися, із станом мусульман Росії та роз'яснення користі загальної безкоштовної освіти мусульман, наш редактор Ісмаїл бей буде говорити про необхідність заснування Всесвітньої національної Ради мусульман. Потім будуть обговорюватися дії, які мають призвести до цієї мети.

Місцевий

(Переклад з кримськотатарської мови)
Газ. "Терджиман", 1907, № 70.

№ 2

Лист І.Гаспринського до редакції газ. "Россия" із повідомленням про нараду у Каїрі та пропозицію щодо скликання Всесвітнього мусульманського Конгресу

07 листопада 1907 р.

Восточная и европейская печать обсуждает сейчас на все лады идею мусульманского конгресса, выраженную мною два месяца назад в одном из номеров издаваемой мною газеты "Переводчик". Чтобы различные кривотолки и неверное освещение, возможные в иностранной печати, не проникли в печать русскую, прошу вас г[осподин] Редактор дать место в уважаемом вашем издании нижеследующему сообщению.

Одинаково во всех частях света мусульманские народы отличаются от других своей отсталостью, инертностью и слишком слабой восприимчивостью к общечеловеческой культуре, хотя история свидетельствует, что мусульмане в своем прошлом внесли кое-что в эту культуру. Есть что-то такое, что сковало умы и сердца мусульман и привело их в состояние умственно-нравственного оцепенения, в котором они находятся уже много веков. Ни форма правления, ни пример рядом живущих народов, ни климат, ни географическое положение не могут вывести, пробудить их из этого состояния оцепенения.

Очевидно, что корень зла не вне, а внутри самих мусульман. Позвольте мне пока не говорить о сущности этого зла, о характере этой чудовищной болезни, ибо я желаю – а для блага миллионов, в сущности неповинных и добрых людей это необходимо, – высказаться не единолично, а консилиумом лучших умов современного Востока, при желательном соучастии почтенных ориенталистов. В этих видах я предложил высказать мысль о созыве, напр[имер], в Каире, как центральном пункте мусульманского Конгресса для обсуждения и авторитетного указания болячек жизни и мысли современного ислама. Двумя основными условиями для предполагаемого Конгресса поставлены мной: полная гласность и полнейшее устранение всего, что могло бы отдаленно намекать на политику. Если Конгресс состоится, он должен преследовать исключительно нравственно-культурную задачу. Конгресс, во внимание участвующим, назван мусульманским; по задаче своей он должен быть, и, надеюсь, будет общекультурным.

В видах разъяснения и популяризации идеи этого Конгресса в Каире, перед избранным собранием местной ученой корпорации, представителей знати и печати как туземной, так и европейской, я устроил чтение. Обо всем, что тут происходило, читатель узнает из отчета, печатаемого на многих языках и из отзывов европейской печати.

Настоящим письмом я хочу лишь обратить внимание русского общества на основную идею Конгресса и предупредить поспешные заключения до более подробного ознакомления с сутью предмета. Для меня слишком дороги верный взгляд и сочувствие русского просвещенного общества, на содействие которого я возлагаю много надежд во имя гуманитарной задачи, которая мною выставлена.

Добавлю тут, что идея мусульманского культурного Конгресса принята египетскими мусульманами весьма горячо и тотчас после лекции образовался “подготовительный комитет” из 28 лиц для разработки программы и вопросов, сопряженных с созывом Конгресса. Тут существует опасение, что е[го] в[еличество] турецкий султан, Калиф мусульман, если не явно, то из под руки, будет против Конгресса. Лично я этого не думаю; султан Абдул Гамид настолько опытный и тонкий дипломат, что не пожелает мешать доброму и назревшему делу.

Спешу поделиться с вами весьма приятным, но не ожидавшимся заключением моего чтения в зале Grand Continental Hotel в Каире. Как

только я закончил мое чтение, из среды публики поднялся почтенный египетский ученый и один из образованнейших по-европейски туземцев, бывший представителем смешанного суда Лятиф паша и произнес на арабском языке прочувствованную речь. Вот вкратце суть этой речи: "из интересного сообщения Исмаил-бея Гаспринского о мусульманах России, мы с радостью узнали, что мусульмане севера вступили на путь прогресса и что русское правительство и русский народ смотрят на них, как на элемент не чуждый и не чужой. Предлагаю от имени настоящего собрания и от имени вообще египетских мусульман выразить сердечную благодарность правительству России за правомерной отношение к нашим единоверцам и самые сердечные благожелания русскому народу за его братское, мирное сожительство с ними".

Предложение почтенного паши было принято собранием единодушными, продолжительными рукоплесканиями.

Речь Лятиф паши напечатана во всех арабских газетах и производит на публику большое впечатление. Как всюду заграницей, так и тут в Египте о России понятия самые смутные и чаще всего ошибочные.

Газ. "Россия", 1907, № 600.

№ 3

Лист до редакції газ. "Терджиман" про зібрання, яке відбулося у Каїрі, де обговорювалося питання щодо скликання Всесвітнього мусульманського Конгресу

13 листопада 1907 р.

Увечері 25 [числа] священого [місяця] Рамазан у салоні готелю "Континенталь", найулюбленішому місці мешканців Каїру, з великим успіхом відбулося зібрання, яке було скликане нашим редактором Ісмаїл беєм Гаспринським. За звичаями [жителів] Каїру ці тижні можуть бути названі тижнями Ісмаїл бея; усі арабські та іноземні газети тільки й говорять про цей день. Сьогодні, коли я пишу цього листа, я маю перед собою десятки різних газет; кожна з яких описує вчорашнє зібрання та виголошені там промови й обговорює майбутнє скликання всесвітнього мусульманського з'їзду. Всі визнають, що ця людина задумала величезну справу й заклала фундамент для спорудження грандіозної будівлі.

Після молитви "Таровіха" о 21 годині у зазначений готель зібралися вчені, визначні представники міста, редактори, літератори – мусульманські й іноземні, всього у кількості 500 осіб слухачів. Ще багато з них, за браком місць, знаходилися на вулиці. На початку, 22-ї години, Ісмаїл бей піднявся на кафедру. Присутні зустріли його тривалою овацією й висловили Ісмаїл бею побажання успіху.

Відомий вчений та видавець популярної газети "Аль Муеяд" Шейх-Алі Юсуф ефенді відкрив зібрання й у барвистій формі коротко виклав біографію Ісмаїл бея, представив останнього зібранню, познайомив зібрання із всією минулою діяльністю Ісмаїл бея з реформ мови, оновлення школи, літератури тощо, вказав на ті труднощі, які йому доводилося долати, й на успіхи, які ним досягнуті на цій ниві. Зібрання висловило своє співчуття Ісмаїл бею овацією. Особливо сильно й голосно воно аплодувало, коли Шейх-Алі Юсуф ефенді сказав про дружину Ісмаїл бея Зегру ханум, яка розділяла з чоловіком його перші труди.

Після виступу Шейх-Алі Юсуф ефенді виступив наш редактор й почав свою промову тюркською мовою. Перша частина виступу торкалася сучасного стану мусульман Росії та їх ідеологічного руху. Друга частина – присвячувалася необхідності обов'язкової безоплатної загальної початкової освіти та дій, які б сприяли її здійсненню. – У третій частині промови Ісмаїл бей вказав на необхідність скликання для пробудження мусульман Всесвітнього Мусульманського Конгресу. Переклад промови читався арабською тому, що вона виголошувалася тюркською мовою. Зібрання відчувало таку повагу до Гаспринського, що воно близько 20 раз аплодувало йому після його виступу.

Представники великих європейських та каїрських газет занотовували все, що бачили й чули у свої блокноти й жваво вели бесіду між собою.

Я не бачу необхідності переповідати зміст виголошених промов тому, що вони з'являться на шпальтах "Терджиману" й будуть видані тюркською, арабською, перською, французькою та російською мовами. Поспішаю звернути вашу увагу тільки на два пункти у промові, що стосуються стану мусульман у Росії.

Коли Ісмаїл бей змальовував просвіту мусульман, [він] згадав про невтомну працю в цьому напрямку Хаджи Нігматіллу із Сибіру, Хаджи Ахмеда з Казані, Абдул-Гані Магфурова з Оренбургу й запропонував зібранню просити Аллаха про воздаяння душам покійних – стіни залу здригнулися від голосів, які були звернені до Аллаха. Після цього, Ісмаїл бей згадав про благочинну діяльність Хаджи Зайнал-Абідін Тагієва та його роль у просвіті мусульман й проголосив здравицю – зал наповнився висловами: "хай живе, хай живе". Коли, о 23.30, Ісмаїл бей закінчив свою промову, піднявся його високоповажність Лятиф паша й сказав чудову промову, чим і закінчилося зібрання.

Надаю поки що цитати з його виступу, бо повний переклад його буде [надрукований] пізніше.

"У промові Ісмаїл бея, стосовно стану мусульман у Росії, ми бачили два важливих положення: перше – російські мусульмани йдуть шляхом прогресу, друге – російський уряд справедливо й російський народ людяно ставляться до мусульман. Тому від імені усіх мусульман Каїру висловлюю щиру подяку Ісмаїл бею, російському уряду й особливо російському народу". Ця промова генерала була зустрінута овацією

зібрання. Розмови про це зібрання продовжувалися й після у кав'ярнях та навколо готелю серед окремих гуртків.

Що стосується Конгресу, то для підготовчих робіт з цього питання [була] обрана виконавча комісія, що складається із вчених та інших поважних представників [мусульманської громади].

Гаряче сказані слова Ісмаїл бея: "ніхто не завадить створенню зібрання, як такого, що не має ніякого відношення до політики й такого, що відкриває шляхи до підняття культурного рівня". Бог дасть, [ці слова] повністю справдяться.

На цьому зібранні були присутніми учні-мусульмани із Росії, які тут навчаються та прочанин Урманчеєв – мулла із Тамбовської губернії. Всім їм були видані прохідні квитки й усі вони від щирого серця подякували нашому редакторові.

(Переклад з кримськотатарської мови)
Газ. "Терджиман", 1907, № 73.

№ 4

Із доповіді співробітника дипломатичної агенції Росії у Каїрі у департамент духовних справ іноземних сповідань МВС про виступ І.Гаспринського у "Grand Continental Hotel"

27 листопада 1907 р.

Появившиеся минувшею весною в издающейся в Крыму газете "Терджиман" статьи о желательности международного съезда мусульман в Каире для всестороннего обсуждения вопроса о причинах всеобщего культурного застоя в мусульманском мире проникли в египетскую печать и нашли самый сочувственный отголосок в здешних мусульманских кругах.

Прибывший две недели тому назад в Каир редактор-издатель газеты "Терджиман" Измаил бей Гаспринский встретил весьма радушный прием в здешнем мусульманском обществе. На устроенном редакцией арабской газеты "Эль-Мейяд" собрании он прочел лекцию в присутствии около 500 выдающихся мусульманских ученых, публицистов, шейхов, пашей и проч. Развивая высказанную им ранее в своей газете мысль, он весьма красноречиво обрисовал замечаемые повсюду среди мусульман апатию и упадок умственный, нравственный и экономический. Для выяснения причин подобного явления и для определения средств, могущих содействовать культурному и экономическому возрождению мусульманского мира и восприятию им плодов европейской цивилизации, он предлагает собрать представителей мусульманской культуры на конгресс в Каир или же где либо в ином месте, чтобы устранить возможные препятствия к осуществлению своего предложения, он всячески избегает затронуть вопрос религии и энергично настаивает на отсутствии всякого политического характера проектируемого

конгресса, который, будучи посвящен исключительно разрешению вышеозначенной задачи, должен будет устранить из своей программы все вопросы политики, дабы избегнуть обвинения в преследовании политической цели.

Его речь многократно прерывалась бурными аплодисментами и тот час же по ее окончании, был составлен организационный комитет для приведения в исполнение сделанного им предложения. По словам Измаила бея, осуществление его мысли встретит массу технических затруднений и конгресс мог бы собраться не ранее как через один или два года. Составление программы и выбор представителей потребуют от организаторов величайшую осторожность и осмотрительность, чтобы не извратить основные задачи конгресса и тем не компрометировать его результатов. Во всяком случае, едва ли возможно признать искренними утверждения Измаила бея об отсутствии политического значения международного мусульманского съезда. Если таковому действительно суждено осуществиться, то развитие общего культурного единения мусульманского мира, при существующей уже религиозной связи не может, мне кажется, не содействовать упрочению и распространению среди мусульман стремления также и к политическому их объединению.

В заключении считаю долгом донести Вашему превосходительству, что лекция Измаила бея вызвала среди присутствующих самую дружественную манифестацию по адресу России. Выслушав описание им благожелательного и беспристрастного отношения наших законов, нашего правительства и русского общества к проживающим в России мусульманам, председатель местного суда Латиф паша Селим, присутствовавший на лекции, просил Исмаила бея, при восторженных рукоплесканиях собрания, передать Императорскому правительству и русскому народу от имени египетских мусульман их признательность за столь гуманное отношение к их единоверцам.

Всеводский

РДІА. – Ф.821. – Оп.8. – Спр.1194. – Арк. 31-31(зв).

№ 5

Статут (інструкція) розпорядчої комісії Всемусульманського Конгресу

*17 зільхіджи 1325 г.**

Первая глава

1. Для устройства всемусульманского конгресса учреждена в Египте, в Каире распорядительная (основная) комиссия, имена членов коей приведены в конце Устава; эта комиссия имеет одного председателя, двух товарищей его, секретаря и кассира.

2. Распорядительная комиссия может приглашать в нее из живущих в Египте людей, считаемых ею полезными, которые, вступив в нее, будут считаться основными членами.

3. Если откроется место председателя, товарища председателя, секретаря или кассира, то распорядительная комиссия на первом же заседании закрытой баллотировкой и большинством голосов должна выбрать одного из членов на свободное место.

4. Решения распорядительной комиссии действительны, несмотря на число присутствовавших на заседании ея членов, с тем, однако условием, чтобы пригласительные на заседание повестки были разосланы членам согласно порядку, указанному в шестом параграфе. Для действительности решений достаточно большинство голосов.

5. Заседания распорядительной комиссии происходят в первый вторник каждого арабского месяца. Кроме сего, председатель имеет право собирать комиссию и более одного [раза] в месяц, пригласив на них членов в количестве не менее трех.

6. Повестки о приглашении на заседания распорядительной комиссии рассылаются председателем. В повестке обозначаются: заглавия дел, подлежащих рассмотрению заседания, месяц, число, время дня и место заседания; повестки рассылаются членам минимум за три дня до открытия заседания.

7. Каждый член вносит в кассу комиссии ежемесячно не меньше пол египетской лиры (около пяти руб.).

8. Составленная из ежемесячных членских взносов сумма будет расходоваться на устройство конгресса, на переписку с его членами и на другие подобные предметы.

9. Распорядительная комиссия ответственна за расходы, делаемые ею на переписку, на печатание и распространение постановлений и распоряжений и проч.

10. Распорядительная комиссия, назначив время открытия конгресса, образует отделение для приготовления бюджета. Если понадобятся лишние расходы, то они будут распределены бюджетным отделением между членами и разложены на них. Бюджетное отделение будет составлено из пяти членов распорядительной комиссии, и один из них закрытой баллотировкой и большинством голосов будет выбран в кассиры.

11. Постановления бюджетного отделения входят в силу со дня одобрения и принятия их распорядительной комиссией.

12. Назначение писаря, переводчика и других служащих и составление постановлений и правил для внутреннего распорядка относятся к числу обязанностей распорядительной комиссии.

13. По окончании Конгресса будут рассмотрены дела комиссии по управлению и хозяйству.

На последнем заседании Конгресса распорядительная комиссия решит, как поступить с оставшимися деньгами, книгами, листками и другим имуществом.

Вторая глава

Цель Конгресса

14. Цель Конгресса – определение причин отсталости мусульман с общей точки зрения и тех дурных понятий, которые вошли в религию ислама, устранение их и отыскание и приготовление наиболее целесообразных средств для прогресса мусульман.

15. Всякое мнение, касающееся религии и предложенное Конгрессу, должно быть основано на Коране, или на жизни и деятельности Пророка, или же на единогласных заключениях и выводах известных мусульманских ученых и толкователей учения ислама, – иначе оно не приемлемо.

16. Возбраняется обсуждать на Конгрессе какие бы то ни было вопросы политического характера.

Третья глава

Члены Конгресса

17. В члены Конгресса принимается всякий интеллигентный и мыслящий (развитой) мусульманин.

18. Лица, желающие вступить в члены Конгресса, должны подать об этом письменные заявления председателю распорядительной комиссии, которая в течении 15-ти дней [дает] свое заключение по этим заявлениям.

19. Вступающий в члены Конгресса должен внести сто "грошей" (около 10 руб.) вступной платы.

20. Заявления о желании вступить в члены принимаются от живущих в Египте до 15-ти дней, от прочих до двух месяцев, остающихся до открытия Конгресса.

21. Члены распорядительной комиссии, равно лица, рекомендуемые в его почетные председатели и члены Конгресса, считаются членами Конгресса.

22. Каждый член, принимая участие в прениях и суждениях Конгресса, имеет право выражать свое мнение и подавать голос "за" или "против" данного вопроса. Сюда не относятся вопросы, касающиеся управления и хозяйства, которые подлежат исключительно рассмотрению распорядительной комиссии.

Четвертая глава

Открытие Конгресса

23. Распорядительная комиссия объявит о времени и месте собрания Конгресса минимум за шесть месяцев до открытия Конгресса.

24. Официальными языками на Конгрессе будут: арабский, тюркский (турецко-татарский), персидский и "ордуйский" (надо полагать индейский) [урду ?].

25. На три месяца раньше открытия Конгресса будет составлено научное отделение, на которое будет возложено рассмотрение произведений и статей, присылаемых для чтения на Конгрессе [, из коих оно выберет более достойные для доклада и чтения на Конгрессе и для на]печатания после Конгресса.

26. По усмотрению распорядительной комиссии, Конгресс может быть разделен на отдельные части, каждой из коих может быть поручено рассмотрение особого специального вопроса.

27. Распорядительная комиссия за два месяца до съезда Конгресса назначит продолжительность времени заседаний, часы занятий и разработает подробный устав для собраний.

28. В день закрытия конгресса все члены его, устроив общее заседание, будут обсуждать вопрос об устройстве второго Конгресса.

Распорядительная комиссия Всемусульманского Конгресса на общем собрании во вторник 17-го зильхиджи 1325 г., 21 января 1908 г.[#], утвердила и постановила разослать настоящий Устав.

Подписи: бывший шейх мечети "Эль-Азхар" Селим-эль-Башари, Нигиб-эль-ашраф, Мухаммед-Товфик-эль-Бакри, Гусеин-Васиф-паша, издатель газеты "Эль-Муайяд" Али Юсиф, Гасан-Рефги-паша, Муса-Ганиб-паша, Ибрагим-эль-Хульбави-бек, адвокат Омар-Лютфи-бек, адвокат Шейх Мухаммед-Хуснейн, Юсуф-Сиддиг-бек, Рафиг-эль Азм-бек, Хаги-эль-Ази-бек, Гасан-Бакри бек, Ахмед-хафиз, издатель газеты "Эль-Менбер" Эвез-эфенди, Мухаммед-Ахмед, Ашшариф-бек.

2, 3 і 4 глави опубліковані у кн.: Национальные движения в период первой революции в России. (Сборник документов из архива бывшего департамента полиции). Подг. к печати И.Д. Кузнецов. – Чебоксары: Чувашское госиздательство, 1935. – С. 243 – 244.

Повністю публікується вперше.

ЦАРФ. – Ф. ДП-00. – Оп. 1908. – Спр. 289. – Арк.3-4 (зв.).

№ 6

Із "Запрошення на Всемусульманський Конгрес" *

магарран 1326 р.[**]

За последнее время некоторые передовые мусульмане, видя как их единоверцы по образованию и просвещению далеко отстали от других культурных народов, проявляют большое стремление определить

[#] Дата затвердження та прийняття комісією. Відповідає 25 січня 1908 року.

[*] "Запрошення на Всемусульманський Конгрес" було написано арабською, турецькою та перською мовами. Місцем його упорядкування є Єгипет.

[**] Час відповідає лютому 1908 року.

причины этого печального явления и отыскать те недостатки и дурные ошибочные понятия, которые, будучи введены в религию ислама, препятствуют мусульманам следовать за цивилизованными народами, сопутствовать и помогать им на пути знания и прогресса.

К сожалению, замечается, что в многих местах большинство мусульман, оказывая противодействие стремлениям своих упомянутых выше лучших людей, отворачиваются от них, не желая искать средств против означенных выше общих недугов.

Причиной этому, надо полагать, служит то обстоятельство, что споры, выдвинутые отдельными лицами, и их доводы не достигают тугого слуха сотен миллионов разноплеменных и разноязычных мусульман, и голоса подобных лиц заглушаются шумом волн того великого океана, который представляет собой мусульманский мир. Поэтому никакие предложения не производят должного действия в сердцах мусульман, вследствие чего они, не будучи в состоянии лечить свои общественные и религиозные недуги не могут сравняться и соперничать с теми народами, которые постоянно заняты очищением себя от таких убийственных пороков, каковы леность, беспечность, невежество и т.п.

В виду этого, один из доблестных мусульман Крыма Исмаил Гаспринский предлагает устроить Всемусульманский Конгресс, назначив местом его первого открытия Египет. Целью устройства подобного Конгресса служит то, чтобы со всех концов мусульманского мира в качестве членов собрались туда мыслящие люди, которые сообща определили // бы те болезни, коими страдают разные мусульманские народы, и, по взаимному обмену мыслей, указали бы, какими лекарствами было бы целесообразно лечить эти болезни. Быть может, таким путем мусульмане поймут причины своего упадка и отсталости, откроют глаза и найдут средства для своего счастья и прогресса.

Многие египетские мусульмане, с болью в сердце сознающие, что их соотечественники страдают теми же общими недугами, приняв это предложение названного Исмаил-бека, учредили рапорядительную (основную) комиссию, выбрав бывшего шейха при мечети Эль-Азхар шейха Селим-эль-Башари ея председателем. На эту комиссию возложено, по всестороннем обсуждении предложения Исмаил-бека, стараться привести его в исполнение. Комиссия выражает надежду, что ея старания найдут полное одобрение и поддержку у лиц, любящих человечество и сочувствующих делу просвещения и культуры. Она разработала и напечатала Устав (правила, инструкцию), в котором изложены порядки учреждения Конгресса, принятия в него членов и проч., и который вместе с этим объявлением будет разослан во все мусульманские газеты и всем интеллигентным мусульманам, имена которых известны ей, или будут сообщены ей откуда бы то ни было.

Объявив, таким образом, о приглашении на Конгресс, распорядительная комиссия отложит назначение времени открытия

Конгресса до тех пор, пока, по ея приблизительному расчету, объявления о приглашении не будут в достаточной степени распространены по всем странам и получены всеми желающими участвовать в Конгрессе или помогать ему и его членам для оказания услуги человечеству и в исполнение правила – "Помогай доброму делу".

Когда количество заявлений о желании ученых и интеллигентных лиц принять участие в прениях и суждениях достигнет достаточной степени, тогда, в силу 24-го параграфа разработанного Устава о времени открытия Конгресса за шесть месяцев до съезда членов будет разослано объявление во все части мусульманского мира.

Поэтому чтобы иметь возможность открыть Конгресс до 1326-го года, все, кто получит это приглашение, должны возможно скоро прислать заявления о желании участвовать в Конгрессе желала бы устроить Конгресс до наступления месяцев, в которые // паломники ездят на богомолье в Мекку и Медину (ноябрь и декабрь 1908 года).

Бог да вознаградит успехами и достижением благих результатов.

Документ вперше опубліковано у кн.: Национальные движения в период первой революции в России. (Сборник документов из архива бывшего департамента полиции)/ Подг. к печати И.Д. Кузнецов. – Чебоксары: Чувашское госиздательство, 1935. – С. 241 – 243.

ДАРФ. – Ф. ДП-00. – Оп. 1908. – Спр. 289. – Арк. 2-2 (зв.)-5.

№ 7

З рапорта начальника Тифліського губернського жандармського управління директору департаменту поліції про "Запрошення на всемусульманський конгрес" та "Статут розпорядчої комісії Всемусульманського Конгресу"

05 червня 1908 р.
Таємно

Имею честь представить Вашему Превосходительству, в переводе на русский язык "Приглашение на Всемусульманский Конгресс" и "Устав распорядительной комиссии Всемусульманского Конгресса", добытое агентурным путем.

Полковник *Еремин*

ДАРФ. – Ф. ДП-00. – Оп. 1908. – Спр. 289. – Арк.1.

№ 8

З відношення товариша міністра внутрішніх справ до міністра іноземних справ Росії про відправку "Запрошення на Всемусульманський Конгрес" та "Статуту розпорядчої комісії Всемусульманського Конгресу"

19 червня 1908 г.
Таємно

Имею честь препроводить при сем Вашему превосходительству для сведения, копии (в переводе на русский язык) полученных в департаменте полиции "Приглашения на Всемусульманский Конгресс" и "Устава распорядительной комиссии Всемусульманского Конгресса".

За министра внутренних дел,

Товарищ министра, сенатор

ЦАРФ. – Ф. ДП-00. – Оп. 1908. – Спр. 289. – Арк. 7.

№ 9

З рапорта начальника Тифліського губернського жандармського управління директору департаменту поліції за особливим відділом про аполітичність запланованого до відкриття у Єгипті Всесвітнього мусульманського Конгресу

01 серпня 1908 г.
Таємно

Имею честь донести, что в виду того, что предстоящий Всемусульманский Конгресс никаких политических целей не преследует (§ 16 Устава распорядительной комиссии), что деятельность "распорядительной комиссии", главным образом сосредоточена за границей, а именно в Египте, что в пределах Кавказа никаких проявлений таковой не наблюдается, в приобретении секретной агентуры надобности не встречалось и ея не имеется, а потому других сведений, кроме представленных 5 минувшего июня за № 1041, в моем распоряжении нет.

Полковник *Еремин*

ЦАРФ. – Ф. ДП-00. – Оп. 1908. – Спр. 289. – Арк. 11.

№ 10

З доповідної записки Севастопольського охоронного відділення у департамент поліції за особливим відділом з біографічною інформацією про Ісмаїла Гаспринського

21 серпня 1908 р.
Таємно

Основываясь на предписании Д[епартамента] П[олиции] от 19 минувшего июля за № 135641 имею честь доложить, что в Крыму в Бахчисарае, имея значительную недвижимую собственность, проживает, занимающий видное место среди мусульман Крыма Исмаил Гаспринский; происходит из потомственных дворян; от роду ему 57 лет; образование получил из Московской военной гимназии, откуда вышел из 5-го класса; вдов; имеет две дочери – одна замужем и три сына, из коих один студент казанского Университета, – два других малолетние.

По своим политическим убеждениям Гаспринский разделяет программу партии Союза 17 Октября; политическая деятельность его в 1905 и 1906 г.г. ни в чем особенно резко не проявилась. В Бахчисарае Гаспринским издается и редактируется русско-татарская газета "Терджиман". – Два экземпляра означенной газеты №№ 35 и 38 от 16 и 27 мая с[его] г[ода] при сем представляю.

Полковник (подпись)

ЦАРФ, ф. ДП-00, оп. 1908, спр. 289, арк. 12.

№ 11

З короткої довідки полковника Єрьоміна віце-директору департаменту поліції про книгу "Заклик ісламу"

16 березня 1910 р.

В 1907 году в Тегеране вышло в свет сочинение: "Воззвание ислама", основная мысль которого та, что культ отечества составляет существенную часть веры, но, так как многие миллионы мусульман не имеют своего отечества, то естественно они должны стремиться к // слиянию с другими мусульманами, у которых есть отечество (Персия, Турция).

Устав "Всемирного мусульманского Конгресса", предположенного к открытию в Каире и Константинополе преследует ту же мысль.

ЦАРФ. – Ф. ДП-ОО. – Оп. 1910. – Спр. 74 (1). – Арк. 38 (зв.)-39.

І.М. ПРЕЛОВСЬКА *(Київ)*

ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ АНАЛІЗ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ МАТЕРІАЛІВ СВЯТО-МИХАЙЛІВСЬКОГО ЗОЛОТОВЕРХОГО МОНАСТИРЯ ЗА 1919 РІК

(на матеріалах ф. № 4215 ЦДАВО України м. Київ та ф. № Р-1 ДАМК)

Історія Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря починається з 11 липня 1108 р. згадкою в літописі про закладення князем Святополком-Михаїлом поруч з Дмитровським монастирем і церквою св. Петра кам'яного храму в ім'я св. Архістратига Михаїла. Ця церква була на той час єдиною в Києві, яка мала золоту баню і через це одержала назву "Золотоверхої"[1]. Спочатку Златоверхо-Михайлівська соборна церква була дерев'яна і невелика за розмірами. В 1093 р. на київський князівський престол зійшов Святополк II Ізяславич, в святому хрещенні Михаїл, який до того князював в Турові. Саме він замість старої дерев'яної церкви збудував кам'яну, прикрасив її мармуром, мозаїкою і дорогоцінними іконами. Після смерті Князя Святополка 16 квітня 1114 р. його поховали в новозбудованому храмі[2].

Протягом століть весь комплекс забудов на території Михайлівського монастиря розширювався. Значних змін він зазнав протягом XVII-XVIII ст., коли завдяки допомозі українських можновладців з'явилася можливість поліпшити стан дещо занепалих монастирських споруд і храмів. Неабияке значення мали і жертви на церкву українських гетьманів в різні часи: Богдан Хмельницький своїм коштом відновив позолоту на центральній бані храму, у 1718 р., гетьман Скоропадський влаштував у головній церкві новий іконостас, Іван Мазепа офірував для мощей св. Варвари срібні раку та панікадило. Військовий суддя Михаїл Вуяхевич,

відомий пізніше як печерський архімандрит Мелетій (1665-1671), добудував до старої архангельської церкви невеликий пристрій спеціально для мощей св. Варвари.

За імператора Петра І невисокі стіни цієї будівлі було добудовано так, щоб вони зрівнялись із стінами головного храму. У 1713 р. за ігумена монастиря Іоанікія Сенютовича було споруджено кам'яну церкву в ім'я Іоанна Богослова, а у 1716 р. інший ігумен Варлаам (Ленецький) розпочав будівництво кам'яної дзвіниці (закінчено у 1719 р.). Останнім надбанням у справі відбудови великих монастирських споруд було спорудження кам'яної огорожі навколо монастиря та побудова корпусу для братських келій (т. зв. Варваринський корпус) за часів архімандрита Модеста. Деякі новації відбулись у 1782-1783 рр., коли архімандрит Тарасій відновив позолоту на церкві св. Архістратига Михаїла, а також придбав для дзвіниці два великих дзвони (кожний по 525 пудів).

Після скасування монастирських володінь наказом імператриці Катерини ІІ у 1786 р. монастир було зараховано першим класом і затверджено штат у 33 насельники. Монастир замість прибутку від колишніх володінь почав отримувати з казни щорічно суму на утримання монастиря у розмірі 2 300 крб. З 1880 р. Михайлівський монастир – осередок місцеперебування Київських вікаріїв.

Збереглись відомості про те, яку площу займав монастир на початку XIX століття: "По вымеру монастиря на все 4 стороны, явилось: от большой церкви на летний восток 40 1/2 сажен, на север – 35 сажен с аршином, на юг – 78 сажен 1/2 аршина, на запад – 20 сажен 2 аршина"[3]. Але, як зауважує вищезгаданий історичний нарис, станом на 1800 рік майже всі монастирські будівлі були в цілковитому занепаді – іконостас вимагав ремонту, позолоту з бань майже позмивало дощами, келії братчиків почали розвалюватись.

У справі відновлення монастиря протягом всього XIX століття існувало 2 напрямки роботи: 1) поліпшення стану усіх монастирських будівель; 2) приведення соборного храму "в благолепный вид". З цією метою у 1835 р. настоятель монастиря преосвященний Володимир побудував навколо монастиря кам'яну огорожу. У 1852 р. було розпочато побудову кам'яних келій для братчиків, а у 1854 р. на місці старого дерев'яного настоятелевого будинку з маленькою церковкою при ньому було розпочато будівництво нового. Надзвичайну активність у справі відновлення монастирських споруд проявив настоятель монастиря преосвященний Аполінарій, вікарій Київської єпархії, єпископ Чигиринський, кавалер ордену св. Анни І ст. Новий будинок разом з церквою було закінчено 7 жовтня 1856 р. і освячено тодішнім митрополитом Київським і Галицьким Філаретом (Амфітеатровим).

Велику зацікавленість викликає історія побудови готельних корпусів Михайлівського Золотоверхого монастиря. При кожному великому монастирі були спеціальні приміщення для прочан ("странноприимный дом"). До 1847 р. при монастирі було декілька похилих будиночків, які

знаходились поблизу монастиря за дерев'яним парканом. Преосвященний Аполінарій встиг побудувати двоповерховий дерев'яний будинок для проживання прочан і почав збирати кошти для кам'яного будинку[4]. Аполінарій встиг побудувати один двоповерховий готельний корпус з великим підвалом, а при ньому влаштувати двохярусну церкву в ім'я Смоленської Божої Матері-Одигітрії. Було придбано великий дзвін у 500 пудів, а також відновлено позолоту на банях центрального храму св. Архістратига Михаїла і вперше було позолочено бані на монастирській дзвіниці та на трапезній церкві.

Але центральний храм в ім'я св. Архістратіга Михаїла не зазнав значних змін. Єдиним надбанням його за цей час стали срібні царські двері, а також жертвована графінею Ганною Орловою-Чесменською срібна рака для мощей св. Великомучениці Варвари – головної святині монастиря. За єпископа Віталія було розпочато побудову нового двоповерхового готельного будинку, розширено домову архієрейську церкву.

Надзвичайно важливою для дослідження є діяльність настоятеля Михайлівського монастиря преосвященного Ієроніма (Екземплярського), 3-го вікарія Київської єпархії, єпископа Чигиринського. Він закінчив облаштування домової церкви, встановив новий іконостас в соборному монастирському храмі[5]. Ієронім (Екземплярський) розпорядився зняти верхні яруси центрального іконостасу, які закривали стародавні мозаїчні зображення у заалтарній частині (Благовіщення, свв. пророків Мойсея та Самуїла), а також змити на стінах пізніший розпис і відновити старі розписи. Цією роботою керував професор Адріан Прахов. Ремонт центрального храму було завершено 4 грудня 1888 р. освяченням нового іконостасу. Весь кошторис ремонтних робіт становив 30 тисяч карбованців, з яких невелику частину становили монастирські гроші, але основний обсяг було покрито за рахунок пожертв.

Наприкінці XIX ст. Київський Золотоверхий Михайлівський монастир займав площу у 5 десятин і був обнесений кам'яною огорожею. На брамі було зображення небесних сил та св. митрополита Київського Михаїла. А з другого боку існувало зображення 5-го чуда св. Великомучениці Варвари, а також св. Рівноапостольного князя Володимира. Ці зображення вперше згадуються за настоятеля монастиря Іннокентія (Борисова) і були відновлені у 1888 р. за єпископа Ієроніма (Екземплярського). Окремої згадки заслуговують Святі врата, які були зроблені у нижньому ярусі дзвіниці у 1719 р. за ігумена Варлаама Ленецького.

У нижньому ярусі дзвіниці спочатку були влаштовані келії для братчиків, а згодом – іконно-книжкова крамниця, яка збереглась до 1919 р. Зберігся опис церковних споруд, який датований кінцем XIX ст. і, ймовірно, відповідав тому стану речей, який проіснував до 1919 р. У Михайлівському монастирі було тоді 4 церкви:

1. Соборна кам'яна церква в ім'я св. Архангела Михаїла була 7-банною, і мала обміри: 14x25 саженів. Усі бані було вкрито червоним

листовим золотом. На хресті середньої головної бані був золотий двоголовий орел, якого поставив гетьман Богдан Хмельницький у пам'ять "повернення Києва до Росії"[6];

2. Трапезна церква в ім'я Євангеліста Іоанна Богослова, яку було споруджено у 1713 р. згідно монастирського донесення від 1773 р. Це була двоповерхова кам'яна церква, баня якої була залізна і вкрита золотом у 1848 р. Іконостас цієї церкви було споруджено Іоасафом Кроковським за часів, коли він був ігуменом Михайлівського монастиря. До трапезної було добудовано братську їдальню, кухню та хлібну пекарню. Церкву було оновлено і відремонтовано у 1888 р.;

3. Храм при келіях настоятеля в ім'я св. угодника Миколая. Спочатку вона була дерев'яна і існувала при келіях митрополита Самуїла, які було збудовано у 1785 р. Цю церкву було перебудовано преосвященним Кирилом у 1832 р. На її місці преосвященним Аполінарієм було збудовано і висвячено нову кам'яну церкву з тією ж назвою у 1856 р. Згодом церкву було трохи розширено у 1886 р. при преосв. Віталії, а у 1886 р. Ієронім (Екземплярський) перебудував дах;

4. Церква в ім'я образу Смоленської Божої Матері-Одигітрії був збудований при будинку для прочан преосвященним Аполінарієм. Церква була кам'яна двоповерхова. Іконостас до неї було влаштовано у 1832 р.

Інші монастирські споруди. У ризниці Михайлівського Золотоверхого монастиря зберігались численні коштовності, які були подаровані монастиреві у різні часи побожними прочанами, в тому числі імператорами та наближеними до них особами. Зберігся опис цих коштовностей, але ця проблема вимагає окремого великого дослідження, яке б допомогло встановити ким і коли вони всі були вилучені[7]. Бібліотека монастиря налічувала 3 тис. томів, серед яких були богословські книжки, стародруки, богословські та історичні трактати, книжки з мовознавства, старі грамоти, плани, духовні журнали тощо.

Дзвіниця монастиря була збудована у 1719 р. Варлаамом Ленецьким. Вона налічувала 3 яруси (23 саженя) і мала 23 дзвони. Варваринське відділення братських келій знаходилось між дзвіницею та хрестовою церквою. Всі вони були збудовані в різні роки і об'єднані під одним дахом наприкінці ХУІІІ ст. Останню перебудову здійснив єп. Серафім у 1860 р. Корпуси були одноповерхові, 30 сажень завдовжки. На початку ХХ ст. в них розміщувались школа церковних співів, келії братчиків, правління, монастирський архів.

Архієрейський будинок був збудований преосв. Аполінарієм у 1857 р. У будинку було 3 приймальних зали з дорогими меблями. При ньому був також одноповерховий флігель, де розміщувався хор церковних співаків та учнів духовних семінарій. Двоповерховий готельний корпус з великим підвалом було збудовано у 1858 р. Преосв. Віталій розпочав будівництво нового корпусу, який закінчив Ієронім (Екземплярський). Обидва корпуси мали загалом 50 номерів для прочан "за умеренную цену"[8]. Монастирська лікарня була влаштована преосвященним

Порфірієм. Це була одноповерхова дерев'яна забудова довжиною в 15 саженів.

Таким чином опис споруд Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря дає можливість твердити, що практично всі вони збереглись до революційних часів, про що свідчать архівні матеріали, які стосуються 1919 року.

Подіям, які відбулися протягом весни та літа 1919 р. в Києві, присвячено, здається, вже достатню кількість наукових та науково-популярних публікацій, які мали висвітлити події з усіх боків. Але стимулом до нового дослідження історії Михайлівського Золотоверхого монастиря для автора цієї статті стала сучасна відбудова цієї історико-мистецької пам'ятки Української Православної Церкви, а також нововіднайдені архівні матеріали, які, власне, і спонукали до розвідки.

У цій статті далі буде розглянуто комплекс архівних матеріалів, що містять описи монастиря, які збереглися в фондах Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (м. Київ) /далі – ЦДАВО/. Описи монастирського майна та інші документи були складені представниками новоприбулої з Харкова більшовицької влади протягом весни і початку літа 1919 р. з метою націоналізації будівель і майна, а також деякі матеріали з Державного архіву м. Києва (ДАМК), які стосуються подій 1934 р., безпосередньо перед знесенням більшої частини монастирських споруд для побудови Будинку Уряду України.

Віднайдені документальні матеріали після детального ознайомлення можна поділити на декілька груп: 1) власне описи будівель і наявного на час опису майна на території монастиря; 2) графічні матеріали (карти-схеми монастирської садиби); 3) документальні матеріали (акти, розписки, листування між особами та установами, скарги, відношення, доповідні записки тощо).

Більшість документальних архівних матеріалів становлять описи, багато з яких збереглися у декількох екземплярах (від 2-х до 4-х). Задля докладного з'ясування причин неодноразового складання інвентарних описів, а також специфіки їх форми і змісту, авторові цієї статті довелося залучити до розгляду матеріали тогочасної київської преси з приводу подій, пов'язаних з переїздом більшовицького уряду з Харкова до Києва і викликаною цим житлової кризи в місті. В газетах з'явилися накази нової влади, які стосувались націоналізації нерухомого майна.

Після того, як військо і уряд Директорії УНР залишили місто наприкінці січня 1919 р., до Києва в перших числах лютого увійшли війська Червоної Армії. Почали регулярно виходити більшовицькі та лівоесерівські газети. У пресі регулярно вміщували накази і розпорядження нової влади. У даному випадку важливу інформацію щодо розвою реквізицій в Києві містять всі повідомлення, в газетах, які стосуються діяльності житлово-реквізиційного відділу при Виконавчому комітеті Київської Ради робітничих, селянських та Червоноармійських депутатів.

Однією з перших в місті стала регулярно друкуватись газета "Борьба" (орган Київського Міського Комітету Партії Лівих Соціалістів-Революціонерів)*. У середині лютого 1919 р. у цій газеті було вміщено текст наказу № 2 Радянського коменданта міського центрального району тов. Коморця. У цьому наказі він зазначає, що згідно наказу попереднього Радянського Коменданта м. Києва тов. М. Щорса за № 20 про негайну організацію районних робітничих комісій по обліку "буржуазних будинків, маєтків, флігелів" тощо. Сам наказ стосується вимоги в тижневий термін усім новоствореним домовим комітетам подати відомості про маєтки до Комендатури міського району[9]. У цьому ж номері газети повідомляється про наступний переїзд Тимчасового робітничо-селянського уряду України з Харкова до Києва.

За повідомленням газети цей переїзд "відбудеться через 2 тижні" – тобто до 28 лютого 1919 року[10]. Ймовірно, вищезгаданий домовий комітет було влаштовано і в Михайлівському монастирі, оскільки далі в архівних матеріалах будуть зустрічатись матеріали, в яких цей комітет виступає як окрема структура у переговорах між різними установами щодо перерозподілу монастирського майна і споруд, але спеціального розпорядження про утворення цієї установи не віднайдено[11].

В цій же газеті з'являються численні повідомлення про заходи по переїзду більшовицького уряду до Києва. В окремій статті про розташування урядових установ повідомляється, що в зв'язку з цим житлово-реквізиційним відділом вжито заходи по розшуку приміщень для потреб урядових установ: влаштування урядового містечка в Липках, більш щільне заселення багатоквартирних будинків (т. зв. "уплотнение") у центральних районах, повне звільнення помешкань, призначених під розташування урядових установ.

Газета вмістила і перелік вулиць, на яких всі будівлі підлягають вищевказаним заходам влади (практично весь центр міста – *авт.*). Звичайно, що вулицю Трьохсвятительську в цьому переліку вказано однією з перших. 16 березня 1919 р. "Борьба" умістила повідомлення про те, що Український Совнархоз** приїжджає до Києва 22 березня 1919 р. Для розташування службовців 22-х відділів цієї установи міськими властями запропоновано зайняти 3 готельних корпуси Михайлівського монастиря[12]. Вже 10 квітня 1919 р. у маленькому оголошенні наприкінці випуску повідомляється, що відділ Совнархозу просить всі урядові та громадські установи надсилати повідомлення щодо їх адресних даних та телефонів на нову адресу: "Подвір"я Михайлівського монастиря, 2-й корп., кімн. № 89"[13].

Інша газета "Киевский Коммунист", (з квітня 1919 р. – "Коммунист", орган Київського і Міського Комітетів Комуністичної Партії (більшовиків)

---

* Ця та інші публікації в газетах друкувались російською мовою і тому в тексті наводяться в перекладі автора статті.

* Тут і далі назва цієї установи подається без перекладу.

України), також висвітлила перебіг тих самих подій, тільки дещо в іншому ракурсі. В цій газеті вміщено цікаве повідомлення, яке дає можливість з'ясувати деякі питання, які виникають при розгляді архівних справ, а саме: чому описи будівель і майна Михайлівського Золотоверхого монастиря, які віднайдені серед архівних матеріалів, датовані саме кінцем березня і мають сталу форму опису?

"Киевский Коммунист" у своєму випуску від 4 березня 1919 р. подає повідомлення про те, що Виконкомом було видано наказ від 27 лютого 1919 р. про негайне надання з боку домових міських комітетів відомостей про кількість кімнат та мешканців усіх будинків. Ці відомості слід було надавати за адресою нової канцелярії Виконкому, точніше до його житлово-реквізиційного відділу, – "Гранд-Отель" (Хрещатик, 22), кімн. 35-36 (Відділ соціального забезпечення)[14].

В іншому номері подано інтерв'ю працівника цієї газети з головою житлово-реквізиційного відділу при Київському Виконкомі тов. Давідом, який дав детальні роз'яснення щодо політики уряду стосовно житла в Києві[15]. Тов. Давід в своєму інтерв'ю зазначив, що житлово-реквізиційний відділ був створений як тимчасовий орган для вирішення проблем з житлом, а саме: підшукати приміщення для установ Виконкому, а також для новостворених радянських установ. Серед цих установ названо профспілкові установи, політичні партії та організації. До всіх цих проблем додалась проблема розташування військових частин Червоної армії, які прибували до Києва у всезростаючій кількості, а приміщення казарм на цей час були зруйновані*.

Отже, для військових необхідно було знайти чимало приміщень за рахунок тих, що належали громадянам міста. Негайного вирішення "житлового питання" вимагали також новоприбулі чиновники радянських установ і, як правило, це здійснювалося за рахунок квартир і приміщень в центральній частині м. Києва. Далі в інтерв'ю говориться про те, що при житловому відділі було створено ще 3 підвідділи: 1) загально-політичний; 2) військовий; 3) реквізиційний.

Завдяки роботі цих відділів у Києві з 8 лютого 1919 р. було "вивільнено" 2159 кімнат для "робітників і трудової інтелігенції". (Зауважимо на чудовий евфемізм "товариша Давіда" з приводу того від кого "вивільнялись" житлові приміщення в центрі Києва і куди потім дівались колишні мешканці "звільнених" приміщень). В зв'язку з переїздом уряду до Києва, за словами тов. Давіда, зараз цей підвідділ зачинено для прийому приватних громадян, оскільки всі працівники підвідділу зайняті виключно звільненням приміщень для урядових установ у центрі.

---

* Зазначимо, що серед архівних документів є повідомлення про те, що на території монастиря були розташовані якісь військові частини, які покинули за собою похідні кухні, а також значно зменшили запаси дров та харчів.

Наведено також норму "уплотнения"*: 1) маєтки – звільняються від будь-яких мешканців повністю; 2) у будинках, в яких налічується до 4-х поверхів звільняється 1 чи 2 поверхи, (обов'язково на 1 чи 2-у поверхах); 3) у будинках, які мають до 7-и поверхів – повністю звільняються два перших поверхи. Всі мешканці звільнених поверхів заселяються в інші помешкання в цьому самому будинку. Норма: 28 аршин на 2-х мешканців. Звільнення повинно відбутись за 24 години і при тому у звільнених кімнатах вимагалось залишити всі(!) меблі. З собою можна забрати тільки 1 ліжко та особисті необхідні речі. Наприкінці інтерв'ю тов. Давід зазначив, що станом на 4 березня 1919 р. підвідділом взято на облік всі будівлі в центрі міста (на Трьохсвятительській в тому числі – *авт.)*[16].

В газеті "Киевский Коммунист" за № 39 (47) від 14 березня 1919 р. вказано навіть кількість працівників Совнархозу – 1 тисяча 104 співробітника. Через 2 дні після вищезгаданого повідомлення газета вмістила повідомлення наступного змісту: вчора було закінчено "уплотнение", результатом якого стало звільнення 800 кімнат для "совслужащих". Відбувся також остаточний розподіл приміщень в центральній частині міста для прибуваючих установ та їх співпрацівників[17]. Отже, як бачимо, десь 15 березня 1919 р. було прийнято остаточне рішення про розподіл приміщень "колишніх" установ під розташування радянських урядових закладів.

Питанню про цей розподіл для прибуваючих з Харкова установ було присвячено спільне засідання всіх наявних у Києві урядових закладів та відомств, яке відбулось у житлово-реквізиційному відділі. На порядок денний було винесено питання: "О правильном и нормальном размещении всех правительственных учреждений в городе Киеве"[18]. У цій же газеті вміщено повідомлення, яке подала і вищенаведена газета "Борьба", а саме, що Укрсовнархоз приїздить до Києва 22 березня у складі 22-х відділів і розміститься у 3-х корпусах Михайлівського монастиря[19]. У наступних номерах повідомляється тільки нова адреса Укрсовнархозу – Трьохсвятительська, 6, Михайлівське подвір'я, корп. 2, кімната 89[20].

Важливим для розуміння наявних серед архівних документів з описами майна Михайлівського Золотоверхого монастиря є повідомлення про наказ житлово-реквізиційного відділу при Виконкомі про облік меблів. Зміст цього наказу певною мірою пояснює саме таку форму опису меблів з адміністративних та готельних приміщень монастиря, яку ми зустрічаємо в архівній справі № 4215 (ЦДАВО).

Це також надає можливість пояснити зміст тих документів, які стосуються сварки між новоствореними радянськими установами за оті самі меблі, що були описані і взяті на облік працівниками підвідділу по ліквідації майна колишніх релігійних установ (і деякою мірою вже

---

* Термін "уплотнение" (рос.) можна перекласти українською, але слово "ущільнення"не зовсім відповідає специфіці проблеми, яка стосувалася проблеми утворення комунальних квартир.

розтягнутих по кабінетах нових можновладців, – про це свідчать численні записи олівцем на полях описів щодо участі в цій справі комісара Літвиновського).

З цією метою було видано житлово-реквізиційним відділом при Виконкомі наказ про необхідність утворення описів з обліком меблів. При цьому відділі було засновано обліково-розподільчий стіл для обліку та реквізиції у "буржуїв" націоналізованих меблів, або тих, які ще планувалось реквізувати. Зазначалось, що рухоме і нерухоме майно тих осіб, які втекли від наступу радянської влади, "підлягає повній і беззастережній націоналізації". Далі в наказі наголошується на тому, що потрібно взяти на облік всі наявні ліжка та матраци. Тут також було визначено норму розподілу: одній особі можна було мати в себе ліжко і один матрац, диван – один на сім'ю; крісло – 2 на сім'ю, на сім'ю також видавались 1 письмовий стіл, буфет, рукомийник, комод тощо. Наприкінці наказу зазначалось, що все, що перевищує вказану у розпорядженні норму, буде "беззастережно вилучатись"[21].

Іншим офіційним органом в м. Києві, який висвітлював проблеми відчуження нерухомості у колишніх установ, в тому числі й релігійних була газета "Вісті" (орган Виконавчого Комітету Київської Ради Робітничих Депутатів). (Слід зазначити, що у 1919 р. заголовки цієї газети друкувались трьома мовами – російською, українською і єврейською). На початку березня газета вміщувала статті, присвячені переїзду уряду з Харкова до Києва і звільненню приміщень в центрі міста для розміщення урядовців.

Цікаво, що газета констатує той факт, що почастішали випадки самовільного захоплення приміщень та квартир представниками різних установ[22]. Це є важливим повідомленням у справі розгляду тих документів, які буде подано нижче, оскільки за деякі приміщення Михайлівського Золотоверхого монастиря іноді розгорталась ціла "паперова війна" з погрозами і вимогами, коли різні відомства намагались захопити вже зайняті приміщення, а якщо це не вдавалось, то писали кляузи до ВЧК, або вищестоящих органів влади.

Серед інших матеріалів у газеті "Вісті" вміщено повідомлення, якого не вдалося віднайти в інших газетах. У розділі "Хроніка" повідомляється про події в ніч на 7 березня 1919 р. у Михайлівському монастирі. Монастир було оточено великим загоном військ. Показавши ордер ЧК, військові вчинили обшук келій монахів, а також деяких готельних приміщень з метою розшукати колишнього завідувача готельних корпусів ієромонаха Володимира.

З'ясувавши, що його у монастирі немає, оскільки він виїхав у справах, військові заарештували єпископа Черкаського Назарія (Блінова)[23], який тимчасово мешкав в одному з номерів готельних корпусів і разом з ним 23 братчиків монастиря і 4 приватних особи, які проживали в монастирських готельних номерах. Під наглядом конвойних всі вищевказані особи були доставлені у приміщення ЧК. 8 березня 1919 р. майже всі заарештовані, в т. ч. єпископ Назарій, були звільнені. З них

було взято розписки в тому, що вони з'являться до ЧК за першою ж вимогою[24].

Окремо слід зазначити, що газета "Вісті" декілька разів вміщувала тексти наказів уряду про переіменування вулиць м. Києва, коли Царську площу було перейменовано на Площу III Інтернаціоналу, а вулицю Трьохсвятительську було названо "вулиця Жертв революції"[25]. Пізніше саме з цією назвою виникла проблема – після розвою репресій радянської влади у 20-30-ті роки сама назва стало проблематичною: кого вважати "жертвами революції"? Через це довелося перейменувати її на вулицю Героїв революції.

Далі в статті буде розглянуто архівні матеріали, які стосуються тих самих подій, але які з іншого боку висвітлюють те, що сталося в Михайлівському монастирі під час бурхливого процесу початкового періоду радянської націоналізації. Терміни складання майнових описів як раз відповідають термінам виходу наказів влади спочатку про опис приміщень і наявності в них вільних кімнат і житлових приміщень взагалі, а згодом і про складання описів меблів у цих приміщеннях.

Фонд № 4215 ЦДАВО (далі – Центральний державний архів вищих органів влади та управління /м. Київ/) невеликий за обсягом – він містить всього 16 справ, перелік яких знаходиться в одному описі. Старий титульний аркуш опису свідчить про те, що він був сформований у Центральному державному архіві Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР м. Харкова. Хронологічні межі опису: 1919-1926 рр. Після передачі матеріалів фонду до іншого архіву можливо були додані деякі справи, але із збереженням старого титульного листа самого опису. Дві останні справи опису (№ 15 і № 16) датовані 1927 р., що виходить за межі вказаних на початку опису хронологічних рамок. Опис і справи повністю написано російською мовою. Ніяких відомостей про матеріали справи до 1955 р. віднайти поки що не вдалося.

Перший запис в описі датовано 10 грудня 1955 р., де зазначено кількість справ – 16 од. зб. Ніяких змін чи надходжень до опису не відбувалось. Про це свідчать записи від 16 листопада 1962 р. та 2 жовтня 1989 р. Найбільший інтерес викликає справа № 1 цього опису. Повна назва цієї архівної справи: "Акты передачи помещений описи имущества Михайловського монастыря в г. Киеве. Послужной список монахов". На титульному листі справи знаходяться 2 штампи попереднього архіву: 1-й відбиток свідчить, що це "ЦДАЖР і СБ МВС м. Харків за № 2262/4215"; 2-й відрізняється від нього номерами – "ЦДАЖР і СБ МВС УРСР м. Харків № 4215. – Оп. 1. – Спр. 1".

Справа складається з 125 аркушів (з них одна літерна – 1-а). Є також вказівка на наявність графічних матеріалів (схем) – аркуші № 6, 21, 22 і 23. Цей запис зроблено 10 квітня 1990 р., коли справу було реставровано. Дослідження матеріалів справи дає підстави твердити, що частину матеріалів справи було вилучено і не збереглось ніяких вказівок, коли це було зроблено. До такого висновку підводить сама назва справи, де

вказано, що серед її матеріалів повинен бути "послужной список монахов", який в справі відсутній. У справі відсутні також описи соборної церкви та дзвіниці.

Можливо, це свідчить про те, що у 1919 р. виконання нового більшовицького закону про свободу совісті мало певні відмінності від наступних років. Масове вилучення церковних цінностей під приводом боротьби з голодом 1921 року, а згодом на потреби індустріалізації розпочнеться пізніше, а поки що у описах ніде не говориться про вилучення власне церковного начиння з храмів. Абсолютна більшість матеріалів справи – це описи майна та їх копії всіх приміщень Михайлівського Золотоверхого монастиря (окрім храмових споруд).

Описи складалися декілька разів. Перший опис датовано 29 березня 1919 р. Останній документ цієї справи – 4 липня 1919 р., який стосується запиту Адмінвідділу ВУЦВК (у тексті – "ВЦИК") до Собезу з проханням надіслати когось із відповідальних осіб "для роз"яснень щодо неможливості дістатися до приміщень братської лікарні"[26]. Описом приміщень і майна монастиря тоді займався відділ по ліквідації майна колишніх релігійних установ (ця назва подається укладачами описів досить довільним чином. (Наприклад: "Под"отдел по ЛИРУ"[27], "Лиру"[28], "по Л.И.Р.У." і т. д.[29]).

Документальні матеріали цієї справи можна поділити на 3 групи: 1) описи майна та будівель; 2) схеми розташування будівель на території Михайлівського Золотоверхого монастиря (графічні матеріали); 3) листування представників різних установ влади між собою та з керівництвом монастиря, інші офіційні документи. До першої групи відносяться описи. Нумерованих описів всього 8, але окрім цих є ще інші ненумеровані описи та відомості про наявність майна, кімнат у приміщеннях, меблів, наявних у монастирі продовольчих запасів, тощо. Всі описи завірені підписами тих, хто їх укладав – з одного боку, а також керівництвом монастиря (різні особи) – з другого боку.

До другої групи документів слід віднести 2 схеми розміщення будівель на території Михайлівського монастиря (кожна у 2-х примірниках).

До третьої групи відноситься невелика частина документальних матеріалів, які містять листування між членами комісії по ліквідації майна колишніх релігійних установ та іншими органами влади, заяви, акти, розписки, відношення, запити, мандати тощо. Питома вага цих матеріалів порівняно невелика з огляду на кількість документів, що містять описи майна. Нумеровані описи мають не менше 2-х примірників, а деякі навіть 3 чи 4. Всі вони внесені до справи майже без додержання хронологічної або тематичної послідовності. Після дослідження наявних в справі нумерованих описів пропонується наступний порядок їх розташування.

Опис № 1. Архієрейський будинок ("опись инвентаря Киевского Михайловского монастыря. Архиерейский дом"). Віднайдено 4 примірники цього опису, враховуючи рукописний варіант: 1) рукописний

оригінал опису міститься на арк. 1-3 (таблиця і текст – рукопис чорнилом), 2) 1-й прим. машинопису – арк. 27-28, зв. і 2 машинописних копії, які цілком ідентичні 1-у примірникові: 3) арк. 2-9, зв.; 4) арк. 24-26, зв. Заголовок і таблицю з описом інвентаря архієрейського будинку виконано від руки чорним чорнилом. Таблиця опису складається з 4-х колонок і має наступні заголовки, які потім дублюються практично в усіх наступних описах: 1) "Найменование изделия"; 2) "Количество предметов"; 3) "Где находятся" і 4) "Примечания". На жаль, з цього опису ніяк не можна зрозуміти як виглядали всі описані речі або їх художню чи історичну вартісніть, оскільки це простий перелік речей. Перераховано наявні речі – меблі, ікони, лампи, килими, шафи, посуд тощо.

Опис складено 29 березня 1919 р. На рукописному примірникові немає підписів. Всі машинописні примірники завірено підписами. Опис складали якісь співробітники ліквідаційного відділу і їх прізвища можна розібрати з підписів: Журавський, Мельник і Карпов. При описі були присутні члени управління монастиря, які давали свідчення: єрод[иякон] (підпис нерозбірливий, виконаний червоним чорнилом). Такий самий підпис стоїть після позначки: "вищезгадане майно одержав для зберігання". Дуже цікавим є підпис того, хто здав це майно монастирським представникам "на зберігання", – такий самий підпис буде зустрічатись майже на всіх описах, – це ревізор підвідділу по ліквідації майна колишніх релігійних установ "А. Лопуш[анский]". Останньою в переліку підписів стоїть підпис, який також є майже в кожному описі: "И[сполняющий] д[ела] Наместника Иером[онах] Тихонъ".

В цьому та в наступних описах виявляється декілька характерних деталей процедури націоналізації майна реквізованих будівель Михайлівського Золотоверхого монастиря. По-перше, за відсутністю фахівців, описи складали люди, які не розумілися на історичній та художній цінності описуваного майна і тому самі описи часто мають спрощені канцелярські формулювання на зразок: "ікони - 27 шт.". По-друге, влада тепер є власником майна, яке частково передається у використання колишнім власникам на правах оренди та ще й з відповідальністю перед владою за його збереження. По-третє, якщо відійти від законів "революционной целесообразности", то не зрозуміло яким чином можна було потім спитати в "орендарів" за збереження майна, яке починали розкрадати вже під час складання описів.

Опис № 2 складено 29 березня 1919 р. Цей опис стосувався наступних приміщень: кімната правління, канцелярія правління, книжкова та іконна крамниці, кімнати при крамниці, свічкова крамниця, крамничка, яка знаходилася біля брами монастиря. Віднайдено 2 екземпляри описів: 1) арк. 30-31 (машинопис, оригінал, текст неправлений); 2) арк. 32-33 (копія, машинопис, дописи від руки чорнилом). Таблицю опису складено за вищезгаданим принципом. Серед вказаних в описі речей найбільшу цікавість викликають записи про наявність 3-х портретів архієреїв в дерев'яних рамах, а також якийсь "крест под стеклянным

колпаком". В примітках також вказано, що один із великих столів, який був вкритий сукном, з канцелярії правління було реквізовано "комиссаром Гостинницы монастыря Литвиновским" (рукопис чорнилом, арк. 31). Після слів наприкінці тексту опису "Опись составили" знову вказано ті ж самі особи [підписи чорнилом та хімічним олівцем], а ось "Ієромонах Тихон" двічі підписався: за того, хто був присутній при опису, а також за того, хто взяв на зберігання означене майно. Майно здав знову-таки "А. Лопуш[анский]".

Опис № 3 присвячено опису наявного майна у наступних приміщеннях: подвір'я братського корпусу біля братської кухні, економічний двір, стайня економічного двору, каретний сарай. Віднайдено 3 екземпляри цього опису в справі № 1, які є ідентичними копіями, виконаними від руки чорнилом (синім і чорним): 1) арк. 10-10 зв.; 2) 34-34 зв; 3) арк. 36-36 зв. Опис складено 29 березня 1919 року. Цей опис містить перелік наявних у цих приміщеннях дров, сіна, возів та іншого реманенту. Цікавими є вказівки на наявність 1-го катафалку і навіть кучерських капелюхів (арк. 10 зв.). У примітках написано, що всі дрова знаходяться у дворі братського корпусу на економічному дворі. Вказано також, що дрова знаходяться почасти у ярусах, а частково розкидані у дворі і через це немає можливості точно виміряти їх кількість. Тому їх кількість вказано приблизно (38 куб. саж.). Вказано також, що ці дрова вивозяться солдатами різних військових частин з дозволу Совнархозу та Губкому. Комісії "ЛИРУ" було пред'явлено два посвідчення на вивіз дров за № 1008 та 1009 від 27 березня 1919 р., які було видано відділом "Топлива и металла при Совнархозе" [рукопис чорнилом, арк. 10]. Опис склали якісь співробітники за прізвищами [згідно підписам] "Абрамова" і "Оробинский". Відомості про майно давав, а також на зберігання прийняв економ монастиря Ієромонах Фаддей (обидва підписи ідентичні). Останнім є підпис Ієромонаха Тихона.

Опис № 4 стосується наступних приміщень: палата № 1, погріб, погріб під трапезною, проскурня, проскурна крамниця, трапезна, кухня. Цей опис зберігся у 2-х варіантах: 1) арк. 11-12 (машинопис, 1-ий примірник); 2) арк. 37-40 (копія, машинопис). В описі зазначено кількість приладдя для пекарні – бочки, дерев'яні лопати, ікони (так, серед іншого реманенту), місткості для тіста, полиці для проскурок, ваги, годинник, форми, скрині, столи, ложки, ножі і т. д. Опис підписав ієром[онах] Геронтій, який був присутнім при описі і давав свідчення, ієромонах Тихон знову підписався за того, хто прийняв майно на зберігання, а здав майно – А. Лопушанський [підпис]. Опис складено 31 березня 1919 р.

Опис № 5 – це підвал під проскурнею, льох під трапезною, горище над трапезною разом з описом харчових запасів (гриби, картопля, капуста (сира і кисла), борошно, сіль, цибуля, дріжджі тощо) у цих приміщеннях. Слід зазначити, що деяких продуктів у монастирі зберігалась досить велика кількість: картоплі – 1100 пудів, буряків – 200 пудів, борошна – 100

пудів, з яких невелика кількість була непридатною для вжитку, оскільки воно було перемішане з піском. Описи збереглись у вигляді 2-х ідентичних машинописних копій: 1) арк. 13, зв. – 14; 2) арк. 41, зв. – 42. При описі був присутній Ієром[онах] Геронтій, майно прийняв на зберігання Ієромонах Тихон; здав – знову-таки "А. Лопуш[анский]".

Опис № 6 складено для готелю при Михайлівському Золотоверхому монастирі. Окремо складено описи 1, 2 і 3-го поверхів, чайної кімнати, а також машинного відділення парового опалювання всієї будівлі. Віднайдено 3 варіанти опису у вигляді ідентичних між собою текстів (рукопис чорнилом): 1) арк. 15-17 ; 2) арк. 43-46; 3) арк. 47-49 зв. Ці таблиці дещо різняться від попередніх описів. Якщо в попередніх варіантах опис виглядає як перелік речей, який записаний в стовпчик ліворуч, а потім зазначається їх кількість, то цей тип опису дещо інший. Весь аркуш поділено на велику кількість колонок, до яких внесено типові для приміщень готелю речі (ліжка, шафи, відра, рукомийники, дзеркала і т. ін.). Під час опису у відповідній колонці просто вказувалась кількість цих речей в кожній кімнаті. Підписи поставлено також, як і в попередніх описах.

Опис № 7 присвячено другому готельному корпусу. Окремо складено описи 1, 2 і 3-го поверхів у трьох примірниках (таблиці, рукопис чорнилом): 1) арк. 50-51, зв.; 2) арк. 52-53, зв,; 3) 80-81, зв. Опис схожий на попередній за формою і за змістом. Цей опис склав, згідно запису, якийсь Ів[ан] Стоцький. При описі був присутній і відомості подавав Ієром[онах] Діонісій. Наприкінці стоїть підпис Ієромонаха Тихона. Майно здав "А. Лопушанский".

Опис № 8 "имущества, находящегося в гостиннице при Михайловском монастыре в г. Киеве", а саме – у третьому готельному корпусі, описи якого також збереглись у 3-х примірниках (таблицю накреслено хімічним олівцем, дані внесено від руки чорнилом): 1) арк. 54-56; 2) арк. 57-59; 3) арк. 84-86. Опис зроблено на великих листах паперу у клітинку. Цей опис складено у березні 1919 року (залишено місце, але дату не вписано). Ймовірно, опис складено за період з 29 по 31 березня 1919 року. Цей опис склав С. Іванов. При опису був присутній, давав відомості про майно та прийняв його на зберігання під власну відповідальність Ієром[онах] Діонісій. Цікавим є той факт, що майно сдав не "А. Лопушанський", а "И. д. Намєстника Ієром[онах] Тихонъ".

Далі буде розглянуто ті описи майна та приміщень, які не мають номеру, а тільки назву тих приміщень, в яких складався опис майна. Опис інвентаря братської лікарні [так в заголовку опису] Михайлівського монастиря зберігся у 2-х примірниках: 1) рукопис чорнилом (арк. 60-65), 2) машинописні копії, які є повністю ідентичні рукописному варіантові (арк. 87-89, зв. Частину тексту вписано до таблиці від руки чорнилом).

Серед переліку приміщень лікарні вказано наступні: палати для хворих, процедурна кімната, кухня, лазарет Володимирського братства, аптека, лікарняна комора, кімнати медсестри та фельдшера, операційні, ванна кімната, тощо. Весь опис – це перелік медичного інвентаря та

лікарняного майна. Опис також склав А. Лопушанський. При опису був присутній, давав відомості і прийняв на зберігання м[онах] Агапіт, про що свідчать відповідні підписи наприкінці тексту. Цей опис виконуючий обов'язки управляючого справами монастиря Тихон не підписував. Опис датовано 24 квітня 1919 р. У рукописному варіанті опису збереглась записка Агапіта (арк. 64, рукопис чорнилом, автограф) наступного змісту: "1919 года мая 5 один экземпляр описи инвентаря и имущества Братской больницы Михайловського монастыря получил". Підпис: "Агапітъ". Цей опис є дуже важливим, оскільки, як свідчать наступні документи справи, через оце медичне устаткування лікарні і пристосоване для потреб медичного обслуговування приміщення точилася справжня війна між органами радвлади різного підпорядкування. Але про це трохи нижче.

У справі збереглись окремі відомості про інвентар лазарету (Повна назва: "Сведения о количестве инвентаря, находящегося в лазарете Кивского Св.Владимирского братства (при Михайловском монастыре)"), які було складено 10 квітня 1919 року. Це машинописна копія тексту в одному примірнику (арк. 102-102, зв.). Опис складено по розділах: меблі, посуд, білизна, одяг. На копії зазначено, що її підписав Уповноважений Св.Володимирського Братства, а саму копію завірив підписом обстежувач Інвалідного Підвідділу (підпис нерозбірливий).

Відомості про майстерні (слюсарну, столярну та кузню) при Михайлівському Золотоверхому монастирі до якої додано опис меблів у 2-х примірниках: 1) арк. 66-71 (арк. 66 – рукопис чорнилом, а далі – хімічним олівцем); 2) арк. 90-92, зв. (машинопис, 1-ий примірник). Ці матеріали збереглись у вигляді таблиці, яку повністю було надруковано на машинці, але без заголовку і резолюцій, які є в рукописному примірникові. Всі підписи передруковані у вигляді вказівок на прізвище того, хто підписав із позначкою: (підпис).

Підставою для складання цього опису було звертання ("сношение") "Лиру" № 685 (в текстах всі ці документи відсутні). Про дату складання опису можна довідатись із текстів резолюцій № 1097, 201 та 38, які датовані 7 травня 1919 р. Під цим описом чомусь найбільше підписів: "И. д. Наместника Ієром[онах] Тихонъ", члени правління ієромонахи Діонісій та Геронтій, виконуючий обов'язки економа ієродиякон Назарій. Копію завірено підписом діловода ієродиякона Евминія (арк. 66). На початку опису зазначено, що 1) заводів у монастирі немає; 2) при монастирі є слюсарна і столярна майстерні та кузня, описи яких додаються. Описи збереглися у вигляді таблиць, накреслених хімічним олівцем і заповнених від руки чорнилом. Це перелік слюсарних інструментів, та іншого технічного приладдя (арк. 67-67, зв.). Теж саме стосується опису кузні (арк. 68-68,. зв.) та столярної майстерні (арк. 69-70, зв.). Опис меблів є окремим описом, але через те, що його було вміщено в машинописний передрук таблиць майстерень, тому логічно буде його розглядати саме серед цих матеріалів.

Опис має дві резолюції (№ 1098 та 200), датовані 7 та 8 травня 1919 р. Підставою для складання опису було відношення “Лиру” від 2 травня 1919 р. за № 685. Це таблиця з 10-ти пунктів, до якої внесено загальні відомості про наявність у монастирі меблів із зазначенням кількості предметів (ліжка, стільці, дивани, буфети, комоди тощо). Наприкінці зазначено для кого ця інформація призначалась: “В Под Отдел по Ликвидации Имущества Религиозных Установлений при Киевском Исполкоме” (арк 71).

Відомості про харчові запаси, живий та мертвий інвентар, який також зберігся у 2-х примірниках у вигляді таблиці (накреслено хімічним олівцем, текст – рукопис чорнилом): 1) арк. 4-5; 2) арк. 75-76. У першій колонці таблиці зазначено кількість населення монастиря. (Цікавим є те, що на 1 червня 1919 р. зазначено 151 чол., а на 15 липня 1919 р. – 130 чол.). У наступній колонці зазначено харчові запаси та їх кількість у пудах та фунтах (борошно, овочі, сіль, крупи тощо). “Живого” інвентаря на час складання опису налічувалось дуже мало – 2 коней та 1 корова. “Мертвого” – багато. Саме в цьому описі дуже відчувається те, що опис складали представники від більшовицької держави, – у переліку серед лопат, сільгоспінвентаря, меблів, посуду, рукомийників зазначено: ікони – 127 шт.

Цікавою є також інша колонка, з якої можна довідатись про те, що самоварів було до того 60 шт., але всі вони вилучені Совнархозом для власних потреб (допис від руки чорнилом, арк. 4, зв.). Опис завірено підписом: “И. д. Наместника Ієром[онах] Тихонъ”. Під описом зазначено вхідний номер в канцелярії – № 458 від 14 липня 1919 року.

Відомості про кількість кімнат в будинках Михайлівського монастиря та майна. [заголовок документу: “Ведомости о количестве комнат в домах Киево-Михайловского монастыря и имущества, забранного Совнархозом и другими учреждениями”]. Ці відомості виявлені в 2-х примірниках (обидва – рукопис чорнилом): 1) арк. 72-73 зв.; 2) арк. 93-94, зв. З резолюції до документу можна довідатись про те, що його було зареєстровано: “Д № 2-1267/357” від 13 травня 1919 р. Таблицю складено наступним чином: спочатку подано перелік корпусів монастиря, в наступній колонці зазначено кількість кімнат у кожному з них, остання колонка – це записи про те, хто саме займав ці приміщення на момент складання цього опису.

Підсумовуючи відомості з таблиці можна подати наступні дані:

- монастирська братія цілком займала Економічний корпус, Келарський, 1/3 Варваринського і Михайлівського корпусів, а також Учительську школу було зайнято хлопчиками з монастирського притулку;

- Совнархоз займав 2/3 Михайлівського та Варваринського корпусів, Архиєрейський будинок, Певчеський корпус, двохкімнатний флігель а також всі 3 готельні корпуси монастиря. В таблиці зазначено також кількість нежитлових приміщень у кожному з корпусів, – тобто приміщень, в яких немає мешканців. До всієї таблиці зроблено примітку з висновком комісії наступного змісту: у всіх будинках необхідно зробити ремонт дахів.

Після цих відомостей подається перелік майна, яке було вилучено Совнархозом (таблиця виконана чорнилом від руки, арк. 72-73, зв.), і завірений підписами: "И. д. Наместника Ієром[онах] Тихонъ" та діловода ієродиякона Евминія. Рукописна копія цієї таблиці також є в цій справі (арк. 93-94, зв.).

Окрему групу матеріалів становлять графічні матеріали справи. Вони викликають найбільше зацікавлення, оскільки це – карта-схема будівель Михайлівського монастиря за 1919 рік [заголовок: "Схематический план усадьбы Киево-Златоверхо-Михайловського первоклассного монастыря"], тобто одна з останніх перед знищенням цієї видатної пам'ятки історії та архітектури. Два варіанти схеми збереглись у 2-х примірниках кожна.

Перший варіант схематичного плану зроблено разом із переліком будівель, номери яких вказано на плані (мал. 1). Це звичайна схема, де олівцем за допомогою лінійки виконано контури всіх будівель: 1) арк. 6 (великий аркуш паперу в клітинку з п'ятикутним рельєфним відтиском із зображенням корони і написом: "Бумага писчая". Креслення виконано синім хімічним олівцем, нумерацію будівель проставлено звичайним олівцем); 2) чернетка креслення схеми монастиря збереглась на арк. 21 (недбалі записи хімічним олівцем, креслення виконано на звичайному папері з механічними пошкодженнями).

У цій карті схемі зазначено 18 будівель, які існували у 1919 році (див. мал. 1). Другий варіант схеми також має 2 примірники (арк. 22-23), які цілком ідентичні між собою (мал. 2). Схеми не мають вказівок на мірило. Креслення виконані хімічним та простим олівцями за допомогою лінійки.

Останню, третю групу матеріалів цієї справи становлять офіційні документи (акти, листування, розписки в одержанні майна, відношення, заяви), які підшиті між описами, але більшою частиною містяться наприкінці справи. Більшість документів – це рукописні оригінали. Машинописні документи всі завірені підписами посадових осіб, багато з них мають печатки та штампи радянських офіційних установ. Надзвичайно цікавим є документ, який містить загальний опис монастиря. Це стандартні листи, до яких внесено текст запитань надрукованих типографським способом, в якому залишено порожні місця для вписування тексту від руки під час складання опису.

Сам факт, що радянська влада за нетривалий час свого перебування в Києві вже встигла надрукувати типові бланки для опису садиб та будинків свідчить про її далекосяжні наміри. Типографський текст свідчить про те, що Контрольно-ревізійна комісія при підвідділі по ліквідації майна колишніх релігійних установ повинна була оглянути садибу [далі вписано від руки: "Києво-Михайлівського монастиря"]. Цей бланк було заповнено чорнилом від руки [арк. 18-19], але, ймовірно, це не перший примірник, оскільки до справи підшито екземпляр без підписів. Згідно цьому документу власником будинку

вказане правління Києво-Михайлівського монастиря за адресою: Трьохсвятительська, 4.

Загальна площа всієї садиби монастиря – 4 дес[ятини] 2056 кв[адратних] с[аженів]. З них двір займає 1 дес. 856 кв. с., сад і город – 1 дес. 1200 кв. с., будівлі в цілому займають 2 дес. [Арк. 18]. Пункт 6 цього переліку містить запитання з якого матеріалу споруджено описувані будівлі, а також час їх побудови [Арк. 18, зв.]. Від руки чорнилом вписано інформацію про те, що будівлі споруджені з цегли і мають залізні дахи, за виключенням тих будівель, які на карті-схемі вказані під № 11-17 і збудовані з дерева. Монастирські споруди були зведені у період з 1886 по 1906 роки, окрім трапезної та архієрейського будинку, які були збудовані у XIII ст.

У 7-му пункті зазначено про необхідність ремонту дахів в деяких будівлях, п. 8 присвячено інформації про кількість поверхів, п. 9 містить перелік житлових і нежитлових приміщень в усіх перерахованих вище спорудах монастиря [Арк. 18, зв.]. Інтерес викликає п. 10, де міститься докладний перелік монастирських споруд із зазначенням того, хто на момент опису їх займає. Цікаво порівняти цей перелік з відомостями про кількість кімнат та меблів від 13 травня 1919 р., тобто складеного буквально через тиждень після цього опису:

- Монастирська братія, станом на 7 травня 1919 р., займала весь Михайлівський корпус, 1/3 Варваринського корпусу, 5 кімнат лікарні, економічний будинок, келарський будинок, а також приміщення Учительської школи було зайнято хлопчиками з монастирського притулку.

- Натомість, Совнархоз займав 2/3 Варваринського корпусу, архієрейський будинок, 9 кімнат лікарні було відведено для інвалідного підвідділу, співочий (певческий) корпус, флігель, 2-й і 3-й готельні корпуси. Тут також є вказівка на те, що 1-й готельний корпус був зайнятий "приватними особами", які, згідно запису, зараз виселяються Совнархозом [Арк. 18, зв.]. Тобто через тиждень, коли складалися відомості про кількість кімнат та меблів (див. вище) значна частина монастирських споруд вже була зайнята Совнархозом. Наступні пункти цього опису стосуються наявної системи опалення будинків та повідомленням про те, що описи інвентаря окремих будинків додаються [Арк. 18, зв. - 19].

Деяке світло на те, куди поділися оті "приватні особи", які з'явилися в м. Києві під час воєнних подій, проживали у 1-у готельному корпусі і були виселені з нього, проливає інший документ цієї справи, а саме "Підписка" [Арк. 77]. Текст "Підписки" надруковано на машинці, а підписи під текстом, а також дописи наприкінці – зроблено від руки червоним [в основному] чорнилом різними особами.

Текст документа, датований травнем 1919 р., свідчить про те, що колишні мешканці Михайлівського подвір'я нині переселилися у будинок № 17 по Софіївській вулиці і одержали в користування монастирське майно: 50 ліжок, 50 матраців, 25 столів, 25 стільців, 25 рукомийників.

Про це, власне і складено цю колективну підписку. Під документом поставлено 28 підписів і завірено печаткою та підписом голови та секретаря "Домового комитета гостинницы Михайловского подворья". Як бачимо все монастирське майно досить швидко почало переходити до рук нових господарів і, природно, це викликало незадоволення господарів і спроби поставити хоч якісь межі безсоромному пограбуванню монастиря. Але нова влада мало переймалася проблемами "попів", хоча деякі дії по вилученню майна супроводжувалися документальним оформленням.

Після складання всіх описів і надто швидкого витіснення монастирської братії з більшості будівель Совнархозом до канцелярії Підвідділу "ПОЛИРУ" надійшло клопотання від правління Михайлівського Золотоверхого монастиря, в якому господарі монастиря намагаються хоч якось припинити безцеремонне пограбування майна і захоплення приміщень. Клопотання засвідчено штампом канцелярії монастиря: "В[едомство] П[равославнаго] И[споведанія]. Правленіе Киево-Златоверхо-Михайловскаго Монастыря, Мая, 10 дня 1919 г." за № 227, г. Киев [номер і дату вписано від руки чорнилом]. До канцелярії Підвідділу "ПОЛИРУ", згідно резолюції та запису на штампі цієї установи за № 1287/357, це клопотання потрапило 13 травня. В тексті клопотання йдеться про те, що правління монастиря надсилає описи майна та кількості кімнат в будівлях монастиря, але повідомляє, що "часть показанного имущества находится в пользовании Совнархоза и была забрата им до взятия на учет ПОЛИРУ" [Арк. 74, рукопис чорнилом].

До справи було підшито копію з протоколу при обшуку та конфіскації майна, в якій говориться, що на основі ордера Київської Губернської Надзвичайної Комісії по боротьбі з контрреволюцією та спекуляцією за № 1185 від 6 травня 1919 року в Михайлівському монастирі по вул. Трьохсвятительській, 4 були присутніми Комендант Укрсовнархозу та ієромонах, завідуючий господарством при Михайліькому готелі о. Діонісій. До протоколу додається опис реквізованого майна. Також зазначено, що не було заявлено під час обшуку "скарг, заяв про неправильні дії та про зникнення речей, які не занесено до протоколу". Протокол підписали голова Домового Комітету комендант Укрсовнархозу (підпис нерозбірливий), керуючий обшуком комісар Київської Губернської Надзвичайної Комісії та о. Діонісій. Протокол датовано 11 травня 1919 р. [Арк. 95, рукопис чорнилом, недбалі записи, орфографічні помилки в тексті].

Велике зацікавлення у нових господарів викликала Братська лікарня монастиря через те, що це було цілком пристосоване до потреб лікарні приміщення і, головне, там було наявне все необхідне обладнання та інвентар. В умовах діючого фронту у влади було об'єктивне зацікавлення у пристосованих для лікування поранених червоноармійців, а з іншого боку таке зацікавлення було і в цивільних структурах.

Ще 24 квітня 1919 р., мабуть на запит з боку влади, ревізор по ліквідації майна О. Лопушанський надіслав до підвідділу "ПОЛИРУ" довідку про те, що Братська лікарня монастиря існує з 1901 р. і знаходиться у спеціально для неї побудованому приміщенні (опис кімнат і майна додається). Повідомляється, що приміщення розраховане на 23 ліжка, а устаткування лікарні та лікування хворих здійснюється з коштів монастиря. Станом на 24 квітня у приміщенні лікарні знаходиться лазарет Володимирського братства. [Арк. 20-20, зв., рукопис чорнилом]. Невідомо, де була ця довідка цілий місяць, але її зареєстровано у канцелярії підвідділу "ПОЛИРУ" аж 29 травня 1919 р. за № 3, про що свідчить напис на штампі цієї установи.

До справи внесено 2 екземпляри запиту Завідуючого відділом лікувальної медицини, яку адресовано Наркомсобезу, з категоричною вимогою негайно передати приміщення лікарні для розгортання мережі міських амбулаторій у розпорядження Губернського відділу охорони здоров'я. [Арк. 82-83, машинопис, завірена копія]. Копії завірено штампом установи: "У.С.С.Р. Наркомздрав. Отдел Лечебной Медицины. Июня 18, 1919 г. № 16366 в г. Киеве. Рейтарская, 22", а також завірено підписами завідуючого відділом (підпис червоним чорнилом, автограф) та зав. канцелярією.

Врешті-решт все майно лазарету і лікарні було забрано для потреб Червоної Армії, про що свідчить віднайдена копія документу з розпискою про це за підписами завідувача "вещевой части Военного Госпиталя Киевского Гарнизона" та інших членів Комісії. Але, можливо, що цей факт був невідомий керівництву, оскільки зберігся також мандат представника підвідділу ПОЛИРУ П. Ф. Кузьмина, якому підвідділ ПОЛИРУ, на основі листа Комісії по прийому установ Губсобезу від 30 червня 1919 р. за № 365, доручив передати лікарню Михайлівського монастиря у розпорядження Губкомздраву і скласти "даточно-приемочные" акти у 3-х примірниках.

З цією метою, тобто для складання нового опису майна 3 липня 1919 р. було надіслано комісію у складі 3-х осіб, серед яких представник Комісії Губсобезу по прийому установ тов. Клейнман, представник підвідділу "ПОЛИРУ" тов. Кузьмін та представник Губкомздраву тов. Сокол. Це намагання було викликано тим, що з моменту складання попереднього варіанту опису багато майна виявилося або розкраденим, або перемішаним. Але цього акта було складено в зв'язку з тим, що ця комісія опис не могла зробити з цілком зрозумілої причини – 3 липня 1919 року приміщення лікарні було опечатане 4-ма сургучними печатками військового шпиталю Київського гарнізону, який і забрав майно лікарні. І тому члени комісії склали з цього приводу акт, яким постановили: опис припинити та скласти акт[30].

У цій ситуації, що виникла з майном лікарні, слід зазначити: дві установи не порозумілися між собою. З цією метою Адмінвідділ Виконкому прохає надіслати до нього представника відділу Собезу для

роз'яснень з приводу перешкод у роботі з боку Совнархозу "по занятию амбулатории для увечных воинов"[31].

Отже, навіть з цього короткого нарису подій 1919 р. можна побачити які наслідки мала політика більшовиків на захоплені території. На прикладі розгляду подій, які пов'язані з видатною пам'яткою Православної Церкви в Україні – Київського Михайлівського Золотоверхого першокласного чоловічого монастиря – можна побачити, яким чином відбувалась націоналізація майна "колишніх релігійних установ". Безсоромне розтягування монастирського майна і мало не бійка за нього між різними радянськими установами є характерним прикладом політики націоналізації на практиці.

Щоправда, можна твердити, що цей монастир можливо і не постраждав в 1919 році у такій мірі, якби знаходився не в центрі міста під час нетривалого перебування більшовиків у Києві. З огляду періодичної преси видно, що центр міста підлягав заселенню новоприбулих радянських установ разом з військами і монастир опинився прямо-таки в центрі тих подій. Така велика установа з облаштованою територією, будинками та харчовими запасами об'єктивно повинна була потрапити у поле діяльності нової влади. Представники влади, швиденько склавши описи монастирського майна, тут же розпочинали його розподіл без усякого урахування позиції господарів, оскільки мали дещо відмінні ідеологічні установи щодо церкви і приватної власності взагалі.

Єдине, за що можна подякувати складальникам цих описів, це картисхеми розташування монастирських будівель буквально за два десятка років до його остаточного знищення, а також за інформацію про те, чим володів монастир під час визвольних рухів в Україні, тобто через два роки після розгортання революційних та військових подій. Сподіваємось, що віднайдена інформація буде ще одним невеликим внеском у справу поглиблення історії української церкви новітньої доби.

Деякі документи, які містять свідчення про останні дні існування Михайлівського Золотоверхого монастиря віднайдено серед матеріалів, що зберігаються в Державному архіві міста Києва (ДАМК). Це фрагменти листування між різними радянськими установами, які стосуються питання остаточного звільнення монастирських споруд, які підлягають знесенню, на місці яких вже заплановано побудову Будинку Уряду. У справі під заголовком "Постанова РНК УРСР, лист тресту "Укрцивільбуд" про звільнення приватними особами та організаціями території колишнього Михайлівського монастиря, відведеної під будівництво Будинку Уряду" (5 березня 1934 р. - 2 жовтня 1934 р.) збереглося декілька листівних відношень, які дають можливість з'ясувати з якого приводу точилася суперечка між різними установами напередодні знищення Михайлівського Золотоверхого монастиря і його храму[32]. Першою у справі міститься машинописна копія листа Заступника Управляючого Трестом "Укрцивільбуд" Нефедова до Заступника Голови Міськради тов. Гінзбурга. Із запису у відбитку штампу

цієї установи: "УСРР, Український Державний Трест Цивільного Будівництва "Укрцивільбуд", м. Київ, 13/9, 1934 р., вул. Прозорівська, 7". На тексті листа є відбиток установи, яка отримала цей лист. На другому штампі є запис: "Київська Міськрада, 5.09.1934, № 13264-а". Обидва тексти в штампах написано українською мовою, а текст самого листа – російською. В листі йдеться про те, що згідно Постанови РНК від 31 серпня 1934 р. за № 120 було запропоновано звільнити приміщення, які на той час були зайняті під Контору, склади та робітничий гуртожиток, оскільки на цьому місці мають будувати будинок, де розміститься ЦК та ВУЦВК на території колишнього Михайлівського монастиря[33]. Але, повідомляє Нефедов, це вивільнення приміщень неможливе, оскільки станом на 6 вересня 1934 р. приміщення, до якого мали переїхати вищезазначені установи по вул. Жилянській, 128, несподівано були зайняті Київською Конторою Машинобуду. Таким чином, початок руйнування споруд Михайлівського Золотоверхого дещо відкладався.

Напевне, що ця затримка була невчасною у розгортанні майбутнього величного будівництва і тому декілька наступних документів справи стосуються вирішення справи звільнення приміщень. На аркуші № 2 цієї справи уміщено машинописну копію листа від керуючого справами Міськради (без підпису) до Завідуючого Житловідділом тов. Доліндовського за № 01/13254-а від 17 вересня 1934 р. з проханням не пізніше 20 вересня 1934 р. повідомити про стан справ по звільненню приміщень по вул. Жилянській, 128 для установ, які поки що займають приміщення у колишніх монастирських спорудах[34]. Копія листа не завірена ні підписами, ні печатками.

До цього листування прилучилися представники однієї з організацій, які знаходилися в приміщеннях монастиря – Міського Кооперативу студентів "Студкооп". Машинописна завірена копія листа збереглася в справі. Із напису в штампі видно, що це Київський Міський Кооператив Студенства "Студкооп", вихідний № 118 від 26 вересня 1934 р., вказано адресу – Київ, вул. Жертв Революції, 4 (Трьохсвятительська, 4)[35]. Цей лист адресовано Голові Київської Міськради і підписано Головою Управи "Студкоопу" Ландау та секретарем Гльокке. Цей лист – скарга на дії Житлової управи. За постановою РНК від 31 серпня 1934 р. за № 920 було запропоновано Київській Міській Раді протягом 2 декад надати приміщення "Студкоопу" замість того, яке він займав у колишньому Михайлівському монастирі. Цікаво дізнатися, що голова "Студкоопу" Ландау скаржиться на те, що його організація добровільно звільнила приміщення на прохання Житлової управи, яке надійшло в листівній формі 11 вересня 1934 р. Але Житлова управа ніякого приміщення замість орендованого не надала і ця передача колишніх монастирських приміщень, де працювали підрозділи "Студкоопу", підірвала нормальну роботу кооперативу, що обслуговує "маси пролетарського студентства"[36]. Тому керівництво "Студкоопу" прохає надати йому відповідне приміщення замість звільненого.

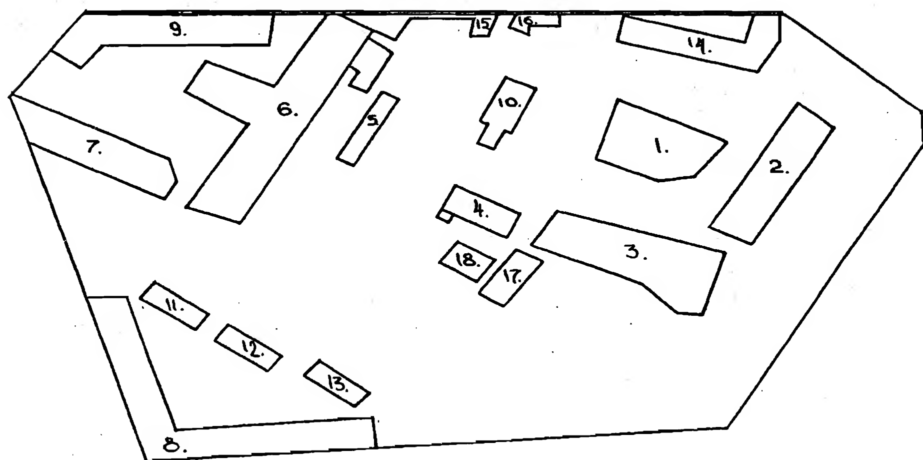
До цього листа додано найважливіший документ у цій архівній справі – копію постанови № 920 Ради Народних Комісарів УСРР від 31 серпня 1934 р. "Про звільнення від мешканців та організацій приміщення, що підлягають зносу на дільниці будівництва Будинку Уряду". Цю машинописну копію Постанови долучено до скарги від "Студкоопу" і тому у тексті тільки вказано підписи Заступника Голови РНК УСРР Шелехеса та Керівничого Справ РНК УСРР Г. Дроба, а сам текст копії з печаткою "Студкоопу" завірив секретар цієї організації Гльокке.

У тексті Постанови йдеться про те, що для вчасного початку робіт по будівництву Будинку Уряду необхідно звільнити приміщення колишнього монастиря, які підлягають зносу і провести це у вересні-жовтні 1934 р. Проведення переселення та надання приміщень покласти на Київську Міську Раду спільно з Управлінням будівництва. У тексті Постанови вказано, що всі витрати та компенсації, що пов'язані з цим переселенням, *дозволити* взяти на себе Управлінню Будівництва в межах відпущених кредитів. В зв'язку з будівництвом у Постанові пропонується низка заходів: 1) Укрцивільбуду протягом декади звільнити гуртожитки, контору, склади на території колишнього Михайлівського монастиря (Трьохсвятительська,4); 2) Київській Міськраді надати протягом 2 декад приміщення Автошколі та Управлінню "Студкоопу".

Якщо в тексті Постанови не міститься ніяких нагінок в адресу вказаних організацій, то в останньому документі справи № 6518 – копії листа Завідуючого Житлової Управи тов. Доліндовського в не дуже ввічливій формі пропонується звільнити приміщення. На штампі вказано вихідні дані: "У.С.Р.Р. Житлова Управа Київської Міської Ради, 11 вересня 1934 р. № Н/32/А, Київ, Воровського, 41". З цього документа можна дізнатися які саме організації були розміщені на території колишніх монастирських споруд напередодні знесення їх частини: 1) сектор постачання "Студкоопу", 2) бухгалтерія, 3) обліковий відділ, 4) складське приміщення-сортировка, 5) їдальня, 6) кухня, 7) приміщення під склеп [?], 8) тарна база, захаращена порожніми коробками, 9) 2/3 погріба [можливо, йдеться про погріб під трапезною церквою св. Івана Богослова?]; 10) якась "житлова кімната, закидана хламом"[37]. На листі залишилася віза та підпис Завідуючого Житловою Управою тов. Доліндовського від 2 жовтня 1934 р., та підпис завідуючого сектором переселень Підшивайла.

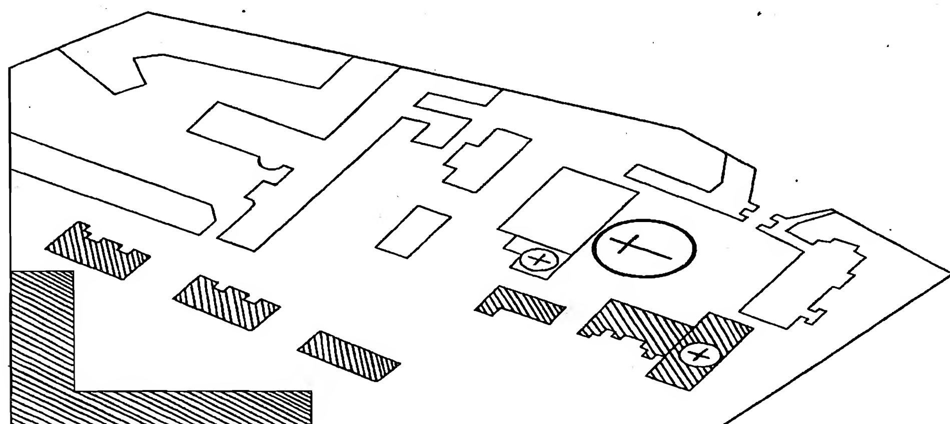
Отак закінчувалася доба перебування радянських установ на території пограбованого Михайлівського монастиря в 1934 р. напередодні майже цілковитого знищення його церковних споруд. Збудовані споруди – храми, собор, архієрейський будинок, лікарня, навчальні приміщення, господарські споруди – все це спочатку описувалось представниками революційної влади та тут же розкрадалось. Причому відповідальність за тут же розкрадене майно було покладено на служителів монастиря у 1919 році. Ймовірно, після остаточного повернення більшовицької влади у 1920 р. і наступних акцій вилучення церковного добра "для допомоги голодуючим" 1921-1923 рр.,

всі ці приміщення було надано всяким організаціям – автошколі, “Студкоопу”... На хвилі революційного піднесення та захоплення розбудовою промисловості, піднесення ідеї торжества пролетарської революції і побудови соціалістичного суспільства нікому не спадало на думку, що це просто незручно мати якесь виробництво на Володимирській гірці, де стоять старі дерева і намолені за століття храми.

Малюнок 1

1. Соборна церква. 2. Варваринський корпус. 3. Архиєрейський будинок. 4. Певчеський корпус. 5. Келарський будинок. 6. 1-й готельний корпус. 7. 2-й готельний корпус. 8. Стайні. 9. 3-й готельний корпус (нині приміщення Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України). 10. Трапезна. 11. Школа. 12. Економічний будинок. 13. Лікарня. 14. Михайлівський корпус. 15. Будка для сторожа. 16. Сарай для дров. 17. Сарай для дров. 18. Флігель.

Малюнок 2

[1] Свящ. *Петровский С.* Златоверхий Михайловський монастырь в Киеве. Исторический очерк и современное состояние Обители. – Одесса: Тип. Е. И. Фесенко. – 1902. – С. 14.

[2] Киево-Златоверхо-Михайловский первоклассный монастырь и его скит Феофания. Монастырь сей современен св. Равноапостольному князю Владимиру. Сочинение сие на пользу означенного монастыря того же монастыря иеромонах Евстратий Голованский. – К.: Тип. В. Давиденко, Михайловская ул., собст. дом, 1878. – С. 2-3.

[3] Свящ. *Петровский С.* Златоверхий Михайловський монастырь в Киеве. Исторический очерк и современное состояние Обители. – Одесса: Тип. Е. И. Фесенко. – 1902. – С. 81.

[4] Там само. – С. 46.

[5] Там само. – С. 48.

[6] Там само. – С. 57.

[7] Там само. – С. 90-91.

[8] Там само. – С. 93.

[9] "Борьба" № 6 від 14 лютого 1919 р. – С. 1.

[10] Там само. – С. 3.

[11] ЦДАВО. – Ф. № 4215. – Оп.1. – Спр. 1. – Арк. 77, 95, 122 та ін. Зберігся навіть зразок печатки червоного кольору з написом: "Домовой комитет Гостинницы Михайловського Монастыря" (Арк. 77, зв.).

[12] Борьба. – № 28 від 16 березня 1919 р. – С. 3.

[13] Борьба. – № 47 від 10 квітня 1919 р. – С. 1.

[14] Киевский Коммунист. – № 32 (40) від 4 березня 1919 р. – С. 4.

[15] Наши беседы. Уплотнение буржуазного населения // Киевский Коммунист. – № 38 (46) від 13 березня 1919 р. – С. 2.

[16] Там само. – С.2.

[17] Об уплотнении буржуазного населения // Киевский Коммунист. – № 41(49) від 16 березня 1919 р. – С. 3.

[18] Киевский Коммунист. – № 42 (50) від 18 березня 1919 р. – С. 3.

[19] Там само. – С. 3-4.

[20] Коммунист. – № 26 (54) від 2 квітня 1919 р. – С. 4 та № 33 (61) – від 11 квітня 1919 р. – С. 4.

[21] Комуніст. – № 35 (63) від 13 квітня 1919 р. – С. 4.

[22] Вісті. – № 19 від 9 березня 1919 р. – С. 4.

[23] Назарій (Микола Михайлович Блінов, 1852 - 1928(?) – єпископ Черкаський, 3-й вікарій Київської єпархії. Народився в дворянській родині м. Казані 24 січня 1852 р. Закінчив 1-у класичну ґімназію і 2 курси університету у м. Санкт-Петербург. У 1875 р. закінчив Константинівське військове училище. З 1887 р. прийнятий до числа братчиків Києво-Печерської лаври. Після заарештування і висилки в м. Бучач митрополита Київського і Галицького Антонія (Храповицького), якого було обрано в травні 1918 р. Київським елекційним з'їздом, здійснював керівництво Київською епархією в 1919-1921 рр. до призначення патріаршим екзархом митрополита Михаїла (Єрмакова). У 1925 р. Св. Московським патріархом Тихоном (Бєлавіним) возведений в архієпископський сан. До 1928 р. перебував у московському Симоновому монастирі, де і помер.

[24] Вісті. – № 19 від 9 березня 1919 р. – С. 4.

[25] Вісті/Известия. – № 28 від 22 березня 1919 р. – С. 3; № 29 від 23 березня 1919 р. – С. 5.

[26] ЦДАВО. – Ф. 4215. – Оп. 1. – Спр. 1. – Арк. 104.

[27] ЦДАВО. – Ф. 4215. – Оп.1. – Спр. 1. "Акты передачи..." – Арк. 79 (машинопис).

[28] Там само. – Арк. 4 (рукопис хімічним олівцем).

[29] Там само. – Арк. 4 (запис на штампі цього підвідділу).

[30] Там само. – 1) Арк. 119, рукопис чорнилом; 2) Арк. 78 машинопис, копія.

[31] Там само. – Арк. 104 (Фірмовий бланк ВЦИК УССР, машинопис.

[32] ДАМК. – Ф. № Р-1. – Оп. 1. – Спр. 6518 "Постанова РНК УРСР, лист тресту "Укрцивільбуд" про звільнення приватними особами та організаціями території колишнього Михайлівського монастиря, відведеної під будівництво Будинку Уряду" (5 березня 1934 р. - 2 жовтня 1934 р.).

[33] Там само. – Арк. 1.

[34] Там само. – Арк. 2.

[35] Там само. – Арк. 3.

[36] Там само. – Арк. 3.

[37] Там само. – Арк. 5.

С.І. ЛІПІНІН (*Київ*)

НАБУТТЯ ТА ЗАХИСТ ЗЕМЕЛЬНОЇ ВЛАСНОСТІ ШЛЯХТИ НА ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ В XVI - ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XVII ст.

Паралельно із збільшенням вагомості майнових відносин та закріпленням майнових прав на загальному тлі суспільних відносин досліджуваного періоду відбувалось і зростання ролі земельних відносин як одного з різновидів відносин майнових. Цей процес був, без сумніву, об'єктивним, оскільки фінансова, політична, військова і т.д. могутність будь-якого представника шляхетного стану, його становище в суспільстві в цілому вимірювались кількістю землі, маєтностей, що перебували у власності цієї особи. Тому видається доцільним простежити шляхи формування земельної власності шляхти, її захист та інші пов'язані з цим відносини.

Формування земельної власності української шляхти відбувалось протягом тривалого часу, беручи свої початки ледь не з часів Київської Русі (окремі боярські роди та представники військово-службової знаті), хоча більш конкретніше цей процес можна простежити з періоду перебування українських земель у складі Великого Князівства Литовського (далі – ВКЛ).

Певна "мілітаризація" Литовської держави позначилась і на характері феодальної ієрархії. Саме ця мілітаризація сприяла тому, що на підлитовських землях служба основної маси феодалів з їх ленів та бенефіціїв мала характер державного обов'язку, а не особистого підданства васала за угодою із сюзереном. У всіх європейських країнах на певних історичних етапах поєднання військової служби із землеволодінням було основною можливістю забезпечити внутрішньо- і зовнішньополітичні інтереси держави. Ця тенденція зберігала своє

значення до того часу, коли держава мала можливість самостійно утримувати і забезпечувати як військо, так і апарат влади за рахунок власних ресурсів.

У той же час, як зазначають деякі дослідники[1], давні володіння-вотчини і земельні маєтки, набуті внаслідок надання великого князя різнились між собою перш за все правовим статусом. Так, за цим принципом М.В.Довнар-Запольський виділяв два типи землевласницьких одиниць:

1. Вотчини ("отчизни", "материзни", "дідизни") і частково наближені до них за обсягом супровідних прав куплені землі ("куплі");
2. Маєтки у тимчасовому користуванні, надані у винагороду за службу або з умовою виконання служби ("вислуги")[2].

І тут вотчина виступає в особливому статусі, оскільки, по-перше, є власністю замкнутого кола магнатів, а, по-друге, внаслідок особливих утруднень у її відчуженні, що випливало з прагнень власників і держави утримати цю власність всередині одного роду, чим підтримувалась його могутність.

Щодо умовних землеволодінь на кшталт феодів і бенефіціїв, слід зазначити, що у XVIст. спектр їх варіацій був досить широким, хоча серед них виділяють такі основні види:

1) тимчасові без визначеного строку користування ;
2) тимчасові на конкретний, обумовлений у пожалуванні термін[3].

З кінця XV і на початку XVI століть можна простежити еволюцію цих видів, яка власне розпочинається з появи "доживотних" надань і, пройшовши довгий шлях через "дво-" і "триживотні" надання та скорочення "довільних" (безстрокових) надань при появі пожалувань "на вічність", завершується поступовим переходом до приватної спадкової власності. Роль землі як засобу плати за послуги чи заохочення проявлялась не лише на верхніх щаблях держави, але і в середині самого суспільства, коли, на зразок західноєвропейських держав, великі землевласники здобували собі васалів (клієнтів) за рахунок роздачі земель дрібній або збіднілій шляхті. Як правило, земельна власність шляхти була алодіальною власністю, що зміцнювало позиції шляхти, яка протягом XVI ст. звільнила своє добро від усіляких обмежень на підставі регалій[4]. Хоча, заради справедливості, слід вказати на існування в деяких регіонах ленної власності, як, наприклад, у Барському старостві, але це було наслідком потреби постійного забезпечення оборони замків зем'янами, зобов'язаними до військової служби, і практикувалось лише у прикордонних королівщинах.

Стосовно крупного землеволодіння слід зазначити, що у кінці XVI ст. за західноєвропейським зразком у Речі Посполитій (далі – РП), відповідно і на українських землях, з'являються так звані ординації (майорати). Зміст ординації становило вилучення певного комплексу добр з-під юрисдикції загальних норм права і спирання його побуту на спеціальний статут. У даному випадку обов'язковим був особливий порядок спадкування, який виключав поділ маєтку поміж спадкоємців

та спадкування особами жіночої статі. Цілу ординацію отримував у спадок найстарший син згідно принципу майорату (прімогенітури), а решта спадкоємців отримували добро, яке не входило до ординації або брали грошові компенсації. У випадку ж згаснення родини "ордината" по прямій лінії, статут, зазвичай, передбачав кому має відійти маєток, який не міг бути об'єктом продажу, дарування, застави і т.д. Метою ординацій було недопущення зменшення маєтку, який мав становити фундамент могутності "ордината" та його родини. Зважаючи на те, що встановлення ординації порушувало загальне (посполите) право, необхідною її умовою була наявність згоди сейму. До того ж, внаслідок складності процедури їх встановлення та інших утруднень, ординації залишались винятком у РП, оскільки відомі лише олицька, несвіжська ординації, "клецька" (klecka) Радзивилів (1586), ординація Замойських (1589) та острозька ординація (1609).

Наразі зупинимось на загальній характеристиці шляхів формування землеволодіння шляхти, адже, зважаючи на обставини внутрішнього життя РП, з часом змінювались і пріоритети стосовно шляхів набуття земельної власності серед шляхетського загалу. Отож, серед шляхів формування землеволодіння, на нашу думку, доцільно виділити такі:

1) надання з боку верховної влади;
2) надання магнатерії дрібній шляхті;
3) купівля і міна;
4) спадщина;
5) дарування та уступка;
6) застава з подальшим переходом землі у власність кредитора;
7) освоєння пустовщин;
8) "вибиття з держання".

Оскільки перші два види достатньо, як на нашу думку, висвітлені в історіографії і певною мірою розглядались вище та були звичайним (ординарним) явищем, вважаємо за потрібне зосередити увагу на наступних пунктах. Особливими серед них є освоєння пустирів, яке найбільш яскраво проявилось у XVII ст., коли воно набуває значного поширення, та "вибиття з держання", яке можна визначити як екстраординарний спосіб набуття маєтностей. Останній спосіб з часом набув такого поширення, що майже був офіційно визнаний і став ледь не основним способом, оскільки de jure такі дії засуджувались як протиправні, але de facto не застосовувалось жодних реальних заходів для відновлення попереднього правового стану, а саме - повернення власності попередньому хазяїну.

Один з різновидів правовідносин, а саме здійснення купівлі-продажу є чи не найдавнішим різновидом цивільноправових угод. Набуття земельної власності шляхом купівлі земельних наділів розпочалось з часу перетворення умовного землеволодіння у спадкову приватну власність і було одним з найпоширеніших шляхів у XVI - на початку XVII ст. Об'єктами купівлі-продажу були як окремі маєтки, так і їх частини та

"кущі" маєтків, які змінювали свого власника після внесення за них грошового чи іншого, передбаченого угодою, еквіваленту і запису та ствердження самого факту здійснення продажу та угоди з цього приводу у відповідній судово-адміністративній установі. Так, при "перенесенні назви (титулу) власності" при її набутті вирішальне значення мало здійснення вписання (інскрипції) до судових книг. Дане вписання мало вноситись у книги відповідного суду (як правило земського, а інколи і гродського, але з обов'язковим подальшим перенесенням запису до земських книг) або того, в судовому окрузі якого знаходились відчужуване добро, і який мав право вічності[5]. При цьому записи про продаж, як і інші угоди, мали певну форму, встановлену законом: "Zapisy, a zwlaszcza wiecznosci maja byc pisane wedle formularza w statucie opisanego"[6]. Відповідно до Першого Литовського Статуту (далі – ЛС) 1529р. відчужувати можна було не більше як 1/3 частину маєтності, та й то лише з дозволу великого князя, або воєводи, маршалка чи старости повіту. Решту ж дозволялось лише заставляти, але згодом таке обмеження було скасоване Сигізмундом Августом. При укладенні угоди купівлі-продажу у продажні записи вносилась умова, що ні сам продавець, ні його родичі і нащадки не могли в майбутньому посягати на продану маєтність[7]. У разі ж порушення запису продавець зобов'язувався, як зазначалось у самому записі, за власний кошт у суді доводити правність запису, повернути власнику суму грошей у 2 чи 3 рази більшу від суми угоди (це застосовувалось як штрафна санкція) та компенсувати судові витрати, що їх понесла інша сторона і розмір яких встановлювався на її розсуд ("...без всякого права и прысяги, толко на речене слова, што бы одно мелъ словом речи")[8].

Ще одним шляхом набуття земельної власності було дарування, яке, як і інші угоди, мало бути засвідчене і записане відповідною судовою установою. Форма такого документа була встановлена сеймовими постановами, ухвалами і закріплена у Formula Processus[9]. У ньому формально закріплювалось дарування маєтності однією особою іншій. Для убезпечення нового власника від можливих у майбутньому претензій на одержану ним маєтність з боку дарувальника або його родичів, визначалась так звана "зарука"[10]. Це означало, що коли б будь-хто наважився вступити у дарований маєток як нібито власник, чинити справжньому власнику перешкоди у здійсненні права власності (володінні, користуванні або розпорядженні маєтком), чи позивав би власника до суду, той мав компенсувати такі кривди певною сумою грошей (зарукою) на користь короля і суду та власника. Зарука могла відповідати вартості вказаної в акті маєтності, або мати інший (як правило, більший) розмір[11]. Такі умови загалом вносились не лише у дарчі записи, а й у всі інші подібні акти. На Волині в останній третині XVI – на початку XVII ст. акти дарування, як правило, відбувались або між близькими родичами, або між учасниками сеньйоріально-васальних відносин, тобто великий власник дарував своєму служебнику-шляхтичу

один чи кілька дворів, частину маєтку, або весь маєток[12]. Іноді такі угоди можна кваліфікувати і як договори уступки, тобто угоди, за якими одна особа поступається своїм нерухомим майном іншій, як правило, назавжди або до його викупу. Особа, якій було уступлено маєток або його частину, повинна була нести службу на користь дарувальника[13] або утримувати його матеріально[14].

Спадщина також була одним із законних шляхів набуття власності, оскільки заповіти (тестаменти) вважались юридично-підставовими документами для розподілу маєтностей і закріплення права власності на них за спадкоємцями. З XVI ст. під натиском шляхти поступово проводиться обмеження прийняття спадщини за заповітом скероване проти церкви, з метою запобігання вилученню землі з цивільного обігу. Існували також обмеження прав осіб жіночої статі на спадкування нерухомості, що мало на меті утримання маєтку в родині. З XVII ст. під впливом угорського права ці обмеження набули форми так званої четвертизни, прийнятої коронною практикою[15]. Суть четвертизни полягала в тому, що батьківське добро спадкували сини у розмірі 3/4, а дочки, незалежно від їх кількості, могли спадкувати лише 1/4 частину. Але слід зауважити, що дочки мали гарантовану свою частину спадку навіть тоді, коли їх брати втратили ще перед вчиненням поділу спадщини керований ними маєток. У такому випадку кредитори мали повернути сестрам їх частину спадку. Це правило (четвертизна) стосувалося лише батьківського добра, оскільки маєтність матері спадкували усі діти в рівних частинах. Поділ спадку інколи відбувався таким чином: всю спадкову масу ділив на частини найстарший син, а вибирали собі частини інші сини, починаючи з наймолодшого, при цьому останню частину отримував спадкоємець, який проводив поділ[16]. У разі відсутності заповіту поділ спадку відбувався за взаємною згодою, або за участю підкоморія, інколи ж – на підставі ухвали вибраних сторонами третейських суддів (єдначів) або за жеребом[17].

Угода застави укладалась у випадку, коли одна особа позичала в іншої певну суму грошей і зобов'язувалась у разі невиплати боргу у призначений час віддати у володіння позикодавця частину свого майна, аж поки не буде виплачено усієї суми[18]. Особливістю заставних угод було не лише те, що маєток, відданий у заставу, гарантував виплату боргу, а й те, що кредитор користувався ним як відсотком з виданої у борг суми. Терміном виплати боргу визначався певний святковий день чи інший час. Не можна було викуповувати маєтки "межи роков", тобто передчасно[19], а борг повертався лише певною монетою, як правило тією, яка давалась у борг – польські золоті, литовські гроші і т. д. До того ж, були факти переходу маєтку боржника до позикодавця внаслідок договору дарування або шляхом уступки у разі неспроможності першого повернути гроші[20]. Але, незважаючи на досить детальну правову регламентацію відносин кредитор-боржник, непоодинокими були випадки відмови позикодавців від прийняття заборгованих їм коштів

та повернення маєтностей власникам, що відобразилось у відповідних судових справах [21].

Спосіб набуття землеволодіння шляхом освоєння пустища, тобто незаселених або малозаселених окраїнних земель України (південна частина Київського воєводства та південно-східна частина Брацлавщини), розпочався в основному з кінця XVI ст., оскільки землі, що на той час знаходились у складі РП були розподілені як між рядовою шляхтою, так і між магнатами, внаслідок чого склався дефіцит вільних земель. Тому, зважаючи на потребу Корони у "створенні" потенційно вільних земельних наділів для надання за службу чи у знак визнання заслуг тієї чи іншої особи перед державою, проводився процес юридичного закріплення вже фактично освоєних, розроблених і заселених земель за магнатами, які і проводили так зване "освоєння пустовщин". Тобто, у більшості випадків, королівська канцелярія надавала відповідні документи на право володіння землями уже фактичним власникам, юридично закріплюючи фактично існуючі правовідносини[22], та, відповідно, нівелюючи роль безпосередніх "колонізаторів" цих земель.

Проблема "вибиття з держання" набуває особливо загрозливих розмірів у другій половині XVI ст. Вже конституція 1543 р. вказує на те, що у випадку порушення "спокійного посідання" та "гвалтовного вибиття з добр", дані справи слід було винести для розгляду на гродський суд протягом 1 місяця від дати вчинення гвалту. Гродський уряд мав розглянути справу і, у разі ствердження вибиття, повернути потерпілому його власність. Відповідач міг підтвердити свої права на дану землю документами, але, з метою їх доставлення до суду, він мав право лише на одну диляцію[23]. Про гостроту даної проблеми у тогочасному суспільному житті свідчать, перш за все, записи у судових книгах, що стосуються даного явища. Так, у книгах Кременецького земського суду за 1570 р. знаходимо 28 справ про наїзди, захоплення і вибиття, за 1592-1593 рр. – 87 справ, за 1597 р. – 34 справи і за 1598 р. – 45 справ[24]. При цьому, наїзди можна поділити на: 1) наїзди і пограбування; 2) захоплення. Перша група не передбачала встановлення на захоплених землях доменіальної влади нового пана. Наїзди іншої групи зустрічались не менш часто і тягнули за собою більш серйозні наслідки – такі, як фактичне володіння та користування майном аж до розпорядження ним без наявності документів, які б підтверджували право власності на це майно. Загрозливих же масштабів це явище набуло перш за все тому, що хоч право і захищало законного власника, але виконавчий апарат судів, як представників державної влади, внаслідок своєї атрофії не міг забезпечити відновлення попереднього правового стану.

Підсумовуючи тенденції та шляхи розвитку феодальної власності у РП, варто зауважити, що система феодального законодавства, обумовленого в основних принципах поєднанням права на землю з політичними правами, спиралась на станову належність, яка і визначала

у кожному конкретному випадку відношення особи до об'єкту власності, її можливості у плані володіння, користування і розпорядження майном і, як наслідок цього, встановлювався і суспільний статус кожної особи.

Судові процеси з вирішення майнових спорів шляхти проводились у земському суді (лише справи про вибиття з держання – у гродському), оскільки дана сфера правовідносин входила до компетенції саме цієї гілки судово-адміністративної системи. Традиційно в перебігу самого процесу брали участь як сторони, так і учасники процесу. Коротко склад учасників процесу, їх становище та роль у судовому розгляді справи можна охарактеризувати таким чином:

1. Суддя, який власне був головою суду, встановлював порядок слухання справи та перебігу процесу у даній справі, опитував та вислуховував сторони та інших учасників процесу, оголошував та підписував рішення суду і т. ін.;
2. Підсудок допомагав судді в опитуванні свідків та сторін, тлумаченні та застосуванні відповідних правових норм та приписів, винесенні рішення у справі, що розглядається і т.п.;
3. Писар, обов'язки якого полягали у постійному перебуванні при суді, вписуванні скарг, позовів, доказів та свідчень сторін та свідків, письмовому викладі та оформленні рішення суду у конкретній справі;
4. Возний (судовий виконавець), який вручав позови, підтримував порядок у судовій залі під час засідань суду, забезпечував докази у присутності двох свідків, стверджував факти порушення посідання та інші "гвалти" і оцінював шкоду, а також досліджував ознаки і докази порушення цивільного (у даному випадку) права. Проблеми, пов'язані з діяльністю возних досить гостро стояли в аналізований період. Так, посаду возного займав не обов'язково шляхтич, відомі випадки, коли возними були заможні селяни (особисті службовці судді)[25]. І, хоч життя возного охоронялось як життя шляхтича[26], але часто шляхта піддавала їх тортурам, цькували собаками і навіть змушували з'їдати привезені позови[27];
5. Прокуратор (речник, умоцований) відомий у польському судочинстві з кінця XIII ст.; уже в статутах Казимира Великого була передбачена можливість представлення сторони у судовій справі її повноважним представником – прокуратором[28]. Статус та обов'язки прокуратора як учасника судового процесу були затверджені Другим ЛС. Так, у Статуті вказується: "Ktoby sam niemogac albo nieumiejac u prawa mowic, ustnie przed sadem komu zlecil y komu sad powinien prokuratory dawac"[29], у той же час, в артикулі 35-у того ж розділу вказується про "odstawienie prokuratora swego". Тобто у практиці судового захисту було передбачено як можливість найму прокуратора однією з сторін або обома, так і надання захисника судом. На думку М.Слабченка, судовими представниками могли бути особи будь-якого стану[30], отже й нешляхтичі, що викликає певні сумніви, адже на Волині, зокрема у Володимирському земському суді, траплялись

випадки недопущення до прокурування у справі навіть шляхтичів, які не мали осілості на Волині, а тим більше у ВКЛ[31]. Особливих обмежень у здійсненні судового представництва зазнавали особи духовного стану, яким взагалі було заборонено займатись прокуруванням, та судові урядники, які не могли бути прокураторами у тому судовому окрузі, в якому вони урядували. Але найчастіше функції прокураторів виконували підкоморії, коморники, судді, підсудки, писарі гродських та земських судів[32], оскільки професійна підготовка захисників не проводилась і в їх ролі виступали ті особи, які на практиці вивчили діюче законодавство й були спроможні кваліфіковано представляти інтереси інших осіб під час судового розгляду справи. Межі компетенції прокуратора визначало уповноваження сторони – "лист поручоный" або "прокурація" чи "моц". Це повноваження могло бути загальне або обмежене до певних дій, письмове або усне, заявлене на судовому засіданні у присутності особи, яка її надавала. З часом виник доволі точно окреслений професійний і моральний кодекс прокураторів, за порушення якого прокуратор не лише втрачав право на зайняття цією діяльністю, але й підлягав кримінальному переслідуванню, до смертної кари включно. Протягом багатьох років функціонування інституту прокураторства очевидним стає наростання невдоволення ним. Приводом для цього було те, що прокуратори намагались різними, часто і неправовими, методами прихилити правосуддя на користь свого клієнта, при цьому надмірно розтягуючи процес[33]. На сеймі 1569р. була спроба протидії такій практиці шляхом встановлення правила, за яким прокуратори протягом трьох днів мали представити ті процесові питання, які у них виникли, оскільки представлені пізніше не прийматимуться судом до уваги[34];

6. Свідки з другої половини XVI ст. мали допоміжну роль у судовому процесі, оскільки у цей період, порівняно з попереднім, більша увага починає приділятись письмовим доказам, які отримують перевагу перед усними свідченнями (але доказами у суді були і власне признання, в тому числі дане під тортурами, речові докази, присяга, характеристика підсудного "добрими людьми"). Із земельного питання свідками не могли виступати селяни, а татари і жиди взагалі не могли свідчити у жодному суді[35]. Крім того, свідками не могли бути особи, раніше засуджені за важкі злочини, слуги проти своїх панів, співучасники злочинів, душевнохворі та ін.[36]

Права та обов'язки сторін судового процесу, а саме позивача та відповідача, також врегульовані Другим ЛС та рядом інших актів. Так, вказується, що у справі із земельного питання потерпіла сторона повинна подати позов не пізніше, ніж за 6 тижнів до початку судових років, оплатити послуги писаря та возного тощо. У випадку ж "вибиття з держання" позов подавався до гродського суду протягом 4-х тижнів

по факту вчинення, якщо ж потерпілий звернеться до суду пізніше вказаного терміну без доведення поважних причин, то позов мав подаватись до земського суду[37]. На процесі позивач виступав особисто або через свого представника (прокуратора, умоцованого) з описом нанесеної йому шкоди, документами, які засвідчували його право власності на спірну маєтність, і вимагав встановлення справедливості. Відповідач у даній справі мав з'явитись на судове засідання за викликом і будь якому разі або визнати висунені йому звинувачення, або їх спростувати. Якщо одна з сторін не з'являлась у призначений термін і протягом наступних двох днів без поважної причини, вона зазнавала процесової поразки у правах (була "здана") і на неї накладався штраф (неставне). При цьому, у випадку "нестання" відповідача, за певних умов справа могла бути розглянута заочно, тобто без його участі. У випадку внесення завідомо неправдивого позову, штраф накладався на позивача, якого, до того ж, змушували до публічного визнання даного факту і замирення з відповідачем. Сторона, яка виграла процес, була зобов'язана заплатити суду "пам'ятне". На київському сеймику 10 грудня 1604р. питання плати за суд постало особливо гостро, оскільки почастішали випадки відібрання пам'ятного та коча у земських і гродських судів трибуналом, наслідком чого стала постанова, що, оскільки ці суди окрім тих двох оплат жодного іншого джерела прибутку не мають, "nie godzi sie wiec i tych im odbierac"[38].

Отож, розглянувши склад учасників та сторони судового процесу, слід звернути увагу власне на перебіг цивільного судочинства. Перш за все, потрібно звернути увагу на питання судової здатності осіб, тобто їх можливості приймати участь у перебігу судового процесу. Як вказують деякі дослідники[39], судової здатності не мали невільники і "вилучені з-під права"(вічно виволані), а процесуальної не мали передусім малолітні та особи, які перебували у доменіальній чи патримоніальній залежності і т.п. Малолітніх (чоловіки до 18 років і жінки до 13 років) заступали перед судом батьки, а сиріт – опікуни, які від імені малолітніх захищали їх інтереси. При цьому опікуни були зобов'язаними вступити у процес лише у тому разі, коли малолітніх позивали у шести спеціально обумовлених випадках: за зворот заставленого майна; за поруку, дану батьком; за борг батька; за порушення спокійного посідання; за видачу чужих людей; у випадку, якщо процес за спадщину почався ще за життя батька[40]. Всі інші спори малолітніх припинялись до досягнення ними повноліття. Від імені підданих і слуг виступав у судових справах їх пан, навіть тоді, коли слуги належали до шляхетського стану; панові вручались і позови та судові упоминальні листи проти челяді і підвладних, останні ж не могли навіть вносити позови, що робив за них їх сюзерен від власного імені. Дітей, навіть повнолітніх, у разі їх проживання спільно з батьком, перед судом заступав батько, дружину – чоловік[41].

Судовий процес розпочинався з внесення скарги потерпілим, яка пізніше оформлювалась судовою канцелярією як позов. Після внесення

скарги позивач спільно з возним, як вже згадувалось, проводили фіксацію доказів у присутності двох свідків, возний стверджував факт порушення прав особи, оцінював шкоду та оглядав ознаки і докази порушення цивільного права. Після цього відбувалось явне ("очевисте") зізнання перед судом встановлених фактів як стороною і її свідками, так і возним та вписання цих заяв до судових книг. На основі цих записів видавались позови, а витяги з цих книг мали підставове доказове значення під час судового розгляду справи. Іноді возний передавав до судового депозиту спірне майно, яке, після розгляду справи, поверталось судом стороні, що отримала на неї право за рішенням суду[42].

Після забезпечення доказів і фактів сторона зверталась до суду з вимогою вирішення справи. Судовий писар вписував справу до реєстру під порядковим номером, за яким вона згодом і розглядалась, після цього судом видавався позов і викликались сторони на судові роки. На вимогу потерпілої сторони суд міг ще раніше задовільнити певним чином вимогу позову шляхом відповідних наказів (заказів), видаючи різноманітні судові листи[43]:

1. Заповідні (заборонні), якими, як правило, заборонялось забирати з поля спірне збіжжя та ін.;
2. Упоминальні, якими суд закликав іншу сторону мирним шляхом задовільнити вимогу позивача;
3. Заручні, які під загрозою сплати значного грошового штрафу (заруки або закладу) застерігали особу, яка погрожувала іншій насильством, від виконання погрози;
4. Різного роду "отворені" листи, що охороняли права сторін.

Ці листи отримували сторони, які просили суд про їх видання (як правило потерпілі) і надавали іншій стороні копію листа, зберігаючи оригінал. Слід вказати на те, що після видачі судових листів не завжди відбувався судовий розгляд справи, оскільки іноді ці листи призводили до мирного вирішення проблеми між сторонами або запобігали порушенням права[44].

Як вже було вищезазначено, судовий процес розпочинався з внесення потерпілим скарги, яка оформлювалась судовою канцелярією як позов, причому потерпілий міг одразу внести і власноручно написаний позов, який реєструвався канцелярією. Осіла шляхта позивалась письмовим позовом, а неосіла та шляхта-голота – усним, а позов завжди писався від імені короля і до нього прикладалась печатка судової канцелярії. Позов, як і інші документи, мав офіційну, суворо встановлену форму, що було передбачено у конституції, виданій за правління Сигізмунда Вази у 1589р., яка встановлювала, що у випадку невміщення титулу, назви позивача або дати "na taki pozew strona odpowiadac nie powinna"[45], що значно виправляло положення, сформульоване у Formula Processus, яке вказувало, що такі недоліки позову, як "brak tytulu, okreslenia strony powodowej lub pozwanej, a takze zapieczetowanie pozwu falszywa pieczecia, nie czynia go niewaznym"[46].

Сеймова устава 1578 р. встановлювала, що позови земських судів мають бути вручені відповідачеві не пізніше, ніж за два тижні до судового розгляду справи[47], причому позов мав бути вручений позваному відповідним способом – судовим возним у товаристві одного шляхтича, який представляв позивача[48], що викликало певне незадоволення шляхти, яка вимагала, задля застереження об'єктивності, присутності як мінімум двох шляхтичів. Вручений відповідачу позов вказував термін, коли його адресат мав з'явитись до суду. З певних визначених причин, які встановлювала конституція De terminalis (1519р.)[49], він міг ухилитись від того, вдаючись до "одрочення" терміну судового розгляду і встановлення нової дати, але не міг вдаватись до цього заходу нескінченно. Як вказує Formula Processus, у разі, коли другий термін був встановлений "завитим", відповідач, незалежно від обставин, мав з'явитись до суду під загрозою програння процесу[50], хоча ряд пізніших актів, у тому числі і Литовський Статут, встановлювали ряд причин, за якими вважалось допустимим відсутність під час судового розгляду, що були достатньою підставою для перенесення розгляду на пізніший час (хвороба, державна служба, перебування у війську і т.д.). У РП з середини XVI ст. в судочинстві була впроваджена рівноправність польської мови поруч з латиною і частіше позови писались польською мовою, в той час, як у "руських" воєводствах (Київське, Волинське і Брацлавське) позови та інші документи, згідно умов Люблінської унії 1569р. майже завжди писались руською мовою за деякими винятками у більш пізній період. Возний після вдалого вручення позову робив про це зізнання в суді, яке записувалось у спеціальній книзі, що вказувало на процесуальну важливість вручення позову, після чого, як вже згадувалось, справа реєструвалась у іншій книзі під черговим номером; такі книги називались реєстрами (вокандами). Під час судової сесії з цих книг у порядку черги і слухались справи. Первісно однорідний реєстр з часом почав диференціюватись. Так , суди гродські і земські мали декілька видів реєстрів (для справ цивільних, кримінальних, екзекуційних та ін.), у той же час суди вищі, а особливо Коронний трибунал, мали значну кількість цих книг не лише з погляду на види справ, але й тому, що провадились особливі реєстри для кожного воєводства.

В земському праві ще Formula Processus (1523) з метою прискорення процесу впровадила принцип, за яким "завитим" терміном вважався другий за чергою, але у деяких випадках (наприклад, вибиття з держання) вже перший термін був "завитим"[51]. Хоча, незважаючи на таку регламентацію, з'являтись за судовим позовом на перший же термін вважалось ознакою "кепського" тону і, як правило, шляхта зневажала встановлений у позові термін[52], знаходячи будь-які причини для того, аби виправдати свою відсутність: "ознайменье неправное о хоробе позваных ку проволоце справедливости ... ни за позвы у суду ... ку праву на року певномъ не стали, ани умоцованого на свое местце ... водле права не прислали и того ся справити не хотели"[53]. Крім того не зупинялась шляхта

і перед радикальними заходами аби лише запобігти судовому процесу, як, наприклад, пан Гневош Стрижовський у 1578р. позов "...з рук подписковых кгвалтом выдралъ и выходячи с канцлереи на шматы зодралъ"[54]. Особливу групу у цьому плані становили магнати, яких також позивали до судів, але, по-перше, самі особисто вони на судових процесах з нижчими ніколи не бували присутні, оскільки їх інтереси захищали вправні прокуратори (як правило слуги), а, по-друге, подібні процеси тонули у нескінченних апеляціях і викрутах прокураторів, аж доки слабша сторона сама не визнавала, що вона "з князем тягатись недужа"[55]. У поземельному ж конфлікті справа взагалі вирішувалась правом сили, незважаючи на проголошену нібито "шляхетську рівність", тобто простим наїздом і привласненням, який організовували панські урядники, не займаючи увагу свого сюзерена подібними дрібницями, а інколи і з прямого його відома та за його схваленням. У кращому випадку магнат міг попередити дрібного шляхтича листом або усно за старовинним принципом –"йду на Ви" – в ультимативній формі.

У XVI ст. було систематизовано уже відомі у середньовіччі і новоутворені через практику одрочення термінів диляції (відклади), серед яких розрізняють диляції звичайні і надзвичайні. Цей поділ відігравав важливу роль, оскільки диляції надавались на вмотивоване прохання сторони, причому не більше чотирьох, за якими наступний термін був "завитим" чи остаточним; надзвичайні ж диляції надавались лише за згодою сторін або ж за рішенням суду.

Сам судовий процес загалом можна розділити на три складові частини:

1). У першій (вступній) частині розглядались усілякі побічні справи, лише формально пов'язані з предметом спору. Як писав у 1594р. Ян Лончинський в "Kompendium sadow Krola Jegomosci", "pozwani... zwykli zaraz wdawac sie w rzecz, to jest in principali litem contestari, ale wynajduja sobie obrony podczas sluszne, prawne, podczas tylko pozorne,ktorymi usprawiedliwienia stronie uchodza i z sadu wyslizgnac sie usiluja"[56]. Для запобігання такій практиці було постановлено щоб відповідачі, які вдаються до неї, відшкодовували вартість виданих у тих справах рішень навіть у випадку, коли рішення були винесені проти них. Особливо у випадках, коли вироки "akcesoryjne pozew albo termin zbijaja" не дозволялось користуватись апеляцією, крім випадків, коли це мало вплив на головну справу[57]. Також у загальній декларації, прийнятій у конституції 1589р., яка стосувалась потреби коректури права, йдеться про ліквідацію всіляких "niepotrzebnych excepcji", оскільки це найшвидше призвело б до скорочення судочинства у часі[58]. Розглядались у першій "фазі" процесу також диляції та різні другорядні проблеми, про які знали сторони і які потрібно було залагодити перед вирішенням основної справи. Зважаючи на змагальний характер судового процесу, неодмінною складовою цієї частини процесу

були закиди, які висувались позваною стороною проти позова, його правності, підсудності справи саме цьому суду та інші, які мали на меті довести неправність позову та справи вцілому і затягнути її розгляд або взагалі звільнитись від неї. Існував принцип, за яким, коли вже дійшло до мериторичного розгляду справи, перервати її не могла жодна сторона, допоки не дійде до закінчення цього розгляду. Ці питання залагоджувались судом шляхом представновчих вироків[59].

2). У другій стадії перш за все надавалось слово позивачу (поводу, стороні поводовій), який перед судом представляв справу, вказуючи на правову диспозицію та на факти порушення його прав, і вмотивовував свою позицію документами, що підтверджували його права і мали юридичну силу. Це явище мало назву "пропозиція" (індукта), після цього наступала "репліка" – виступ відповідача, у якому той спростовував претензії позивача і відстоював свою позицію.

3). На цій стадії відбувалось "загрунтування" спору і з цього часу жодна сторона не могла вийти з процесу без згоди іншої сторони. Відбувалось представлення доказів у справі, але, у більш пізньому часі, щораз більшого значення набувало провадження слідства з уряду (скрутиніум) інстигатором, завершенням чого було прийняття судом рішення у справі.

У процесі виступали також і свідки, які свідчили про ті моменти життя сторони, які вона вважала необхідним висвітлити у ході судового процесу, і які мали принести їй перевагу над супротивною стороною; не остання роль у показах свідків належала характеристиці сторони як людини "доброї" або "злої" і т.п. У різних справах вимагалась різна кількість свідків, які складали за наказом суду присягу для підтвердження правдивості зізнань. Але, беручи до уваги реалії тогочасного життя, доцільно звернути увагу на те, що за рахунок свідків справу вигравали або великі магнати (патрони), які мали значну кількість шляхти-клієнтели, або шляхтич – клієнт могутнього патрона, який і забезпечував йому перемогу у судовому процесі, або й просто "благословляв" на незаконний вчинок. Так, у 1578р. у спорі між Омеляном Ушаком Куликовським і Яном Любишовським, останній "забрал кгрунти" і при проведенні комісарського суду відмовився пред'явити комісарам "якое право або листы граничные на той кгрунт", оскільки не мав межових листів, але мав вказівку свого пана кн. Януша Збаразького боронити ці грунти про що вперто твердив комісарам: "...только згола с тымъ ся оповедал хотячи того кгрунту боронити и отповеди и пофалъку на здоровъе пана Ушака и подданыхъ его чинилъ..."[60].

У випадку, якщо перед судом позивався шляхтич – ноторичний (запеклий) злочинець, якому подібні злочини доводились у попередніх процесах, звичайним було те, що не вимагалось жодних доказів для винесення вироку відповідно до вчиненого протиправного діяння. Але,

як показує аналіз судових документів, таких "рецидивістів" вистачало серед загалу шляхти, а також, зокрема, і серед судових урядників, тому цей принцип, як правило, не застосовувався у цивільних спорах шляхти.

З XVI ст. поширювалась щораз більше заочна процедура, яка називалась неставним процесом або контумаційним. У цьому випадку, коли другий термін визначався як "завитий", а відповідач не "ставав" за позовом, суд видавав заочний вирок (кондемнату). Якщо ж на "завитий" термін відповідач не з'являвся, то за першим нестанням або після чотирьох звичайних "одрочень" відбувалась заочна розправа. За нестання до суду з середини XVI ст. в суді поруч з грошовими карами почали застосовувати також так звану процесуальну баніцію, яка мала характер кари за непослух суду і призводила до втрати судової здатності (поразки у правах). До того ж, нерідкими були і зловживання судових урядників у царині заочного процесу: "судъ земский Володимерский, о тую речъ не водле права вночи за несталого пана хелъмского здавшы враднику ... присягу на тыхъ шкодах сказал и за такимъ доводомъ декретъ стороне выдалъ...", "... а ему властность их заочне неправне присудили..."[61]. У 1580 р. Іван Сущанський подав позов проти кн.Владислава Збаразького, який, будучи судовим урядником, видав "позви" на скаргу Олешка Постригача, у якого нібито Сущанський забрав майно і землю, і незаконно "далъ заочную справу", внаслідок чого Сущанського з дружиною несправедливо виволав король і т.п.[62].

Рішення суду можна було оскаржити двома шляхами:

1. Скаргою на суддів, яка початково була єдиним апеляційним засобом, але з часом застосовувалась щораз рідше, поступившись місцем апеляції. Скарга спрямовувалась не проти вироку чи іншої ухвали суду, а проти суддів, причому внести її можна було не лише після прийняття судом остаточного рішення, але й під час самого процесу проти окремих процесових рішень, передусім доказових, які надавали стороні право переведення доказу[63]. Часто скарга на суддів вносилась після видання заочних вироків, оскільки проти них не дозволялось вносити апеляцію. Скарга на вирок або інші рішення могла бути спрямована не лише проти суддів і підсудків земських, але й проти воєвод і старост, підкоморіїв і коморників, які видавали оскаржуване рішення, але скарга не вносилась проти писарів, оскільки вони не брали участі у прийнятті судових рішень, однак проти писаря можна було внести скаргу за помилки, "злісне" невиконання обов'язків, занедбання або зловживання ним владою під час виконання службових обов'язків[64]. Досить показовим у цьому відношенні є внесення запису до Володимирських земських книг про відмову луцького гродського писаря внести до судових книг скарги одного з "обивателей земли Волынское"[65]. Скарги на урядників гродських судів спочатку подавались воєводам і старостам, а лише потім до найвищого, як правило, королівського суду, який і розглядав її.

У цьому процесі перед апеляційним судом позивачем була сторона, яка внесла скаргу, а відповідачем – особа, яка видала оспорювану постанову. На період цього "впадового" процесу припинявся розгляд основної справи, результат якої у подальшому, зазвичай, залежав від результату розгляду скарги[66]. Польське право вимагало при заявленні такої скарги внесення так званого "кочу", тобто застави, яку отримував "наганений" суддя у випадку незадовільнення скарги[67];

2. Апеляцією ("отзовом"), яка була справді відкличним засобом, за яким вирок нижчого суду передавався на новий розгляд вищого суду. Апеляція вносилась на вироки усіх судів і подавалась до судів центральних, причому деякі справи мали свої суворо визначені апеляційні інстанції: справи про шляхетську честь – суд великого князя, пізніше королівський суд; справи підкоморського суду повторно розглядав на місці спору комісарський суд і так далі. Сторона, яка була незадоволена рішенням і вважала його "не водле права", могла "апелевати и отозвати се", але для цього повинна була одразу ж після оголошення рішення, не виходячи з суду, заповісти апеляцію[68]. Це вчинялось виголошенням усталеної формули, перейнятої, очевидно, із звичаєвого права: "Панове судді, те сказання ваше видиться мені не по праву, відзиваюсь з тим до головного суду"[69]. Заповідь апеляції припиняла виконання рішення суду, але вона не завжди дозволялась. Апеляція була заборонена при заочних вироках, у справах за порушення спокійного посідання та проти вироків, які грунтувались на записах сторони, яка програла справу. Апелювати також не могла сторона, яка дала свою згоду на те, щоб "пустити противника на довод або отвод", або визнала факти, записані у позові[70]. Розгляд апеляції проводився на "завитих" роках, до того ж під час її розгляду не допускалось нічого нового (nihil novi), що не було предметом розгляду нижчого суду, лише деякі відмінності були у проведенні комісарського суду[71]. Апеляційний суд, розглянувши справу, приймав рішення про затвердження або зміну оскаржуваного вироку. Оскарження заочного вироку було можливим провести лише шляхом скарги (нагани) на суддів, або шляхом повернення до попереднього стану. Відповідач, проти якого було проведено заочний процес і видано кондемнату, міг внести позов "о злый переводъ права", заявляючи, що оскаржувані роки були неправомірними через підступ позивача або іншої особи[72]. Суд, підтвердивши правомірність закиду, переглядав своє рішення і міг його змінити або залишити в силі.

Інститут апеляції у Польщі загалом був започаткований ще у 1523 р. і на досліджуваний період, як бачимо, перебував у стані активного використання. Судом вищої інстанції для Правобережної України був Луцький трибунал (створений у 1578р. одночасно з Коронним трибуналом

і діяв до 1589р.). До його компетенції входили усі справи, що розглядались судами нижчих інстанцій (земськими, гродськими, підкоморськими, комісарськими та вічовими), в тому числі й апеляції від цих судів. Вищою апеляційною інстанцією для усієї РП, в тому числі і для українських земель, був асесорський суд, який також у межах своєї компетенції розглядав апеляції з судів нижчих інстанцій до утворення трибуналу[73]. Найвищою і останньою інстанцією для усієї РП був королівський суд, межі компетенції якого дозволяли розглядати будь-які справи та апеляції з будь-якого суду.

Характеризуючи систему судочинства РП досліджуваного періоду, можна в цілому простежити занепад влади і авторитету судових установ та, зокрема, їх рішень і постанов. Починаючи з судів нижчих ланок і до Луцького трибуналу та інших вищих судових установ включно[74] поширюється корупція, хабарництво, протекціонізм та інші негативні явища, які однозначно не сприяли підвищенню авторитету судових установ та збільшення довіри і поваги до них з боку суспільства. Зважаючи на занадто велику розгалуженість та громіздкість судової системи РП, відсутність чіткого розмежування компетенції між різними гілками цієї системи, цілком закономірним видається те, що реальний вплив судів на життя суспільства і на правопорушників зокрема або був зовсім незначним, або взагалі не відчувався. Тому мову про судовий захист майнових інтересів шляхти можна вести до певної міри умовно, оскільки більш моральна, аніж реальна підтримка потерпілих з боку судових установ не вирішувала наболілих питань суспільного життя, до яких без жодного сумніву відносились і питання захисту порушених цивільних (майнових і пов'язаних з ними немайнових) прав шляхти.

Проблеми, підняті у цій статті, а особливо питання здійснення судочинства в цілому та, зокрема, висвітлення окремих процесових аспектів правосуддя досліджуваного періоду і на сьогоднішній день потребують проведення глибших досліджень. Автор не претендує на досконале та глибоке висвітлення у межах цієї публікації всього обсягу даної проблематики, радше можна вести мову про постановку питань, які заслуговують на подальше висвітлення, робота над якими і провадиться наразі.

[1] *Довнар-Запольский М.В.* Государственное хозяйство Великого княжества Литовского при Ягеллонах. – К.,1901; Яковенко Н.М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVIIст. (Волинь і Центральна Україна). – К.,1993.

[2] *Довнар-Запольский М.В.* Вказ. праця. – С.329.

[3] Див. докладніше: *Яковенко Н.М.* Вказ. праця. – С.32-33.

[4] *Bardach J., Lesnodorski B., Pietrzak M.* Historia panstwa i prawa polskiego. – Warszawa, 1985. – S.233.

[5] Volumina legum / Wyd. J.Ochryzko. – Petersburg, 1859-1860. – T.I. – S.125.

[6] VL. T.II. S.168.

[7] Центральний Державний Історичний Архів України у м.Києві (далі – ЦДІАК). – Ф.27. – Оп.1. – Од. зб. 1. – Арк. 54зв.-59 та ін.

[8] Там само. – Од. зб. 5. – Арк. 17-20зв. та ін.

[9] VL. – T.I. – S.403.
[10] ЦДІАК. – Ф. 27. – Оп. 1. – Од. зб. 5. – Арк. 67-76зв.
[11] Там само. – Арк. 67-76зв. – Од. зб. 1. – Арк. 6-8зв. та ін.
[12] Там само. – Од. зб. 5. – Арк. 193-195.
[13] Там само.
[14] Там само. – Арк. 101-104 зв.
[15] *Bardach J., Lesnodorski B., Pietrzak M.* Op. cit. – S.236.
[16] Там само. – С.237.
[17] Волинські грамоти XVI ст./ Упоряд. М.В.Задорожний. – К., 1995. – С.182.
[18] *Товстоліс М.* Суть застави за Литовським статутом // Праці Комісії для виучування історії західньо-руського та вкраїнського права. – К., 1929. – Вип.6. – С.122.
[19] *Товстоліс М.* Вказ. праця. – С.131.
[20] Російський Державний Архів Давніх Актів (далі – РДАДА). – Ф. 389. – Оп.1. – Од. зб. 201. – Арк. 82зв.
[21] ЦДІАК. – Ф.27. – Оп.1. – Од. зб. 5. – Арк.174-177; 186 зв.-193 та ін.; РДАДА, ф.389, оп.1, од. зб. 195, арк. 68-72зв.; – Од. зб. 201. – Арк. 23зв.-25.
[22] РДАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Од. зб. 195. – Арк. 273.
[23] VL. – T.II. – S.72.
[24] Кременецький земський суд : описи актових книг. – К.: Наук. думка, 1959. – Вип. 1; 1965. – Вип. 2, 3.
[25] *Kutrzeba S.* Sady ziemskie i grodskie w wiekach srednich. – Krakow,1901. – S.97.
[26] VL. – T.II. – S.169.
[27] *Bujak F.* Dwa swiadectwa o zmuszeniu woznych do zjadania pozwow // Lud. – R.,1906. – T.12. – R.1.
[28] VL. – T.I. – S.3.
[29] Statut Wielkiego Xiestwa Litewskiego, ktorym sie teraz wojewodstwa Kiiowskie, Wolynskie y Braczlawskie sadza z yllustraciami / Wyd. dr. Fr.Piekosinski // Archiwum komisji prawniczej. – Krakow,1900. – T.7. – Rozd.4. – Art.33.
[30] *Слабченко М.* Судочинство на Україні XVII-XVIIIст. – Харків, 1919. – С.19.
[31] ЦДІАК. – Ф.27. – Оп.1. – Од. зб. 3. – Арк. 81зв.-92.
[32] Книга Київського підкоморського суду (1584-1644). – К.,1991. – С.23.
[33] *Lewandowska-Malec I.* Postulaty reformy procesu sadowego w okresie rokoszu Sandomirskiego (1606-1609) // Studia z historii prawa / Pod red. W.Litewskiego. – Krakow,1992. – Zesz.141. – S.59.
[34] VL. – T.II. – S.100.
[35] Statut... . – Rozd.4. – Art.3.
[36] *Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А.* Суспільно-політичний лад і право України у складі Литовської держави та Речі Посполитої. – Івано-Франківськ,1996. – С.30.
[37] Statut... . – Rozd.4. – Art.69.
[38] Lewandowska-Malec I. Op. cit. – S.66.
[39] *Тищик Б.Й., Вівчаренко О.А.* Вказ. праця; *Падох Я.* Суди й судовий процес старої України. Нарис історії. – Нью-Йорк - Париж - Сидней - Торонто - Львів, 1995; *Слабченко М.* Вказ. праця. Та ряд інших дослідників.
[40] *Dabkowski P.* Prawo prywatne polskie. – Lwow, 1911. – S.72.
[41] *Падох Я.* Вказ. праця. – С.51.
[42] *Товстоліс М.* Вказ. праця. – С.128.
[43] *Слабченко М.* Вказ. праця. – С.24.
[44] ЦДІАК. – Ф.27. – Оп.1. – Од. зб. 3. – Арк. 112-115.
[45] VL. – T.II. – S.292.
[46] VL. – T.I. – S.403.

[47] *Borucki M.* Temida staropolska. Szkice z dziejow sadownictwa Polski szlacheckiej. – Warszawa, 1973. – S.32.

[48] VL. – T.I. – S.202-203.

[49] VL. – T.I. – S.176.

[50] VL. – T.I. – S.203.

[51] Statut... . – Rozd.4. – Art.69.

[52] *Левицький О.* Ганна Монтовт // На переломі: друга половина XV-XVIст. / Упоряд. і передм. О.В.Русиної. – К., 1994. – С.135.

[53] РДАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Од. зб. 200. – Арк. 208-209.

[54] РДАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Од. зб. 195. – Арк. 129зв.

[55] *Яковенко Н.* М. Вказ. праця. – С.112.

[56] *Kolankowski L.* Zapomniany prawnik XVI wieku – Jan Laczynski i jego Kompendium sadow Krola Jegomosci / Rocz. tow. Nauk. – Torun, 1960. – S.83.

[57] VL. – T.II. – S.256.

[58] VL. – T.II. – S.282.

[59] *Bardach J., LesnodorskiB., Pietrzak M.* Op. cit. – S.249.

[60] РДАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Од. зб. 201. – Арк. 9зв.

[61] РДАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Од. зб. 195. – Арк. 259.

[62] Там само. – Арк. 6 зв., 269.

[63] *Rafacz J.* Nagana sedziego w dawnym procesie polskim. – Lublin, 1921. – S.23.

[64] *Падох Я.* Вказ. праця. – С.66.

[65] ЦДІАК. – Ф.27. – Оп.1. – Од. зб. 3. – Арк. 54зв.-57.

[66] *Слабченко М* . Вказ. праця. – С.37.

[67] *Rafacz J.* Op. cit. – S.51.

[68] *Лащенко Р.* Лекції по історії Українського права. – К.,1998. – С.84.

[69] *Падох Я.* Вказ. праця. – С.67.

[70] *Василенко М.* Матеріали до історії українського права. – К., 1929. – С.93.

[71] *Падох Я.* Вказ. праця. – С.67.

[72] РДАДА. – Ф.389. – Оп.1. – Од. зб. 195. – Арк. 75.

[73] *Wozniakowa M.* Sad asesorski koronny (1537-1795). Jego organizacja, funkcionowanie i rola w dziejach prawa chelminskiego i magdeburskiego w Polsce. – Warszawa, 1990. – S.72.

[74] *Borucki M.* Op. cit. – S.47.

А.В. БОЙКО *(Запоріжжя)*

НАПРЯМКИ КОЛОНІЗАЦІЇ ПІВДЕННОЇ УКРАЇНИ В ОСТАННІЙ ЧВЕРТІ XVIII ст.

Для Російської держави XVIII століття одне з провідних місць у зовнішній політиці посідає східне питання. Головним завданням східної політики стає забезпечення виходу до Чорного моря та відкриття проток. За царювання Катерини II її політика розробляє стрункий механізм досягнення бажаного. Механізм можна визначити двома напрямками: 1) формулювання проектів і їх популяризація; 2) реалізація і захист своїх інтересів.

Перший напрямок у більшій мірі розрахований на демонстрацію сили і залякування сусідів та союзників фантастичними планами. Водночас він повинен був перевірити їхню реакцію на проголошені наміри для вироблення реального плану дій. Другий напрямок конкретизувався поступовим завоюванням територій, проголошенням досягнутого, відновленням справедливості та життєвим інтересом справедливої християнської держави і, як наслідок, декларуванням необхідності захисту інтересів за рахунок нових надбань.

У другій половині XVIII століття в реалізації першого напрямку не останнє місце відводиться грецькому проектові. Активізація процесу “збирання істинно російських земель” з турецьких володінь Чорноморського узбережжя викликала сильну протидію європейських держав[1]. Тому Росія змушена була терміново розробляти систему забезпечення і підтримки своїх планів. Її противникам, на той час це Англія та Франція, а з 80-х років і Прусія, протиставляється військовий та політичний союз з Австрією. Навесні 1781 року укладається дивний за формою підписання союзний договір між Росією та Австрією, головна

стаття якого – взаємна допомога у війні з Туреччиною. Але з останньою Австрія на той час не тільки воювати, а й загострювати відношення не мала жодного бажання. Тоді Росія і запропонувала наскільки грандіозний, настільки і міфічний проект вигнання турків з Європи, визволення Константинополя з відновленням давньої грецької православної імперії, на чолі якої повинен стати онук російської імператриці Костянтин[2].

Страшний для всіх саме своєю міфічністю, для Росії він мав конкретне втілення в опануванні Чорним морем, протоками і навіть Балканами. Розрахунок, що про план заговорять, повністю виправдався. В Європі тільки й мови було, що про агресію, агресивність та диктат Росії. Росія досягла бажаного. На тлі неймовірного, а тому страшного для європейських держав грецького проекту, послідовне включення до російської імперії земель між Дніпром і Бугом, Бугом і Дністром, анексія Криму, приєднання Молдавії та Бессарабії уявляються меншим лихом. Але для Росії це було поступове здійснення розробленого О.Безбородьком, підтриманого Г.Потьомкіним і піднесеного Катериною II у ранг державної політики "грецького проекту".

Залучені Росією землі слід було закріпити за собою не тільки дипломатичними засобами. Інтереси Російської держави вимагали перебування на цих землях армії та флоту. Для таких земель, щоб вони вирішували зовнішньополітичні завдання, була необхідна соціальна, політична та економічна державна стабільність. Але саме державної стабільності в регіоні і не було.

Існування Запорозької Січі з її державними рисами, певною автономією в економічних, політичних та духовних питаннях не знаходило собі місця в централізованій абсолютистській Російській Імперії. Тому, услід за ліквідацією гетьманства, у 1775 році було зруйновано Запорозьку Січ, а маніфестом скасовано саму назву запорозького козацтва.

Після зруйнування Січі уряду, здавалося б, більше вже ніщо не заважало перетворювати південний край у плацдарм для вирішення зовнішньополітичних інтересів Російської держави. Як наслідок, Південна Україна стає складовою частиною великої політики. Однак така "велика місія" регіону могла реалізуватися лише за умови економічної та соціальної державної підготовленості, що можна було здійснити через колонізацію Південної України.

Водночас по зруйнуванню Січі тільки невелика частина запорожців вирушила за Дунай. Переважна більшість козаків залишилася на території колишніх Вольностей. Вони продовжували сидіти зимівниками і, віддалені від державної адміністративної влади, зберігали всі традиції запорозького життя. Велика кількість зимівників, а за останніми підрахунками їх нараховувалося 5767[3], розглядалася державою як потенційна небезпека. Для подібних хвилювань у держави було достатньо підстав.

Розпочатий, за пропозицією П.Текелія, опис конфіскованих запорозьких зимівників призводить до створення запорозьких роз"їздів

для їх охорони. Прислані для опису майна російські офіцери доносили генералу Якобію про ватаги запорожців по зимівниках. Офіцерам постійно здавалося, що козаки тільки й очікують слушного моменту для нападу на описові команди[4]. В цей час з'являється справа колишнього запорозького писаря Фридрика. Під час допиту він повідомив, що біля Барвінківської Стінки скупчуються козаки для походу на Текелія. До них іде величезна козацька армія на чолі з отаманом Метелкою, до якої приєдналися три тисячі калмиків та запорожці, які раніше втекли до Криму[5]. Подібні відомості поширювалися зимівниками. Згодом вони доповнювалися неймовірними фактами. За переказами, козацьке військо нараховувало понад шістдесят тисяч чоловік, а "гармати в них були такі, що кожну тягнуть вісімдесят волів"[6]. Але чутки так і залишилися чутками. Всі, хто проходив за справою Фридрика, були покарані. Після того, як козаків прогнали крізь 1000 шпіцрутенів, їх було відправлено на будівництво Нової Дніпровської лінії. Заслуговує на увагу той факт, що зразу ж після справи Фридрика, за наказом Г.Потьомкіна було складено іменний список запорозької старшини, які за наданими їм атестатами та жалуваними медалями визнавалися вірними урядові[7].

Однак навіть і після цього чутки продовжували поширюватися. З'явилися перші пісні про зруйнування Січі[8]. Текелій 30 жовтня 1775 року доповідав Г.Потьомкіну про складену козаком Карнаухом-Нестеренком "злу пісню"[9].

Після зруйнування Січі зимівники стають осередком козацьких змагань і основою збереження традиційного укладу Запорозьких Вольностей. Тому саме з боку зимівників вбачалася урядом небезпека[10]. Як наслідок, перед урядом постає завдання вироблення політики ставлення до зимівників. Держава чудово розуміла, що репресивні заходи проти величезної кількості зимівників, розкиданих по землях Вольностей, не принесуть бажаних результатів. Навпаки, виникне реальна загроза активного протесту. Тому головним уряд вбачав здійснення контролю за зимівчанами. Останнє можливо зробити двома засобами. Перший – залучити запорожців-зимівчан на державну службу через військові поселення існуючих пікінерських полків; другий – доручити нагляд за зимівчанами новим власникам запорозьких земель. Уряд використовує обидва засоби.

Вже 18 червня 1775 року Г.Потьомкін віддав наказ Текелію про перепис населення Запорожжя. Цей захід, проведений з фіскальною метою, повинен був визначити кількість бажаючих переселитися до слобод, створених на запорозьких землях Дніпровської провінції. Передбачалося призначити місця, "на яких слід завести слободи, доглядаючи при тому, щоб дрібних і скрізь розпорошених селищ засновувати не дозволяти"[11]. Місця для слобод рекомендувалося обирати в безпечних місцевостях та біля великих шляхів "для зручного ними керівництва"[12]. Крім того, уряд бажав бачити слободи пунктами військових постоїв з забезпеченням армії підводами.

Про добровільний перехід зимівчан до слобод не могло бути й мови. Тому Г.Потьомкін застосовує силові важелі. Він наказав приписати усіх колишніх запорожців до розташованих у Новоросійській та Азовській губерніях пікінерських полків. 29 серпня 1775 року Текелій уже радиться з Г.Потьомкіним з приводу приписання запорозьких поселян до пікінерських полків[13].

У вирішенні поставленого завдання уряд зіткнувся із суттєвими труднощами. Щоб переселити запорожців до Дніпровської провінції потрібно було наперед переселити в інші місця пікінерів. Але раніше поселені пікінерські полки вже мали своє господарство. Козаки полків обзавелися будівлями, землею, худобою, а тому переселятися на інші землі не дуже бажали. Через те, що переважну більшість пікінерів становило місцеве населення, пов'язане традицією з регіоном, то будь-яке переселення було просто неможливим. Майже піврічні урядові змагання не мали наслідків. Усі накази залишалися на папері[14].

Наслідком подібних урядових невдач стало рішення Г.Потьомкіна про реорганізацію пікінерських полків. 31 жовтня 1776 року він подав на затвердження Катерині II доповідь про заснування поселених полків у Новоросійській та Азовській губерніях. Доповідь була розглянута Катериною II і набула чинності закону[15]. У документі визначаються причини подібної реорганізації. Однією з перших причин проголошено необхідність, по скасуванню Запорозької Січі, заповнити відсутність прикордонних військ. Заново створені пікінерські полки на запорозьких землях повинні були разом з військами Української дивізії "при будь-якому нападі на кордон дати необхідну відсіч, утримати на деякий час наступ ворога"[16]. Друга з названих причин більш прагматична. Після зруйнування Січі "потрібно цих козаків зайняти за схильністю їхньою службою". Г.Потьомкін хитрував. Його мало турбували, принаймні в той час, схильності колишніх запорожців. Головне – не залишити без контролю та нагляду потенційно небезпечних для уряду запорожців.

Згідно з прийнятим узаконенням замість існуючих 4 гусарських поселених полків, Сербського та Волоського полків, 2 ескадронів Грузинського, 3 ескадронів Угорського та 2 ескадронів Московського легіонів створювалися 9 гусарських та 6 пікінерських полків. Пікінерські полки складалися з 4 раніше існувавших, а саме – Дніпровського, Єлизаветградського, Луганського та Катеринославського, і 2 заново створених з колишніх запорожців – Полтавського і Херсонського[17].

Полки передбачалося утримувати на жалуванні з повним забезпеченням мундиром та амуніцією. Загальна кількість людей у полках гусарських повинна була становити 5400 чоловік, у пікінерів – 10404 чоловіки. Комплектування проводилося з населення Південної України, приписаного до створених державних військових селищ. Термін служби в полках встановлювався 15 років, після чого козаки-пікінери звільнялися й поверталися до домівок. На військових поселенців

накладався земельний податок. Остаточні штати пікінерських полків було конфірмовані Катериною II у 1777 році.

Після розгляду імператрицею доповіді Потьомкіна розпочалася активна діяльність Азовського та Новоросійського губернаторів по втіленню розпорядження в життя. Головним напрямком стало "створення" державних військових слобод. Уже восени 1776 року В.Чертков здійснив огляд старовинних запорозьких маєтностей, земель та урочищ[18]. Дані Феодосія Макарьєвського дають можливість реконструювати фундаторський маршрут В.Черткова.

Спочатку він оглянув зимівники вздовж Самари. Із старовинного зимівника Семена Коваля, який припав до вподоби губернатору, створили державну слободу Вербки [989. С.39]. З оглянутих кількох сот зимівників на Самарі призначили державні військові слободи Димитрівку, Матвіївку та інші. Фундаторська діяльність В.Черткова продовжувалася на річці Вовчій. Прибувши в урочище Великий Яр, він знайшов величезний зимівник військового старшини І.Чигиринця. Зимівник був заснований І.Чигиринцем у 1772 році, коли він запросив до себе родичів з-під Чигирина. Після 1775 року до зимівника прийшли запорожці і зимівник перетворився на досить велике господарство. Вражений багатою місцевістю, В.Чертков наказав Волководському земському комісару відмежувати землю для слободи. На честь Івана Чигиринця наказав назвати Іванівкою, а його самого призначити осадчим, тобто людиною, на яку було покладено адміністративні обов'язки щодо заселення та устрою слободи[19]. Подібне повторилося з Великою Михайлівкою, яка завдяки зимівникам також перетворилася у військову слободу[20]. З часом, зимівники козаків Олексія Петренка, Андрія Салогуба, Олександра Шпака, що теж розташувалися на річці Вовчій, стали черговими військовими слободами Олексіївкою, Андріївкою та Олександрівкою. За визначеною схемою виникли й інші військові слободи на річках Вовчій, Кам'янці та Торцю.

Подібна діяльність була характерна й М.Муромцеву. Нічого принципово нового, в порівнянні з Азовською губернією, запроваджено не було. Запорозькі зимівники набували статусу військових слобод. Але в Новоросійській губернії цей процес мав свої особливості.

Суттєві відмінності маємо в контингенті осадчих. У Новоросійській губернії осадчими ставали офіцери колишніх гусарських полків, що було природним. Згідно з положенням плану 1764 року про роздачу земель з'являлася унікальна можливість з мінімальними затратами водночас одержати землю, гроші та ще й чин. Єдиною проблемою було отримати дозвіл на заселення державної слободи. Сам же процес заснування займав досить мало часу.

У той же час, на противагу Азовській, у Новоросійській губернії справи з надання запорозьким зимівникам статусу слобод просувалися повільно. У 1781 році Г.Потьомкін був змушений послати ордер М.Язкову, що замінив М.Муромцева на посаді губернатора, яким

оголошував догану за те, що до цього часу Херсонський пікінерський полк з колишніх запорожців не був створений, а запорозькі селища не переведені до стану військових слобод. Наказувалося прискорити комплектування Херсонського пікінерського полку[21].

Водночас з реалізацією державного контролю над зимівниками відбувається й інший процес. Він характеризується широкомасштабною роздачею земель поміщикам. У кордонах приватних земель знаходилися й запорозькі зимівники, які в переважній більшості ставали основою поміщицьких селищ[22].

Як правило, поміщик, діставши землю в ранг і проголосивши про заснування селища на місті зимівника, поспішав призначити осадчим найавторитетнішого старого козака запорожця й надавати пільгові роки. Оскільки землеробство ще не стало головуючим фактором, а скотарство не вимагало великої кількості робочих рук, то навіть після закінчення пільгових років повинності залишалися мінімальними. На відміну від військових слобод, де поселяни платили державі поземельний податок, козаки, опинившись на поміщицькій землі, такий податок сплачували поміщику. А через те, що термін пільгових років у поміщицьких селах був значно більший ніж у державних, то зимівчани, як правило, залишалися на своїх місцях, перетворюючись в особисто вільних поміщицьких підданих. Тим більше, що в 70-х роках влада перешкоджала кріпосницьким зазіханням поміщиків щодо колишніх запорожців. Маємо 25 скарг колишніх запорожців і 31 рішення губернських правлінь, за якими на поміщиків накладалися стягнення, а козакам та посполитим поверталося їхнє майно[23]. Урядом декларувалося невключення належної до зимівників землі у поміщицький план, навіть якщо зимівник знаходився в межах поміщицького наділу і займав найкращі землі.

Але з 1779 року ситуація різко змінилася. Зовнішньо-політичне становище Російської держави сприяло укріпленню позицій у Південній Україні. Миритися з існуванням непідконтрольних і певною мірою автономних зимівників держава вже не бажала. Влада рішуче розпочала боротьбу з запорозькими зимівниками.

Офіційною причиною такого наступу визначалася непотрібність зимівчан для суспільства, їх небажання "гуртового життя" й ухилення від одруження. Але головною причиною ставала для уряду непокора та "норовистість" розкиданих по зимівниках запорожців. Тому вже навесні 1779 року Новоросійський губернатор М.Язиков наказав сповістити всіх зимівчан, старшин і козаків про обов'язкове переселення з зимівників у міста та слободи[24]. Для дієвості такого наказу були запроваджені урядом відповідні дії. Переселенцям надавалися пільги. Козакам дозволялося зберегти свої зимівники як хутори для утримання худоби за умови, що в містах або слободах ними буде побудований згідно з планом будинок. На два роки вони звільнялися від утримання пошт, державних і військових нарядів, всіх податків, "якщо тільки переселяться власними будинками з теперішнього житла в міста або державні слободи"[25]. Тим,

хто переходив із зимівника, надавався білет на отримання з казенних лісів необхідного матеріалу для будівництва. Крім того, в слободах пропонувалося зводити церкви. Навпаки, усі, хто не бажав переходити, обкладалися в повній мірі податками. На них покладалося утримання пошт та військових команд. Останнє особливо наголошувалося урядом, адже влада одержувала величезну кількість скарг від зимівчан на військові команди. Такі команди конфісковували волів, хури, хліб, реманент. Уряд був дуже "занепокоєний" неможливістю захистити зимівчан від команд через їхню "розпорошеність" і віддаленість. Тому суворий нагляд за переселенням покладався на земських комісарів "з особливою суворістю". Однак виконання наказу затягувалося. У березні 1780 року І.Синельников рапортував губернатору Язикову про небажання запорожців переселятися. У кращому випадку зимівчани брали білет на ліс, говорили, що переселяються, і продовжували жити в зимівниках. Тому уряд застосував каральні заходи. Зимівчан почали зганяти з зимівників. Подорожуючий у той час півднем академік В.Зуєв був свідком такого переселення[26]. Не залишалися осторонь і поміщики. Вони поспішили записати мешкаючих на їх землях запорожців під час чергової ревізії 1782 року за своїми селищами.

На середину 80-х років XVIII століття зимівники запорожців перетворилися на слобідські хутори. З браком земель і поширенням кругової відповідальності за сплату поземельного, слобідські громади розпочинають змагання за ліквідацію хуторів. Подібне відбувається і в поміщицьких селищах. Як наслідок, величезна кількість хуторів-зимівників зникає. Фактично, знищенням запорозьких зимівників, уряд сам перетворював Південну Україну в "дике поле", щоб потім витрачати величезні кошти для його заселення.

Важливою складовою запорозької спадщини південного краю після 1775 року залишалася церква. Церква Запорозьких Вольностей являла собою інституцію, яка повинна була закріплювати і освячувати традиційний уклад життя запорозького козацтва. За існування Запорожжя намагання уряду підпорядкувати його церковний устрій уніфікованій одержавленій церковній системі не мали успіху. Сам факт існування Запорожжя перешкоджав державним намірам. Тому уряд змушений був миритися з вільним тлумаченням релігійних книг, спрощенням церковних обрядів, виникненням своєрідного культу зброї, специфічним відношенням до релігійних споруд і духовенства. Водночас церква освячувала або навіть була примушена освячувати існуючу на Запорожжі традицію. Саме тому вона навіть при своєму небажанні ставала носієм такої традиції. Подібна ситуація не могла задовольняти державу. В її розумінні церква повинна була освячувати і закріплювати саме державний устрій. Тому природним, з точки зору державного інтересу, уявляється створення єпархії одразу з скасуванням Січі.

Вже 9 березня 1775 року Синоду було передано підписаний Катериною II указ про створення в Новоросійській та Азовській губерніях

Слов'янської та Херсонської єпархії. Вже самою назвою нова єпархія повинна була закріплювати "поширення кордонів держави". При цьому подібне "поширення" представлялося "поновленням" у минулому втрачених надбань.

Призначений архієреєм Євгеній Булгаріс одразу розпочав устрій своєї єпархії за усталеною традицією Російської Імперії. З'явилася Слов'янська духовна консисторія, яка тимчасово розміщувалася в Полтаві[27]. Разом з губернськими канцеляріями було розроблено розподіл повітів на протопопії, який затверджено Синодом. Вже на кінець 1775 року в Новоросійській губернії почали діяти шість протопопій.

В Азовській губернії цей процес дещо затягнувся. Лише в 1777 році було остаточно визначено розподіл губерній на 5 протопопій. Привертає до себе увагу принцип, за яким відбиралися керівники протопопій. Цікаво, що подібний "принцип" був надісланий не з Синоду, а з Новоросійської губернської канцелярії. За промеморією канцелярії "наперед в ті правління призначати присутніми де є з монастирських настоятелів, або ієромонахів, або із білого духовенства"[28]. В той же час було наказано усіх духовних осіб колишньої Покровської Січі перевести до Самарського монастиря.

Уряд розумів, що подібні кардинальні зміни можуть викликати небажану реакцію мешканців колишніх Запорозьких Вольностей. Саме тому уряд у цей час змушений погодитись з частковим збереженням попереднього устрою. Призначивши протопопів до Полтавської, Кременчуцької, Єлизаветградської, Кобиляксько протопопій, уряд "до обрання протопопа" в Слав'янське правління підпорядкував включені до неї "запорозькі" повіти (Саксаганський, Інгульський та Новопавлівський) Старо-Кодацькому наміснику Григорію Порохні. Створення Катеринославського намісництва і в зв'язку з цим реорганізація Слав'янської єпархії в Катеринославську і Херсонеса Таврійського поклало край подібним відступленням, а згодом і Самарський монастир перетворено на архієрейський будинок.

Після зруйнування Запорозької Січі виключна прихильність козаків до віри і православної церкви почала використовуватися державою в своїх інтересах. Для залучення до новостворених слобод козаків-зимівчан влада широко пропагувала заснування у них церков. При цьому наголошувалося на тому, що переселення до слобод надавало можливість зимівчанам здійснювати церковні таїнства. Застосований урядом фактор відігравав значну роль у переселенні зимівчан до міст і слобод. Тим паче, що подібні заяви підтверджувалися конкретними діями уряду. Спрощувався механізм отримання дозволу для заведення церков. Усіх власників землі зобов'язували виділяти найкращі 120 десятин для церковнослужителів. Однак подібні зобов'язання були зайвими. Поміщики були більш ніж зацікавлені в будівництві церков і відкритті приходу в своєму селі. Адже наявність церкви – це не тільки можливість виконання церковних обрядів. Це також свідчення добробуту й сили

самого поміщика. Тому поміщики й клопотали перед консисторією про будівництво церкви, а перед межовими експедиціями – про відмежування потрібної для цього землі.

Однак переселившись, козаки починали відчувати суттєві відзнаки державної церкви. Створені на Південній Україні єпархіальні структури не допускали жодних відхилень від установлених канонів. Держава, в свою чергу, сприяла намаганням церкви. Згідно з встановленням сільського устрою Катеринославського намісництва виборні посадові особи повинні постійно наглядати за "відвідуванням недільних, панських та урочистих днів на службі Божій", "виконання постів та сповіді". Особливо наголошувалось контролювати знання й виконання "догматів православної віри"[29].

Подібні дії призводили до неприйняття колишнім запорозьким населенням офіційної державної церкви, що проявилося появою на початку 90-х років XVIII століття духовного християнства – "духоборів".

Заарештовані й кинуті до в'язниці "духобори" представили Катеринославському губернаторові В.Каховському свою сповідь[30]. Заслуговує на увагу проголошена причина неприйняття офіційної церкви. На думку авторів сповіді, те, що повинно знаходитися усередині людини, у дусі і вірі, перейшло у зовнішню формулу: в писаніє і обряд. П.Мілюков вбачав у катеринославських духоборах дуже багато спільного з думками Г.Сковороди. Він навіть приходить до висновку, що "тотожність цього документа з теоріями Г.Сковороди не викликає сумніву"[31].

Важливе місце в процесі колонізації південного краю відводилося містам. Саме міста повинні були відігравати не тільки адміністративну, але, що головне, роль господарського генератора південного краю. Установлення економічного статусу і добробуту міст Південної України йшло через боротьбу і суперечності. Слабка інфраструктура, відсутність традиції, віддаленість від торговельних шляхів стояли на перешкоді урядовим намаганням зробити міста не тільки адміністративними, але й економічними центрами.

Але уряд не мав часу, щоб створювати природним шляхом економічну інфраструктуру, зате мав силу і бажання. Тому уряд діяв так, як це було прийнято в цей період. Для Катеринослава – розганяють ярмарки в Кодаку, щоб перенести їх до нового губернського міста. Для Олександрівська – перенесення митниці і карантину з Білозірки до Олександрівської фортеці. Це змінювало товаропотоки. З часом створювалася нова традиція направленості і проходження товарів. Так, в опису ярмарок 1782 року вже само собою, як і повинно було бути, констатується, що товари на ярмарку в Городище поступають з "Азовської губернії через Олександрівську фортецю, а Новоросійської через Кременчук і Переволочну з Кримського півострова сіль та риба"[32]. Зауважимо, що не через Білозірку, не через Микитин перевіз, а через Олександрівську фортецю.

З 70-х років XVIII століття поміщицька колонізація Південної України стала вагомим фактором внутрішнього розвитку регіону.

Роздачі земель повинні були закріпити рішучість держави в затвердженні за собою великих територій. В залюдненні земель уряд покладався на приватну ініціативу. Отримавши землю, поміщик мусив за свій кошт заселити її. Заселення ділянки стає однією з умов переходу виділеної землі у власність. Але переважна більшість поміщиків не мала можливості заселити землю через переведення селян з інших своїх маєтків. Більшість з них просто не мали таких маєтків і уряд це знав. Було необхідне державне вирішення цього питання. Основний напрямок розв'язання проблеми намітився ще в "плані" 1764 року. Бажаючих переселитися до Новоросійської губернії пропонується шукати за кордоном. При цьому поняття "за кордоном", ототожнюється для уряду переважно з Правобережною Україною, яка на той час перебувала в складі Польщі. Саме там необхідно було вербувати "поляків" (українське селянство), іноземців, колишніх російських підданих (втікачів) на "поселення" в Новоросійську губернію[33]. Всі завербовані "в інших державах" вважалися вільними людьми. Вони могли самостійно обирати як місце проживання, так і рід занять. Уряд свідомо заплющував очі на те, що "вільні" люди на Правобережній Україні були поміщицькими селянами, що колишні російські піддані – це переважно втікачі від поміщиків. У намаганні сприяти скорішому залюдненню всіх виділених і розданих земель уряд визнавав переселенців з-за кордону вільними людьми. Щоб не залишалося ніяких сумнівів, впродовж 1766-1781 рр. приймаються 4 укази, за яким усі вихідці з Польщі визнаються вільними людьми, яким надається право "жити у кого захочуть, або на поселення йти". При цьому заборонялося робити переселенцям будь-які "допити", навіть якщо вони не мали жодних документів[34].

Подібна законодавча основа сприяла поширенню традиційного уявлення про Південь України як про вільний козацький регіон. Водночас вона була основою появи такої категорії населення, як "поміщицькі піддані". В останній чверті XVIII століття ця категорія стає домінуючою серед населення поміщицьких маєтків. Разом з цим, в описах поміщицьких маєтків відокремлюються поміщицькі піддані від кріпосних поміщицьких селян. Для описів стає усталеною формула "селяни та піддані наріллі". За чисельністю поміщицькі піддані становили 94% населення поміщицьких маєтків. Тільки за описом 1787 року маємо 156318 селян поміщицьких селян. З них безпосередньо кріпосні становили 5655, а поміщицькі піддані – 150608 осіб[35]. Логіка історичного розвитку Південної України вказує на провідне значення цієї категорії населення у створенні специфіки регіону.

Формування категорії поміщицьких підданих має свої особливості. Джерела надають нам можливість реконструювати основні напрямки утворення цієї категорії селянства. Перший – це вербоване населення Правобережної України. Воно складалося переважно з поміщицьких селян і втікачів з Росії. Можливість стати вільним, підтвердження цієї можливості законодавчими актами державного рівня визначили масштаби процесу переселення з Правобережної України.

Втечі безпосередньо до Південної України визначили другий напрямок утворення категорії поміщицьких підданих. Поміщики південного краю відправляють підмовників до Київської губернії. Пропонувалися пільгові роки, декларувалися обмеження оброку та панщини, наголошувалося на забезпеченні землею, надавалися гарантії стосовно неповернення до колишніх господарів. Після 1783 року, часу юридичного закріпачення селян Лівобережної України, втечі стають масовими. Київське дворянство у розпачі. Воно надсилає Катерині II прохання вжити термінові заходи для припинення втеч. Катеринославська губернія з її поміщиками-передержцями уявляється найбільшим злом.

Нарешті, третій напрямок – це колишнє населення Запорозьких вольностей, а саме – козаки і посполиті зимівників та хуторів, які після зруйнування Січі раптово опинилися на поміщицьких землях. Не бажаючи кидати своє господарство і підпадаючи під умовляння поміщиків, вони укладали угоду із власником про подальше користування землею на основі сплати оброку або відробок.

Врешті-решт, незважаючи на засоби, за якими селяни опинилися в регіоні, всі вони вважалися вільними людьми. Надавши "вільним" переселенцям законодавче оформлену можливість самостійно визначати свою подальшу долю, уряд надалі вже не втручався в справу оформлення юридичного статусу переселенців.

При тому, що всі поміщицькі піддані залишалися юридично вільними і могли в будь-який час, особливо по незакінчені пільгових років, піти від поміщика, існувала певна залежність від володаря земельної ділянки. Вона визначалася сплатою поміщиком поземельного за всю виділену землю. З моменту закінчення пільгових років, що надавалися державою для заселення землі, поміщик мусив сплачувати поземельне. Фактично, уряд цікавився станом заселення поміщицьких земель лише тому, що від кількості поселенців залежала спроможність землевласника сплачувати податки. При наявності недоїмки уряд стягував її не з поселенців-підданих, а з власника маєтку. Тому піддані втрачали безпосередній зв'язок з державою з фіскальних питань. З цього часу посередником між державою і поселенцем з фіскальних питань ставав поміщик. Він сплачував поземельне державі, а піддані за користування його землею зобов'язувалися нести зумовлені в угоді повинності. Саме існуючим ланцюжком: держава - поміщик - підданий – визначалася певна залежність підданого від власника землі. Зрозуміло, що під час дії пільгових років, фіскальної залежності підданого не існувало. В будь-який час він міг залишити господаря. Але по закінченні пільгових років для переходу в інше місце підданий мусив сплатити поземельне. До розрахунків з поміщиками вони становили єдине ціле з маєтком У той же час не зафіксовано жодного випадку продажу підданих вроздріб як кріпаків[36].

При всіх цих обставинах поселяни більш воліли оселитися в поміщицьких маєтках, ніж в державних слободах. При існуючій ситуації

на Півдні України це зрозуміло. Підданих, "навербованих" в Польщі, втікачів з Лівобережної України та інших регіонів російської імперії не могли захистити від колишніх власників ні наглядач, ні отаман, або староста, тим паче сільська громада. Таке було під силу лише дворянам-поміщикам, які або самі служили, або через родичів могли впливати на вирішення справ у повітових або губернських правліннях. Крім того, саме через посаду поміщика, поселенці були захищені від свавілля військових команд, постійних постоїв і реквізицій. Це стосувалося і нескінченних земських повинностей по перевезенню вантажів, ремонтуванню шляхів, мостів і перевозів. Тому, в переважній більшості, поселенці погоджувалися на певну залежність від поміщика і добровільно ставали поміщицькими підданими[37]. При цьому вони завжди пам'ятали про свій статус вільних людей і при нагоді нагадували про це поміщику. Та й поміщик ніколи не ототожнював їх з кріпаками і не поспішав навантажувати на них будь-які додаткові повинності. Адже додатковий тягар, або, не дай Бог, якась образа з боку поміщика, могли закінчитися самовільним переходом у підданство до іншого – впливовішого поміщика. В цьому випадку постраждалому не можна було розраховувати не тільки на компенсацію за несплачені податки, а й на відшкодування моральних збитків за "зажиле" селянином.

Намагання поміщиків створити прецедент юридичної залежності підданих через запис їх в ревізькі сказки 1783 та 1795 року не дали очікуваних наслідків. Навіть відомий акт 1796 року про заборону переходів на півдні України не вирішив повністю цієї проблеми. Традиція Запоріжжя, традиція переходів поміщицьких підданих, які називали і вважали себе вільними людьми, була дуже сильною. Навпаки, указ 1796 року, який юридично закріпив підданих, що були записані по ревізії 1795 року за поміщиками, посилив змагання за отримання свободи. Особливо такі змагання посилилися з публікацією закону "про вільних хліборобів", коли розпорядженням уряду за 1803 рік дозволялося відшукувати селянам "незаконно втрачену свободу". Як наслідок - ціла злива позовів до земських і губернських судів від підданих, і не тільки від них, про надання свободи. Врешті-решт, масштаби змагань поміщицьких підданих були настільки великими, що налякали урядовців всіх рангів. 3 березня 1808 року з'являється іменний указ військовому губернаторові Рішельє, яким наказано в наступному році припинити прийом прохань від поміщицьких підданих з приводу шукання свободи[38].

Використання відставних солдатів у державній колонізації Російської Імперії було традиційне для XVIII століття. Для солдат безстрокової служби це було ще одним видом відставки, а для держави – можливість вирішення проблеми колонізації окраїн.

Питання про поселення відставних солдатів по новій Дніпровській лінії постає в 1779 році. Раніше воно просто не могло виникнути. 21 березня 1779 року Росія і Туреччина підписала Айнали-Кавакську конвенцію. Загроза війни відійшла на другий план. Війська можна було відвести від кордонів. Саме в цей час за наказом Катерини II до військ

Південного краю і було направлено генерал-поручика Апухтіна для проведення генеральної відставки. Зацікавлений в якнайшвидшій колонізації регіону, Г.Потьомкін прийняв рішення про поселення відставних солдатів в Азовській і Новоросійській губерніях. До вирішення цього питання залучаються Азовський і Новоросійський губернатори. Азовський губернатор В.Чертков запропонував оселити відставних по Дніпровській лінії. На цей час доля Микитинської, Григорівської, Олексіївської та Захар'ївської фортець фактично була вирішеною. Подальше будівництво в Микитинській і Захар'ївській фортецях було припинено. Будівництво Григорівської та Олексіївської не починалося. Однак було підготовлено матеріали, а в Микитинській та Захар'ївській фортецях побудовано приміщення для гарнізонів. Тому Г.Потьомкін і погодився з пропозицією В.Черткова стосовно започаткування при фортецях укріплених селищ по 200 дворів у кожному для поселення відставних солдатів: тимчасовим розміщенням солдат-поселенців при фортецях. Водночас Новоросійському губернатору М.Язикову було віддане розпорядження стосовно устрою відставних солдатів. Згідно з існуючими правилами солдатам надавалася земля[39]. З моменту відведення землі вони вважалися державними поселянами і на них поширювалися всі положення щодо роздачі земель в Новоросійській губернії. На будівництво будинків і обзаведення господарством наказувалося виділити 20 тисяч карбованців з губернської суми. М.Язикову пропонувалося заохочувати нежонатих солдатів до одруження. Стосовно жонатих губернаторові наказувалося прикласти особливі зусилля для привезення жінок і дітей до місць нового проживання чоловіків[40]. Для цього жонаті відставні солдати були відряджені для розшуку своїх жінок і дітей. Разом з тим, Новоросійський губернатор М.Язиков безпосередньо оглянув відставних солдатів, які призначалися на поселення. Враження було жахливе. Велика кількість звільнених Апухтіним були дряхлі, старі люди. Багато хто втратили в битвах руку або ногу. За рапортом М. Язикова з 9768 звільнених 105 взагалі були нездатні доглядати самих себе. За відсутністю місць у лікарні за розпорядженням губернатора відставні каліки залишені на утримання мешканців Єлизаветградської провінції. Поселені на деякий час по фортецях Дніпровської лінії відставні солдати згодом, разом з колишніми запорожцями, що сиділи зимівниками біля фортець, утворили слободи Павловку (Комишуваху), Жеребець та Кінську (Кінські Роздори). В цей же час у регіоні виникають солдатські слободи Константинівська та Павловська. За ревізією 1782 року в регіоні нараховувалося 1810 душ відставних солдатів[41]. У 1787 році їхня кількість зменшується і дорівнює 1612 ревізьких душ. На кінець XVIII століття чисельність відставних солдатів постійно зменшується. З початком 90-х років до солдатських слобод внаслідок колонізації переселяються українські козаки з Полтавської і Чернігівської губерній. В шосту ревізію частка відставних солдатів стає більш ніж незначною, хоча вони зберігають своє окреме становище за рахунок звільнення від податків.

На початок XIX століття поселені відставні солдати вже стають категорією історичною. Павловський військовий указ 1797 року такої категорії відставних солдатів уже не знає.

По скасуванню Запорозької Січі на півдні України зберігалася попередня традиція поземельних відносин. Вона вимагала від уряду винахідливості, компетентності й можливості йти на компроміси. З поширенням на регіон плану поземельного устрою 1764 року уряд зрозумів, що збереження старих відносин не відповідало державним інтересам. Земля, як основний фактор Південної України, очікуваних прибутків не давала. Наглядачі державних селищ не мали інструментарію, щоб примусити населення платити податки за всю відведену землю. Наглядач не мав змоги перевірити обсяги користування землею кожного члена громади. Він не міг впливати на громаду в прийнятті рішень. У рідких випадках стосунки між наглядачем і громадою були достатньо дружніми. Призначені з офіцерів, наглядачі більше піклувалися про задоволення своїх потреб. При нагоді, наглядачі сприяли захопленню громадської землі поміщиками і офіцерами[42]. Це призводило до конфліктів, що породжували багаторічну бюрократичну тяганину.

Подібне представництво державної влади на місцях зовсім не задовольняло уряд. Він змушений був шукати інших засобів врядування в населених пунктах Південної України. Однак шукати особливо було і нічого. Існування в центральних регіонах Росії інституту общини повністю задовольняло інтереси держави. На кінець XVIII століття община фактично стала частиною державної системи, перетворившись у важливий фактор її фінансового добробуту.

Докладніший розгляд общини другої половини XVIII століття дозволяє визначити її функції, принципи існування і прийняття рішень, а також складові елементи. Провідні функції: 1) адміністративна, 2) фіскальна, 3) судова, 4) поземельна. Принципи на засадах яких можливе функціонування общини, полягають в одностайності прийняття рішень через зібрання всіх її членів або виборних з обов'язковою круговою порукою. Основними складовими елементами общини є визначена земля, зібрання селян, апарат виборних та з'їжджа хата.

Зрозуміло, що такий вивірений одержавлений інститут різко контрастував з тим порядком, який почав укладатися на Південній Україні після скасування Запорозької Січі. Для його запровадження не було жодної підстави. Громадський порядок Запорозьких Вольностей разом з традицією побутових і поземельних відносин переселенців Правобережної та Лівобережної України мав мало спільного з російською общиною. Але державі з її непереборним потягом до уніфікації на півдні України була потрібна община. Вся остання чверть XVIII століття для південного краю позначена урядовими змаганнями по запровадженню в казенних селищах вивіреного одержавленого устрою.

Згідно з "Планом" 1764 року основною одиницею стає земельна ділянка. Така ділянка надавалася кожному переселенцю при умові, що

вона ніколи не повинна ділитися, а назавжди залишатися у "своїй пропорції"[43]. Фактична заборона переділів землі унеможливлювала запровадження общинного устрою, і навпаки, повністю співпадала з традиційним поземельним устроєм населення Правобережної України і запорозьких підданих. Не випадковим також є наголошення на тому, що державні поселяни платять з землі, а не подушне. Явний урядовий компроміс. На той час в Російській Імперії подушне – це ознака належності до найнижчої "підлої" категорії населення, тоді як поземельне піднімає людину на більш високий щабель. Достатньо згадати, що і російське дворянство сплачувало саме поземельне. Це також повинно було приваблювати переселенців. Можна говорити, що уряд гарантував збереження традиційного укладу. Фактом підтвердження таких гарантій повинно було стати і виключення поселян з підпорядкування військовим ротним командирам зі створенням особливих відділів по земських справах при канцелярії Новоросійської губернії.

Саме на такій основі відбуваються переселення і після зруйнування Запорозької Січі. А тому про впровадження державного общинного устрою урядовцям говорити ще було рано. В українських селах Південної України діє традиційний устрій. В основі селянського устрою стоїть громада, в якій кожен зважає на неї доти, доки вона відповідає його інтересам. Наявність достатньої кількості землі при її юридичному закріпленні за поселянином робила останнього незалежним від громади.

Поширення поземельного податку створювало ситуацію, при якій поселянин, не бажаючий брати ділянку землі, міг взагалі нічого не платити. Відсутність поземельної і фіскальної залежності між членами громади робила досить проблематичним реалізацію державних постанов. Та й сам уряд мав мало надії на те, що громада зможе прийняти необхідне урядові рішення. Сама структура громади не сприяла цьому. Майже щотижневі обов'язкові для російської общини зібрання на Південній Україні відбувалися лише за умови зацікавленості всіх її членів. Але навіть при повній зацікавленості предметом зібрання, незадоволення викликав сам факт необхідності зібрання.

Та навіть при зібранні громади ніхто не міг дати гарантію, що вона прийме саме те рішення, яке від неї очікують. Але більш за все дратувала урядовців відсутність дійових засобів впливу на громаду. Виборні органи в особі отамана і писаря були уособленням громадської традиції і саме тому не були пов'язані з урядовими колами. Такі органи обмежувалися переважно внутрішніми проблемами.

Поселенці не мали великої потреби в самій громаді. Прибувши до Південної України, вони вже з самого факту прибуття ставали юридично вільним населенням. На оселення при слободі згоди громади не було потрібно. Дозвіл давав земський комісар. Йому поселенці і були підпорядковані[44]. Відсутність подушного тягла і кругової поруки призводила до того, що в будь-який момент поселенець міг перейти на інше місце. Громада в це не втручалася. Матеріально їй було байдуже, а

моральний фактор був на боці прийнявшого рішення переселенця. Тому останній, якщо він це хотів зробити офіційно, щоб отримати документ на землю, звертався безпосередньо до Губернської канцелярії[45]. При таких обставинах сподівання відшукати механізм впливу на громаду були марними.

Уряд шукає виходу з такого становища. З 1777 року помічаємо намагання посадових осіб вирішувати питання не з усією громадою, а з окремими її представниками, з так званими "кращими старожилами, обивателями"[46]. Однак дуже часто рішення таких виборних опротестовувалися членами громади і не виконувалися. Крім того, зібрання виборних являли собою громаду в мініатюрі, а тому дуже часто, посилаючись на неписьменність і нерозуміння справи, зібрання відмовлялося підписувати будь-які папери.

У подібній ситуації уряд міг розраховувати лише на наглядачів. Останні були складовою частиною губернського адміністративного апарату. Призначалися наглядачі з нижніх офіцерських чинів у кожну державну слободу. Наглядачі селищ були підпорядковані наглядачам округів, на які у поземельному відношенні ділився повіт. Наглядач округи був звітний перед земським комісаром. Саме на наглядача селищ як на офіцера і було покладено виконання урядових рішень.

Обов'язки наглядачів державних слобід чітко простежуються за спірними питаннями між поміщиками і слобідчанами. Серед них провідне місце посідали: а) представництво перед повітовим і губернським начальством інтересів поселян; б) захист від утисків і скривджень з боку військових і цивільних чиновників та поміщиків; в) нагляд за порядком, запобігання втеч та поширення антидержавних чуток і розмов; г) з'ясування внутрішніх суперечок; д) закріплення своїм підписом рішення громади. Призначення наглядачем офіцера мало для держави на той час певний сенс. Це спроба знайти компроміс у процесі колонізації Південної України.

Наглядачі повинні були постійно слідкувати за цілісністю відведеної державній слободі землі. Однак наглядачі в переважній більшості самі були поміщиками, а нагода поживитися за рахунок слобідської землі припадала чудова. Останньому сприяла і система влаштування державних слобід.

Таким чином, адміністративний устрій новостворених державних слобід Південної України уявляється складеним із двох слабо пов'язаних між собою елементів. З одного боку маємо громаду з її певною аморфністю і направленістю на внутрішнє життя поселян, з іншого – наглядач як представник державної влади. Оскільки український селянин звик до думки, що від державної влади нічого доброго очікувати не доводиться, то інститут наглядачів являв собою стороннє тіло в системі самоуправління державної слободи. Розумів це і уряд. Подальші зміни устрою тому свідчення.

В той же час зміни селянського устрою не були раптовими. Народні переписи за четвертою і п'ятою ревізією, укази 1784 року про поширення на Південну Україну положення про губернії 1775 року, впровадження

селянського устрою в Катеринославській губернії у 1787 році і, нарешті, заборона переходів селян у Південному краї у 1796 році фактично закріпили підготовлений урядом стан речей, який докорінним чином відрізнявся від устрою першого десятиліття.

На кінець 70-х років за активною працею губернських межових усі колишні запорозькі землі, не говорячи вже про землі Новоросійської губернії, були розподілені на ділянки під заселення державних слобід і роздачі поміщикам. Фактично процес роздачі запорозьких земель закінчився на кінець 70-х - початок 80-х років, після чого розпочинається їхній перерозподіл.

Нестачу землі на колишніх запорозьких землях було помічено ще в 70-х роках XVIII століття. Уряд додатково відводить землю, але надає її тільки під сплату поземельних. Це суттєво змінило становище громади. Вона змушена брати на себе обов'язок сплачувати податки. Члени громади пов'язуються тягловою розкладкою.

З нестачею землі посилюється регламентаційна функція громади. Традиційний устрій зіштовхується через малоземелля з інтересами громади. Розпочинається наступ громади на хутірське господарство, що виникає на правах займища в межах відведеної під слободу землі. Хуторяни апелюють до губернського начальства з проханням юридично оформити володіння хуторами через надання білетів і межових планів. Фактично вони просять захисту від громади. Хуторяни бажають закріпити незалежність від громади в поземельних справах. Зрозуміло, що уряд, якому прийшлося б мати справу не з однією громадою, а з величезною масою хуторян на подібне піти не міг. Він декларує право займанщикам володіти своїми хуторами але без "затвердження назавжди" і при умові, що "іншим мешканцям не буде утиску". Фактично уряд приймає бік громади, що є логічним. Посилення залежності громади від держави сприяє зростанню контролю і регламентації селянського устрою.

Однак уряд бажав упорядкувати селянський устрій у вже заселених слободах, а не сприяти збереженню небажаних для держави відносин. Тому наступними постановами уряд створює напруження в громаді, готуючи тим самим грунт до корінної зміни селянського врядування. Поява посади директора економії, на якого покладався нагляд за "державним" майном, вимагала відповідного механізму.

У грудні 1787 року, тобто тоді, коли для більшості заведених державних слобід закінчувалася десятирічна пільга, з'являється "Установлення сільського порядку в казенних Катеринославського намісництва селищах, директору домоводства підпорядкованих"[47]. В історичній літературі цьому факту приділено невиправдано мало уваги. І це при тому, що значення "Установлення" для всієї подальшої історії Південної України важко переоцінити. Більш ніж на століття цей документ визначив селянський устрій всього краю.

"Установлення" складається з преамбули, восьми відділів (відділ 1 – Положення кількості сільських старшин, старост, виборних і зборщиків;

відділ 2 – Про вибори сільських старост, старшин, виборних і збορщиків; відділ 3 – Про посаду сільського старшини; відділ 4 – Про посаду сільського старости; відділ 5 – Про посаду сільських виборних; відділ 6 – Про посаду зборщика; відділ 7 – Про посади взагалі; відділ 8 – Про рекрутський набір), тексту присяги для всіх виборних і додатків, які складаються з формулярів необхідної документації і відомості про кількість населення по державних селищах Південної України з показанням відповідної кількості виборних для кожного населеного пункту.

Неважко знайти спільне з структурою російської тяглової поземельної общини і зокрема Шереметьєвською вотчинною общиною[48]. Уряд не приховує, що в основі установлення покладено Економічне настановлення 1771 року і Плакат про подушний збір 1724 року. Кожен відділ "Установлення" списаний із відповідних пунктів цих документів. Однак розроблені в регіонах з традиційним російським устроєм відділи у своїй основі мають закладений традиційний устрій російської поземельної общини. Тому селянський устрій Південної України впроваджується за російською традицією, в основі якої лежить община. Саме тому "Установлення" має майже всі елементи такої общини з чітко визначеним адміністративним апаратом, зібранням селян, круговою порукою та з'їжджою хатою.

Нагляд за населенням особливо турбував уряд. Мережа караулів, з представників громади, на думку урядовців, повинна була унеможливити появу в краї неконтрольованого пересування населення. Для посилення дієвості такого механізму і гарантії виконання розпорядження запроваджувалася кругова відповідальність як всієї громади, так і виборних осіб. За приховування втікачів з кожної ревізької душі громади почали стягувати штраф у розмірі 10 копійок, а з старости, соцьких, десяцьких – по 5 карбованців. Фактично, це було спробою на державному рівні заборонити традицію вільних переходів на Південній Україні. Виконання такої заборони було знов-таки покладено на громаду та виборних.

Для недопущення втеч з самого селища створювався розгалужений механізм, який грунтувався на круговій залежності поселян. На кожні десять дворів призначався десяцький. Над десятьма десятками дворів наставлявся соцький для нагляду за десяцькими. Кожен десяцький повинен наглядати за підпорядкованими йому селянами на предмет підготовки до втечі. Щоб десяцькі і соцькі не посилалися на незнання про готування втікачів, наводився перелік прикмет, які свідчать про підготовку до втечі. Такі прикмети обов'язково повинні були фіксуватися і доповідатися начальству.

Поселянин, що підпадав під прикмети, віддавався на поруки своїм сусідам за підпискою. В разі виявлення прикмет подальшої підготовки до втечі, поселянин здавався в рекрути. При цьому старості ставилось в обов'язок "наставляти селян слідкувати за своїми сусідами. У випадку втечі, сусіди повинні були сплачувати за втікача усі податки"[49]. На цьому, за думкою уряду, повинно замкнутися коло, унеможливлюючи появу незафіксованого населення Південної України.

Встановлена указом 1783 року тяглова функція сільської громади отримує свій адміністративний апарат у посадах виборного і збирача. Обов'язок виборного за визначенням "Установлення" фактично один: опираючись на свої знання селянських господарств, скласти розкладку податків. Для контролю такого суб'єктивного дійства, як розкладка податків, обов'язкова присутність старости. Для більшої об'єктивності виборні обираються з трьох соціальних прошарків поселян: заможних, середнього статку і бідних. Складені розкладочні списки подаються обраним збирачам, які безпосередньо приймають від селян державні податки і по закінченні сплати передають гроші у казначейство.

"Установлення" визначає і адміністративний центр сільської громади. Ним стає так звана "збірна хата". Саме тут відбувається зібрання громади, проходить засідання адміністративних органів.

Таким чином, "Установлення" започатковує всі складові елементи общинного устрою. Маємо в наявності традиційний для общини адміністративний апарат в особі сільського старшини, старости виборного і збирачів. Запроваджується кругова порука з найважливіших для держави складових громадського життя. Втрати селян за традицією компенсуються самостійною розкладкою податків між членами громади, що знов-таки за традицією повинно було зберігати в очах поселян ілюзію піклування держави про їхній добробут. Нарешті, організація "збірної хати", куди поселяни повинні були все принести, все здати, а адміністративний апарат все зібране передати державі. Не декларується "Установленням" тільки одне – земельні перерозподіли, що також зрозуміло. На той час, при наявності вільних державних земель, потенціал яких після приєднання у 1783 році Криму значно розширився, хоч і ускладнена, але зберігалася можливість офіційного переходу на вільні землі. Як наслідок, необхідність перерозподілу землі не набула ще гостроти для громади. Переділи з'являються трохи пізніше, коли вичерпується весь внутрішній потенціал для залучення земель.

Не слід вважати, що з уведенням "Установлення" починає панувати державна традиція. З цього часу маємо загострення боротьби між державним та традиційним устроєм. Поселенський традиціоналізм у змаганні по збереженню побутового укладу активно шукає виходу. В той же час загальноросійське законодавство зробило ще один крок у підпорядкуванні державних селян.

Уряд ставить волосну адміністрацію над громадою. Підпорядкування індивідуального інтересу рішенню громади при умові повного контролю над волосною сільською адміністрацією і було метою наказу Павла І. Це давало можливість централізованій державі впроваджувати політику уніфікації не дуже зважаючи на специфіку регіонів. А в основі уніфікації покладено рішучий наступ на традиції побутового устрою із збереженням якого і пов'язують поселяни свій добробут.

Таким чином, у другій половині XVIII ст. Південна Україна стає важливим фактором зовнішньополітичних змагань Російської Імперії.

Однак така “велика місія” південного краю могла реалізуватися лише за умови економічної та соціальної державної підготовленості, які можна було здійснити лише через колонізацію Південної України. Колонізація регіону повинна була, через руйнування існуючої адміністрації, господарської та культурної традицій, підготувати грунт для державного освоєння Південної України. В процесі колонізації основним завданням постає встановлення контролю за колишніми запорожцями та населенням південного краю. Для його реалізації: а) козаків виселили із зимівників до слобод; б) ввели кругову відповідальність в селищах південного краю через запровадження общинного устрою; в) заборонили вільні переходи і перетворили юридично вільних поміщицьких підданих у кріпаків.

У подальшому функцію контролю за населенням покладено на державну церкву, що викликало протидію з боку населення, і на міста, які штучно перетворювали на економічні центри.

[1] *Золотарев В.А., Межевич М.Н., Скородумов Д.Е.* Во славу Отечества Российского (развитие военной мысли и военного искусства в России во второй половине XVIII в.). – М., 1984. – С.15.

[2] Записки графа Сегюра о пребывании его в России в царствование Екатерины II (1785-1789). – СПб.: В типографии В.Н.Майкова, 1865. – С.114; *Гаврюшкин А.В.* Граф Никита Панин. Из истории русской дипломатии XVIII века. – М.: Международные отношения, 1989. – С. 170.

[3] *Бойко А.В.* Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя, 1995. – С.10-12.

[4] *Полонська-Василенко Н.* Майно запорізької старшини як джерело для соціяльно-економічного дослідження історії Запоріжжя // Нариси з соціально-економічної історії України. Праці комісії соціяльно-економічної історії України. – Київ, 1932. –- Т.1. – С.190.

[5] РДВІА. – Ф.52. – Оп.1. – Спр. 81-а. – Арк. 271.

[6] Там само. – Арк.270-282.

[7] *Полонська-Василенко Н.* Майно запорізької старшини... – С.284-286.

[8] РДВІА. – Ф.52. – Оп.1. – Спр. 79. – Арк. 86.

[9] Там само. – Арк.386.

[10] *Скальковский А.* Хронологическое обозрение истории Новороссийского края 1730-1823. – Одесса, 1836.Часть 1. – С.5-6.

[11] Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического. 1774-1788 гг. – СПб.,1893. – Т.1. – С.37.

[12] РДВІА. – Ф.52. – Оп.1. – Спр. 72. – Арк.138.

[13] РДВІА. – Ф.52. – Оп.1. – Спр. 79. – Арк.259-259 зв.

[14] Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таврического. 1774-1788 гг. – СПб.,1893. – Т.1. – С.78.

[15] Там само. – С.96-99.

[16] Там само.

[17] Там само.

[18] *Феодосий Макарьевский.* Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшаго XVIII столетия. – Екатеринослав: Тип. Чаусского, 1880. – Вып. II. – С.256-257.

[19] Там само. – С.280-290.

[20] Там само. – С.288-290.

[21] Бумаги князя Григория Александровича Потемкина-Таварического... – С.113-114.

[22] ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.8. – Арк.8.

[23] ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.7. – Арк.8-9; – Ф.14. – Оп.1. – Спр.9. – Арк.3; *Беднов В.* Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений // ЛЕУАК, 1913. – Вып.9. – С.168-215.

[24] *Бойко А.В.* Запорозький зимівник останньої чверті XVIII століття. – Запоріжжя: РВП "Видавець", 1995. – С.20.

[25] *Беднов В.* Материалы для истории колонизации бывших запорожских владений... – С.38.

[26] *Зуев В.* Путешественные записки от С.Петербурга до Херсона в 1781 и 1782 гг. – СПб., 1787. – С.236.

[27] *Феодосий Макарьевский.* Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии... – С.17-21.

[28] *Яворницький Д.І.* До історії Степової України. – Дніпропетровське: Друкарня пам'яті "Перекопу", 1929. – С.87.

[29] ПСЗР. 1784 – 1788 гг. – СПб.: Типография 2 Отделения Собственной ЕИВ Канцелярии, 1830. – Т. XXII. – С.897.

[30] ІР НБУ ім. В.І.Вернадского НАН України. V – 1621-1622.

[31] *Милюков П.* Очерки по истории русской культуры. В 3-х томах. – М.: Культура, 1994. – Т.2. – С.120.

[32] ІР НБУ ім. В.Вернадського НАН України. – Ф.V.410; РДАДА. – Ф.397. – Оп.1. – Спр.370-б. – Арк.142 зв.

[33] ПСЗР. – СПб.,1830. – Т.XVI. – С.668.

[34] РДІА. –Ф.1584. – Оп.4. – Спр.1590. – Арк.35зв.

[35] РДВІА. –Ф.ВУА. – Оп.1. – Спр.18725. – Арк.85.

[36] *Бойко А.В.* Південна Україна останньої чверті XVIII століття. Частина 1. Аграрні відносини. – Запоріжжя: РА "Тандем у", 1997. – С.71-89.

[37] ДАЗО. – Ф.1. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.3-17.

[38] *Пичета В.* Несколько слов о состоянии архива Екатеринославского нижнего земского суда // ЛЕУАК. – Екатеринослав, 1904. – Выпуск 1. – С.55-59.

[39] *Бойко А.В.* Відставні солдати на півдні України останньої чверті XVIII століття // Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпрянщини. Випуск 4. – Запоріжжя, 1998. – С.10.

[40] Там само. – С.11.

[41] *Ден В.Э.* Население России по пятой ревизии. Подушная подать в XVIII веке и статистика населения в конце XVIII века. – М., 1902. – Т.2. – Ч.2. – С.75.

[42] ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.25-25зв.; – Спр.28. – Арк.3-7.

[43] ПСЗР. – СПб.,1830. – Т. XVI. – С.663-664.

[44] Примечания Александра Пишчевича на Новороссийский край // Киевская старина, 1884. – Т.8. – С.116.

[45] ДАХО. – Ф.14. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.13.

[46] Там само. – Арк.16

[47] ПСЗР. – СПб.,1830. – Т.XXII. – С.974-1008.

[48] *Бойко А.В.* Південна Україна останньої чверті XVIII століття. Частина 1. Аграрні відносини. – Запоріжжя: РА "Тандем у", 1997. – С.73-74.

[49] ПСЗР. – СПб.,1830. – Т.XXII. – С. 982.

3

ПУБЛІКАЦІЇ

о. Ю.МИЦИК *(Київ)*

"ОПИС ЕСТОНІЇ ТА ЛАТВІЇ" В ХРОНІЦІ О.ГВАНЬЇНІ

Видатний італо-польський хроніст XVI-XVII ст. Олександр Гваньїні (1534-1614) походив з Верони, був сином італійського рицаря Амброджіо Гваньїні дель Ріццоні (1508 - після 1578). У 1558 р. він разом з батьком покинув через нестатки свою батьківщину і виїхав до Польщі. Тут якраз точилася Лівонська війна (1558-1583) і здібності двох професійних вояків були саме на часі. За рекомендацією руського воєводи, великого гетьмана коронного Миколая Сенявського їх взяли на службу до короля Зигмунта-Августа і невдовзі О.Гваньїні став ротмістром. За заслуги перед Річчю Посполитою обом найманцям був даний індигенат, вони визнавалися шляхтичами з усіма належними цьому стану привілеями. У пруській частині хроніки Гваньїні згадував про присягу на вірність королеві Зигмунту-Августу пруського князя і посвячення в рицарі ряду шляхтичів, в тому числі і самого Гваньїні (1569). У 1571 році він дістав індигенат. Ще раніше Гваньїні дістав диплом на дворянство і від австрійського імператора. Хроніст брав участь у Лівонській війні, зокрема у складі військ князя М.Радзивила /разом з батьком/ у штурмі Феліна 1561 р., про що нижче буде сказано на сторінках його ж твору; в часи короля Стефана Баторія – у взятті Великих Лук і Полоцька. Він брав також участь у походах проти Молдавії. Протягом 18 років хроніст був ротмістром прикордонного тоді білоруського Вітебська, про що теж згадував у своєму творі: "Там (у Вітебську – *Ю.М.*)... польський король постійно утримує чотирьох ротмістрів або капітанів пішого рицарства, серед котрих і я з своїм батьком, Амбродієм Гваньїні, був ротмістром протягом 18 років над 500 піхотинцями і 200 кіннотниками". Пробував

Гваньїні (вже в мирний час) займатися підприємництвом і торгівлею, але без особливого успіху. В особистих справах здійснював подорожі до Італії та Швеції. На схилі віку він вийшов у відставку і осів у Кракові, де й помер.

Проживши понад 50 років у Речі Посполитій, Гваньїні багато бачив і чув такого, що було гідним пам'яті нащадків, читав різні праці з історії і географії світу, насамперед європейської. Допитливий італієць зустрічався з багатьма високопоставленими особами, серед яких, наприклад, бачимо князів Радзивилів, Ходкевичів, Дорогостайських, графів Мишковських, магнатів Вольських тощо. Був знайомий Гваньїні і з своїм підлеглим, видатним польсько-литовським хроністом Мацеєм Стрийковським. Останній вже писав історичний твір, присвячений історії Русі-України, Литви й Польщі. Під впливом Стрийковського Гваньїні й собі став писати хроніку, але тут же виникли конфлікти, бо Стрийковський звинуватив його у плагіаті. Цю проблему давно вже пробують розв'язати дослідники, але без особливого успіху. На нашу думку, про плагіат з боку Гваньїні мова може йти лише стосовно трьох перших книг його твору, присвячених відповідно історії Польщі, Литви й Русі, але й там Гваньїні виявив і власну самостійну працю.

Найважливішим твором Гваньїні є латиномовна хроніка "Опис європейської Сарматії" (Краків,1578), перевидана у Спірі (1581) і Франкфурті-на-Майні (1584). У 1582 р. у Венеції вийшов скорочений переклад твору італійською мовою. Гваньїні продовжував свій творчий шлях і у 1582 р. у Кракові було видано його книгу "Опис всієї країни, яка підлегла московському цареві", де він піддав гострій критиці тиранію Івана IV. У 1610-1611 рр. основним твором Гваньїні зацікавився видатний польський поет і історик Марцін Пашковський, який за згодою автора переклав хроніку польською мовою, додав виклад подій з 1574 по 1588 рр., а також деякі власні вірші, в т. ч. панегірики-дедикації покровителям і спонсорам видання. Врешті, у 1611 р. у краківській типографії Миколая Лоба побачила світ фундаментальна (майже тисячу сторінок) книга, яка мала в собі багато чудових гравюр, на яких було зображено портрети історичних діячів, легендарних персонажів, батальні сцени, герби, прапори, малюнки міст, карти і т.д. Ця книга швидко стала популярною не тільки в Речі Посполитій, в т.ч. й Україні, але і за її межами, зберігалася практично в кожній важливій бібліотеці. І нині в Києві зберігається 4 примірники видання 1611 р. та італомовний переклад хроніки (Венеція, 1582). Взагалі, географія поширення хроніки є надзвичайно широкою і ще потребує свого дослідження. Так, в бібліотеці університету Торонто (Канада) нам вдалося виявити латиномовне видання хроніки (Франкфурт-на-Майні, 1584), в зібранні греко-католицького монастиря оо. василіян в Мондері (Канада, провінція Альберта) знаходиться фрагмент видання 1611 р. (опис Русі-України).* Хроніка Гваньїні активно використовувалася практично всіма

* Уже покійний інженер Осип Мазурок (Едмонтон, Канада) здійснив у 1969 р. вкрай невдалу спробу перекласти опис Русі-України з хроніки Гваньїні (він навіть

українськими літописцями та письменниками-полемістами, в Польщі XVIII-XIX ст. двічі перевидавалися три початкові книги твору. В російській історіографії до хроніки Гваньїні ставилися з підозрою, різка критика "діянь" царя Івана IV не сприймалася російськими великодержавно-шовіністичними істориками. Лише останнім часом з'явився переклад з латині російською московської частини хроніки. В Україні, яка знаходилася в колоніальній залежності в Російській імперії, не вільно було йти всупереч офіційній політиці Москви навіть у науково-культурній ділянці, це стало можливим лише в часи Національного Відродження.

З ініціативи проф. Миколи Ковальського – керівника "дніпропетровської школи" джерелознавців історії України козацької доби, котрий і сам писав про Гваньїні, було досліджено деякі важливі аспекти даної пам'ятки в якості історичного джерела (О.О.Дячок). Цікаво, що майже одночасно із захистом О. Дячком кандидатської дисертації пройшов захист дисертації італійця Д. Д'Амато. Пізніше у Дніпропетровському відділенні Інституту української археографії О. Дячком було розпочато переклад литовської та частково руської частин, але у зв'язку з ліквідацією даного відділення ця робота припинилася. Одночасно у Києві М. Шамрай та ін. було перекладено першу, польську, частину хроніки[2], але через брак коштів було припинено і дану ініціативу. Останнім часом нашими зусиллями було перекладено і видано з коментарем і вступом 3-ю (опис Русі - України) та 8-у (татарську) частини хроніки, чеський фрагмент, здано до друку значні фрагменти 9-10 частин (молдавський і турецький, та інші фрагменти), скандинавську частину. Тут пропонується увазі читачів переклад українською 5-ої частини хроніки ("Хроніка або короткий опис Інфляндської та Жмудської землі..."), де міститься опис Латвії, Естонії та деяких суміжних земель. На жаль, через брак місця не можемо тут вмістити наш переклад 4-ої книги хроніки, де знаходиться опис Прусії.

Значна увага Гваньїні до Прибалтики не повинна викликати подиву. Він був заслуженим ветераном Лівонської війни, пройшов з походами ці землі, а те, що в них відбувалося, не втратило своєї актуальності і на початку XVII ст. Московська держава, незважаючи на тяжкі її поразки в роки "Смутного времени", ще не підписала Столбовського миру (1617), а отже не відмовлялася від претензій на Прибалтику – не так давно завойованої внаслідок агресії Івана IV, а потім втраченої; Річ Посполита і Швеція не припиняли між собою кривавого двобою за гегемонію у даному регіоні. Отже, з якого боку не візьми, звернення Гваньїні до історії Латвії, Естонії та німецьких держав на їхній території було особливо

не знав чий це твір). Набагато важливішим було монографічне дослідження о.Ореста Купранця, василіянина з Мондеру (16.06.1924-16.06.1988): *Купранець О.* Походження назви "Русь" в "Хроніці Руської землі" Олександра Гванінуса з 1611 року. – Рим - Торонто, 1977. – С. 296.

актуальним і знаходило свого вдячного читача. Із вступного вірша-панегірика, писаного, судячи з усього, Марціном Пашковським, та передмови Гваньїні видно, що дана частина хроніки була присвячена князям Ходкевичам особисто Яну Карлу Ходкевичу. Це не було випадковим.

Сам хроніст служив певний час у Прибалтиці під командуванням Григорія Ходкевича, великого гетьмана литовського і віленського каштеляна. Він добре знав його сина Яна Карла Ходкевича, теж литовського гетьмана, який фактично командував військами Речі Посполитої під час Хотинської війни 1621 р. (формально ними командував королевич Владислав), уславився там разом із гетьманом Війська Запорізького Сагайдачним. Хоча Хотинська війна буде ще попереду, але Ходкевич вже відзначився в ході польсько-шведської війни у Прибалтиці на поч. XVII ст., був призначений королем Зигмундом II адміністратором "Жмудської та Інфляндської землі". Гваньїні вважав батька і сина Ходкевичів, а також інших представників цього роду (Олександра та Єроніма, братів Яна-Карла) своїми покровителями, користувався їхніми книгозбірнями, де читав "старі польські та Великого князівства Литовського хроніки", можливо дістав від них кошти на видання саме цієї частини пам'ятки.

При написанні хроніки Гваньїні ретельно вивчив Святе Письмо, античну й середньовічну історіографію. При написанні ж саме цієї частини твору він використовував, як сам свідчить, польські й литовські хроніки. Це є, очевидно, твори М. Кромера, М. та Й. Бєльських, М. Стрийковського, без сумніву була використана ілюстрація прибалтійських земель, складена Яном Сененським у другій пол. XVI ст., власні спогади, свідчення очевидців. В цій частині твору Гваньїні, на жаль, рідко посилається на використані джерела, дуже мало тут і ілюстрацій (їх всього дві: малюнок герба Ходкевичів (на с. 2) та картина битви між військами Ордену та Московської держави 1500 р. (на с. 15)). П'ята книга, що подається нижче, складається з трьох частин: у першій подано історико-географічний опис Інфляндії, у другій – розповідається про Лівонську війну та польсько-орденські взаємовідносини, про інкорпорацію значної частини Прибалтики Річчю Посполитою; у третій – подано історико-географічний опис Жмуді. В цілому, опис є лаконічним, але досить достовірним. Гваньїні уважно перераховує найвизначніші землі, міста й замки країни, описує язичеські вірування місцевого населення, християнізацію Латвії, Естонії та Жмуді (Жемайтії), багато уваги приділяє воєнно-політичним подіям. Якщо російські історики описували Лівонську війну та інші російсько-орденські конфлікти майже виключно в апологетичному для Москви баченні подій, то Гваньїні репрезентує іншу сторону. Ясна річ, що і Гваньїні був тенденційний, його прихильність була на боці не так Ордену, як Речі Посполитої, але його хроніка містить у собі важливий матеріал для зіставлення з даними московських літописців і отже встановлення

більш-менш об'єктивного погляду на хід подій. Найголовніша ж цінність даної частини хроніки полягає у тому, що Гваньїні подекуди відобразив побут народів Прибалтики, подав цікавий опис їхнього одягу, взуття, кухні, звичаїв, мови тощо, хоча подекуди припускався упереджених оцінок латишів та естонців, називаючи їх наприклад "зрадливими".

Дуже важливими є паралелі, які приводить Гваньїні з руським, тобто українським і білоруським побутом (при описі "ходаків" або ж постолів та возів). Врешті, Гваньїні подає у своїй хроніці важливий матеріал для вивчення світогляду, історичної думки XVI-XVIIст., причому робить це легко, невимушено, цікаво, що може оцінити кожен, хто бере в руки його твір. Хроніка Гваньїні є важливим історичним джерелом та памяткою історіографії, вона містить у собі чимало цінної інформації, яка стосується минулого Латвії, Естонії, Прибалтики в цілому. Нині, коли зацікавленість науковцями історією та сучасністю країн Центрально-Східної Європи особливо зросла, публікація відповідної частини хроніки Гваньїні є, на нашу думку, актуальною і потрібною[3].

[1] *Дячок О.О.* "Хроніка Європейської Сарматії" Олександра Гваньїні як джерело з історії України XV-XVI ст. – Дніпропетровськ, 1992; Автореферат канд. дис. – Дніпропетровськ, 1992; *Д'Амато Д.* Сочинения итальянцев о России как исторический источник. Автореферат канд.дис. – Москва, 1993.

[2] *Гваньїні О.* "Хроніка про Татарську землю". – Запоріжжя,2000.

[3] *Мицик Ю.* Опис Чехії в "Хроніці Олександра Гваньїні" //Хроніка – 2000. – К., 1999. – №25-26. – С.30-42; *Гваньїні О.* Хроніка Руської землі // Всесвіт. – 2000. – №11-12. – С.116-152; *Мицик Ю.* Опис України у Хроніці Олександра Гваньїні // Всесвіт. – 2000. – № 11-12. – С.152-156.

Хроніка або короткий опис Інфляндської та Жмудської землі з усіма замками, містами, провінціями і державами, які до них належать. Це є книга 5

Тут додані деякі гідні пам'яті війни, котрі інфляндці мали з Москвою та іншими іноземними народами, а насамкінець розповідь про те, як ця значна провінція дісталася до рук непереможного польського короля.

У Кракові,
с. 1 в друкарні Миколая Лоба, року 1611.//

“НА СТАРОДАВНІЙ КЛЕЙНОД ВЕЛЬМОЖНОЇ ФАМІЛІЇ ЇХ М.ПАНІВ ХОДКЕВИЧІВ”

Давно вдячна Харіс і Марс справедливий
До вельможних Ходкевичів прийшли в дом щасливий:
Так завжди свята чеснота звідти бере свій початок,
Також і зацна слава розбила там (свої) намети.
Славні були предки мужністю і енергійністю,
Не поступаються їм нащадки зацністю всіх чеснот.
Грифи, мечі, підкови, хрести, птахи, стріли
Засвідчують це: звідси бери кожен взірець досконалих чеснот.

М(арцін) П(ашковський) // с. 2

Ясновельможному пану його м.пану
Янові Каролеві Ходкевичу,
графу на Шклові і Мисси з Бихавої,
найвищому гетьманові В.К.Литовського,
старості жмудського і т.д.,
адміністраторові Інфляндської землі,
моєму милостивому панові і добродієві.

Існує якесь вроджене тяжіння і ласкава милість, що мужа, який пишається належною свободою, притягує до тих країв, у котрих зріс вельможний і милостивий пан. І тягне до себе чудесно з великою силою кожного як магніт залізо. Отож небезпідставно один славний поет написав такий вірш:

“Nescio qua nutritus odor delcedine cunctos allicit, immemores nec sinit esse sui.” А якщо так і є, то я теж, найнижчий слуга в.м., мого милостивого пана, вже кількадесят з лишнім років будучи індигенованим польським шляхтичем, всі ці роки присвятив рицарському служінню Речі Посполитій за (різних) польських королів, почавши від Зигмунта Августа аж до нинішнього Зигмунта III, пана нашого милостивого, беручи участь в різних воєнних походах протягом всього часу, де тільки виникала у тому потреба: до Москви, до Інфляндії, до Молдавії і в інші місця згідно з моїми можливостями, не шкодуючи ні коштів, ні життя. Вже й мені також Марс *agilis, qui semper duro milite gaudet* наказав у старості моїй передихнути й відпочити. Але я в ті давні часи, особливо в Москві та в Інфляндії був також під регіментом славної і безсмертної пам’яті вельможного пана, пана Григорія Ходкевича, віленського каштеляна, найвищого гетьмана Великого к(нязівства) Литовського, батька в.м., мого м.пана. Отже пригадуючи собі несказанні добродійства, котрих я дізнав від його мості, щоправда і ваша мость сам завжди зволив виявляти милість до мене, і не знаючи чим би міг віддячити за таку велику милість, то нічого не

міг знайти у своїй скарбниці, що могло б зрівнятися з несказанним добродійством батька в.м., так і самого в.м., мого м.пана. Однак вдячність сама привела мій розум до того, щоб я прийнамі виявив знак якийсь того, що я пам'ятаю про ці добродійства *qui enim accipit beneficium, ille vendit libertate* . Тоді я зразу ж свою хроніку, котру у 1578 році видав латиною, тепер дав якнайкраще перекласти польською мовою, додавши й деякі свіжі речі при описі держав, прилеглих до європейської Сарматії; а розділивши на 10 книг, задумав випустити їх у світ в ім'я Господнє. Мені здалося слушним, щоб і в.м., мого м.пана, я вшанував частиною цієї книги і офірував її замість поклону в.м., моєму м.пану *sub tutelam et Patrocinium*. Оскільки ж в.м., мій м.пан, єси законним старостою і генеральним адміністратором Жмудської та Інфляндської землі, *et fidelis ac strenuus defensor* з усіма їхніми провінціями, містами, замками і комтурствами, то я тут як найстисліше описав розташування місця, релігію та звичаї обивателів, *loce marmorei Colossi* в.м., моєму м.пану, і добродієві, офірую і подаю до вічної пам'яті. Оскільки минулі й сучасні справи, гідні вічної пам'яті, можна побачити в домі в.м., мого м.пана, а вчитавшися пильно у старі польські і великого к(нязівства) Литовського хроніки, знайдемо тільки давню знатність, служби Речі Посполитій постійні, природжену мужність та безсмертну славу. Тому з цього роду завжди виходили воєводи, каштеляни, гетьмани, рицарі й інші дигнітарії різного рангу. І нині чуємо звук сурм і ехо їх мелодії по всій Сарматії, що є приємно, вдячно і корисно. Так само і в нащадках не знайдемо нічого іншого, лише взяті від зацних предків клейноди і прекрасні чесноти, сполучені безсмертною славою. Коротше кажучи: моя пам'ять не може вмістити діянь прадіда, діда й інших значних попередників в.м., моєго м.пана, а в хроніках цього повно. Тільки не годиться мені проминути батька в.м., мого м.пана, славного Григорія, найвищого гетьмана Великого к(нязівства) Литовського, віленського каштеляна, під регіментом якого я сам був у Москві та Інфляндії. Він тоді не мав собі рівних у мужності, енергійності, воєнних справах, у щасті, яке йому було дано з небесних висот, як один славний поет сказав: *Dignum laude virum Musa vetat mori, corpu quidem requiescit, spiritus cum superis regnat, at viuet aternum memoria eius.* Продовжуючи далі, скажу, що немає такого дому в Польщі і у Великому к(нязівстві) Литовському, з котрим би цей не зрівнявся у зацності, котрого б не сягнув у мужності та енергійності, природженому щасті, гуманності і поведінкою. Вже й не згадую про кровне родство й приятельство з найзначнішими панами в Короні і у Великому к(нязівстві) Литовському, обмежений стислістю викладу. Отже з милості милого Бога *benedicta radix in slyrpe filiorum* родиться плід чеснотородний. *Non extant nobis viua exempla* у ваших мостях, двох рідних братах, а моїх милостивих

панах. Олександр, зацний сенатор і троцький воєвода своєю повагою,статечністю, радою і мудрим розумом, як у бою, так і в мирний час *pro sun illustri ac magnifica dignitate, Heroicum locus tenens, Senatorium virum se indicat.* Ієронім у каштелянській владі і зверхності в Берестейському замку *pro suo quod, Senatorio munere Magnifice fungitur.* Й інші свої прерогативи *secundum qualitatem et quantitatem bonorum* оглядаючи, *perpetuitati fama, virtuti et nomini amplissime seruire non dubitant.* А що ж я маю сказати про в. м., мого м. пана і добродія. Нічого іншого, а тільки це: *Mittit tibi Dominus auxilium de sancto et de Syoni tueturte.*

Якщо ж хто придивиться справам в. м., мого пана м. пана, то побачить в них всі чесноти, мужність і щастя предків. Якщо про мужність мова, то її зауважить кожен в уряді найвищого гетьманства В. к. Литовського і в справуванні генеральному всієї Жмудської та Інфляндської землі, побачить і всілякі похвали за кожну справу в кожній справі щасливий кінець гідний похвали. А над усе – любов до короля й. м., пана свого, послуги Речі Посполитій; а кому ж не відома щедрість до шляхетного рицарства в.м., мого м. пана і одне з другим сплітаючися, творить якийсь візерунок всіляких чеснот у цьому домі Ходкевичів, який споконвічна мудрість сформувала й зміцнила. Але хвалебна елегія як всьому дому в.м., мого м.пана, так і самого в.м. *non est mei muneris brevitate huius litera dedicatoriae comprehendere.*

А тепер хоч і невеликий подарунок, але такий що походить із зичливості серця, разом з пониженими стародавніми моїми послугами віддаю в милостиву ласку, опіку і оборону в.м., мого м.пана, понижено й покірно просячи, щоб в.м. зволив бути моїм милостивим паном і добродієм. Дано з Кракова дня 29 жовтня року Божого 1611.

В.м. мого мостивого пана всього добра зичливий і найнижчий слуга

слуга Олександр Гваньїні, Comes Palatij Lateranen. Eques auratus, Militumq Prafectus.

Книга 5, частина I
В котрій описуються кордони Інфляндської землі і початок приходу німецьких хрестоносців до цієї землі

Лівонія[1] або ж Інфляндська земля – це немала країна. На сході вона лежить при руських кордонах, підлеглих великому князеві московському. Кордоном є судноплавна ріка, що зветься Нарва /Narew/. Вона має по обох берегах два замки з такою назвою, що стоять один проти другого. Один замок належить Інфляндії, а

другий – Москві[2]. Колись ця річка відділяла Інфляндську державу від Московської. Але недавно покійний московський монарх Іван Васильович[3], взявши Дерпт[4], велике біскупське місто із прилеглою до нього провінцією, просунув далі свої кордони, як про це буде йтися далі. На півночі Інфляндія межує затокою Балтийського моря з Шведським королівством і Фінляндським князівством, на заході – впирається в Німецьке або Пруське море, котре називають Балтеум /Balteum/[5]. На півдні вона прилягає до Жмуді й Литви, а дещо на північ – то і до Пруської землі. Ця країна разом із затокою Балтийського моря простяглася у довжину на 90 німецьких миль, в ширину – на 50. Але в ці воєнні часи вона переважно по багатьох місцях є спустошеною і збіднілою населенням. Вона містить у собі чимало провінцій, котрі можуть розглядатися як князівства. Кожну з них із її містами й замками ми постараємося хоча б коротенько описати. Але спочатку ми хочемо пояснити, в який спосіб і коли жителі цієї країни прийняли християнську віру.

Майже вся ця земля після всесвітнього потопу ошуканих бісами через зраду губителів людських душ безбожним поганством, поклонінням багатьом фальшивим богам і порожніми диявольськими забобонами була опанована і цим /сатана/ прагнув придушити віру у справжнього Бога. Отже, одні віддавали належні Богу почесті померлим людям заради їх заслуг, добродійств та особливих і знаменитих їхніх вчинків. Другі вважали богами злих духів, проклятих дияволів, будучи обмануті вигаданими дивами й
с. 2. фальшивими чудами, котрими засліплювали людські очі // Врешті інші віддавали належну Богові хвалу зміям, ящіркам, жабам і різним бестіям, а також вирубаним, намальованим, створеним людськими руками ідолам. Це було, поки ще не показалися на світ з неба Спасителя нашого Ісуса Христа, справжнього Бога і людини, милість і світлість Його святої Євангелії ніби найясніше сонце, і не розігнали цю земну нікчемну темряву. Оці країни, особливо ті північні і всі народи від Аквілону[6], не маючи жодної відомості про християнську віру, жили нікчемно і бідно під ярмом проклятого ідолопоклонства. А чужим народам приступ до них важкий через оцих сильну жорстокість і нелюдськість. Навіть самі римляни і греки, до котрих насамперед прийшла християнська віра, мало що знали про північні країни. Також і Інфляндська земля з іншими північними країнами майже останньою з усіх прийняла святий хрест.

А у часи Фридриха Першого[7], римського імператора, деякі купці з німецьких князів, прагнучи посилити господарство своєї вітчизни іноземними товарами, прибули з Німеччини через Балтийське море до Інфляндії і там народ грубий і простий привчили до взаємного торгівельного обміну. А цей народ був дуже простим, не дбав про багатство ані жодне господарство, отож і в ньому не міг дати собі ради. Так, наробивши меду, котрим ця країна

є дуже багатою, віск викидали геть ніби якесь сміття й непотріб. Пізніше, з плином часу, коли стали займатися ремеслами /?/, коли туди стали приїжджати купці із західних країн, то стали прибувати з ними і набожні священики для сіяння науки Господньої, щоб при купцях, які отримували інфляндські скарби, вони могли знайти спасіння душ цього народу для Господа Христа через слова святої Євангелії.

В той час був тоді там один муж з славного міста Любек, якого звали Майнгардус[8], дуже знаменитий побожністю і святим життям. Року 1200 після подання Господом Христом спасіння людському роду 1200 цей Майнгард сів із купцями до корабля і вирушив до Інфляндії. А бачучи, що у таких прекрасних і стиглих жнивах зовсім не було женців, він задумав там провести своє життя, залишивши при собі тільки одного слугу. Він одразу ж збудував собі будку з лози на місці, котре уподобав, зробивши на ній і верх для захисту від дощу. Помалу він став здобувати собі людську приязнь, почав учитися мови тамтешніх країн, перемагаючи працею труднощі // с. 3.
Маючи вже достатню приязнь і взаємне товариство з жителями цього краю, він став їм помаленьку розповідати про спасіння людських душ і небесні справи і потихеньку приводити від марного й мерзенного ідолопоклонства до Христової віри. Тоді з ласки милого Бога вірним зичливим і працьовитим старанням цього мужа чимало місцевих жителів стали пізнавати незнанну науку правди. А з часом, коли їхня чисельність збільшилася і багатьом нова річ, як то буває, сподобалася, то заснували кафедральний собор. А невдовзі Майнгард був висвячений на Інфляндське біскупство від Бременського арцибіскупа. Майнгард, виконуючи обов'язки ласкавого пастиря у винограднику Господа Хритста, дуже примножив християнську справу і велику частину цього народа навернув до християнської віри.

Після цього щасливого набоженства він закінчив своє життя. Після смерті Майнгарда Бертольд, цистерціанський опат, став на його місце; він разом з іншими чужими жовнірами, котрі заради побожності і святої віри на рицарське ремесло на честь і хвалу Господові Христу приїхали з Німеччини, оголосив війну ворогам св. хреста. А коли виїхав на війну, то в першому ж бою його норовистий кінь примчав його в самий центр ворожого війська язичників; Бертольд тамже був поранений і вбитий. А коли в тих краях поширилася побожність багатьох людей, чимало їх заради Христової віри стало рицарями і прийняли габіт німецьких ченців Fratres Ensiferi, тобто брати, які носять меч, тобто назвалися братами-меченосцями[9]. Але коли їх на то не стало, щоб грубим ворожим язичникам, котрих було чимало і котрі скрізь виявляли свою потугу, дати належну відсіч, тоді вони приєдналися до пруських тевтонів хрестоносної братії[10].

Коли ж почули, що Орден Тевтонських хрестоносців славиться по всій німецькій імперії, то Волквин[11], їхній старший гетьман, був поставлений на уряд магістра Інфляндії від п'ятого по порядку пруського магістра на ім'я Конрад[12], графа з Тюрингії. Це сталося у 1234 році. А з допомогою цього пруського магістра Конрада Григорій[13], найвищий папа римського костьолу, дев'ятий папа з таким іменем, наказав скрізь, а особливо у невірних прусів та інфляндців оповістити, що браття-ченці в Інфляндії, які прозвані від меча, і котрі ще не були затверджені як Орден, приєднуються до Тевтонського Ордена в Прусії і інкорпоруються. Тоді інфляндські брати-меченосці прийняли хрест і одяг на кшталт німецької братії в Прусії[14]. І завжди з того часу пруські магістри отримували щорічний певний податок від інфляндських магістрів
с. 4 // і так було аж до часів пруського магістра Альберта маркграфа Бранденбурзького[15], котрий близько року Божого 1513 волів гроші, ніж послушенство брати. Після цього інфляндці, віддавши чималу суму грошей пруському магістру, одразу стали вільними від послушенства. Але цю волю через своє зухвальство втратили. Отож їх польський король Зигмунт Август[16] підбив свою владу, як про це буде сказано далі. Але повертаємося до справи. Інфляндські хрестоносці в чернечому вбранні з допомогою прусів мали чимало великих битв з прикордонними язичниками, а потім обрали собі магістра, котрий із комтурами або своїми старостами управляв усією країною. Крім того, в Інфляндії було п'ять біскупів, як от: Ризький арцибіскуп, дерптський, габсальський, озельський, курляндський і ревельський біскупи. Ці потужно і вельможно, ніби князі, упорядковували свої міста, замки і маєтності. Але року Божого 1558 московський князь, взявши знамените місто Дерпт, цілком знищив Дерптське біскупство. Також польський король має під своєю владою Ризьке архієпископство з усіма замками і містами, бо він є паном всієї Інфляндії. Шведський король[17], опанувавши місто і замок Ревель[18], править і Ревельським єпископством. Езельське і Габзальське єпископство разом з островом Езель тримає брат датського короля на ім'я Магнус[19].

Інфляндський магістр Тевтонського Ордену разом із своїми комтурами мав багато міст і укріплень замків під своєю владою. Найстаршими ж там було двоє: магістр і ризький архиєпископ, котрі разом тримали Ригу – столицю всієї країни. Ці обидва карбували і власну монету, котру і понині вживають місцеві жителі. Однак магістр мав, крім всіх цих держав і країн, ризький замок Ризького міста у своїй владі, а архиєпископ до нього не мав права.

Тут уже у належному порядку будемо описувати замки, міста і провінції цієї країни, котрі підлеглі як магістру Ордена, так і єпископам і комтурам. Повіти і провінції в Інфляндській державі,

котрі вважаються князівствами, такі: Лейтляндія[20], Вікекляндія, Курляндія, Семігалія, Естляндія, Вірляндія, Гарія, Гервенляндія.

ЛЕЙТЛЯНДІЯ АБО РИЗЬКА ПРОВІНЦІЯ // с. 5

Лейтляндія, найголовніша країна в Інфляндії, має у своїй державі такі міста й замки, котрі є підлеглими польському королеві.

Рига – найславніше місто, столиця всієї Інфляндської землі, оточена дуже міцним муром, частими вежами і брамами, вона достатньо забезпечена гарматами і всілякою вогнепальною зброєю. Вона обведена довкола потужним, високим і широким валом, має два рови з обох сторін. Крім того, вал добре забезпечено всім, необхідним для битви, і всім, що має належати лише головному місту як під час війни, так і миру. Там постійно знаходиться військо королівським коштом.

Замок є тут же при місті, він прекрасно укріплений і вважай добре забезпечений всім необхідним. У цьому замку колись мали свою столицю тамтешні магістри, але там тепер адмініструє з доручення короля його васал – курляндський князь. Однак він не має жодного права до міста, бо міщани, пишаючись своїми вольностями, не терплять жодного адміністратора або капітана, який би мав ними керувати. Але вони вірно і чесно віддають своє послушенство і податок польському королеві. Отже самі міщани правлять цим містом на підставі міського права. Це місто разом із замком обтікає дуже велика, наскільки там видно, і широка ріка[21], яка бере свій початок у Сіверській землі Руської країни. Потім, у двох милях від Риги, вона впадає до моря широкими рукавами. Цією рікою припливають до міста кораблі з моря, котрі прибувають сюди з віддалених країн, як от: із Швеції, Данії, Швейцарської землі[22] та інших. Також з Русі та Литви туди привозять попел, діжки, дерево та інші речі, потрібні для будування шхун, кораблів, і будинків, також і збіжжя. У всьому місті є великий і славний порт, хоч місто й знаходиться у двох милях від моря, та кораблі всілякі дуже зручно приходять під самі мури і так само відходять. Сучасні люстратори[23] цього міста, а особливо його м. пан Ян Сененський визначають відстань (Риги) від Вільна у сорок миль. Це місто протягом понад двадцяти років всіляко потерпало частково від датських і шведських королів, частково від московських князів та інших (правителів) через військові дії та інші.

Але воно тепер має за що дякувати Богу і польському королеві, бо під своєми крилами із своєї святої милості дав місту відпочити.

Інші міста, замки і староства, котрі є в цій Лейтляндській або Ризькій провінції тут стисло згадуються, а це насамперед: // с. 6
Динаминд[24]. Замок прекрасно укріплений, убезпечений природою

і /добрим/ вибором місця, лежить біля моря над берегом ріки Двини у двох милях від Риги, добре забезпечений обороною польського рицарства. У ньому всі кораблі, які приходять до Риги із заморських країн, повинні показувати товари і сплачувати мито.

Блокгауз. Замок між Ригою і Динамюнде, збудований над рікою Двиною. Там теж всі кораблі перетрушують. А ці два замки викликають найбільшу заздрість у ризьких /міщан/.

Кірхгольм /Kircholm/[25]. Замок мурований, лежить над рікою Двиною на схід від Риги у двох милях від неї.

ЗАМКИ, КОТРІ ЛЕЖАТЬ НАД ДВИНОЮ

Уксуль /Uxul/. Спустошений замок. Однак двір у ньому, коли у ньому живе староста, відновлено. Він лежить у двох милях від Кірхгольма. Колись там була жорстока битва і там полягло багато людей. Про це свідчить курган, насипаний з людських костей.

Ленвард. Замок, який лежить над Двиною у чотирьох милях від Уксуля.

Ашерад /Ascherad/. Колись воєводство. Замок укріплений над Двиною, у чотирьох милях від Ленварда. Від нього кілька разів проганяли Москву.

Нітава /Nitawa/[26], Зесвеген, Георгенбург, Левбург, Россітен, Люден, Невенгаль — самі тільки муровані замки без міст.

Дунемборг. Замок над Двиною досить укріплений. Комтур або воєвода був над ними спочатку поставлений іменем магістра.

Зегевольт. Місто і замок. Колись з іншими до них належними був даний першому маршалку ордена хрестоносців від магістра цього ж ордену.

Аріес замок. Вольмєж /Wolmierz/[27] – місто і замок. Гермес[28] – замок, що лежить у чотирьох милях від Пернова і Феліна. Ці всі вищезгадані замки і міста із своїми воєводствами та староствами має у своїй силі непереможний польський король. Виняток складає замок Мальгемборг /Malgemborg/[29], котрий належить до Московської держави. А /замки/ Адзель і Роденпеус спалені і спустошені москвою.

РИЗЬКЕ АРЦИБІСКУПСТВО

У цій ризькій провінції король має під своєю владою всі замки, міста, староства і уряди.

Кокенгаус[30]. Замок і місто досить укріплені природою і зручним місцем лежать над рікою Двиною. Вони є найголовнішими серед
с. 7 арцибіскупських міст і замків. //

Уксуль, Ленвард, вищезгадані замки, а також Кревбург, Ландон, Зесвеген, Шанхорг, Зербен, Коненбург, місто і замок; Ванзель, Зальц, Даленц, Єнцель, Трейден – всі ці належать до арцибіскупства.

Смільтен і **Кремон** замок, що колись належали до митрополітанської капітули Ризького костьолу, спустошені Москвою.

Зангель. Замок досить добре укріплений лежить над морем. Він колись належав до Ризького архидияконства. Всі ці вище названі замки знаходяться під владою польського короля.

Шляхетські замки у згаданих арцибіскопствах такі: Нохрезен, Розенберг, Майян, Піртіль, Роппе, Наббе, Ельнер і Берзон. Їхні пани є під владою польського короля.

ДЕРПТСЬКЕ БІСКУПСТВО

Дерпт[31] або Дорпат – це прекрасне біскупське місто і замок над містом, яке лежить на високій горі. Цей замок року Божого 1558 разом з усією околицею був узятий раптовим ударом московського князя. Але потім був визволений королем Стефаном Баторієм[32].

А до цього біскупства належали оці замки:

Цалкана. Замок і прекрасний монастир. Найнгауз[33] лежить у 18 милях від Дерпта, ближче до руських країн. Недалеко від нього і один від одного лежать Увербеке, Ольденторн, Кіріепе, Верпех.

У цьому біскупстві найголовнішими шляхетськими замками є оці чотири: Ольсен, Канеліхт, Раден, Кундаль або Регенталь.

БІСКУПСТВО ГАПЗАЛЕНСЬКЕ І ЕЗЕЛЬСЬКЕ

Вікечландія[34]. Країна, яка здавна належала із своїми замками і містами до Габзальського біскупства. Вона простягається на 14 миль у довжину, а на 12 в ширину. Лежить над Німецьким морем під владою Шведського королівства і має у своїй провінції оці міста і замки.

Габзаль[35]. Головний замок з містом, у котрому знаходиться кафедральний костьол. Цей замок є під владою шведського короля.

Лоде. Укріплений замок, котрий курляндський князь Готард Кеттлер[36] недавно оборонив від шведів і відбив у них кілька потужних гармат. Але потім все-таки він потрапив під шведську владу.

Легаль. Замок і місто, у котрому знаходиться прекрасний жіночий монастир, тепер - під обороною шведів.

Фіккель і Фелікс. Замки спустошені і спалені Москвою // с. 8

Вердер. Замок досить міцний, лежить над рікою Зундою, але є спустошений і спалений самими ж хрестоносцями.

Езель[37]. Острів на Німецькому морі, що лежить у кількох милях від морського берега, а належить Езельському єпископству. У своїй окрузі він має два прекрасних замки і міста, котрі хрестоносці віддали датському королеві. Їх тепер має під своєю владою Магнус, брат датського короля, який носить єпископський титул. А ці замки звуться так: один – Арнчбург[38], а другий – Зонебург.

КРАЇНА КУРЛЯНДІЯ[39]

Ця країна в Інфляндії має з півночі затоку Балтийського моря, з заходу вона сягає Пруської землі, з півдня прилягає до Жмуді. Вона є під владою польського короля, але її з королевської милості тримає курляндський князь Готард Кетлер.

Вона містить у собі ці міста і замки:

Вінда[40]. Замок і місто з воєводством, яке називається по-польськи Кесью. Воно було досить укріплене, але вже частково спустошене. Там мали свою столицю магістри та організовували сеймові з'їзди. Тепер вона знаходиться під владою Польського королівства, а адмініструє цією країною вельможний пан Ян Кароль Ходкевич[41], жмудський староста, генеральний і найвищий інфляндський губернатор з великим маршалком Великого князівства Литовського.

Гольдінген[42]. Замок і місто з обширним повітом.

Грубін[43] і **Рандорф**, замки з обширними староствами.

Тучком, Забель, Дурбін[44], Аленпот, Шруден, Фравенбург, Альфанген і Невбург. Ці замки лежать при жмудському кордоні.

Курляндське єпископство має сім замків, котрі Магнус, брат датського короля, тримає під своєю владою і привласнює єпископський титул. Ці замки називаються так: Едвален, Пільтен[45], Газенпорт[46], Ангермунде, Донданген, Найнгауз і Амботен.

КНЯЗІВСТВО СЕМІГАЛІЯ[47]

Це князівство є прилеглим до Курляндської землі або провінції. З півдня вона межує з Литовським князівством, а має у собі такі замки: Золенбург, замок і староство, Базенборг, Доблін[48], Нітав, але з повітами і містами немає жодних замків. Всією провінцією із згаданими замками адмініструє курляндський князь з милості,
с. 9 даною йому його королівською мостю //

КНЯЗІВСТВО ЕСТЛЯНДІЯ

Князівство Естляндія або Естонія прилягає до Шведського та Північного моря. Воно має під своєю державою такі найголовніші замки з містами та староствами.

Фелін[49].Замок і місто досить укріплені. Воно було разом з останнім інфляндським магістром Вільгельмом з Фюрнстенбергу[50], васалом польського короля, здано власними служилими німецькими жовнірами великому князеві московському. Саме місто спалене: але замок з повітами, котрі до нього належать, знову став під владою польського короля завдяки мужності славного коронного рицарства. Цей магістр Ульрих[51], котрого було схоплено у цьому замку, помер у московському ув'язненні. А цей був уже останнім інфляндським магістром.

Лаїс і Тальчкофен. Ці замки були під московським князем, але потім король польський визволив їх своїм рицарством.

Тарніст або Таурус. Замок прекрасно укріплений і достатньо забезпечений всім необхідним для війни. Його король Зигмунт Август завдяки литовцям і керівництву славної пам'яті пана Миколая Радзивила, гетьмана Великого князівства Литовського, підкопом опанував від московського князя: тоді всю порохову вежу, сім сажнів муру і багато московського люду висадив у повітря. Я також разом із моїм батьком був присутнім при цьому штурмі. Цей замок литовські жовніри спустошили, сплюндрували і спалили, одну частину москви взяли до в'язниці, а іншу порубали, власне як татари; а спустошений замок покинули. А не забезпечивши його ні якоюсь обороною, ні ремонтом мурів, котрий легко можна було б вчинити, повернулися додому з гарматами, здобиччю та іншим военним спорядженням 31 липня 1561 року.

Оперпаль. Замок королівські жовніри сплюндрували і спалили.

Оці замки цього князівства знаходяться під польським королем.

Каргауз, Гельмайс, Руган, Пернов – місто й замок прекрасний, котрий лежить над морем. Цей колись взяв шведський король, але його потім польський король потугою свого рицарства визволив.

ВІРЛАНДІЯ[52]

Ця інфляндська провінція лежить на північному сході. На півночі вона закінчується Балтійським морем, а на сході - славною рікою Нарвою, котра витікає з озера Теубас[53] //, а впадає до **с.10**
Балтийського моря. На півдні вона межує з провінцією Естляндією, а на заході – з країною Гарією; вона простяглася на 8 миль від ріки Нарви аж під сам Ревель. У своїй окрузі вона має оці міста й замки.

Нарва, котру поляки звичайно звуть Нарев. Це місто і прекрасний та укріплений замок лежать над рікою того ж самого імені Нарвою. На другому боці цієї річки стоїть замок, збудований москвою і названий Івангород. Так ця ріка Нарва, біжучи країною Вірляндією, відділяє Інфляндську землю від Московської,

Токсбург. Замок, що лежить на березі Балтійського моря на однаковій відстані між замками Нарвою та Ревелем.

Везенбург[54]. Замок і староство.

Кергольм. Колись був замок Ревельського біскупства.

Аш і Ест – це два шляхетські замки у цій землі. Один – Роберта Гільсена, а другий – Бернардина **де Табе**.

Всі ці замки із згаданою провінцією є під польським королем.

ПРОВІНЦІЯ ГАРІЯ[55]

Гарія над шведським морем пролягла у довжину на 16 миль, а в ширину на 8, вона разом із провінцією Вірляндією вважається князівством.

Вона має у собі ці замки:

Ревель. Славне і значне місто, яке із своїми укріпленнями, досить добрими, лежить над Балтійським морем. Там є арцибіскупська столиця. Ревельці мають власну монету, роблену чотиригранним способом. Ревельський біскуп мав під своєю владою кілька замків, але ніякого права на міста. Орденські магістри завжди їх мали під своєю юрисдикцією, поки ця держава не перейшла під владу польського короля.

Бадіс. Замок і монастир коштовний, який лежить на гарному місці.

Фесвойр. Замок колись належав до Ревельського біскупства, але його взяв московський князь та мусив повернути з усією (цією) державою польському королеві.

КНЯЗІВСТВО ГЕРВЕНЛЯНДІЯ

Гервенляндія[56], країна що лежить над морем, розтягнувшися на 7 миль у довжину, а вшир на 6. Вона має досить багато всілякого
с. 11 збіжжя і всіляких пожитків, що їх дає земля //. Один головний замок називається **Вітенштайн**, а по-польськи Білий Камінь[57]. Він є красою всіх сел, волостей і містечок. Кілька років тому завдяки гетьману Великого князівства Литовського Яну Каролю Ходкевичу і мужності коронного рицарства він дістався під владу польського короля. Ще перед тим його хитрістю опанували шведи. В цих згаданих інфляндських провінціях, котрі також можуть уважатися за князівства, живе багато народів різних мов. Саме посполъство в Інфляндії вживає майже трьох мов[58], котрі однак

мало чим від себе різняться, переважно прив'язуються до литовських діалектів. Самі жителі є грубих звичаїв і життя, дуже подібні в багатьох речах Литві і Жмуді через близкість місця і роду. Вони носять поганий одяг, найбільше з сірого простого сукна, робленого ніби на кшталт німецького строю. Взуття плетуть з кори липового жерева, як русь і литва, котрі литва лапцями, а русь – курпями називає. Інші ж, як в Україні і далі в Руських краях, просто роблять взуття з шкіри бидла, обдерши її разом із шерстю з вола. Їх називають ходаками і вони довго служать.

Жінки на кшталт циганок, або як деякі хочуть – тиранок, волочаться по селах, а звуть їх лотевками (латишками – *Ю.М.*). Ці собі і в сорочках, коло шиї, коло грудей і хусток (?), котрі вони звуть просціцами, скрізь чіпляють різні намиста з свинцю, бурштину, скляних шматочків і цим нібито приоздоблюють свій одяг. Мерзенно виглядають голови баб, жінок, дівчат з розкудланим волоссям; тканинки на голові прикрашають замість перел шматочками різнокольорового скла. Майже всі жінки є великими чарівницями, і занадто полюбляють чари й чортівські забобони. Їдять просту їжу і дуже грубий хліб. Всіляке збіжжя, як і литва, спочатку в гридні, тобто в чорній ізбі жарко натопленій, висушують димом, а потім в гумні на току, для цього призначеного, вимолотять. В чистих глиняних гарнках не варять, а тільки в мідних котлах і в грубих чорних великих горшках, бо там в усій Інфляндській землі не побачиш полив'яного горщика. Простолюд: селяни в селах а бідний люд у містах, взявши плевели. всілякого збіжжя і вмістивши житнього борошна, їдять замість хліба. Хоча люди там бідні й прості, але занадто хитрі, зрадливі, вперті, суворі і швидкі до вбивства. Вони дуже ненавидять поляків, литву, русь і інші іноземні народи, підлеглі польському королеві, з котрими часто воювали. Виняток складають німці, котрим виявляють дещо кращу честь //, як тим, котрих собі колись мали за панів, та одяг, **с.12**
подібний (німецькому), носять. Інших же називають розбійниками, грабіжниками і пожирачами своїх добр і взагалі своєю згубою, а де тільки можна наших жовнірів зрадою напасти в темному кутку, оточивши необережних, дуже швидко вб'ють. Двом чи трьом там дуже важко проїхати, особливо коли доведеться стати на нічліг у селянина – латиша або іговіанина (igowianina). Тоді треба бути дуже обережним, бо сонних одразу вб'ють, заріжуть, задушать. Корчми й готелі у цій країні рідко трапляються або ж зовсім нема, мандрівники звикли заходити до дворів і фільварків, котрі там звуть мизами, і там ночувати. Костелів теж не побачиш, ледве де вони є при замку.

Шляхта й міщани у Інфляндській землі всі німці, мають, німецькі звичаї і мову. Жінки мають сукні на кшталт плаща, червоні з густими фалдами від голови аж до кісточок (ніг), особливо жінки

міщанського і шляхетського станів. А селянки в просціцах ходять, не мають жодної зачіски на голові, а тільки заплітають косу, котру дуже люблять, навколо голови укладають як дівчата, так і жінки. На голові носять замість шапок митерки або чотирикутні беретики, ніби римські кардинали. Інші отим фалдованим плащем закривають собі голову й чоло на кшталт каптура або ківера.

Наречену, коли ведуть до шлюбу, вбирають у вінець або брамку з перел, срібну, позолочену, округлої форми, дещо вищу, ніж тканина. Всі панянки, заміжні жінки і вдови, убрані в червоні фалдовані плащі, йдуть довгим рядом звичайною процесією біля цієї нареченої.

Пиво варять з ячменного солоду, додають забагато хмелю, особливо по селах і містечках через що воно є на смак дуже гірке і дуже різниться від інших родів пива, котрі варять тут, в наших країнах. Однак весь цей народ і всі німці із задоволенням п'ють таке пиво.

Інфляндська земля дуже багата житом і всіляким збіжжям, і за цим багатством прибувають також заморські й інші віддалені народи: з Любека, Амстердаму, Голандії, Данії і Швеції, бо до цих країн чимало привозять з Інфляндії різного збіжжя. Також і до Інфляндії прибуває маса збіжжя і інших товарів з Литви і з Русі по ріках Двині і Нарві.

Ця земля має велике багатство бидла і всіляких, необхідних у домашньому господарстві речей; також вона дуже багата ставами, ставочками і рибними ріками. Не менше тут лісів, борів і гаїв,
с.13 сповнених звіром, насамперед ведмедів, зубрів, лосів, лисів, рисі, // бобрів. Там ховається маса й іншого звіра. Там зайці взимку і влітку змінюють кольори, так само, як і в Швейцарії, в горах, котрі звичайно називають Альпами, тобто взимку вони білі, а влітку – сірі. Привозить і Москва до Інфляндії шкіри білих ведмедів, котрих привозять з дуже холодних північних країв, особливо з провінції Двини, що прилягає до Льодовитого океану.

Після прийняття християнської віри ця країна була дуже богобоязненна, віддаючи своє послушенство римському костьолу. Пани ордену і сам магістр, поки що не пристали до лютерської віри, зберігали побожний устав, скеровуючи свої справи у звичаях і вчинках до примноження честі і хвали Господньої, оздоблюючи образи святих гарним набоженством. Тепер ці образи від лютерських єретиків у всьому зневаженні і обернені внівеч. Господь Бог тоді, коли в цих країнах множилася хвала Божа і честь святим, так благословив цим жителям, що від своєї вітчизни вони мужньо і потужно відганяли кожного язичника та іноземного неприятеля з великою для тих шкодою: москву, татар, шведів і чимало інших ворогів приборкували з великим тріумфом, як буде видно з цих двох значних битв, гідних невмирущої пам'яті, котрі мені здалося потрібним описати читачеві.

Року Божого, коли людське спасіння з неба на світ прийшло, 1381 великий князь московський з дуже великим військом, котрого було триста тисяч, прийшов під замок Нойгауз[59], що лежить у Дерптському повіті. Він обложив цей замок. Тоді після великих і частих штурмів, коли вже мури були розвалені, а башти зовсім розбиті, коли обложені були змучені і вважай втратили свої сили, тоді вони тільки Господу Богу побожно доручили оборону замку. Сам староста замку в ніч з четверга на п'ятницю зовсім не спав, а впавши хрестом перед вівтарем у одному костьолі, молився палким серцем Господу Богу, просячи, аби їх з милостивої Своєї ласки врятував у такій раптовій і тяжкій небезпеці і визволив від ворожої облоги. Почався світанок і москва сподівалася собі успіху, бо вже мала взяти замок. Цей староста, вставши після молитви, якнайшвидше схопив лук, натягнув на тятиві гартовану стрілу і потужно випустив її в середину московського війська. Ця стріла з волі милого Бога вдарила в саме серце великого князя і вбила його. Збіглася москва й перелякалася, давай /свого/ пана піднімати з землі, а він вже не дихає. Тоді ж з великим лементом і // невимовним c.14
жалем, схопивши якнайшвидше /тіло/ князя з собою, почали тікати, а їх то там, то сям, в болотах, пущах, лісах і баговиннях інфляндці, які вчинили вилазку з замку, сікли, били, стріляли, давили як мух. Їх /московитів/ було багато, одніх вбито, других взято в полон, інші під втечі втопилися в лісових болотах. Інфляндці, побачивши, що вони були оборонені якоюсь чудесною силою Божою, на вічну пам'ять перемоги і подяки Господу Богу у замковому костелі перед великим вівтарем повісили позолочений лук і завжди велике набоженство у цьому костелі відбувалося. Але потім року Божого 1551 лютерська наука все зіпсувала. Однак лук висів незайманим на своєму місці перед вівтарем. Потім Іван Васильович, великий князь московський, року Божого 1558, взявши цей замок, відмінив лютерську релігію.

Також у 1500 році була славна і гідна вічної пам'яті битва інфляндців з великим князем ордену хрестоносців в Інфляндії Вальтера з Плетенбергу[60]. Цей, коли мав вищезгаданого 1500 року почати війну з московським князем, загальні пости наказав тримати людям обох станів: духовного і свіцького і літанії відправляти згідно з римським костьолом, а набоженство різними способами як міг найкраще серцем і думкою висловлював. Отже у місяці серпні, невдовзі після /свята/ Різдва Діви Марії, зібравши восени військо, готувався до бою. Також і ризький арцибіскуп приєднав до нього тисячу німецької кінноти, до котрого й інші біскупи додали, особливо дерптський, п'ятсот. Ревельський і габзальський стільки ж свого почту на допомогу йому послали, отже було сім тисяч німецьких рейтарів, та п'ять тисяч піших джур або курляндів. З цим військом магістр увійшов у Московську землю і поблизу

руського кордону сплюндрував чимало волостей, потім рушив під Псков вважай в день Воздвиження св. хреста. Там є велика рівнина на дві милі. У полі війська стали напоготові, у воєнному порядку. Проти них прийшло до ста тисяч, а то й більше москви й татар, поділених на 12 полків, самих татар було тридцять тисяч.

Магістр, побачивши їх поперед себе, зрозумів, що мусить статися з двох одно: або ганебно тікати перед московським військом або, мужньо ставши, насмерть битися з ворогом. Обравши почесну смерть, ніж ганебну втечу, зміцнивши рицарство гетьманськими словами, не сумніваючися, з Божою поміччю наказав вдарити в барабани і трубити в сурми. Москва теж з свого
с. 15 боку, піднявши корогви, // озвалася своїми сурмами і дудками і вдаривши в барабани, котрі кожен ротмістр має у своєму полку, звідусіль страшно закричала і до небес понеслося: "Тарантара, таратан". Інфляндський магістр наказав з усіх гармат спочатку вистрілити по татарах, а потім з ними мужньо зійшовся. Зломивши і розгромивши їх, вдарив із своїм, уже стомленим, військом на свіжу москву, котра вважай у 12 полках стояла. Там був крик, гук, стрільба, брязкіт зброї, ламання списів з величезним кровопролиттям з обох боків. Москва густотою гартованих стріл
с. 16 згідно із своїм старим звичаєм затьмарила небо //, однак озброєним інфляндцям вони мало в чому зашкодили. Ці великими загонами і масою війська, а ці мужністю і непереможним серцем напереміну брали гору; чим більше тих на поле для битви прибувало, тим ці мужніше, вважай всіма силами, з ними билися аж до самої ночі. Врешті москва була розбита, залишивши інфляндцям небачений тріумф. У цій битві загинуло дуже багато татар і москви і кажуть, що там лежали трупи на відстані двох миль. А з боку інфляндського магістра загинув тільки один рейтар, поранених було дуже багато, але легко, бо кожен з них був добре озброєний. Тріумф вічної пам'яті і приклад безсмертної слави показали тоді інфляндці своєю мужністю і прекрасною чеснотою. Коли ж про цю поразку своїх великий князь московський Іван довідався, ніяк не міг надивуватися з того, що таке мале військо побило так багато його людей. Однак зразу уклав перемир'я з інфляндцями на 50 років і з того часу Москва і Русь оцих німецьких рейтар називала залізним військом, вони так добре цією землею ганяли Москву, що остання нічого їм не могла вчинити, але коли міжусобиця стала, особливо у вірі їх послабила. Бо хоч і було немало інших знаменитих битв, а це знати добре з прикладу цих двох найщасливіших, то поки вони були у католицькій вірі, доти завжди був з ними Господь Бог, бо вони завжди рукою Господньою громили своїх воорогів, були славні й значні. Але, як тільки, як я вже сказав, вони прийняли науку Лютера 1527 року, то зразу ж і набоженство і інші природжені цноти відступили від них. Після цього майже всі внаслідок різних

від опинилися в тяжкому стані, настільки сильному, що майже всі стихії одразу й раптово піднялися на помсту і кару інфляндців. Хоча ця земля була сповнена всяких дарів, плодів і лагоминків, вона перестала опливати в своїй родючості, не даючи місцевим жителям прокорму. Колись рибні ріки й озера перестали давати всіляку рибу. Повітря корисне людському здоров'ю, яке служило людині з милості милого Бога, перетворилося в отруту і заразу. Москва ж вогнем і мечем жорстоко сплюндрувалася всю Дерптську провінцію, але тевтонські хрестоносці ці кари Господні, гнів Божий приписували внутрішній уособиці, про яку буде сказано далі.// с. 17

Книга V, частина II, в котрій описується внутрішня війна хрестоновців і причина оголошення польським королем війни проти інфляндського магістра

Інфлядський магістр з усією німецькою братією Ордену хрестоносців і з шляхтою після прийняття лютеранської віри запишався з наукою лютерською і повстав проти свого колеги, ризького арцибіскупа . А цей арцибіскуп походив з вельможної фамилії брандербурзьких маркграфів, бо він був братом Альбрехта, брандербузького маркграфа, колись магістра Ордену хрестоносців, потім – пруського князя. Цей /Альбрехт/ був двоюрідним братом польського короля .

Тоді року від Різдва Христа Господа 1556, після св. Іоанна Хрестителя Вільгем Фюрстенберг з усім Орденом своїм і з гетьманом дерптським і ревельським, з габзальським біскупом і з інфляндською шляхтою порадившися про це на сеймі, зі всією потугою виступив проти ризького арцибіскупа, вдерся в Ризьку провінцію і пустошив її ворожим звичаєм, у чому помагали йому і підлеглі біскупи, боючися його. Арцибіскуп же, хоч і думав дати битву в полі, бо мав при собі чимало шляхти, але побачив, що сили нерівні. Тому він відступив з боями до свого замку Кокенгаузу над Двиною і там укрився. Магістр же добував його з великою потугою. Однак замок був досить міцний і укріплений і стрільба мало йому шкодила. Та мало у ньому було провізії і магістр став морити обложених голодом. На восьмий день облоги арцибіскуп наказав відкрити замок і містечко, добровільно піддаючися. Але магістр ніскільки незважаючи на те, що арцибіскуп був правителем провінції і міста Риги, що він був князем із значної фамилії брандербурзьких маркграфів, що він був серед духовенства якнайвищим священиком і примасом, став трактувати його як ворога-поганина, оббріхав його і сповнив інших неймовірних тяжкостей, конфіскував у нього всі села і волості і ув'язнив. У цій

в'язниці він тримав арцибіскупа майже цілий рік. Але польський король Сигизмунд Август, як тільки про це довідався від маршалка Ордену хрестоносців, то дуже засмутився через суворе ув'язнення князя, свого двоюрідного брата. А цього маршалка магістр позбавив всього і вигнав з країни за те, що відраджував йому війну
с.18 проти арцибіскупа.// Отже, король послав до магістра одного значного мужа з Польщі, котрого звали Каспар Лонцький. Однак інфляндці, порушивши право Боже і право людське, вбили Лонцького на шляху перш, ніж він доїхав до магістра. Після цієї зневаги король знову послав до магістра. Це був жмудський біскуп, котрий трактував з магістром від імені свого пана, подаючи різні доводи про вбивство Лонцького і про визволення арцибіскупа. Однак магістр ані про визволення біскупа, ані про припинення внутрішніх війн не хотів дати послові жодної відповіді і не дав. Посол, нічого не вчинивши, повернувся до короля, свого пана. Польський король, побачивши, що його воля, старання і зусилля були марними, вражений явними і нечуваними зневагами, оголосив війну інфляндському магістру і його ченцям. Спочатку у 1557 році він скликав вальний коронний сейм у Варшаві на початок нового року, а там було зразу ж ухвалено посполите рішення. Там дозволили також королеві поділити військо на дві частини, у разі, коли б ворог з'явився в різних місцях. Але до цього не дійшло, бо в цій справі король обійшовся своєм найманим військом, а до нього додав ще й свій двір, отже йому пани дали свої блискучі загони.

Інфляндський же магістр, як тільки про це довідався, одразу ж із своїми помічниками переговорив і послав усі свої кошти, які тільки міг зібрати до Німеччини задля набору війська. Звідти в Інфляндію до нього привели кілка тисяч кінноти та шість хоругов німецької піхоти. Тоді король вирушив з Вільна до Інфляндії з гарматами і всіми воєнними припасами, маючи із собою кінного і пішого війська сто тисяч. Одразу ж на початку липня він послав перед собою гінця, щоб йому дав знати як визволять арцибіскупа, а це давало змогу уникнути більшого зла. Магістр же явно показував, що прагне скуштувати війни з королем. Але коли він довідався, що король вже у Позволя з великим військом, його серце почало трухлявіти. А тоді у королівському війську гетьманував Миколай Мелецький[61], подільський воєвода, гербу "Гриф"; це був муж у всіх справах досвідчений і енергійний, Король послав і вдруге до магістра, щоб той не куштував його меча, а щоб швидше шукав милості. Інфляндський же магістр, хоч і мав свого війська сім тисяч рейтарів, і шість хоругов кнехтів, а також кілька тисяч заможних мужиків, хоча три біскупа (дерптський, габзальський і ревельський) дали йому свої загони, однак побачив, що йому не встояти проти сили. Він побачив, як говориться, що важко з мотикою кидатися на сонце, тому відкинув надуту пиху і вдався до покори. Він зразу

ж відправив до короля збройного посла, котрого мав у війську напоготові, щоб той просив милості й миру. З клопотаннями про це помчали галопом до короля й посли імператора Фердинанда, котрих магістр мав при собі. // Король милостиво відповів послам: c.19
"Якби нам не були дорогі невинні люди, особливо малі діточки та жіноцтво, ми ніколи не дали б миру магістру. Але щоб він зрозумів, що ми не хочемо пролиття християнської крові, ми вчинимо все, тільки нехай нам магістр, якщо він просить миру за 18 годин приїде до нашого табору і приведе з собою арцибіскупа. Тоді ми там же укладемо між собою мир". Тоді магістр галопом послав за арцибіскупом до в'язниці, а у призначений день приїхав з ним у супроводі 300 кіннотників до королівського табору. Магістр разом з ризьким арцибіскупом і Христофором, князем Мекленбурзьким, коад'ютором арцибіскупства, був проведений певними сенаторами між загонами польського війська до намету/?/, спеціально для цього приготовленого. У ньому сидів король на високому місці. Коли ці /троє/ приїхали, то всі вони зсіли з коней і йшли до короля з покорою і там магістр, ставши на коліна, перепрошував короля. Потім після відповіді йому було іменем королівським наказано сісти, а арцибіскуп дякував королеві за пробачення як своєму пану і добродієві. Тамже, коли обидві сторони вели переговори про мир, то ухвалили, що магістр, посадивши арцибіскупа на перше місце, винагородить йому всі шкоди; королеві ж будуть компенсовані його військові витрати. Тяжкі ці кондиції були спочатку магістру, але побоюючись ще більшої небезпеки, він призволив на все і зобов'язався виконувати /кондиції/. Потім мир було затверджено обома сторонами, а війська розпущені.

У цей час року від Різдва Христового 1558 великий князь московський Іван Васильович вступив до Інфляндії з великими військами і в Дерптському повіті великі шкоди вчинив шаблею і вогнем, захопив великий полон людей, набрав бидла. Однак того року сам Дерпт з кількома замочками, куди збіглося велика сила людей, ще залишався цілим. Того часу Москва спалила хрестоносну Нарву, і весь цей повіт спустошила і відійшла з великою користю. Інфляндці вчинили в Кесі раду і вирішили відкупитися, дати за мир 60 тисяч червоних золотих. З цим вони відправили послів до Москви. Тим часом їхні війська спробували взяти московську Нарву[62], бо є дві Нарви, і при цьому завдали шкоди в людях московському князю. Через це посли були негайно прийняті великим князем і, нічого не вчинивши, повернулися. Після цього князь знову послав до Інфляндії московське і татарське військо і силою взяв місто Нарву, а замок піддався. Потім його військо, чинячи довкола великі шкоди і вбивства, околичні місця забрало під московське панування. Потім прийшовши під біскупський замок Немгауз /Найгауз-*Ю.М.*/ // взяла його через c.20

капітуляцію. Хрестоносний магістр, засумнівавшися в собі і в своїй силі, покинув дерптського біскупа і від'їхав від нього на 25 миль. Військо ж московського /князя/ скільки могло перестріти німецького війська, то били, рубали, в'язали. Отак пройшовши всі краї і спустошивши їх, підступили під Дерпт. Кажуть, що Москви було всієї 300 тисяч. Там вони схопили кількох німців і жорстоко відрубали їм руки, після чого послали до міста, показуючи, що так буде всім, якщо їм добровільно не піддадуться. Потім притягнули гармати і стали сильно бомбардувати місто. Тоді було повно дитячого і жіночого плачу. Далі обложені не знали, що робити, особливо ж тому, що самі з собою не могли погодитися через віру, то здали місто на тяжких умовах, тобто: хто би залишався при своїй вірі, то зразу ж мав би покинути місто і йти туди, куди хоче, чи до Німеччини, чи ще кудись. А хто хоче прийняти руську віру, то щоб там залишився. Ці всі, котрі зберегли свою віру, полишили місто, а ті, що залишилися у місті, піддали свої голови під Московську юрисдикцію.

Коли ці новини прийшли до короля, то завдали йому великого смутку. Тоді він побачив, що краще було б не дати інфляндцям вимолити /пробачення/, а опанувати їх силою; тоді б московит не пробував би їх захопити. Інфляндці теж побачили, що ані самі не могли дати раду, ані отримати допомоги від Рейха і імператора. За порадою цього ж імператора і його дозволом вони втекли до польського короля, просячи, щоб він їх прийняв під свою оборону. І так після довгих переговорів дійшло до того, що між королем, з одного боку, і магістром та інфляндськими станами, з іншого – було укладено угоду. Магістром тоді був Готард Кетлер, нинішній курляндський князь, бо того року Вільгельм Фірстенберг був через зраду /своїх/ жовнірів схоплений у замку Фелін і привезений до Москви, де пізніше і помер. Також було ухвалено певну постанову між ризьким арцибіскупом та його коад'ютором, а магістр віддав королеві замки. Ось так інфляндці були прийняті в королівську оборону, що сталося 1559 року.

Тоді зразу король послав до Москви, вимагаючи від московського князя, щоб він дав спокій Інфляндії як королівській землі, а те, що взяв, щоб повернув. На це московит не звернув особливої уваги і став знову готуватися до походу на Інфляндію.

Тим часом, у 1551 році шведський король Ерік, відчуваючи, що у Ревелі є небагато королівських людей, також і в Пернові, послав кілька тисяч війська до Ревеля. Ревельці, вигнавши королівську роту з Ревеля, прийняли це військо і з допомогою кнехтів провели шведського короля до міста. Одразу ж цей шведський король взяв і замок Пернов, і Білий камінь, і Падіс[63], і
с. 21 Каркус і Леаль. // А Христофор, мекленбурзький князь, він же коад'ютор Ризького біскупства, забувши про недавнє добродійство

польського короля, приєднався до шведського короля. Але (польський) король мав там тоді Ернста Вайєра з 1600 німецьких вояків, останній спіймав коад'ютора і послав його королеві, а король у свою чергу заслав його до Равського замку[64]. Сторожити ж його король доручив Яну Яжині[65] гербу "Тріски", старанному і тверезому шляхтичові, котрий пив тільки воду.

Король бачучи, що московський князь чим далі, тим більше могутнішає, а шведський король чимало побрав землі в Інфляндії, відправив своїх двох послів до шведського короля Фридерика: Францишка Русоцького гербу "Кораб", каштеляна накєльського, мужа відомого в іноземних краях, та Габріеля Грабовецького Гжимальчика, укладаючи через них пакти проти шведського короля Ерика. Ця річ шведському[66] королеві була вдячна і він жадібно за неї взявся, оскільки із шведським королем він воював уже два роки. За цими пактами він сподівався додати до Езеля та Вікові, котрі він уже мав у Інфляндії, ще чогось ліпшого дістати від /польського/ короля. Коли справа дійшла до трактатів, то датський король подав такі кондиції; що їх не могли прийняти польські посли, бо в них виявлялася нерівність. Король датський і король польський мали воювати проти шведського короля, але все, що польський король здобуде в Інфляндії, особливо Пернов, Картуз, Падиз та інші замочки, все це він мав віддати датському королеві. Друга /кондиція/: датський король не хотів розривати дружбу з московським князем, з котрим польський король ворогував. Було чимало інших незносних і неслушних кондицій. Що бачучи, каштелян накєльський примчав з Ростоку до короля, просячи, щоб він краще б покинув таку дружбу з датським королем, ніж підписувати такі непристойні пакти, бо буде королю велика шкода від того. Але король мав тоді свої рації, отож наказав прийняти ті кондиції, а потім, коли їх було принесено йому, сам їх і затвердив.

Того часу фінляндський князь, брат шведського короля Ерика, приїхав до Вільна, просячи віддати за нього королівну Катарину. А вже була певна неприязнь із шведським королем, бо він забрав у короля в Інфляндії не тільки Ревель, але й Вайштайн і Пернов. Однак король того родичання з фінляндським князем не відклав і взагалі дав йому за дружину свою сестру-королівну, а у Вільні справив гучне весілля. Коли князь із нею, проїхавши Інфляндію, приплив до фінляндського берега, то ледве став на берег, як довідався про військо брата. Там же у замку він був обложений братом і той його так довго з суші і з моря добував, доки не здобув. А взявши цей замок, // він всадив брата до в'зниці. Шведський **с. 22**
король мотивував це тим, що князь, знаючи про його неприязнь з польським королем та про війну, породичався з його неприятелем під час цієї ворожнечи. Однак королівні Катарині, своїй братовій,

бачучи її великий смуток, король дав волю у тому, щоб вона з усіма своїми речами повернулася назад до Польщі. Та відповіла йому, що вона чоловіка не покине і в нещасті, бо беручи з ним шлюб, зобов'язалася бути товаришем йому і в щасті, і в нещасті. Тому вона залишилася з ним у в'язниці і була там аж до семи років. Про московського князя кажуть, що коли він довідався, що королівна Катарина, якої він сам домагався, була віддана фінляндському князеві, то дуже засмутився і розгнівався через це на себе, і кажуть, що він, напоєний отрутою ненависті /?/, рушив на Литву з великою потугою з своїм гетьманом Серебряним і царевичем казанським. Про це маєш у книзі, у розповіді про короля Зигмунта Августа.

Потім король розіслав едикт по Прусії, в Гданську і в інших містах і наказав оголосити, щоб жоден купець не їздив ні до Швеції, ні до Нарви, а хто порушить це, у того буде конфісковано майно. Задля цього він послав у посольствах Станіслава Чарнковського[67], а потім Яна Суликовського, секретарів, до поморських князів та інших, які мають порти. А тут настала смерть шведського короля Ерика. Після його смерті на королівство ступив Ян, князь Фінляндський, котрий почав великі війни з датським королем. Їх потім помирив польський король Зигмунт. Потім, у 1570 році він відправив своїх послів до московського князя, щоб жити з ним у мирі, щоб московський князь повернув йому замки, котрі взяв був у Інфляндії. Московський князь з безчестям прийняв послів, а коней, котрих йому привели як подарунок, наказав зарубати на їх очах, залишившися непохитним у своїй впертості. Не дивина була цьому мстивому тиранові так чинити, бо мало в ньому було передбачуваності. Не був таким король Зигмунт, щоб потім мститися над його послами, але московського князя потім добре винагородив за це король Стефан, про що маєш у книзі I стор. 203, також 204, 205, 206, 207, 208, 209, 210 і далі. Маєш там про те, як наші взяли у нього не тільки інфляндські замки, але й прикордонні московські, як вони малими силами часто били його велике військо, як він своїх послів слав і слав до короля, просячи про перемир'я, а до папи слав, щоб той посприяв цьому; як король, не дбаючи на цих гінців, скрізь плюндрував йому його землі, як він взяв у нього Полоцьк, Кесь, Динебург, Сокол, Суссе, Туровль, Нісцердо, Усьвят, Веліж, Торопець, Невель, Завлоче, Єверище, Порхов, Опоку, Стародуб, Стару Русу, Красногородок, Остров і
с. 23 Великі Луки // врешті, біля Пскова ставши, скрізь підіймав прапори своєї славної звитяги. Тоді вже московит добре бачучи, що йому скрізь не пощастило, тиранську пиху спустив на землю і хоч-не-хоч мусив віддати польському королеві Інфляндію з усіма приналежними землями, бо йому ця війна з поляками добре далася взнаки. Він там втратив понад 300 тисяч людей, ще й у польському полоні було їх понад 40 тисяч, не рахуючи малих хлоп'ят, котрих у

Польщі було повно скрізь. А крім того у нього було стільки багато земель спустошено, що почавши від Дніпра аж до озера Ладоги не було видно цілого місця. Зразу тоді король послав звідти свого гетьмана до Дерпту для отримання замку. Коли наші туди прибули, то застали там Василя Головіна, дворянина самого князя московського, котрий /Головін/ тоді туди приїхав для віддання міста. Цей, побачивши наших, сказав: "Це був той час, коли кінчилося верховенство Москви над Литвою". Потім він вийшов із замку і з міста з великим жалем, бо там була Москва 29 років, тримаючи Дерпт і скрізь було повно московських могил. Однак плачу було досить, коли вони звідти виїжджали, особливо жіночого. Ці жінки, бігаючи до могил своїх матерів і померлих друзів, жалібно нарікали, що їх мусять тут покидати. Є такі народи, в тому числі й москва, які мають міцні забобони відносно померлих. Вони мають звичай не ховати своїх друзів протягом аж року, /на кладовищі/, ховають їх десь вдома, в льохах. Взявши Дерпт, гетьман зразу поставив королівських жовнірів у Заволочі, Великих Луках, Острові, Красногороді та іншими замками, що належали до Інфляндії, а сам приїхав до короля до Риги. З ним приїхав курляндський князь і чимало інших литовських панів. З ними король порозумівся і дав належні розпорядження. Тільки після цього московський князь розпустив військо і поклав кінець оцій війні. З цього часу Інфляндська земля завжди належала і належить до Польщі і до Литви.

Сенатори і депутати цієї землі засідають з нашими на сеймі, котрих обирають з трьох націй: з польської, литовської та інфляндської, так само, як і судді, котрі судять своїх громадян. Коли поляки з Литвою не могли погодитися щодо суддів, згодилися на альтернативу, тобто, щоб після поляка був литвин, а після литвина—поляк, і так їх тепер спільно тримають. // **с. 24**

Таблиця і сума замків і замочків інфляндських, за винятком дворів, фольварків і староств

1. Динамюнд	33.Маргенгаузен	65. Фелін
2. Блокгауз	34. Зербен	66. Тарнест
3.Рига	35. Конненбург	67. Талькофен
4. Какргауз	36. Смілтен	68. Фегфеор
5. Гельмет	37. Лемзель	69. Нарва
6. Руген	38. Трайден	70. Івангород
7. Пернов	39. Кремон	71. Нойбург
8. Ермес	40. Занцель	72.Тольцбург

9. Буртніх	41. Дален	73. Вешенберг
10. Вольмер	42. Ванзель	74. Бергольм
11. Аріес	43. Заліс	75. Аш
12. Зегенволь	44. Нохротен	76. Ест
13. Невенгуль	45. Розенбе/р/г	77. Кункталь
14. Кірхгольм	46. Майян	78. Вітенштайн
15. Уксуль	47. Бертіль	79. Бадіс
16. Ленвард	48. Руппе	80. Габзель
17. Ашерад	49. Наббе	81. Леаль
18. Кокенгауз	50. Ерле	82.Фіккель
19. Зельборг	51. Берзен	83. Вердер
20. Кречборг	52. Ревель	84. Фелікс
21. Дуненборг	53. Дерпт	85. Арнцборг
22. Роденпойз	54. Фалькенав	86. Зоненбург
23. Нітав	55. Верпех	87. Лоде
24. Зезойген	56. Кіремпе	88. Пільтен
25. Георгенборг	57. Оллендорф	89. Едвален
26.Земборг	58. Невгауз	90. Гафенрот
27. Розітен	59. Оденпель	91. Ангермунде
28. Людзен	60. Гользен	92. Денцланген
29. Люден	61. Канеліхт	93. Нендауз
30. Ландон	62. Раден	94. Замботен
31. Шанцбург	63. Лаіс	
32. Філяк	64. Оперпаль	

Замки курляндського князя, васала й підданого к(ороля) й.м. польського:

1. Зеленборг
2. Вазенборг
3. Доблін
с. 25 4. Мітгав
5. Невбург
6. Фравенбург
7. Шроден
8. Гафенпорт
9. Дурбін
10. Грублін
11. Альфанген
12. Вінда
13.Гольдінген
14.Забель
15.Кандав
16.Тучкум //

Книга V, частина III, в котрій міститься опис Жмудського князівства та інших околиць, що до нього належать

Жмудська країна є досить широкою і прилягає до Великого князівства Литовського. Але з півночі вона лежить біля інфляндського кордону, а з заходу – біля Балтійського або Німецького моря, дещо зверненою на північ. Вона також межує із Пруською землею. Жодного значного замку у цій землі немає, однак чимало є замочків із містами та селами, як королівських, так і шляхетських. У цьому князівстві є староста або ж найвищий генерал, якого постійно поставляє польський король і великий князь литовський і тільки з поважних причин його може перемістити, хіба що в разі якої раптової потреби. Біскуп у цій провінції один, віри і послушенства римського костьолу. Повіти у ньому такі: Ірагола, Мєдніки,Хроше, Розена, Відоти, Вєлуніа, Кельтиви, Цетра та інші. Народ простий, живе у малих, низьких та продовгуватих домах, в котрих увечері та зранку горить вогонь посеред ізби таким чином. Посеред ізби є комин, що висить зверху, зроблений з лубу, обмазаного глиною, а на ньому висить залізо, зроблене на кшталт грат. На ньому ж постійно є лучини для освітлення, їх ставлять одна за одною, а на споді під цими гратами стоїть коритце з водою, в котре падають зверху головешки. Там господар із челяддю відпочиває при вогні після праці, там розглядають свою здобич і все домове господарство. А в цих же хатах, у котрих самі живуть, тримають всіляке бидло, вівці, телята, кури, гуси, корови і свині. З рогів бидла роблять собі начиння й кубки для різного вжитку. Цей народ є мужнім, сміливим і жадібним до бою, вживає для цього панцирів, шоломів, шишаків та іншої різної зброї, а особливо рогатин або списів як мисливці. Вони мають дуже малих коней і хтось скаже, що це неможливо, щоб ці коні могли знести ті роботи, у котрих їх використовують обивателі: і в подорожі, і на війні, і на полях, і в лісах, і вдома, орючи і воюючи. Землю орють не залізними, але дерев'яними знаряддями, а що найдивніше, що їхня земля є дуже твердою, а не піщаною. Коли йдуть орати, то набирають з собою чимало дерев'яних штук, котрих вживають замість лемеха у перевертанні грунту, тобто: // як тільки одна зіпсується, потім друга, третя, то с. 26
щоб не втрачати час, зразу іншими замінюють їх. Був один староста в цій провінції, який задля зменшення праці місцевим жителям, наказав зробити чимало залізних лемехів і тими орати. А коли цього року й потім кілька років земля через якусь непогоду не дала сподіваного пожитку, то простолюд оцю неплідність землі і неврожай приписав нічому іншому, як тільки отим лемехам. Побачивши це староста і боючися, щоб простолюд не повстав

проти нього, відкинув залізні лемехи, дозволив уживати по-старому дерев'яних.

Ця провінція є дуже багата пишними лісами і буйними гаями, у котрих, як твердять, час від часу з'являються якісь страшні картини (widzenia). Кращого, ніж у Жмуді меду, ніде в жодній країні не знайдеш, а це тому, що у ньому дуже мало воску і ще тому, що віск (там) такий білий, ніби найкращий алебастр. Тамешні ліси дають надзвичайно великі багатства, бо в колодах або в бортях високих гіллястих дерев бджоли ховаються ніби у найкращих вуликах і приносять господареві своєму велику здобич меду. Але й то треба знати, що ця країна колись дуже кохалася у ідолопоклонстві, що її жителі поклонялися зміям, жабам, ящіркам та іншим гадам за поганським звичаєм і виявляли їм якусь честь як Богу. Про це ми вже писали у другій книзі, при описі литовського ідолопоклонства, стор.30 і 31. І тепер є такі між ними, особливо по селах, і малих містечках, котрі якихось змій, яких вони на своїй мові називають гівоітами і які нібито мають по чотири маленькі чорні лапи під животом на кшталт оцих, вони тримають у своїх домах, ніби якісь домашні тварини. Їм господар, скінчивши свої роботи, дає у певний час молоко, годуючи їх замість принесення жертви. Ці (змії) виходять із своїх підземних печер чи льохів.

(Люди) дивляться на всіх, котрі там є, нібито з певним острахом і ідолопоклончеською честю, а крикнувши кілька разів, обертаються до молока. І якщо гадина небагато його п'є, то думають, що на цей дім має впасти якесь нещастя, бо їхній божок гнівається на них. І якщо внаслідок нефортунного випадку або через пошесть щось трапиться, то кажуть, що ми погано шанували нашого бога, тому він це на нас попустив.

Недавнього часу трапилося таке: у одному селі в шести милях за Вільном, неподалік міста, котре зветься Трокі[68] якийсь чоловік, щирий католик, купив кілька вуликів меду у одного з цих змієшанувальників.
с. 27 Потім // після тривалого знайомства він навернув до Христової віри і самого (господаря), хоч з великим трудом і старанням, і намовив його, щоб убив ту змію, котру той шанував як Бога. Коли цей господар так вчинив, забивши змію, то невдовзі пішов перевірити свою пасіку у садок. У одному вулику він побачив якусь чорну страхітливу істоту, що сиділа там. Вона нагадувала людину, мерзенно відкритим ротом аж до вух, з криво вибалушеними очима, взагалі це була якась пекельна потвора. Господар із страху заціпенів, а потім, дещо прийшовши до тями, спитав: "Хто ти? Що ти тут робиш?". У відповідь ця потвора сказала: "Я є той, хто так довго тут буде, поки не помщуся тобі за те, що ти вбив свого домашнього бога; ти будеш ще й переслідуваним, якщо не повернешся, як раніше, до жертв йому належних". Але не дбав про це господар, твердо стоючи у християнській вірі, і святим хрестом вигнав звідти цю спокусу, яка

одразу зникла і невідомо де поділася. Однак там у тому садку довго було чути якийсь шум і шипіння, на кшалт зміїного.

Є також у чотирьох милях від Вільна королівське село, яке зветься Лаваришки[69], у котрому живе чимало людей, котрі вшановують змій як богів і чинять їм якісь жертви. Хоча ці речі належать не до Жмуді, а до Литви, однак Жмудь межує з Литвою і мені здається доцільним додати ці коротенькі приклади.

Простолюд у Жмуді має якісь свої забобонські свята і урочисті жертви, котрі за поганським звичаєм звикли чинити наприкінці жовтня, коли збіжжя збирають з поля. А це чиниться у такий спосіб. Вони приходять на місце, призначене для проведення оцих своїх розмов, сходяться чоловіки з жінками, з дітьми, з слугами і з усіма своїми родичами, пов'язаними з ними родинними стосунками. Столи, лави й інші місця , на котрих вони проводять свої розмови бенкети, притрушують травою, а зверху кладуть хліб, а при ньому з двох боків ставлять дві коновки з пивом. Потім приносять теля, порося і свиню, півня й курку та інших домашніх тварин по парі, самця та самку, і забивають як жертву таким чином. Спочатку волхв або ще якийсь їхній піп говорить якісь слова і починає бити оте кидло києм, а за цим всі присутні б'ють це бидло по голові та по ногах, потім пхаючи тими киями в живіт, хребет і в інші члени, кажуть такі слова :" Це тобі і Зіменнику /Zimienniku/ боже, так отого свого бога називає простолюд, жертвуємо і дякуємо, щоб нас протягом цього року зберіг здоровими і при всіх достатках. Тепер також просимо, щоб // щоб ти нас протягом цього c. 28
нинішнього року зберіг і охоронив від вогню, меча, від війни, від морової пошесті і від усіх ворогів наших. Потім, зваривши ці жертви, бенкетують при своїх стравах, але перш, ніж починають їсти, відрізають від кожної страви по шматочку, кидають під стіл, під лави, за піч і всі кутки хати і в сіни, кажучи: "Це тобі, наш Зіменнику жертвуємо, просимо тебе ласкаво, бери і їж". Тільки тоді вони починають свої бесіди. Цей старий забобонський звичай і в Литві, і на Русі зберігається подекуди між простими людьми, як ми про це раніше писали при ідолопоклонствах пруських і литовських, про що читай книги 2 і 4 .

Всіляке збіжжя спершу висушують у дуже натопленій хаті, а потім, вимолотивши в гумні, засипають у засіки .

Море, котре омиває жмудські кордони, одні називають **Balteum**, другі – Пруським, а інші – Німецьким морем, але власне воно має називатися затокою Балтійського моря. Це ж Балтійське море омиває також і **Cymbricam Chersonesum**[70], котру німці Ютланд, а латинники Юція називають. Омиває і Німецьку землю і всю Поморську країну, а потім довго протягується, оточуючи Курляндію, Інфляндську землю, деякі московські країни, також Швецію, Фінляндію і Датське королівство.

Дикі тварини у Жмуді, як і в Литві, різні, малі й великі: ведмеді, зубри, лосі, рисі, лиси, але найбільше вовків та зайців. Є також один звір, при жмудському кордоні, котрого ніде в іншому місці не побачиш, яке називається росомаха. Цей звір ні на що не годиться, якщо йдеться про користь із нього. Він величиною як пес, а морда нагадує кота, висотою та хвостом подібний до лисиці, тільки що чорного кольору. Їсть стерво постійно, а коли добуде здохлятини цієї, то з'їдає її так багато, що стає як барабан. Потім влізе в якусь розколину чи між двох дерев і так сильно туди тисненься що все з'їдене вичавить. Потім знову йде до цього стерва і, об'ївшися вдруге, так само чинить, потім втретє і так, поки не з'їсть його все. Очевидно таку зажерливу тварину природа породила на приклад і опом'ятання тим тамешнім людям, щоб вони гидували обжиратися. Бо коли вони разом бувають на бенкетах, особливо при тих забобонських церемоніях, то сидять за столом, їдять і п'ють від полудня до опівночі, а виспавшихся, знову день, і другий, і третій протягом дня, і другого, і третього впиваються, нічого не пам'ятаючи, навіть не думаючи про бридке пузо, яке звичайно росте від ненажерства. Сільський люд зазнає переслідувань від багатших. Коли пан розгнівається на підданого, то його обдере, притисне, пограбує і часом забере у нього вдома весь провіант так, що селючок не буде мати що покласти до рота собі з жінкою та
с. 29 дітьми. Піддані виконують тяжку службу щоденно. // Коли трапиться підданому йти до пана, то без подарунку й не підходь. А якщо й дійде до пана, той його відошле до урядника, а у панів скрізь "дай" бо там кожне слово є золотом. П'ять дні роблять на пана, а шостий, понеділковий – на себе, та й у неділю ніколи не залишаються без роботи. А на селі ніколи не святкують, роблять, що хочуть: орють, жнуть, молотять, сіють, боронують, і косять та інші різні роботи ведуть. Немало буває того і в Литві і на Русі. І якщо хто кого спитає: "Чому робиш у свято?", той відповідає: "А чи в свято їсти не треба?" Побори й податки дають у рік чотирикротно. Річні чинші панам теж тяжкі убогому люду. Хліб дуже грубий наполовину з плевелами. Річкові млини мають доми, в котрих роблять собі борошно й крупи. Також ступи /?/, в котрих коноплі й інші / рослини / для своїх потреб б'ють /?/, тіпають. Це робота насамперед для жінок, а коли вони це чинять, то попростому виводять якусь мелодію і цим самі з собою, особливо вночі забавляються, щоб їм не хотілося спати. Тамешні жителі мають також якісь великі дерев'яні труби, в котрі насамперед в святкові дні дмуть, а з них видобувають якісь крикливі звуки. Часом і двоє дмуть в одну трубу і та ричить різними голосами, ніби дикий звір у лісі, коли шукає дітям поживи. Вози мають прості без жодного заліза, вітками та різними вірьовками обмотані. Колеса з одного дерева доброї роботи, пицями скріплені витримають і

найдальшу далеку путь; вісь ніколи не знає мазі. Коли ж їх багато всідає на оці вози, то вони неймовірно риплять, бо осі під ними ніби якийсь музичний інструмент, що постійно нарікає на свою долю. Так само і на Русі і звідти походить поговірка: “Рипить, наче руський віз”. Про це один латинський поет написав такими словами:

Neque linunt Russi raucos pinguedine currus,
Nec picis auxilium stridulus axis habet.
Auditur veniens longe crepitare colassa,
Sic fragiles currus russe vocare soles,
Non faciunt habiles uno vectore guardrigas
Inuectas rutheni,quas equus unus agit.
Nec facile inuernies ferrato harentia clauo
Plaustra, facit ligni cuncta ministerium,
Et sine ferri iussu panguant sua plaustra terebris
Et lignum ligno consolidare solent.

По-польськи це може бути так перекладено:
Руський селянин ніколи не шмарує своїх возів,
Жодною маззю своїх колес у дорозі не рятує.
Чути далеко. коли скрипляча під возом,
Вісь нарікає на різні голоси.
Йде кінь своїм шляхом один попереду інших,
За ним другий і третій, а за тими – четвертий // **с.30.**
Нелегко там знайти / у возі / залізний сердечник,
Бо з дерев’яними знаряддями він далі заїде.
Без заліза ці речі з’єднуються,
Тримається дерево дерева, наче облите клеєм.

Ця земля дуже багата болотистими озерами, ставами і багнистими низинами так, що на деяких місцях води розливаються, ніби якесь море. Однак є чимало судноплавних рік, з котрих одні течуть на схід, як от Буг, який Геродот зве Гіпаніс, Прип’ять, Тур, Свислоч, і Березна, а всі ці впадають до Дніпра. Інші ріки, як от: Вілія, Неман, Нарва, Буг течуть на захід, дещо обертаючися на північ і впадають до Німецького моря біля пруського порта, неподалік Гданська.

Жителі цієї Жмудської землі мало чим відрізняються від Литви, як ми вже говорили, і у звичаях, і у вірі, і в житті, і в одязі. А звичайний одяг такий: сіра сукня, отож коли їх кілька десятків буде стояти на ринку, то не побачиш там нікого і іншій сукні,а тільки в сірих сукниськах. Взуття ж – або з липового лика, або з бичачої шкіри, здертої разом з шерстю. Їх вони називають лапцями або курпями. Мовою своєю жмудь з литвою, з лотвою і з інфляндцями

майже у всьому подібні, мало чим одна від одної відрізняється. І молитва "Отче наш" одинакова по-жмудськи, так і по-литовськи, котру ми тут подаємо для ліпшого зрозуміння.

Жмудський отче наш:

Tewe musu, kuris esi dungui, sswiskis wardas tawa, atcik karasilie tawa, buk wala tawa, kasz dungui, teipir zamcy, donumusu, wisudienu dok mumus nu, ir attaid mumus, kaltyby keip ir mias attaydunus sawiemus kaltiemus, ir nie wiask musu und pagundymo, be gialbek musu nog wiso, pikto. Amen.

Прапор цієї землі, котрий вживають на війні такий: білий, з двома рогами, з гербом Великого князівства Литовського у червоному полі.

Кінець книги V.

* * *

"Ліхтарики" на маргінесах
(за пагінацією Гваньїні)

с.1

Інфляндські кордони
Поганське поклоніння ідолам

с.2

Імператор Фридрих. Німці прийшли до Інфляндії.
Майнгард побожний муж, першим приїхав до Інфляндії.

с.3

Майнгард приводить інфляндців до християнської віри
Майнгард, перший інфляндський біскуп.
Бертольдус, другий інфляндський біскуп.
Бертольд, другий біскуп забитий.
Орден хрестоносців в Інфляндії.
Волквин - перший інфляндський магістр.
Інфляндський Орден підтверджено папою Григорієм IX.
Інфляндські хрестоносці - васали пруських і є з'єднаними з ними.

с.4

Інфляндці відкупилися від прусаків.
Інфляндські єпископи.
Інфляндські єпископства розірвані іноземними князями.
Інфляндської провінції.

с.5

Рига.
Курляндський князь.
Ріка Двина.
Ризький порт.
На Ригу зазіхало чимало монархів.

с.6

Арцибіскупські замки
Шляхетські замки.

с.9

Фелін з магістром був виданий московському князю.
Кінець інфляндських магістрів.
Замок Таурус Радзивил взяв від Москви.
Замки в Естляндії.

с.10

Ревельська монета.
Гервенляндія.

с.11

Білий Камінь.
Одяг і звичаї інфляндців.
Одяг інфляндських жінок.

с.12

Зрадливість інфляндців.
В Інфляндії шляхта і міщани німці.
Одяг ризьких жінок.
Звичаі інфляндських наречених при шлюбі.
Інфляндія родюча.

с.13

Набоженство інфляндців.
Москва обложила Нойгауз.

с.14

Блискуча перемога після загибелі великого князя.
Вальтер, інфляндський магістр побожний перед війною.
Інфляндці плюндрують Москву.
Чисельність московського війська.

с.16

Москва розбита.
Кількість загиблих.

Москва просить перемир'я у інфляндців.
Москва зве рейтар залізним людем.
Зміна віри в Інфляндії.
Різні біди в Інфляндії.
Москва воює Інфляндію.

с.17

Спільний виступ хрестоносців проти арцибіскупа.
Арцибіскуп відступає до Кокенгаузу.
Магістр, взявши Кокенгауз, ув'язнив арцибіскупа.

с.18

Вбито королівського посла до Інфляндії.
Причина війни з інфляндцями.
Королівський похід до Інфляндії.
Магістр просить милості у короля.

с.19

Магістр приїхав до короля.
Магістр перепрошує короля.
Магістрові дозволили мир під кондиціями.
Московський /князь/ вдерся до Інфляндії.
Москва взяла Нарву.

с.20

Московська жорстокість.
Дерпт піддався Москві.
Останній інфляндський магістр помер у в'язниці.
Інфляндці піддалися королеві.
Шведський Король Ерик взяв Ревель.

с.21

Яжина, муж пильний, енергійний і тверезий.
Пакти з датським королем.
Фінляндський князь бере польку як дружину.
Фінляндський князь у в'язниці у брата.

с.22

Міцна вірність дружини.
Королівський едикт.
Ерик, шведський король, помер.
Московська гординя.
Замки, які король Стефан взяв у московського князя.

с.23

Далася взнаки війна з поляками московському князю.
Наші забрали Інфляндію від московського князя.
Поховання мертвих у Москві.
Як давно Інфляндію приєднали до Польщі.
Альтернатива інфляндських дигнітаріів.

с.25

Жмудські кордони.
Жмудське житло.
Комин у хаті.
Спосіб обробки землі.

с.26

Жмудський мед найліпший.
Жмудське ідолопоклонство.

с.27

Ідольська потвора.
Жертви ідолопоклонців

с.28

Як поводяться із збіжжям.
Жмудські звірі.
Звір росомаха.

с.29

Чинші підданих.
Жмудські млини й ступи.
Жмудські вози.
Жмудські ріки.
Жмудський одяг.

[1] Лівонія – первісно, на межі XII-XIII ст. територія розселення племені ливів – племені угрофінської мовної групи. Ливи займали тоді землі на узбережжі Ризької затоки на північний схід від гирла Даугави (Західної Двини) та північну частину курземського узбережжя. Пізніше ливи були асимільовані куршами і латгалами, а їхніми безпосередніми нащадками є невелика група рибалок у Талсинському районі Латвії. З другої чверті XIII ст. по 1561 р. Лівонією називали всю територію Латвії та Естонії, завойовану хрестоносцями. Це була конфедерація п'яти духовних князівств (Лівонський орден, Ризьке архієпископство, а також Курляндське, Дерптське та Езель – Віксько єпископства), яка формально перебувала під владою римського папи та німецького імператора. Після утворення Курляндського герцогства Лівонією стали називати Північну Латвію (на північ від р. Даугави) та Південну Естонію, котрі перейшли під владу Речі Посполитої. Після Альмаркського перемир'я 1629 р., тобто вже після смерті О.Гваньїні, Лівонія – Південна Естонія, частина Латвії на північ від Даугави, а на

сході – до р.Айвіксте, утворили під владою Швеції провінцію Ліфляндію (від нім.– Lifland), яку латиші називали Відземе, а естонці – Ліівімаа.

[2] Маються на увазі міста, котрі й сьогодні є прикордонними (кордон проходить по р.Нарві): Нарва (в Естонії) та Івангород (в Росії).

[3] Іван IV Васильович Грозний (1530-1584). Великий князь московський з 1533 р., цар з 1547 р.; у 1558 р. напав на Лівонію, розпочавши Лівонську війну (1558-1583), яку Московська держава програла.

[4] Дерпт – нині Тарту (Естонія).

[5] Балтійське море у середньовічних джерелах і джерелах дещо пізнішого часу (XVI-XVII ст.) нерідко називалося по-різному і хроніка Гваньїні не є винятком. Через це інколи виникала плутанина, оскільки, скажімо, назва Північне море закріпилася за іншим морем, яке лежить на захід від Данії.

[6] Аквілон(Аквілонія) – місто на західному узбережжі Адріатики, засноване у 181 р. до н.е., вихідний пункт римської експансії на схід і північ.

[7] Фридрих I – імператор "Священної Римської імперії" (1194-1198) з династії Бабенбергів.

[8] Майнард (Майнгард) – перший ризький єпископ.

[9] Меченосці – Орден меченосців – духовно-рицарський орден, заснований 1202 р. для завоювання Східної Прибалтики. Після поразки під Шауляєм від об'єднаного війська литовців та земгалів припинив своє існування, влившись до Тевтонського Ордену (1237р.). Далі існував уже як філія Тевтонського Ордену під іншою назвою – Лівонський Орден.

[10] Тевтонський орден – німецький католицький духовно-рицарський орден, який виник у Палестині під час хрестових походів (затверджений римським папою Інокентієм III у 1198 р.). Заснував власну державу у Прибалтиці у 1226 р. первісно в Хелмінській землі, потім поширився на землі прусів, латишів, лівів та естонців. У 1237 р. до складу Тевтонського Ордену увійшов Орден меченосців, котрий став філією Тевтонського Ордену під назвою Лівонський Орден.

[11] "Волквин". Йдеться про другого за рахунком і останнього великого магістра меченосців Фольквина (Шенка фон Вінтерштедта), що панував у 1209-1236 рр.

[12] "Конрада". Йдеться про Конрада фон Тюрінгена, що був великим магістром Тевтонського Ордену у 1239-1241 рр. Гваньїні дещо помиляється, вважаючи Конрада п'ятим по черзі великим магістром. Насправді ж він був другим після Германа фон Зальца, що панував у 1210-1239 рр. Похибка була допущена і при датуванні злиття двох орденів, насправді це сталося не у 1234 р., а у 1236рр.

[13] "Григорій". Григорій IX – римський папа у 1227-1241 рр.

[14] Тевтонський орден мав для своїх рицарів спеціальний одяг: білий плащ із чорним хрестом особливої форми (тевтонським).

[15] "Альберта". Альберт – маркграф бранденбурзький, останній великий магістр Тевтонського Ордену, що панував у такій якості у 1511-1525 рр. У зв'язку з Реформацією і прийняттям лютеранства більшою частиною населення Прусії Альберт панував далі вже як світський князь (1525-1568 рр).

[16] "Зигмунт Август". Зигмунт (Сигизмунд) – Август II, король Польсько-Литовської держави (з 1569 р. – Речі Посполитої) у 1548-1572 рр., (як соправитель батька Зигмунта I Старого – з 1529 р.).

[17] "Шведський король". Мова йде про шведського короля Еріка XIV з династії Ваза, що панував у 1560-1568 рр. У 1558 р., про події якого згадує Гваньїні, панував попередник Еріка XIV - Густав I Ваза (1521-1560).

[18] "Ревель". Нині м. Таллінн – столиця Естонії.

[19] Магнус (1540-1583) – датський принц, брат датського короля Фредерика II, що панував у 1559-1588 рр. Після того як Курляндське та Езельське єпископства

були придбані Фредериком II, останній передав їх під управління Магнусу. У 1573 р. одружився на племінниці Івана IV Марії, ставши таким чином союзником московського царя у Лівонській війні. Однак, зазнавши невдач при спробах оволодіти Ревелем, Магнус у 1578 р. став союзником Речі Посполитої.

[20] "Лейтляндія". Мається на увазі Ліфляндія.

[21] Мається на увазі Даугава (Західна Двина).

[22] "Швейцарської землі". Гваньїні не помиляється. Хоча Швейцарія не має безпосереднього виходу до моря, однак її купці вели успішну торгівлю по Рейну з виходом до Північного моря, про що він сам писав у відповідній (німецькій) частині своєї хроніки.

[23] "Люстратори". Спеціальні державні урядовці, котрі складали люстрації – опис королівщин з метою ефективного оподаткування населення. Люстрації є дуже точним видом історичного джерела і містили в собі також і географічні дані.

[24] "Динамюнде". Мова йде про м.Даугавріву, що стоїть вже над берегом Балтики в гирлі Даугави.

[25] "Кірхгольм" – мається на увазі сучасний Саласпілс у Латвії.

[26] "Нітава". Йдеться про Мітаву (нині – Єлгаву) – місто, що лежить на південний захід від Риги на березі р.Лієлупе.

[27] "Вольмєж". Мається на увазі Вольмар, сучасний Валмієрл.

[28] "Гермес", правильніше – Ермес. Місто, що лежить на південний схід від Пярну, нині називається Нуйя.

[29] "Мальгемборг". Мається на увазі Марієнбург, сучасний Алуксне у північно-східній Латвії.

[30] "Кокенгаус", правильніше Кокенгаузен. Нині м.Кокнесе (Латвія) вище рікою Даугавою від Риги, на південний схід від останньої.

[31] Дерпт – нині м.Тарту (Естонія).

[32] "Стефаном Баторієм". Стефан Баторій – король Речі Посполитої у 1576-1586 рр.

[33] "Найнгауз", правильніше – Нейгаузен, сучасне м.Виру в Естонії.

[34] "Вікечляндія", правильніше – Вікслядія – територія, що лежить нині в Західній Естонії.

[35] "Габзаль", правильніше – Гапсаль, сучасне м. Хаапсалу в Західній Естонії на морському узбережжі напроти острова Хіума (Даго).

[36] "Готард Кетлер". Останній великий магістр Лівонського Ордену, що панував у 1559-1562 рр. (у 1558-1559 рр. панував як коад'ютор). Після ліквідації Лівонського Ордену Кетлер став першим герцогом герцогства Курляндії і Земгалії (панував у 1562-1587 рр.).

[37] Езель – острів у Східній частині Балтійського моря, що знаходиться на початку Ризької затоки. Є частиною Естонії і його естонська назва звучить: Саарема.

[38] "Арнчбург", правильніше – Аренсбург. Естонська назва – Куресааре. Сучасна назва Кінгісепп, місто в Естонії на острові Саарема.

[39] Курляндія – регіон Латвії (Курземе), що лежить в Курземському півострові, а також займає землі на південний схід, західніше Даугави. Після розпаду Лівонського Ордену було утворено "Курляндське і Земгальське герцогство", яке було у васальній залежності від Речі Посполитої. Статус даної держави як шляхетської республіки було визначено у 1617 р. т.з. "Формулою правління". Після третього розділу Речі Посполитої дане герцогство було приєднано до Російської імперії і утворило Курляндську губернію.

[40] "Вінда", правильніше – Віндава. Нині – Вентспілс (Латвія) – місто й порт в гирлі р.Венти при її впадінні до Балтійського моря. Після розпаду Лівонського Ордену північна частина Курземського півострова з Віндавою і Пільтеном опинилися під владою Данії (1560), а потім – Речі Посполитої (1583 р.).

[41] Ходкевич Ян Карл (Кароль) (1560-1621) – видатний державний і військовий діяч Речі Посполитої XVI-XVII ст. Староста жмудський, великий маршалок Великого князівства Литовського, великий гетьман литовський (1605-1621). Був командуючим польсько-литовським військом під час Хотинської війни (кінець серпня - початок жовтня 1621 р.). Там же під Хотином помер ще до укладення миру.

[42] Гольдінген – місто у центрі Курземського півострова на березі р. Венти. Сучасне місто Кулдіга в Латвії.

[43] "Гробін" – сучасне місто Гробіня у Латвії, що знаходиться західніше Лієпаї.

[44] "Дурбін" – сучасне місто Дурбе у Латвії, що знаходиться східніше Гробіні.

[45] "Пільтен" – сучасне м.Пілтене у Латвії, що знаходиться вище по р. Венті від Вентспілса.

[46] "Газенпорт", правильніше – Газенпот. Сучасне м. Айзпуте у Латвії, що знаходиться на південний захід від Кулдиги.

[47] "Семігалія", правильно: Земгале. Регіон Латвії, що знаходиться південніше Курземського півострова і межує з Литвою. На сході доходить до р. Даугави.

[48] "Доблін". Сучасне м.Добеле у Латвії, що знаходиться західніше Єлгави.

[49] "Фелін", правильніше Феллін. Сучасне м.Вільянді в Естонії, що знаходиться між Пярну і Тарту, приблизно на однаковій відстані від них.

[50] "Вільгельм з Фюрстенбергу". Вільгельм фон Фюрстенберг – великий магістр Лівонського Ордену у 1557-1559 рр., до цього (1556-1557) – коадьютор.

[51] Тут помилка Гваньїні. Він сам вище називає ім'я магістра правильно: Вільгельм фон Фюрстенберг.

[52] "Вірляндія". Регіон (земля Вірумаа), який знаходиться в сучасній північно-східній Естонії і з трьох сторін має природні кордони: Балтійське море, р.Нарва та Чудське озеро.

[53] "Озера Теубас". Мається на увазі Чудське озеро.

[54] "Везенбург", правильніше Везенберг. Сучасне м.Тамсалу (?) в Естонії.

[55] "Гарія" – частина естонської історичної землі Харьюмаа на півночі суч. Естонії.

[56] Гервенляндія – естонська історична земля Харьюмаа, що знаходилася на півночі сучасної Естонії.

[57] "Вітенштайн", правильніше Вайсенштайн (Білий Камінь). Сучасне м.Пайден, що знаходиться майже в центрі сучасної Естонії, ближче до півночі.

[58] Гваньїні припускається неточності: вірно вказавши на спорідненість, хоч і досить далеку, латиської та литовської мов, він не згадує про мову естонську, котра належить до фіно-угорської мовної сім'ї.

[59] "Нойгауз", правильніше Нойгаузен. Сучасне м.Виру у південно-східній Естонії.

[60] "Вальтеру з Плетенбергу". Вальтер фон Плетенберг – великий магістр Лівонського Ордену у 1494-1553.

[61] Миколай Мелецький гербу "Гриф" (помер 11.05.1585 р.). Був старостою хелмінським (1557-1561), гродецьким (з 1561 р.), каштеляном войницьким (з 1569 р.), подільським воєводою (1569-1585), гетьманом великим коронним (1578-1580).

[62] "московську Нарву". Тут мова йде про Івангород.

[63] "Падіс". Сучасне м.Палдіскі у північній Естонії, порт на березі Балтійського моря. Знаходиться західніше Таллінна.

[64] "до Равського замку". Мова йде про королівський замок у Раві-Мазовецькій. Був збудований в середині XIV ст. королем Польщі Казимиром III. Під час Лівонської війни тут зберігався скарб, призначений для утримання військ Речі Посполитої, що охороняли її південно-східні кордони.

[65] Мова йде про Яна Яжину гербу "Тжаска", коронного підстолія у 1574-1581 рр.

[66] Тут помилка. Замість "шведський" слід читати "датський".

[67] Станіслав Чарнковський гербу "Наленч" (помер у 1602 р.), комтур познанських іоаннитів (1567-1576), коад'ютор гнезненського архієпископа з 1575, референдарій світський (1567-1576), староста драгинський, іновлодський. плоцький.

[68] "Трокі". Йдеться про Тракай, місто, що знаходиться західніше Вільнюса.

[69] "Лаваришки". Невеликий населений пункт під такою назвою дійсно існує. Він знаходиться на північний схід від Вільнюса.

[70] Гваньїні, як і ряд його попередників-хроністів. плутає кімерійців, що в античні часи проживали у Північному Причорномор'ї, та кімврів – німецьке плем'я, що проживало на берегах Балтійського моря на півострові Ютланд.

о. Ю.МИЦИК *(Київ)*

"ПАМ'ЯТЬ (1671 р.)" – УКРАЇНСЬКИЙ ПОЛЕМІЧНИЙ ТВІР

Ще у 1896 р. побачив світ опис рукописного збірника Дворецьких, який зберігається у відділі рукописів публічної бібліотеки ім. Салтикова-Щедрина у Петербурзі (тоді – імператорської-публічної бібліотеки)[1], але дослідження й публікація його матеріалів почалися тільки з 60-х років XX ст. Цей збірник було створено на початку 70-х років XVII ст. у колі старшинського роду Дворецьких з ініціативи Василя Дворецького, котрий був назначений київським полковником ще в часи Богдана Хмельницького, пізніше (1658-1668 рр.) був вже повноправним керівником даного полку. Очевидно, сам В. Дворецький, а також його син Іван (помер у 1694 р.), котрий був спочатку остерським сотником, а потім київським полковим суддею, брали участь якщо не у написанні матеріалів збірника, то принаймні у їх редагуванні. Цілком ймовірно, що основна робота по створенню збірника лягла на плечі невідомої ближче духовної особи православного віросповідання і саме ця особа була автором ряду оригінальних творів збірника. Пізніше, аж до кінця XVIII ст. збірник незначно поповнювався іншими представниками роду Дворецьких, про що виразно свідчать деякі записи, наприклад, 1770 р.

Ядро збірника Дворецьких склали оригінальні історичні та публіцистичні твори: "Пересторого України", "Навіти", "Пам'ять", а також "Літописець", написаний під сильним впливом третьої частини "Кроніки" (1672-1693 рр.) Феодосія Софоновича, ігумена Золотоверхого Михайлівького монастиря у Києві. До ядра збірника були долучені також невідомі списки житія святого Володимира та діяріуша А. Филиповича. Оригінальні твори збірника видруковані майже повністю Я.Д. Ісаєвичем[2]

та автором цих рядків[3] і тільки "Пам'ять", текст якої наводиться нижче, досі була винятком.

Невідомий автор оригінальних творів збірника Дворецьких виступає і як історик України, висвітлюючи її козацьке минуле, і як православний письменник-полеміст, змальовуючи тяжку долю православної церкви на українських та білоруських землях під владою Речі Посполитої, піддаючи гострій критиці католицизм та унію. Весь цикл даних творів було написано у 1667-1673 рр., причому "Пам'ять" вийшла з-під пера невідомого автора у 1671 р. (не раніше Великодня того року), відносно чого є безпосередня вказівка у самому тексті. Саме тоді Україна знаходилася у дуже тяжкому стані: була втрачена незалежність Української держави, здобута великою кров'ю у 1648 р., неухильно йшов наступ на автономію України, котра на той час опинилася під владою трьох держав: Московської, Османської та Речі Посполитої, український народ знемагав від безконечних війн, врешті на значній частині Правобережної України, де була реставрована влада Речі Посполитої, посилився наступ на Православну церкву. За умовами Андрусівського перемир'я 1667 р. під владу Речі Посполитої мав невдовзі повернуться і Київ – духовна столиця православних Східної Європи, не виключеним було поновлення наступу Речі Посполитої і на інші території Лівобережної України. Це викликало тривогу серед значної частини українського православного населення, про що свідчать наприклад Глухівські (1669 р.) або Конотопські (1672 р.) статті. Можна послатися також на офіційні звернення гетьманів Правобережної України (Ю. Хмельницький, П. Тетеря, П. Дорошенко, М. Ханенко) до уряду Речі Посполитої з вимогами покінчити з дискримінацією православних. Саме там, між іншим, згадувалося про знущання польської шляхти над православними священиками, зокрема про вимоги до священиків годувати панських собак. Отже, ці дані, які наводяться у "Пам'яті", не є вигадкою публіциста.

У річищі обговорення майбутнього України за умовами Андрусівського перемир'я 1667 р., про яке згадується в "Пам'яті", виникають оригінальні твори збірника Дворецьких. У своїх політичних рецептах автор пропонував з трьох зол обирати найменше, тобто орієнтацію на Москву, а не на Варшаву чи Стамбул. Навіть союз Богдана Хмельницького з кримським ханом Іслам-Гіреем III викликав незадоволення автора "Пам'яті". Взагалі творець оригінальних пам'яток збірника Дворецьких виступає як ворог католицизму, унії та мусульманства, його поглядам притаманні також монархізм та антидемократизм. Детальніше характеризувати суспільно-політичні погляди цієї особи немає потреби, оскільки це було у вищезгаданих дослідженнях. Тут зазначимо лише, що "Пам'ять" тісно пов'язана з "Навітами" і становить своєрідне продовження останньої. Якщо у "Навітах" основний зміст становлять викриття тяжких утисків православної церкви, чиними панівною верхівкою Речі Посполитої, то у "Пам'яті" автор викладає спосіб запобіганню цьому, насамперед шляхом укладення відповідних договорів з Польсько-Литовською державою та, не виключено,

й деякими іншими неправославними державами. Характерно, що він виявляє добре знання історії, згадує про Халкидонський та Флорентійсткий Собори, про угоди Речі Посполитої із Прусією 1467 і 1525 pp., угоди з Торунню 1658 p., посилання на православний полемічний друкований твір – віленський "Синопсис" ("Synopsəs albo krytkie spisanie praw, przywilejyw, swiebody, wolnoњжі..." Wilno, 1632) тощо. "Пам'ять" є своєрідним меморандумом, який адресувався трьом гетьманським урядам (Д. Многогрішного, М. Ханенка та П. Дорошенка), а також російському урядові в особі визначного його представника – Артема Сергійовича Матвєєва, котрий був керівником і Малоросійського, і Посольського приказів. Вказівка на Матвєєва як на "добродія нашого" зайвий раз стверджує тісні контакти між Василем Дворецьким та А. Матвєєвим. Своєрідним ідеалом для автора є договори щодо гарантії прав протестантів Прусії, підписані ними у Toруні з урядом Речі Посполітої.

Цінність "Пам'ятки" полягає насамперед у тому, що вона відбиває рівень політичної та суспільної думки промоскальськи настроєної частини козацької старшини та православного духовенства за часів Руїни. Виходячи з цього, пропонуємо публікацію тексту "Пам'яти", здійснену за правилами, розробленими Ярославом Дзирою при публікації літопису Самовидця у 1971 р. (4*).

ПАМЯТЬ, ЯКОГО ОТ ЛЯХОВ ОБВАРОВАНЯ на розговорах, комысиях потреба православної віры ц(е)рквам, монастыром и народом російским в державі королевской и в Украине Войску Запорозкому, от ляхов волному будучим, а уніи римскою вірою держати нехотящим. Албовімъ ведлуг Б(о)жого и апостолского и от с(вя)тых узаконений, прежде всего на всякых розговорах христіянскіе власти, духовное и мирские, свіцкие, должни стояти о діло Божие, то ест о віру с(вя)тую и ц(е)ркви Б(о)жія, абы втишіны и без порухи пребывали. Што статями кріпко обваровати надобно потреба по правилом вселенским в Халкидоні на листі 93, глав 13, а в Картагені собора глав 15, лист 185. Где пишет, егда, мовит, с(вя)тыя ц(е)ркви без мятежа в мирі бывают, тога вся бл(а)гая от Б(о)га подаваются, о том лист 582 в главі о воспоминании пінія церковного, такожде и в Старом Законі обваровано, наипаче в книгах Мосеовых первых, глава 7 и 9-я и в третим, глава 5 и 19, собора в Нигрі, глав 8 лист 28. О том же и в различных писмах с(вя)тых много ест учения, а о обварованя віры ц(е)рквей с(вя)тых мовити и статей ставити не может жаден таковый, который бы не был відомый прав, уставов и статутов духовних, мирских всіх, также и навітов, якими хто, а найпаче ляхи,
арк. искореняют православіе, віру, ц(е)ркви и народы російскіе. Прето
54 з пи//сма с(вя)того из синодалных уставов ляхов, из статутов
зв. литовских и с привилиев учитися кождому надобно, як там віру греческую обваровано. И тепер такожде варовати треба и кріпше.

Перве відати потреба, якими навітами ляхи православный народ російский, и віру, и церкви непрестанно и вельми озлобляют и скореняют от семдесят літ и доныне, о чом и "Синопсис", книжку читати[4]. Которая книжка послана ест до пана Артемона Сергієвича, Малоросийского приказу дозорцы, добродія нашего, пред тым будучого думнаго дяка, бо яко лікар, не відаючи ран албо болю у хорого, где и якие мает, не может потрафит и уличити их, также и властители не відаючи прав привилеев, уставов и статутов при сем нравов и намирений супостатных, не могут стати становити и православие кріпко от озлобления и искоренения оборонити и обваровати. Прето особно описаные навіты от ляховъ, руси задаваное здавна и донині, читать часто и против кождог навіту статею варовати, абы того болей не было. Под якими вынами великими, о которые абы и сужено без отволоки в кождом суде и в кождом повыте, а не тылко на сеймы, а завчасу варовати, тое злое ляхи не здылали и в Киеві и в Украині, як недавно в арк.
Полоцку, Витепску, у Мстиславю и в иных містахъ по//одобраню 55
их от пресвітлого ц(а)рского величества, многих людей православных мучили и церкви на унію подвернули. Которые церкви за кн(я)зей російских не были в уніи. А варовати віру православную треба не просто греческую, бо и унияты тоеж ся вірою называют, но туую віру греческую и народ, которые здавна и доныне не сут в едности з папежом римским и вірою римскою и которые с(вя)того патриярху костянтинополского, того, который от віка и донині в Костянтинополю, а не в Рыми мешкает, за пастыря и оучителя мают, абы такие віра, ц(е)ркви, монатыри и народы везде росийские православные без навітов, мятежов, вин, обид всяких от ляхов из Литвы пребывали в Полщи, в Подгорю, на Волыню, на Подлящю и в Литве, на Білой Руси, и в Украині всей в маетностях кролевских, шляхецких и ксендзовских и под всім духовенством в маетностях руси мешкаючой под именемъ лядским. А хто бы в том где якую церков как монастыр албо их маетности ляхи албо унияты на себе одняли, а бы со всім вернули православным епископом и церквом под виною вел(икою), а хто бы тому постановеню был противный или православные руские, не в уніи будучие, церкви, монастыри, на унію или накостели арк.
превращал или маетности, // пожитки от православных, не унітских 55
церквей, монастиров, якою колвек виною однимал, одлучав албо зв.
иные якими позвами, винами, жолнірами и их становисками, поборами, стаціями, наіздами разоряв, нищив, а однятых бы не вернул, абы такого без отволоки в кождом суді сужено и великими винами на горлі и на маетности карано. Каждого такого мирского и духовного чину людей шляхецких и простых, бо такими навітами и недаванням на виноватых суду на килка тысячей монастыров и церквей Б(о)жиих православных, неунитских через тые літ

килькадесят искоренили ляхи, а иные внивеч обернули и зубожили, для того надобно кріпко варовати и становити духовному православному народу у державі королевской, жебы ляхи и униаты безчестий и тяжкостей в православии жиючим не діяли, як ділают за самую с(вя)тую віру, св(я)щ(е)ники руские православные под панами жиючие, под ляхами, псы кормят, подводы далекіе одправуют, панщину робят, податки незносные дают, стациі великіе од церквей, чинші уроковые дают, еще ж и турмами вязят и розне мучат, грабят. А лядские духовные и унияти од того тяжару все волны и свободны зостают, о том из Гадяцкоі комыссіи, из навітов, и з Дорошенковы комісіи, з гетманом коронным, паном Собецким чиненноі под [...] кгды Маховъского знесено, мощно и информоватися тылко закладати великие вины и суд без отволоки на противног кождого. Кождый мусит ся бояти суду и вины, кгды выкрочит таким статям. Тамже пилно потреба варовати амністию, то ест, абы людям духовным и мирским, войсковим и невойсковым всім в Украіні и всюда жиючим, абы ани баніциями, ани инъфамиями, ани кадуками польские войсковые люде и заслуженем своим у королей полских и у гетманов своих добр, маетностей и убозтв на людях украиных, абы не упрошовали, бо за тое война розширяется и никгды не угаснет во всей земли короля полского, жебы, що ся діяло през войну, абы все тое одпущено, щобы ся злого комукольвек духовным и світским ляхом и не ляхом в маетностях их и гдеколвек в тые военные літ 20 и чотыри абы за то ани сужено, ани позывано ани граблено, также монастыров, ани жадных духовных абы не турбовано. И если бы хто маетност чужую шляхецкую лежачую, буд рухомую, або кролевскую, в ту войну сим літ держал и заживал, тое пилно варовати завчасу, также под великими винами и на таковом и суд абы прудкий давно с кождого без отволоки, хтобы иначей поступовал, желают беш ляхи хитро,
арк. 56 зв. абы наша русь з ними о віру вделися, вделися в деспитацию и Полщи, // хотячи обратит(?) народ руский в римскую папежову віру, на што розные хитрости чинят. На тое русь наша нехай не позволяет, мовячи, же нашой віры ни в чом потребоват не треба. И яко рус лядское віры не преслідуют, так и ляхи рускую нехай не искоренівают и ей насилія не чинят и не ганят ани на казанах, ани на судах и на жадных місцах и пашквилюв и книг противных абы не писали и не друковали и не выдавали, о том на світ под великими также винами и под горловым каранем. А если бы зезволили из обоих сторон о віру диспутовати, тады тое діло чинит на столицы московской или Киеві албо в Гадячом, любо и в Чигирині, а у Варшаві, албо где инъдей ляхи наших бы позабивали, яко на Флоренском синоді и розне православных за віру позабівали, што не могли наших кгреков о віру предиспутовати: удивительное и неразумное и тое діло, што наши нікоторые православные власти

согласуют ляхом, же мовит ц(а)рское величество и войска казацкие
не могут в державі королевской віры своее и церквей од
искоренения варовати и оборонити, хто мает розум, тот повідает,
же можна з тых причин боронити. Народ, же короли полские вси,
кгды руские земли до себе прилучали правом спадковым по кн(я)зех
руских кревных своих, теды в привилиях и в статутах варовали и арк.
поприся // гати вшелякие волности рускому народови, мирским и 57
духовным станом и особам и не было жадное обиды в вірі им через
літ килкасот до року 1596. А як од того року начали преслідовати,
насилием принуждати до римское папежовы віры рус нашу, тые
насилия описаны од літ сорока в книжицы "Синопсис". А потом
сторицею навітов и пашквілюв причинили ляхи на рус за самую
віру с(вя)т(ую) православную, другая причина, же ц(а)р его
м(и)л(ость) ест правдивый кн(я)зей руских потомок, для чого и до
руских земель мает и слушне может упоминатися кривды церковное
в руских землях, тых, которые были кн(я)зей руских, бом кн(я)зи
руские не записовали своих земел на искоренение віры с(вя)той и
своих фундаций. О том з стороны царя его м(и)л(ости) подумавши,
много найдет оборон кройник, статусов и с писм с(вя)тым где,
мовит ц(а)ри православные віре с(вя)той и церквам руку помощи
подавати и од навітов боронити всегда должни барзо и то приклад
хороший и недавный, же Торун, місто одно, серед Полщи будучое,
кгды міло от шведа здатися поляком, будучи от короля недел килка
в облеженю, вымогло собі тое у короля и у санаторов, жебы им
віры лютерское и костелов у Торуни не разоряли, на што корол з
гетманами и присягнути мусил. А потом ся здали и живут доныне
за такими пактами. Таким же способом давных літ и пруси собі арк.
варовали од ляхов. // Тылько рус не хочет дбати о церкви Б(о)жие, 57
хоч то потужнейшіе од прусов и од Торуня. Потому ж и Войско зв.
Запорозкое может ся домовляти и варовати, боронити віры и
ц(е)рквей православных не тылко в Украине, але и во всей державі
королевской. А принамній бы нехай обваровали, што треба в тых
містах, которых еще ляхом не оддали, если не схочут во всей России
обваровати віры с(вя)той и народ руский од гоненія так великого
за с(вя)тую віру, абы ляхи, яко в Полоцку, у Витебску, в Белзі о
розне не зділали и в Киеві и во всей Украині, бо своего папеже они
ледво не за Б(о)га мают и о него стоят.

Годная то ест реч и велце потребная ест до уваги взяти, для
перестороги Украині, што на прошлой комысии року 1667 под
Смоленском одправленой, статя станула, абы под ц(а)рем его
м(и)л(остю) Украина Задніпровская, где Чернигов, Гадяч,
Переяслав зоставала тылько до літ тринадцати и што тая ж
Украина на трое ся розорвала, што барзо зле ест. А татаре Украину
місто обороны и помочи пустою учинили через літ 20 и 4, людей арк.
тму руских во плін беручи, што и сего року 1671, око(ло) // свят 58

великодних учинили в Полісю и розне; не ляхов, тылько рус воевали. И яко Украина од лядзких и од литовских войск, а не мало и од турков и од тых же татар зостает в великом небезпеченстві, а найбарзій за незгодою владітелей Украины, же он(и) не зносят из собою. Прето якая сторона або част Украины кому бы колвек тепер и напотом годовала, яким монархом, абы межи собою пилно згоду міла и одна другой порады давала, уваживши, же кгдыбы которую сторону, уховай Б(о)же, непріятелі зламали, теды бы юж жадная сторона не здеръжала и мусила бы Украина згинути през незгоду, чого не дай Боже. Для того повинни бы вси держатися християнских монархов, обваровавши свои волности и церкви, о чом зо всіх сторон единодушно треба бы писат до его ц(а)рского прес(вітлого) вел(ичества) и на комисию под Смоленско од всіх войск козацких абы там, яко мірковано и
арк. укріплено, поки войска в Украину не войдут, яко чути, же мают
58 увойти губити народ наш руский и церкви Б(о)жие. Прето ся згодне
зв. // о том зносити, комуколвек годуючи, чесно и пилно".

[1] Отчет императорской публичной библиотеки за 1894 год. – СПБ 1897. – С. 118-133. Сам збірник зберігається у відділі рукописів ДПБ під сигнатурою: XVII. 220, причому "Пам'ять" міститься там на арк. 54-58 зв.

[2] *Ісаєвич Я.Д.* "Навіти" – невідома пам'ятка української публіцистики XVII. // Науково-інформаційний бюлетень. – 1964. – No.6. – С.52-62.

[3] *Мыцык Ю.А.* Украинский историко-политический трактат 1969 года как памятник публицистики //Актуальные историографические проблемы отечественной истории XVII-XIX вв. – Днепропетровск: ДГУ, 1982. – С.84-101; *Мицик Ю.А.* Перший український історико-політичний трактат // Український історичний журнал. – 1991. – No.5. – С.129-132; *Мыцык Ю.А.* "Літописець" Дворецких - памятник украинского летописания XVII в. //Летописи и хроники. 1984 г. – М.: Наука, 1984. – С. 219-234; *Мицик Ю.А.* Українські народні прислів'я та сентенції у записах XVII ст. // "Вільна думка" (Дніпропетровськ). – 1992. – No. 11-12. – С.13-14.

[4] Літопис самовидця. – К., 1971.

М.П. КОВАЛЬСЬКИЙ *(Острог)*,
С.В. АБРОСИМОВА *(Дніпропетровськ)*

МАГІСТЕРСЬКІ ІСПИТИ Д.І. ЯВОРНИЦЬКОГО І ВАРШАВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ

Одне з актуальних завдань сучасної історичної науки – висвітлення життєвого та творчого шляху видатних вчених, чиї імена тривалий час були в забутті – може реалізуватися завдяки розшуку й дослідженню нових джерел. Тому особливого значення набуває евристична робота і публікація віднайдених джерел.

Однією з видатних постатей в українській історичній науці кінця XIX-початку XX століття був академік Дмитро Іванович Яворницький (1856-1940) – неперевершений знавець історії запорозького козацтва. Але й досі повною мірою не набули висвітлення життєвий і творчий шлях вченого, не досліджено його творчу спадщину. Джерельна база з цього питання залишається у переважній більшості невиданою, чимало документів ще навіть до цього часу не відшукано. Тому дуже важливим був би цілеспрямований та суцільний архівний пошук матеріалів про життя та діяльність Д.І. Яворницького. У зв'язку з цим необхідно оперативно інформувати громадськість про результати архівних знахідок у цьому напрямку і публікувати результати архівної евристики.

Нещодавно (навесні 1993 р.) під час наукового відрядження до Польщі професором Дніпропетровського університету М.П. Ковальським були віднайдені документи, що стосуються перебування Д.І. Яворницького у Варшаві[1]. Виявлені джерела зберігаються у Державному архіві міста Варшави, де міститься окремий фонд "Імператорський Варшавський університет". Фонд цей у 1915 р, був вивезений до Ростова-на-Дону разом з евакуйованим туди Варшавським університетом, і лише у 60-х роках повернувся до Варшави. Саме серед документів цього фонду

М.П. Ковальський виявив групу у кількості шістнадцяти документів, які стосуються Д.І. Яворницького, коли він складав магістерські іспити у Варшавському університеті. Ці автентичні (бо всі вони скріплені підписами) документи зберігались у чотирьох справах цього архівного зібрання – No. 364, 365,405, 406. Разом з епістолярною спадщиною Д.І. Яворницького, що зберігається у Дніпропетровському історичному музеї (листи до Д.І. Яворницького І.Я. Рудченка, Г.Ф. Симоненка, М.І. Новосадського, А.І. Павінського, В.О. Ключевського, П. Блонського), знайдені у Варшаві документи дають можливість відтворити деякою мірою варшавський період життя Д.І. Яворницького, його зв'язки з Варшавським університетом. Певною мірою висвітлення цього періоду в житті вченого знайшло відображення у дослідженнях М.М. Шуравської[2] та В.М. Заруби[3].

Комплекс документів, що пропонується у даній публікації, охоплює період 1895-1902 рр. й умовно поділяється на 2 розділи:

1. Документи про складання Д.І. Яворницьким магістерських іспитів у Варшавському університеті. 1895-1896 рр.

2. З епістолярної спадщини Д.І. Яворницького (12 листів; 1895-1902 рр.), що зберігається у Дніпропетровському історичному музеї.

Як вважають дослідники, вперше Д.І. Яворницький побував у Варшаві восени 1884 р. З Варшавою пов'язана і перша публікація Д.І. Яворницького. 1882 р. в "Русском филологическом вестнике" (Варшава) М. Халанський опублікував 4 народних пісні, що були записані Д.І. Яворницьким на Харківщині. У 1893 р., перебуваючи на засланні у Середній Азії, Д.І. Яворницький звертався до І.Я. Рудченка (1845-1905), який очолював Варшавську казену палату, з проханням допомогти влаштуватися у Варшаві. Тільки на початку 1895 р. І.Я. Рудченко (громадянський діяч, письменник, брат Панаса Мирного) повідомив Дмитра Івановича про вакантне місце чиновника з особливих доручень при Варшавській казеній палаті, і 31 липня 1895 р. його було зараховано на цю посаду. Того ж часу багато зусиль вчений надає підготовці до магістерських іспитів у Варшавському університеті.

14 квітня 1895 р. Д.І. Яворницький подає заяву-прохання на ім'я ректора університету про дозвіл магістерських іспитів. У відповідь на цю заяву 17.04.1895 р. було складено відношення до історіко-філологічного факультету за підписом ректора П.І. Ковалевського і секретаря Ради Університету К. Капустина. Додамо, що ректор Варшавського університету, учений-психіатр Павло Іванович Ковалевський навчався у катеринославській семінарії, закінчив той самий, що і Д.І. Яворницький, Харківський університет (1874 р.), був професором цього університету, а з 1894 р. – ректор Варшавського університету.

Всі документи, виявлені у Варшаві, стосуються безпосередньо складання Д.І. Яворницьким магістерських екзаменів. Це – дев'ять протоколів засідань історіко-філологічного факультету, три циркулярні листи-повідомлення про скликання чергових засідань факультету, на яких мав бути прийом магістерських іспитів у Д.І. Яворницького. Цікаво,

що такі засідання призначались на суботні дні і мали розпочинатись о 6-й годині вечора. Під цими повідомленнями проставлені автентичні підписи професорів факультету. За спеціальностями професори факультету розподілялись таким чином: російська історія – Іван Філевич і Дмитро Цвєтаєв; загальна історія – Микола Любович і Адольф Павінський – обидва вчені зі світовими іменами; порівняльне мовознавство – Григорій Ульянов; грецька мова – Пилип Д'ячан (галичанин, колишній уніатський священик, згодом – православний протоїрей) і Микола Новосадський; латинська мова – Григорій Зенгер і Сергій Вєхов; слов'янська філологія – Федір (Теодор) Вержбовський, Платон Кулаковський і Федір Іезбера (чех, засновник російського етнографічного музею при Варшавському університеті); старослов'янська і російська мови – Олександр Смирнов і Єафімій Карський; історія всесвітньої літератури – Іван Созонович; філософія – Генріх Струве. Окрім того, участь в роботі факультетської ради брав декан юридичного факультету фахівець з політичної економії та статистики, професор Григорій Симоненко. Як свідчать документи, Д.І. Яворницькому довелося скласти чотири магістерські іспити. Збереглись навіть складені і написані від руки на окремих аркушах паперу (вони можуть бути визнані як своєрідні фасцикули) екзаменаційні питання магістранту Д.І. Яворницькому-Эварницкому. Ці питання складали з нової російської історії професор – Д. Цвєтаєв (23.09.1895 р.), з старовинної російської історії – професор Філевич (14.10.1895 р.), із всесвітньої історії – А. Павінський (2.12.1895 р.), з політичної економії – професор Г. Симоненко (31.01.1896 р.).

Під час складання Д.І. Яворницьким магістерських іспитів, на історіко-філологічному факультеті Варшавського університету відбулися кадрові зміни. Місце декана М. Любовича заступив Г. Зенгер, а секретаря М. Новосадського – І. Філевич. Якщо перші (М. Любович і М. Новосадський) сприятливо ставилися до Д.І. Яворницького, то цього не можна сказати стосовно Г. Зенгера та І. Філевича. Це підтверджує і той факт, що коли Д.І. Яворницький звернувся до факультету з проханням виправити помилку в протоколі його іспиту із всесвітньої історії, Г. Зенгер та І. Філевич зайняли негативну позицію в цьому питанні. Їх підтримала абсолютна більшість професорів факультету. Цикл іспитів для одержання магістерського ступеня завершувався подачею письмового твору. 9 лютого 1986 р. професор І. Філевич запропонував Д.І. Яворницькому тему у такому формулюванні: "Значение степняков в исторической жизни русского народа". Довкола визначення цієї теми серед професорів розгорнулась жвава дискусія. Під час розглядання на факультеті питання про надання Д.І. Яворницькому свідоцтва про здачу магістерських іспитов, надійшло підтвердження про закінчення ним у 1881 р. історико-філологічного факультету Харківського університету й одержання у 1882 р. ступеня кандидата історико-філологічних наук.

У протоколі від 11 квітня 1896 р. зафіксовано рішення засідання історико-філологічного факультету Варшавського університету, на підставі якого Д.І. Яворницькому було видане свідоцово при магістерську вчену ступінь.

Несприятливі умови, що склалися для Д.І. Яворницького у Варшавському університеті (ставлення до нього декана Г. Зенгера, секретаря І. Філевича та ін.), змусили його припинити наукову кар'єру в цій інституції. Він переїздить до Москви, де, за допомогою В.О. Ключевського, влаштовується викладачем Московського університету. Але зв'язки Д.І. Яворницького з Варшавським університетом продовжуються. Він листується з професором М.І. Новосадським, з директором варшавського реального училища В. Криванським, інспектором Н. Конокотіним, із студентським українським товариством у Варшаві.

Наведені дані про варшавський період життя та діяльність Д.І.Яворницького дещо конкретизували наші знання про нелегкий шлях до висот науки цього відданого своїй справі дослідника, дозволили пролити світло на невідомі сторінки його біографії та здобуття ним вченої кваліфікації та інтелектуального, професійного його утвердження та визнання.

Окрім того, виявлені документи віддзеркалюють наукове життя вищих навчальних закладів кінця минулого століття, стосунки між діячами історичної науки того часу.

[1] *Ковальский М.* Нове про Д.І. Яворницького: Документальні свідчення про складання Дмитром Яворницьким (Эварницким) магістерських екзаменів у Варшавському університеті (1895- 1896 рр.) // Бористен. (Дніпропетровськ). – 1993. – No.8. – С. 8-11.

[2] *Шубравська М.М.* Д.І. Яворницький: життя, фольклорістично- етнографічна діяльність. – К., 1972. – С.61-62.

[3] *Заруба В.М.* Дмитро Яворницький у Варшаві //Наше слово. (Варшава). – 1985. – 21.VII. – No.25; Він же. Постаті. Дніпропетровськ, 1993. – Кн. 2. – С. 25-27.

ДОКУМЕНТИ ПРО СКЛАДАНЯ Д.І. ЯВОРНИЦЬКИМ МАГІСТЕРСЬКИХ ЕКЗАМЕНІВ У ВАРШАВСЬКОМУ УНІВЕРСИТЕТІ

1885-1896 рр. (Державний архів столичного міста Варшави. Фонд "Імператорський університет у Варшаві")

No.1

1895 квітня 14. Варшава. – Заява Д.І. Яворницького ректорові Варшавського університету.

Его превосходительству господину ректору Императорского Варшавского университета

Сим имею честь покорно просить Ваше Превосходительство о позволении мне приступить к магистерскому экзамену для получения степени магистра русской истории.

Бывший стипендиат профессорского звания при императорском Харьковском университете, ныне чиновник особых поручений при туркестанском генерал-губернаторе, коллежский асессор Дмитрий Иванович Эварницкий.

Варшава, 14.IV.1895,

Иерусалиская аллея, д. 43, кв. 10[1].

No.2

1895, квітня 15. Варшава. – Звернення ректора Варшавського університету до історико-філологічного факультету

17 апреля 1985 г.
В историко-филологический факультет
г. Варшава

Препровождая при сем прошение бывшего профессорского стипендиата при Императорском Харьковском университете, ныне чиновника особых поручений при Туркестанском генерал-губернаторе, Дмитрия Эварницкого, о допущении его к экзамену для получения степени магистра русской истории, имею честь покорнейше просить историко-филологический факультет удовлетворить ходатайство г.Эварницкого.

К сему имею честь присовокупить, что необходимые для указанной цели документы г. Эварницкого в скором времени будут доставлены в факультет.

Ректор университета *Ковалевский.*
Секретарь Совета и Правления *К. Капустин*[2].

No.3

1895, квітня 29. Варшава. – Протокол засідання історико-філологічного факультету Варшавського університету

**Протокол
заседания историко-филологического факультета.
29 апреля 1895 года**

В заседании, происходившем под председательством декана профессора Н.Н. Любовича, присутствовали профессора: А.И. Смирнов, Ф.И. Дьячан, Ф.Ф. Вержбовский, Д.В. Цветаев, Г.К. Ульянов, С.И. Вехов, И.П. Созонович, Н.И. Новосадский, Е.Ф. Карский, П.А. Кулаковский, М.П. Филевич и доцент Ф.И. Езбера.

По выслушании и подписании протокола предшевствовавшего заседания слушали:

[...]

3. Предложение г. ректора университета от 17 апреля за No. 2472 о допущении бывшего профессорского стипендиата при Харьковском университете Дмитрия Эварницкого к испытанию на степень магистра русской истории.

Определили: допустить г. Эварницкого к испытанию в одном из после-вакационных заседаний факультета. [...][3]

No.4

1895, вересня 21. Варшава. – Циркулярне звідомлення М.І. Новосадського до членів історико-філологічного факультету Варшавського університету про наступне засідання факультету
21 сент. 1895. No. 43

Циркулярно
г. Варшава

Честь имею покорнейше просить гг. членов историко-филологического факультета пожаловать в заседание, имеющее быть 23-го сего сентября в субботу в 6 часов вечера.

Предмет обсуждения: [...]

4. Испытание г. Эварницкого на степень магистра русской истории.

[...][4]

No.5

1895, вересня 21. Варшава. – Екзаменаційні питання Д.І. Яворницькому з нового періоду російської історії, складені професором Д.В. Цветаєвим.
Экзамен[ационные] вопросы г. Эварницкому по новому периоду русской истории

I. Административные реформы Петра Первого, в их последовательном порядке.

Центральные и областные учреждения. Кабинет царского величества, бурмистерская палата, ближняя канцелярия, губернии, Правительствующий Сенат, Герольдмейстерская контора, Рекетмейстерская контора, Сенаское отделение в Москве, коллегии, магистраты, Святейший Синод.

II. Письма и записки современников об отечественной войне, как источник ее истории.

“Отечественная война в письмах современников”, собр. Н. Дубровина. “Записки” Ал. П. Ермолова. “Краткие записки» Шишкова. “Сочинения” гр. Ростопчина. “Записки” гр. Комаровского. “Записки” Ковальского. “Памятные записки” гр. Граббе. “Записки” Жиркевича и друг.

Ордин[арный] проф[ессор] *Дм. Цветаев.*

24 сент. 1895[5].

No.6

1895, вересня 23. Варшава. - Протокол засідання історико-філологічного факультету Варшавського університету (1-й екзамен Д.І. Яворницького з нового періоду російської історії)

Протокол
заседания историко-филологического факультета
23 сентября 1895 года

В заседании, происходившем под председательством декана Н.Н. Любовича, присутствовали профессора Г.Ю. Струве, А.И. Павинский, А.И. Смирнов, Ф.Ф. Вержбовский, Г.Э. Зенгер, П.А. Кулаковский, Г.К. Ульянов, Д.В. Цветаев, И.П. Филевич, И.П. Созонович, Н.И. Новосадский, доцент Ф.И. Езбера и лектор русского языка А.В. Михайлов.

По выслушании и подписании протокола предшествовавшего заседания слушали:

[...]

20. Испытание на степень магистра русской истории бывшего профессорского стипендиата при императорском Харьковском университете Дмитрия Эварницкого.

Русская история. Предложены были следующие вопросы: 1). Административные реформы Петра Великого в их посследовательном порядке. 2). Письма и записки современников об отечественной войне, как источники к её истории. Эти вопросы были предложены проф. Д.В. Цветаевым. Ответы г. Эварницкого по этим вопросам факультет признал удовлетворительными.

Декан *Н. Любович.*
Ф. Вержбовский, А. Павинский, Г. Зенгер,
И. Филевич, Ф. Иезбера, Д. Цветаев.

Секретарь *Н. Новосадский*[6].

No.7

1895, жовтня 21. Варшава. – Циркулярне звідомлення секретаря історико-філологічного факультету Варшавського університету М.І. Новосадського про скликання засідання факультету 14.10.1895 р.

12-го октября 1895 г.
No. 56
Циркулярно
г. Варшава

Честь имею покорнейше просить гг. членов историко-филологического факультета пожаловать в заседание, имеющее быть 14-го сего октября, в субботу, в 6 часов вечера.

Предметы обсуждения:

1) О способе и мерах к составлению очерка 25-летнего существования Варшавского университета;

2) тема для соискания премии А. Хойнацкого;

3) испытания г. Эварницкого на степень магистра русской истории;

4) текущие дела.

Декан *Н. Любович.*
Секретарь *Н. Новосадский*[7].

No.8

1895, жовтня 14. Варшава. – Екзаменаційні питання професора І.П. Филевича Д.І. Яворницькому з старовинной російської історії.

Вопросы, предложенные магистранту Д. Эварницкому э.-о. проф. И. Філевичем.

1) Обзор мнений о происхождении и характере козачества.

2) Теории о начале Руси.

14 октября 1895.

Ив. Филевич[8].

No.9

1895, жовтня 14. Варшава. – Протокол засідання історико-філологічного факультету Варшавського університету

Протокол
заседания историко-филологического факультета.

14-го октября 1895 г.

В заседании, происходившем под председательсвом декана проф. Н.Н. Любовича, присутствовали профессора А.И. Павинский, Ф.Н. Дьячан, Ф.Ф. Вержбовский, Г.Э. Зенгер, С.И. Вехов, Д.В. Цветаев, И.П. Филевич, Н.И. Новосадский, доцент Ф.И. Езбера.

По выслушании и подписании протокола предшествовавшего заседания слушали:

[...]

11. Испытание на степень магистра русской истории бывшего профессорского стипендиата при императорском Харьковском университете Дмитрия Эварницкого.

Русская история. Предложены были следующие вопросы: 1) Обзор мнений о происхождении и характере козачества. 2) Теории о начале Руси.

Факультет признал ответы г. Эварницкого на эти вопросы вполне удовлетворительными.

Декан *Н. Любович.*
Ф. Вержбовский, А. Павинский, И. Филевич,
Ф. Езбера, Д. Цветаев, С. Вехов.
Секретарь *Н. Новосадский*[9].

No.10

1895, листопада 29. Варшава. - Циркулярне звідомлення секретаря історико-філологічного факультету Варшавського університету І.П. Філевича про скликання засідання факультету 2.12.1895 р.

29-го ноября 1895 г.
No. 71
Циркулярно
г. Варшава

Честь имею покорнейше просить гг. членов историко-филологического факультета пожаловать в заседание 2 декабря в субботу в 6 часов вечера.

Предметы обсуждения:

1) Темы для соискания медалей (по греческой словесности, по русской истории и славистике).

2) Испытание магистранта Д.И. Эварницкого.
3) Рассмотрение темы на соискание премии Хойнацкого
4) Текущие дела.

Декан *Н. Любович.*
Г. Струве, Е. Карский, Д. Цветаев,
И. Созонович, С. Вехов, Ф. Вержбовский,
Н. Новосадский, Ф. Дьячан, А. Павинский.
Секретарь *Ив. Филевич*[10].

No.11

1895, грудня 2. Варшава. – Протокол засідання історико-філологічного факультету Варшавського університету

Протокол
заседания историко-филологического факультета.
2-го декабря 1895 г.

В заседании, происходившем под председательством декана проф. Н.Н. Любовича, присутствовали профессора А.И. Павинский, Ф.Н. Дьячан, Ф.Ф. Вержбовский, Д.В. Цветаев, С.И. Вехов, П.А. Кулаковский, И.П. Созонович, Н.И. Новосадский, Е.Ф. Карский, И.П. Филевич.

По выслушании и подписании протокола предшествовавшего заседания слушали:

[...]

11. Испытание на степень магистра русской истории, кандидата историко-филологических наук Харьковского университета Дмитрия Эварницкого.

Всеобщая история. Для испытания предложены были следующие вопросы: 1) Феодализм и его историческое значение. 2) Типические формы средневекового дееписания. 3) Просвещенный абсолютизм и реформы императора Иосифа II.

Ответы г. Эварницкого на эти вопросы факультет признал удовлетворительными.

[...]

Н. Любович, Г. Струве, А. Павинский,
Г. Ульянов, Е. Карский, П. Кулаковский,
Д. Цветаев, С. Вехов, Ф. Иезбера.
Секретарь *Ив. Филевич*[11].

No.12

1896, січня 31. Варшава. - Протокол засідання історико-філологічного факультету Варшавського університету.

Протокол
заседания историко-филологического факультета.
31 января 1896 г.

В заседании, происходившем под председательсвом декана проф. Г.Э. Зенгера, присутствовали профессора А.И. Павинский, Г.Ю. Струве, Г.К. Ульянов, П.А. Кулаковский, Д.В. Цветаев, Ф.Ф. Вержбовский, Н.Н. Любович, Е.Ф. Карский, С.И. Вехов, И.П. Филевич и доцент Ф.И. Езбера, а также заслуженный профессор Г.Ф. Симоненко.

По выслушании и подписании протокола предшествовавшего заседания слушали:

[...]

9). Испытание на степень магистра русской истории, кандидата историко-филологических [наук] Харьковского университета Дмитрия Эварницкого.

Политическая экономия. Для испытания предложен был следующий вопрос: об отмене крепостной и барщинной формы труда в губерниях Царства Польского и об экономических последствиях этой отмены.

Ответы г. Эварницкого факультет признал весьма удовлетворительными.

Г. Струве, Н. Любович, А. Павинский,
Е. Карский, П. Кулаковский, Г. Ульянов.
Экзаменатор профессор *Г. Симоненко*[12].

No.13

1896, лютого 9. Варшава. – Протокол засідання історико-філологічного факультету Варшавського університету.

Протокол
заседания историко-филологического факультета.
9-го февраля 1896 г.

В заседании, происходившем под председательсвом проф. А.И. Павинского, присутствовали профессора Н.Ф. Дьячан, Д.В. Цветаев, Г.К. Ульянов, Н.Н. Любович, Ф.Ф. Вержбовский, А.И. Смирнов, С.И. Вехов, Е.Ф. Карский, И.П. Филевич, П.А. Кулаковский.

Слушали:

[...]

2). Тему для письменного испытания на степень магистра русской истории кандидата Харьковского университета Дмитрия Эварницкого. Предложена была э.-о. проф. И.П. Филевичем следующая тема: "Значение степняков в исторической жизни русского народа". Проф. Н.Н. Любович заявил, что тема формулирована слишком общо, в виду чего было бы желательно более определенное указание, какие именно степняки имеются в виду темой. Проф. Д.В. Цветаев предложил ограничить тему – значением татар. Предложивший тему проф. Филевич заявил, что слово "степняки" употребляется, как определенный термин, не только в русской истории, но даже в русской литературе ("степные мотивы"), а что касается ограничения темы одними татарами, то на его взгляд, если суживать тему - лучше ограничить ее степняками до татар, так как специальные занятия магистранта довольно близко соприкасаются с татарами. В виду указанных разногласий, определено было решить голосованием вопрос о том, оставить ли тему без изменения или ограничить ее объем.

За оставление темы без изменения высказались проф[ессора] г. Павинский, Смирнов, Вехов, Кулаковский, Вержбовский, Карский, Филевич. За ограничение: Любович, Цветаев, Ульянов, Дьячан.

Определили: предложить г. Эварницкому представленную проф. Филевичем тему.

и.д. декана *А. Павинский.*
Н. Любович. П. Кулаковский. Е. Карский. Г. Ульянов.
Секретарь фак[ультета] *И. Филевич*[14].

No.14

1896, лютого 17. Варшава. – Протокол засідання історико-філологічного факультету Варшавського університету.

Протокол
заседания историко-филологического факультета.
17-го февраля 1896 г.

В заседании, происходившем под председательсвом декана, орд. проф. Г.З. Зенгера, присутствовали профессора Г.Ю. Струве, А.И. Павинский, Н.Н. Любович, Д.В. Цветаев, Г.К. Ульянов, С.И. Вехов, П.А. Кулаковский, Н.И. Новосадский, И.П. Филевич, Е.М. Карский и лектор русского языка А.В. Михайлов.

По выслушании и подписании протокола предшествующего заседания слушали:

[...]

7. Прошение г. Д. Эварницкого о выдаче ему свидетельства о том, что он выдержал испытание на степень магистра русской истории.

[1] При публікації документів вказуються тільки номери справ та аркушів.

[2] На заяві – резолюція: "Разрешено. Ректор университета Ковалевский". Спр. 405. – Арк. 227.

[3] Спр. 405.– Арк. 225-226.

[4] Спр. 364.– Арк. 10-10 зв.

[5] Спр. 406. – Арк. 49.

[6] Спр. 406. – Арк. 86-86 зв.

[7] Спр. 364. – Арк. 21-21 зв.

[8] Спр. 406. – Арк. 88.

[9] Спр. 406. – С. 104.

[10] Спр. 364. – Арк. 22-23 зв.ї

[11] Спр. 406. – С. 106.

[12] Спр. 364. – Арк. 26, 27-27 зв.

[13] Спр. 365. – Арк. 1-2 зв.

[14] Спр. 365. – Арк. 3-4 зв.

З ЕПІСТОЛЯРНОЇ СПАДЩИНИ АКАДЕМІКА Д.І. ЯВОРНИЦЬКОГО

No.1

Лист історико-філологічного факультету Варшавського університету. 30.01.1896 р. Варшава - Варшава

г. магистранту Д. Яварницкому

Историко-филологический факультет сим имеет честь известить Вас, что испытание Ваше по политической экономии назначено на 31-е число сего января в 7 часов вечера.

Секретарь *Ив. Филевич*[17]

No.2

Лист І.Я. Рудченка 29.01.1895 р. Варшава - Владимир

Милостивый государь, Дмитрий Иванович!

Года два назад я получил от Вас письмо из Ташкента, выражающее желание Ваше перейти ко мне в казенную палату на службу. Подходящего места в то время у меня не было, письмо Ваше с адресом, при моих постоянных скитаниях из Варшавы в Петербург, где-то засунул я – да так и остался должником: ничего Вам не ответил... В настоящее время я случайно узнал, что Вы перекочевали из Ташкента во Владимир губернский. Поэтому, спешу уплатить Вам долг – пишу сию "цідулку" по следующему поводу.

По всей вероятности в феврале или марте, у меня откроется место чиновника особых поручений при казенной палате. Место это дает 1, 1/2 тысячи в год содержания и добавки к концу года от 200 до 300 р[ублей]. Работы сравнительно немного, но все-таки не менее 5 часов в день. Зато к этой работе может предстоять Вам, по желанию, другая работа. При Варшавской казенной палате, под моим управлением, находится архив старих дел бывшего финансового управления Ц[арства] Польского, заключающий в себе драгоценнейшие памятники для изучения экономической м финансовой стороны этого края (и Руси) с XV века - и до днесь. Памятниками этими очень своеобразно пользовались иногда польские ученые, но издано их было мало, так что и теперь под моими руками находится драгоценнейшее описание Волыни и Подолии 1653-6 гг. Непочатый угол истории! И Вы, с Вашими знаниями, сможете сослужить верную ей службу. Поэтому, если Вы желаете – отвечайте мне: согласны ли Вы на перевод в Варшаву, на предлагаемое место чин[овника] особ[ых] поручений. Если согласны, – лучше всего кратко телеграфируйте мне, причем укажите: где Вы служите, словом – где Вас искать и куда о Вас писать.

Прошу Вас дать мне ответ до 6-10 февраля, – так как после масляной я уеду в Петербург.

Адрес: Варшава, Рымарская ул., д. No.5. Его П[ревосходительству] Ивану Яковлевичу Рудченко.

Примите уверения в моем глубоком уважении

И. Рудченко[18].

No.3

Лист Ф.Г. Симоненка
9.01.1896 р.
Варшава - Владимир

Милостивый государь, Дмитрий Иванович!

Простите великодушно, что до сих пор состою у Вас в долгу по визитам – все праздники и до настоящего дня болею. 30-го декабря удалось быть на заседании комитета и 1-го января с визитами по начальству – а уже к вечеру того же 1-го января разболелся настолько сильно, что вероятно раньше понедельника следующей недели не выйду из дому.

[Возникла] экстренная надобность в моей "Сравнительной статистике Цар[ства] Польского", поэтому не откажите возвратить ее мне с подателем сего – курьером ст[атистического] комитета.

Известен ли Вам труд Bochenski Beitrag zur Geschichte der gutsherlich – bauerlichen verhaltnisse in Polen. Krakow, 1895 ?

Книга эта вышла в конце минувшего года. Жду ее на днях из-за границы и по получении могу с Вами поделиться. Профессор Любович[19] тоже ждет ее с нетерпением.

Поздравляю Вас с наступившим Новым годом и желаю Вам от души здоровья и успехов в Ваших научных трудах, остаюсь искренне уважающий Вас и преданный Вам

Гр. *Симоненко*[20].

No.4

Лист М.І. Новосадського[21]
10.02.1896 р.
Варшава - Варшава

Многоуважаемый Дмитрий Иванович!

К моему крайнему сожалению нам все не удается увидеться. Сегодня я решился в первый раз двинуться в университет и по возвращении домой узнал, что Вы к нам заходили. Так как моя болезнь еще не вполне прошла, то я не рискую завернуть теперь к Вам. Если Вы сегодня или завтра вечером свободны, то не зайдете ли к нам, чем доставите нам большое удовольствие.

С глубоким уважением к Вам

Н. Новосадский.

Варшава, 10 февр. 1896 г.[22]

No.5

Лист М.І. Новосадського
10.03.1896 р.
Варшава - Петербург

Многоуважаемый Дмитрий Иванович!

Я ожидал ближайшего заседания факультета, в котором, по моему предложению, должно было бы сделать доклад относительно “недоразумения”, допущенного в выданном Вам документе о выдержании Вами магистерского экзамена. Вчера состоялось заседание, но по Вашему делу не было ничего доложено, о нем не упоминалось ни слова. Это меня очень удивило: решительно не знаю, чем объяснить все это. Остается предположить, что г. декан[23] и секретарь[24] решили ответить на вопрос ректора по данному делу – самостоятельно, без доклада факультету. Я постараюсь поскорее увидеться с Н.Н. Любовичем[25]. Быть может, ему известно что-нибудь по этому вопросу, который вызывает у меня полное недоумение, так как в прежние времена дела, касающиеся факультета, всегда докладывались факультету.

Вообще отношение к Вам некоторых наших ученых во время Вашего магистерского экзамена не может не вызвать тяжелых дум, но особенно возмутительно и ни чем не может быть оправдана грубость нашего

декана. Вы помните, когда Вы рассказывали мне об его неделикатности, я отнесся к этому довольно спокойно, но теперь я могу только возмущаться и далек от мысли смягчить его поступок болезненным состоянием. Всему есть свои границы.

Как поживаете, Дмитрий Иванович? Радуюсь за Вас, что Вы теперь в Петербурге, где так много людей, с которыми можно поделиться и мыслями и знаниями. Скоро ли направляетесь в Варшаву? Я думаю, что Вас не особенно тянет из Петербурга.

Мои бедствия еще не окончились. Откуда-то взялась инфлюенца, которую я сам блистательно излечил в три дня. Буду хлопотать поэтому о выдаче мне звания доктора медицины. Не шутя, я оказался самым лучшим доктором.

Ожидаем Вас на пасху в Варшаве. Жена моя шлет Вам поклон.

Искренне уважающий Вас

Н. Новосадский.

P.S. Не можете ли сообщить мне адрес В.И. Модестова, если знаете[26]?

No.6

Лист М.І. Новосадського
17.01.1897 р.
Варшава - Москва

Многоуважаемый Дмитрий Иванович!

В ответе своим критикам г. Филевич допустил "маленькую неточность". Судя по тому, что он говорит в конце своей статьи об отзыве г. Ягич?[27] относительно "Истории древней Руси", можно подумать, что Ягич сочувственно отзывается об этой книге. Но Ягич совершенно не признает научного значения за трудом г. Филевича, как можете видеть из прилагаемой при сем выписки. Заявляя, что "рассматривать отзыв Ягича наряду с обозначенными в заглавии настоящей статьи было бы неуместно", г. Филевич, к сожалению, произносит над собою беспощадный приговор. Бедняга, вероятно, думал, что ему поверят на слово и не найдут нужным заглянуть в Archiv f. slav[ische] Philologie.

Не найдете ли удобным сообщить мою выписку (incognito)[28] Д.И. Иловайскому[29], который, может быть, не имеет под руками Archiv f. slav[ische] Philologie?

К сожалению, у меня нет теперь отдельных оттисков статьи г. Филевича. Если мне удастся достать, то пришлю Вам эту "интересную и умную" статью, из которой можно поучиться приемам антикритики.

У нас крупные новости. Ректор[30] вышел в отставку, не получив никакого нового назначения. На его место будет назначен, по всей вероятности, г. Зенгер. Уходит в отставку и А.Л. Апухтин[31]. Словом, власти у нас все будут иные.

Жена моя шлет Вам поклон. Искренне уважающий Вас

Н. Новосадский[32].

No.7

Лист М.І. Новосадського
14.11.1897 р.
Варшава - Москва

Многоуважаемый Дмитрий Иванович!

Слух о беспорядках на лекции г. Филевича справедлив. Поводом к волнениям послужила телеграмма, отправленная г. Филевичем в Вильну ко дню открития памятника Муравьеву[33]. Телеграмма эта была послана Филевичем совместно с пятью другими профессорами (Кулаковский[34], Карский[35], Смирнов[36], Грот[37], и Зилов[38] – лица, известные Вам). Текст этой телеграммы, вероятно, известен Вам из газет. Демонстрация Филевичу была произведена в очень резкой форме. Его ругали, свистали, но калошей пустили не в него, а в Зилова. Таким образом, Ф[илевич] отделался довольно благополучно и теперь считает себя героем, пострадавшим за свои убеждения.

Очень рад Вашему успеху в Москве. Уверен, что Ваши лекции будут всегда привлекать массу слушателей. Часто я вспоминаю с удовольствием Ваши оживленные рассказы о прошлой жизни Малороссии и жалею, что не могу быть в числе Ваших слушателей. Живем мы по-старому. Хотелось бы скорее уехать из Варшавы, но едва ли это удастся в близком будущем. Пройдут еще года, долгие года.

Жена моя шлет Вам поклон. Кланяется Вам и Н.Н. Любович, и Д.М. Петрушевский[39].

Искренне преданний Вам *Н. Новосадский.*

Мокотовская, 51, кв. 1.

P.S. Кстати – маленькая подробность. Во время допросов по случаю беспорядков студенты очень дурно отзывались об ученой деятельности г. Филевича, называя его “бездарным”, заявляя, что его лекций слушать не стоит и т.п. Эти замечания внесены в общей форме: “дурно отзывался о профессоре”.

No.8

Лист М.І. Новосадського
29.12.1897 р.
Варшава - Москва

Дорогой и многоуважаемый Дмитрий Иванович!

Поздравляю Вас с Новым годом и желаю Вам всего самого лучшего. Надеюсь в наступающем году поздравить Вас доктором русской истории.

Как Вы поживаете и что поделываете? Не задумываете ли написать общую историю Малориссии? Малороссия нуждается теперь в общей истории ее жизни с широким освещением фактов, а лучше Вас никто осветить их теперь не может, так как никто не положил в этой области столько бескорыстного, чистого труда, согретого беззаветной любовью к исследованию старины.

Правда ли, что в Московском университете отразились варшавские беспорядки? Отразились они и в Петербурге. Говорят, что лица, пославшие известную телеграмму, получают отовсюду множество писем, к сожалению, большей частью анонимных или коллективных. Это своего рода известность, но ее можно сравнить разве только с известностью безумного Герострата. Да и действительно, далеко ли ушел от Герострата А.И. Смирнов? Вероятно, Вы его хорошо помните.

Мы живем по-старому. В университете по-прежнему выдающимися деятелями являются Зенгер, Кулаковский, Филевич и Ко. “Не весела ты, родная картина”.

Сослужите мне, Дмитрий Иванович, великую услугу: узнайте, откуда заимствовал Зенгер свой плагиат – “Еврейский вопрос в древнем Риме”?[40] Об этом ведают Корелин[41] и Шеффер[42]. Если Вы не знакомы с ними, то, может быть, знакомы с лицами, которые дружны с ними, или со знакомыми их знакомых и т.д. Живя в Москве, это легче сделать, чем мне из Варшавы. А великая будет для меня эта услуга, и никогда ее я не забуду.

Еще раз пожелав Вам всего хорошего, остаюсь преданный Вам

Н. Новосадский.

Жена шлет Вам свой поклон[43].

No.9

Лист М.І. Новосадського 10.05.1901 р. Варшава - Москва

Многоуважаемый Дмитрий Иванович!

От души поздравляю Вас с получением степени магистра русской истории и желаю в самом непродолжительном времени достигнуть Вам степени доктора истории. Известие о Вашем диспуте очень обрадовало меня, – тем более, что я давно уже не получал от Вас никаких известий.

Из Варшавы могу сообщить Вам мало интересного. Состав историко-филологического факультета остается тот же, какой был во время Вашего пребывания в Варшаве. Только на место умершего Павинского[44] назначен уже четыре года назад Д.М. Петрушевский, очень талантливый человек.

Быть может, Вы его встречали в Москве; он там был приват-доцентом по всеобщей истории.

По предложению министра народного просвещения наш университет вырабатывает теперь свой новый устав. Избрана по этому делу комиссия, которая окончит разработку проекта нового устава, вероятно, к началу июня.

Вот наши важнейшие новости. Жена моя поздравляет Вас со степенью магистра и шлет Вам привет.

Искренне уважающий Вас и преданный

Н. Новосадский.

P.S. Н.Н. Любович, которому я сообщил о Вашем диспуте, шлет Вам поздравления[45].

No.10

Лист А.І. Павінського
21.03.1896 р.
Варшава - Москва

На основании словесного заявления кандидата историко-филологи-ческих наук Дмитрия Ивановича Эварницкого имею честь сим удостоверить, что ответ г. Эварницкого на магистерском экзамене 2 декабря 1895 года, по моему предмету, т.е. по всеобщей истории, был признан мною, а вместе и факультетом, вполне удовлетворительным.

Заслуж[енный] проф[ессор] *А. Павинский*

Варшава, 21 марта 1896 года.

No.11

Лист В.О. Ключевського[46]
3.03.1896 р.
Москва - Варшава

Милостивый государь, Дмитрий Иванович!

Вчера я имел случай говорить по-поводу Вашего письма ко мне с г. деканом историко-филологического факультета и имею честь сообщить Вам, что если Вы желаете быть приват-доцентом при Московском университете, то благоволите подать о сем прошение в историко-филологический факультет Моск[овского] университета на имя декана, с указанием предмета, который Вы желаете преподавать, и приложить к прошению свидетельство от Варшавского университета о том, что Вы выдержали испытание на степень магистра истории. В

дальнейшем Вы имеете поступать по статьям 109 (пункт "в" и примечание) и 110 действующего университетского устава.

С истинным почтением готовый к услугам

В. Ключевский.

Москва, 3 марта 1896 г.[47]

No.12

Лист П. Блонського
20.11.1902 р.
Варшава - Москва

Високоповажний Професор!

З торішнього року у Варшаві існує студентське українське товариство, котре складається з 25 студентів ріжних висших наукових закладів у Варшаві. Своєю метою воно поставило собі то, чого не дала і не дає нам російська урядова школа, себ-то вихованье в українськім напрямку, на національнім українським грунті. Щоб досягнути її, нам, розуміється перше всього, треба ознайомитись з рідною літературою і історією.

Маючи се на увазі, звертаємось до Вас, шановний професор, з проханньєм: пришліть нам даремне, або за зменьшену плату Ваші праці, котрі торкаються української історії.

Бібліотекар товариства *П. Блонський.*

Адреса: Варшава, Университет, студенту 4-го курса медицинского факультета Пантелеймону Блонскому. м. Варшава, 20-го падолиста 1902 р.[48]

[17] ДІМ, КП-68785/Арх-12053.

[18] ДІМ, КП-84199/Арх-19768.

[19] *Любович М.М.* (1855-1935) – проф. всесвітньої історії Варшавського ун-ту (з 1883 р.); разом з Д.И. Цвєтаєвим та І.П. Філевичем був обраний делегатом XIII археологічного з'їзду, що відбувся 1905 р. у Катерінославі.

[20] ДІМ, КП-87101/Арх-21056.

[21] *Новосадський М.І.* (1859-1941) – філолог-еллініст, латиніст, фахівець з грецької епіграфіки, папірології; проф. Варшавського ун-ту (1888-1906), заввідділом класичної філології державної бібліотеки ім. В.І. Леніна (1919-1934), член-кор. АН СРСР.

[22] ДІМ, КП-76769/Арх-15661.

[23] *Зенгер Г.Е.*

[24] *Філевич І.П.*

[25] Див. прим. 19.

[26] ДІМ, КП-76770/Арх-15662.

[27] *Ягич Г.В.* (1838-1923) – учений-славіст, за походженням хорват, навчався у Віденському ун-ті; проф. Новоросійського (1872-1884), Петербурзького (1880-1886) та Віденського (1886-1908) ун-тів.

[28] В рукопису підкреслено.

[29] *Іловайський Д.І.* (1832-1920) – російський історик консервативного напрямку; на поч. 70-х років XIX ст. видав шкільні підручники з вітчизняної та загальної історії, що грунтувалися на монархічній методології; ці підручники панували і у школах Росії до 1917 р.

[30] *Ковалевський П.І.* (1849/1850-1923) - учений-психіатр, навчався у катеринославській духовній семінарії, закінчив Харківський ун-т (1874); з 1884 р. - проф. цього ун-ту; з 1892 (за іншими даними - з 1894 р.) - ректор Варшавського ун-ту; у 1903-1906 рр. - ректор Казанського ун-ту.

[31] *Апухтін О.Л.* - державний діяч, до 1879 р. - директор Московського Межового ін-ту; у 1879-1897 рр. - попечитель Варшавського учбового округу.

[32] ДІМ, КП-76771/Арх-15663.

[33] *Муравьов М.М.* (1796-1866) - граф; у 1863-1865 рр. - генерал-губернатор Північно-Західного краю, провадив русіфікаторську політику, виявив особливу жорстокість під час придушення польського повстання (1863 р.).

[34] *Кулаковський П.А.* (1848-1913) - історик, філолог, публіцист, громадський діяч, проф. Варшавського ун-ту (1892-1902).

[35] *Карський Е.Ф.* (1861-1961) - філолог, мовознавець, засновник білоруського мовознавства і філології, з 1894 р. - проф. Варшавського ун-ту; з 1916 р.- академік.

[36] *Смирнов О.І.* - проф. історико-філологічного фак-ту Варшавського ун-ту.

[37] *Грот М.Я.* (1852-1899) - філософ, фізик, проф. Московського та Варшавського ун-тів.

[38] *Зілов П.О.* (1850-1921) - фізик, проф. Варшавського ун-ту.

[39] *Петрушевський Д.М.* (1863-1942) - історик, проф. Московського ун-ту (з 1906 р.), академік (з 1929 р.).

[40] ДІМ, КП-76772/Арх-15664.

[41] *Корелин М.С.* (1855-1899) - російський історик західноєвропейського середньовіччя, проф. Московського ун-ту (з 1892 р.).

[42] *Шеффер В.О.* (1862-1900) - історик, приват-доцент Московського ун-ту.

[43] ДІМ, КП-80066/Арх-17465.

[44] *Павінський А.* (1840-1896) - польський історик, проф. загольної історії Варшавського ун-ту.

[45] ДІМ, КП-76773/Арх-15665.

[46] *Ключевський В.О.* (1841-1911) - російський історик, проф. російської історії Московського ун-ту (з 1882 р.), академік (з 1900 р.).

[47] ДІМ, КП-75148/Арх-14970.

[48] ДІМ, КП-69548/Арх-12553.

Ф.Ґ. ТУРАНЛИ (*Київ*)

ОСМАНСЬКИЙ ДОКУМЕНТ ПРО ДИПЛОМАТИЧНУ ДІЯЛЬНІСТЬ ГЕТЬМАНА ПЕТРА ДОРОШЕНКА

Вивчення історії міжнародних політичних взаємин України під час володарювання гетьмана Петра Дорошенка[1], зокрема з Високою Портою, яка свого часу підтримувала дружні стосунки з Українською козацькою державою, є актуальним, особливо за даними тюркських історичних джерел.

Пропонуємо Вашій увазі археографічну публікацію ферману турецького султана Мегмеда IV[2] від 28 березня 1675 р. Оригінал цього документа зберігається в османському державному архіві в Істанбулі у фонді "Свідоцтва (чи документи) зовнішньополітичних справ №52, Ібнюль-Емін[3].

Із тексту фірману випливає добровільність звернення П.Дорошенка до султана щодо турецького протекторату. Османський володар доброзичливо поставився до прохання гетьмана. Визнання українською стороною турецького протекторату відзначалося суверенним характером, тому його термін встановлювався нею ж. Згадаємо, що дане посольство було одним із кількох звернень П.Дорошенка. Гетьман також претендував на розширення своїх володінь, на приєднання територій сусідніх країн і розповсюдження на них своєї влади. Отже, наділення козацької України особливим статусом супроводжувалося наданням П.Дорошенку титулу тюркських володарів "Гакан", що означає – король, імператор. Це цілковито відповідало призначенню його правителем кількох країн.

Угода зобов'язувала всі верстви населення України об'єднатися під єдиною владою П.Дорошенка (що мало зміцнювати державу і становище

самого гетьмана), утримувати сильне військо та бездоганно виконувати накази, старанно і за будь-яких обставин дотримуватися умов договору, щоб султан у свою чергу не порушував своєї присяги на вірність даній угоді й гарантував недоторканість українських земель. Ферман визначає особливості української політики османського уряду, позицію гетьмана щодо Високої Порти.

Слід сказати, що даний ферман є автентичним джерелом. Написаний він османською мовою на білому картонному папері особливим характерним стилем тогочасної османської палеографії "**DIVBN**" арабськими літерами. Текст документу складається з 36 рядків, розміром "11см по горизонталі та"33 см по вертикалі, починається монограмою (з правого боку), назвою документу, титулами й відповідним епіграфом, також датою.

Нижче подаємо повний текст цього документа і мовою оригіналу (з транслітерацією латиницею), і в українському перекладі[4], а також коментарем.

1675 р., березня 28. – Ферман турецького султана Мегмеда IV гетьману Петру Дорошенку

Nisân-i serif oldurki,

Çûn hazret-i malikül-mülk zül-celâl ve cenâb-i vahibül-mevâhibü lâ-yezâl, celle anis-seyyie vel-mesâlik kemâl-i kudret-i ezeliyle ve mevhi'be-i celiyye'-i lem yezelliyesinden sümme zât-i cevher-nisâb-i Saltanatimi ser-de fter-i mülûk-ý adâlet-ayîn eyledügünden mâ'adâ 'inânsemend-i meydân-i sahib-kýran-i kudretime mukadder ve soltân-ý sâi'na-i ki þver-gîri ve kiti-sitânî keff-i kifâyet-i bi-haþmini mukarrer ve müyesser edüp 'arsa'-yi rûyi cihâni lem 'ân-i simsiki kabza-i te' sirim ile tâbân ve münevver ve tesrî-î meskûn heft-iklimi zimâm-ý iktidârýma râm ve musahhar etmekle sahâyif-i ruyi zemîni zîr tekin-i m'a-delet-temkin ve sa'âdet-kurbetim eylemisdir. Elhamdülillah hamden kesîran ile olsa hâliyâ merci'-i âmme'-i mülük ve hükkâm ve melce'-i kâffe'-i ashâb-i câ-u ihtirâm olam 'atiyye-i 'aliyye-i sipihr-ihtiramýmý-za yüz sürüp hidmet ve 'ubudiyyet üzere olanlar emn ü emân ve âsûde-hal ve her zeman eyyamlari refahiyyet ve itminan ile güzeran eylemeleri 'âdet-i pesendîde'-i þahân-i cihan ve ka'ide'-i müstahsene'-i sehen sâhân-i devrandir. Bin'âen 'ala zâlik iþbu darende'-i mensur-i meshur-i Sultânî ve numayende'-i bir lebg-i belîg-i vacibü't-teblig-i hakanî iftihar ûmerâ'il-milleti'l-mesihiyye muhtâri küberâi't-tâfeti'l-'Iseviyye muhâleset-'ünvân-i müsâdekat-nisan Sarikamis ve Barabas ve Potkal, üç kavm Kozagi Hatmani Perto Dorosenko hatemet 'evakibehu bi'l-hayr rikâb-i kâm- yâbýma elçi ve âdem gönderüp atebe'-i aliyye'-i felek-ihtisam ve südde'-i seniyye'-i sidre-i makamimiza sadâkat ve ihlâs ve kemâl-i 'akîdet ve ihtisas ile hidmet ve 'ubudiyyet ' arz edup memâlik-i mahrûsetu'l-mesâlikimde zîr-i himâye'-i hüsrev-neme dahil olan Eflak ve Bogdan ve 'iyâd-i 'inayet-mu'-tadim 'adâdýndan 'add olunup üç ülke hakimi olmak üzere 'avatýf-i 'aliyye'-i mülük-ânemden Tug ve 'Âlem ve Sancak verilmek recâ etmekle recâsi

karîn-i kabûl-ý hümayunum olup câdde'-i ita'atde rasih-dem ve sahralı-i 'ubudiyetde s̱âbit-kadem olmak sartýyle iþbu sitte s̱emânîn ve elf muharremu'l-haraminin gürresinden Hatt-im Humâyûn-i sâ'âdet-makrunumla üç ülke hükûmetine sancak olmak üzere ber-vech-i te'yid tevcîh-i taklîd ü 'inayet edüp emr-i serefim verilmekle mücibince isbu berât-i sa 'âdet-fezâ-yi hüsrevânî ve bu menþûr-i lâzimül-imtis̱âl-i hakâniyi' verdim ve buyurdumki, ba'delyevm mûmâ-i leyh varup üc ülke hükumetine ber-vech-i te'yîd Sancak tarîki üzere mutasarruf olub hýfz u hýrâset-i memleket ve himâyet ve siyâs̱et-i ra'iyyet ve hüsn-i tedbîr ve tedâruki vilayetde ve üç kavn kozagi tâifesinin zabt u rabtinda ve sefer-i zafer-i es̱erim vaki' oldukda me'mur oldugu mahalle mükemmel ve müretteb askeriyle erisûb hidemât-i hûmayûnûmda mevcûd bulunmakda dikkat ü ihtimam ve sa'yi mâlâ-kelam eyleye ve üç ülkenin sagîr ü kebîri ve zâbitleri ve re 'âyâ ve berâyasi mûmâ-i leyhi üzerlerine zâit ve hakim bilüp hükûmetine mûte 'allik cüzî ve küllî umr-i mûcibûl-iktizâda kemâ hüvel-mu'tâd mûrâca'at eyleyüp tekmîl nâmûs-i Saltanat ve muvafik-i umûr-i devletr olan sözünden tecavü eylemeyüp sem-'i kâbul ile isgâve emrini bilâ-tereddü icrâ eyleyeler. Ve mûmâ-ileyh dahi taraf-i Saltanat-i aliyyeme câdde-i' inkiyad ve itâ'atde s̱âbit-kadem ve Sahra ' ubudiy-yet ve itâatde rasih-den olup ve lazîm el-'garaz olan ahvâl-i memleketi pâye-i' serîr-i ma'delet-masîde bildirmekden hali olmaya söyle bileler. 'Alamet-i serife i'timad kilalar tahrîren fî evâil-i sehr-i muharramül-haram sitte s̱emanin ve elf (Гіджрі: 1086, Miladi: 28 Mart-7Nisan 1675–Ф.Т.)*.

BOSDA. Ibnül – Emin , Hariciye Vasikalari. –[1] 52. (Istanbul).

Переклад

"Цей високий універсал **(Berat, Ferman)**** [5] написаний вельмишановним володарем[6] з приводу сказаного[7] : Тому Господь Всевишній Аллаг-Володар всього світу і Його величність падишах[8], який задовольняє прохання і дарує милостиню, той Великий справедливий, істинний шлях, Його вічна всемогутня сила і дар щирий зі світлого джерела назавжди наділив багатством і владою мого правління, підкресливши на початку Своєї Книги[9], що проголосив мене володарем. Завжди переможний у змаганнях з верхової їзди на кінному майдані[10]. Господь велів мені володарювати[11] над сімома континентами[12], тобто всім світом, без перешкод. Силою меча блискучого, світлого і сонячного сім материків[13] підпорядковано мені, бо Господь якому і належить на поверхні та під землею, справедливістю та мудрістю Своєю зробив щасливим мене.

Хвала Господу Всевишньому, Його багатству, коли володарі країн зелених полів[14] прибувають до нас та прохають допомоги і коли всі

---

* Незначну кількість діакритичних символів не вдалося відтворити з технічних причин, але це малосуттєво.

** У дужках та примітках подаються назви та імена мовою оригіналу з транслітерацією латинськими літерами.

прихильники з цінними дарами схиляються до нашого Високого Порогу із заявою[15] про те, що завжди вірно служитимуть нам. Вони повинні жити в достатку, безпеці, недоторканими і щасливими. Гарантувати це є споконвічним правом і традицією, гордістю і честю султанської влади та його правління.

Отже, у зв'язку з тим, що до султанського палацу звернувся з серйозним наміром володар-обранець[16] Християнської нації[17] і трьох частин козацтва: Сарикомишської (**Sarýkamis**)[18], Барабашської (**Barabas**)[19] й Потканської (**Potkali**)[20], гетьман ***Петро Дорошенко***[21], хай щастить Тобі. Він прислав до нас своїх послів[22] офіційно повідомити про визнання нашого протекторату[23], про вірну, чесну і бездоганну службу. Країни, котрі знаходяться в межах території моєї держави і перебувають під моєї владою, такі як Ефлак (**Eflak**)[24], Богдан (**Bogdan**)[25] та інші[26], традиційно отримують допомогу на їх зміцнення. Він просить від мого султанату* призначити його володарем трьох країн[27] та засвідчити це спеціальними атрибутами: "Туг" (**Tug**)[28], "Алем" (**Alem**)[29], "Санджак" (**Sancak**)[30], – ознаками наданої йому влади.

Приймається це звернення за умови, що Він справедливо служитиме згідно наказу[31], виданого мною. Чесно дотримуватиме своїх слів протягом того часу, який Він вирішив перебувати під нашим протекторатом[32].

Отже, на початку місяця мугаррам 1086 року[33] написаний власноручно мною "***Hatt-i Humâyûn***"** та затверджений моїм підписом[34], який приносить щастя, про надання Йому[35] повноваження володарювати трьома країнами[36] згідно з чинним законодавством держави[37] і про забезпечення всебічною підтримкою. Після оголошення цього наказу у моїй безмежній щасливій державі я наділив Його[38] потрібною владою та повелів також, що Він, після важких днів[39], призначений гаканом*** на території трьох вищезгаданих країн[40] та урядів, і завданням Його є насамперед їх оборона. Народи, котрі перебувають під політичним управлінням, повинні найкращим чином підготуватися і вжити заходів на вирішення існуючих проблем. Також всі три верстви козацького народу[41] зобов'язуються об'єднатися під Його владою і, в разі одержання мого наказу про переможні військові походи, повинні бути готовими, сильними, дисциплінованими, вірними, пильними, бути організованим військом та з'являтися під моє командування, сумлінно й беззаперечно виконувати поставлені завдання[42]. Також все населення зазначених країн – бідні та багаті, воїни та офіцери, піддані та весь народ[43] – повинні поважати вищезгадану особу[44], виконувати всі необхідні, потрібні рішення, дотримуватися традиційних порядків.

Нехай Він[45] після цих численних звернень з совістю, чесно виконає обіцяні слова стосовно державних справ султанату[46]. Хай не порушує

---

* Йдеться про владу.

** Даний універсал.

*** Або каганом – титули давніх тюркських володарів.

свою присягу, буде слухняний, діє швидко і бездоганно. Ще раз попереджую, нехай служить справедливо і без ухилянь. Отож, на завершення ще скажу про необхідність повідомляти мій високий сильний трон про події в землях держави[47]. Щоб це знали та вірили нашому ***ферману***[48] і дотримувалися його умов. Дата написання цього документа – початок місяця мугаррам 1086 року"[49].

[1] Роки гетьманування 1665-1676.

[2] Роки правління: 1648-1687.

[3] *BOSDA. İbnül – Emin , Hariciye Vasikalari. –[1] 52. (Istanbul).*

[4] Автор намагався при перекладі уникнути скорочень і зберегти колорит оригіналу тексту. Турецька версія документу видана мною у двох номерах журналу "Історія та культура" в статтях про українсько-османські зносини. Див. *Turanli Ferhad Gardaþhanoglu.* Osmanlэ-Ukrayna mьnasebetleri.// –Tarih ve Medeniyet. –Istanbul, 1995 (mart). – № 13. – S.43-15; Op.Cit. Ukrayna, Osmanli himayesinde. // –Passim. –Istanbul, 1995 (mayэs). – № 15. – S. 40-43.

[5] Подібний документ видавався також для вирішення справ пов'язаних з призначенням та уповноваженням осіб на високі посади у державі. (*A ktan A .* Osmanlэ paleografyasэ ve siyasi yazэюmalar. – Istanbul, 1995. – S. 76). Також див.: прим. 4.

[6] Див прим. 2.

[7] Йдеться про звернення гетьмана *П.Дорошенка.*

[8] Див. прим. 2.

[9] Очевидно? йдеться про святу книгу мусульман *Кур'ан* та її першого розділу "*Fatiha",* що в перекладі з арабської мови означає "Відкриваючи книгу" і є початком названої книги, а заодно – найпопулярнішою молитвою, так само як "Отче наш" у християн. (Див. *Туранли Ф.Ґ.* Християнські мотиви в Ісламі: деякі аспекти, історіософічне осмислення // Історія релігії в Україні. – Львів, 1999. – Книга 2. –С. 180-182. (матеріали IX міжнародної конференції, 11-13 травня 1999 року).

[10] Див. прим. 4.

[11] Йдеться про те, що сам Господь Всевишній наділив його владою.

[12] За даними тогочасного вченого *Батамйоса (Batlamyos),* світ складався з семи материків. *(Devellioglu F.* Osmanl'ca-Türkçe AsÎklopedik Lыgat. – Ankara, 1993. – S. 353).

[13] Див. прим. 12.

[14] Йдеться про особливості природи цих країн, зокрема України.

[15] Див. прим. 7.

[16] Див. прим. 7.

[17] Тобто української. Ці слова засвідчують, що султан з пієтетом відзивався про український народ і його християнську віру.

[18] Можна припустити, що тюрки називали їх "Sarikamis kozaklari" – "Козаки-жовтокомишинці", тому що вони мешкали поблизу рік, озер та островів. Очевидно, цим терміном були визначені саме запорозькі козаки.

[19] "Barabaþ Kozaklari" – "Барабашські козаки" та "Potkali Kozaklari" – "Потканські козаки". На мою думку, ці дві назви українські козаки отримали від імен: Барабаша, запорозького кошового, і Потоцького, польського коронного гетьмана. Історик Юрій Мицик у своїй інтерпретації до анонімного твору "Віршована хроніка" пише про Барабаша, як про "...угодовськи налаштованого ватажка реєстровців, забитого козаками-повстанцями на самому початку Національно-визвольної війни у 1648 р."(*Мицик Ю.А.* Берестецька битва 1651 року очима її учасника // Пам'ять століть. – К., 2001. – №. 2. – С.66). Див. також: *Пріцак О.Й* . Один чи два договори

Пилипа Орлика з Туреччиною на початку другого десятиліття вісімнадцятого століття ? // Український археографічний щорічник (УАЩ). – Київ., 1992. – Вип. 1. – С.315, 317.

[20] Див. прим. 19.

[21] Особливо підкреслюється його титул та ім'я.

[22] В інших тюркських джерелах знаходимо дані про перше та друге посольства П.Дорошенка до Істанбула, 1668–1670 рр., також імена послів: Білогруд, Патріанко та Василь Лобойко. (Див. *Fahri Зetin Derin.* Abdurrahman Abdi Paєa Vekвyinamesi . – Istanbul, 1993. –S. 314-316; *Vahid Зabuk* . –Kцprьlьler. –Ankara, 1988. –S. 144-145.

[23] У зазначених джерелах йдеться, що під час цих посольств (Див.: прим. 23) султан своїм універсалом надав П.Дорошенку статус гетьмана всієї України, також він повідомляв польського короля, що названа країна визнала османський протекторат і застерігав: не чіпати гетьмана (*Çetin Derin F.* –Op. cit. –S. 315; *Çabuk V.* – Op.cit. – S. 144-145).

[24] Йдеться про Валахію, область Румунії з центром у м. Бухарест.

[25] Відома як сучасна Молдова, одна із двох областей Румунії.

[26] Очевидно, йдеться ще і про Трансільванію (Erdel) – західну територію сучасної Румунії, також частину території Угорського королівства. Названі три країни теж перебували під протекторатом Османської держави.

[27] Можемо висловити версію про те, що після переможного завершення спільних військових походів (1669-1672 рр.), оголошених султаном *Мегмед IV* проти Речі Посполитої за проханням П.Дорошенка, гетьман претендував на більш високу посаду: стати і володарем інших названих країн (Див.: прим. 24, 25, 26).

[28] Виготовлений з волосся кінського хвоста (у стародавніх тюрків, індійців та китайців). Стародавні азійці робили "Туги" із волосся священного тібетського бика, що називався "ЯК".(Про це докладно див. *Туранли Ф.Ґ* . Українсько-кримські міждержавні відносини у середині XVII ст.(за тюркськими історичними джерелами). – Київ, 1997. – С.122. (Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук); *Туранли Ф.Ґ* . Літописні твори М. Сена'ї та Г. Султана як історичні джерел. – К., 2000. – С.82.

[29] Золотий наконечник, що чіплявся згори на держално прапора, також сам прапор з цим атрибутом (*Туранли Ф.Ґ* . Назв. праця. – С. 81-82).

[30] Особливий державний або військовий прапор з "Алем" і "Туг". Турецький султан підтверджував призначення гетьманів спеціальним наказом, як особливу ознаку наданої влади вручав цей прапор (Див. прим. 28, 29).

[31] Див. прим 30.

[32] Зі змісту сказаного випливає саме добровільне визнання П.Дорошенком турецького протекторату і його термін.

[33] Тобто близько 28 березня - 07 квітня 1675 року. Дата вказана за ісламським літочисленням, яке називається "Гіджрі", що означає день переселення пророка Мугаммеда з Мекки до Медіни. Цей день датується 1 мугарремом I року Гіджрі, співпадає з 16 липня 622 р. н.е.(*Faik Resit Unat.* Hicrî Tarihleri Milâdî Tarihe Çevirme Klavuzu. – Ankara, 1974. S.2).

[34] Див. прим. 4.

[35] Див. прим. 28.

[36] Тобто османської.

[37] Див. прим. 26,27.

[38] Див. прим. 22, 36.

[39] Очевидно, йдеться про час спільної військової кампанії та ін. Також див.: прим. 28.

[40] Див. прим. 28, 37.

[41] Див. прим. 19, 20.

[42] Йдеться про П.Дорошенка. Також див.: прим. 39.

[43] Див. прим. 28.

[44] Див. прим. 43.

[45] Мабуть, йдеться про тогочасні закони самої українсько-козацької держави.

[46] Див. прим. 45.

[47] Тобто османського уряду.

[48] Мається на увазі насамперед ті згадані країни, і відтепер –Україна, котрі перебували під протекторатом.

[49] Див. прим. 6.

В.А. СТАРКОВ *(Київ)*

ЗБІРКА НАРОДНИХ ІГОР І РОЗВАГ З ЧЕРНІГІВЩИНИ КІНЦЯ XIX ст.

з фонду Володимира Гнатюка Відділу рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім М.Т.Рильського НАН України

Серед значної кількості пам'яток фольклорно-етнографічної спадщини України, що зберігаються у Відділі рукописних фондів Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології (ІМФЕ) ім. М.Т.Рильського НАН України важливе місце посідає фонд Володимира Гнатюка (фонд 28).

Фонд утворився внаслідок величезної науково-видавничої діяльності В.Гнатюка та його роботи як керівника Етнографічної комісії НТШ і був переданий до ІМФЕ 1951 р.[1] Матеріали, що стосуються обставин та умов передачі фонду В.Гнатюка зі Львова до Києва нам поки що невідомі. Описи фонду, що були складені під час його перебування у Львові, у складі архіву НТШ[2], свідчать лише про перелік фольклорно-етнографічних матеріалів, які були розміщені у 35 одиницях збереження (од. зб.) (які звалися, мабуть, ч[ислами]: ч. 1 або ч. 33 тощо), які всередині мали підрозділи (справи) з римською пагінацією. Ці матеріали не були класифіковані за якоюсь системою, яка б полегшила їх опрацювання. Були відсутні деякі дані, що мають характеризувати одиниці збереження, зокрема кількість аркушів. Внаслідок опрацювання матеріалів фонду співробітниками Відділу рукописів ІМФЕ, нині він складається з семи підрозділів: ф. 28-1 "Листування" (од. зб. 1-21, загалом 210 архівних аркушів); ф. 28-2 "Наукові роботи" (од. зб. 22-30, 542 арк.); ф. 28-3

“Збірники” (од. зб. 31-478а, 21155 арк.+3957 вирізок); ф. 28-4 “Кореспондентська мережа” (од. зб. 479-565, 273 арк.); ф. 28-5 “Ілюстрації, малюнки, фото” (од. зб. 566-568а); ф. 28-6 “Друковані матеріали” (од. зб. 569-576, 29 листків); ф.28-7 “Опис фонду В.М.Гнатюка” (од. зб. 577-579, 149 арк.). Окрім того, різні інші матеріали складають останні одиниці збереження (од. зб. 580-606, 641 арк.). Загалом фонд В.Гнатюка вміщує 26.956 арк. та 71 ілюстрацію[3]. Слід зазначити, що одиниці збереження в кожному підрозділі фонду розташовані за хронологічним принципом, починаючи з найдавніших, а недатовані одиниці збереження розташовані після хронологічно визначених. Найпізніші матеріали датовані 1926 роком. Всі картки з інформацією про одиниці збереження фонду розташовані у відповідній шухлядці загального каталогу Відділу рукописних фондів ІМФЕ (кімната 405, четвертий поверх, вул. М.Грушевського, 4, в Києві). Назви одиниць збереження, як правило, наведені нами за каталогом і вони відбивають або наявну назву автора чи збирача фольклорно-етнографічного матеріалу, або сутність поданих записів.

Загальний огляд фонду 28 (Володимира Гнатюка) Відділу рукописних фондів ІМФЕ завершим оглядом матеріалів, що стосуються **ігрової культури** української людності і зосередим свою увагу на народних іграх і розвагах різних статево-вікових груп населення. Одиниці збереження, які вміщують ці матеріали, сконцентровані, практично, в підрозділі фонду 28-3:

– од. зб. 38 (78 арк.) Казки, пісні (без мелодій), **дитячі ігри** та ін. Пісні побутові, жартівливі, дитячі. З матеріалів різних збирачів (М.Александровича, Т.Зінківського, А.Шишацького, В.Горленка, А.Заблоцького, М. Нечипоренка, М.Зозулі, М.Грінченка, Н.Самокиша, В.Степаненка, П.Солонини, Г.Неводовського). 1853-1902 рр.;

– од. зб. 59 (230 арк.) Пісні (без мелодій) – духовні, колядки, щедрівки, обрядові, весільні, про тварин і птиць, **забави** тощо. Записано Іваном Манжурою на Сумщині, Харківщині, Катеринославщині. 1875-1882 рр.;

– од. зб. 64 (3 арк.) **“Игры крестьянских детей”**. “Народные загадки”. Матеріали, записані на Чернігівщині (з помітками Б.Г[рінченка]) та ін. 1878 р.;

– од. зб. 66 (11 арк.) “**Дитячі забавки, іграшки і приповідки**”. Пісні (з мелодіями та без мелодій) тощо. Побутові, родинні та ін. Матеріал, зібраний В.Андрієвським та Коновалом. (До матеріалу помітки Б.Грінченка). 1878-1898 рр.;

– од. зб. 80 (34 арк.) “Як творився мир”. Легенди (біблійного характеру, демонологічні та ін.), оповідання, анекдоти, **дитячі забави**, вірування, казки, загадки, примовки, жарти, вигадки тощо. Записано Л.Ленчевським на Кам’янеччині. 1885-1908 рр.;

– од. зб. 142 (20 арк.) “Юхима Петрунця прозвали Божком...” Легенди, **дитячі забави,** забобони, примовки тощо. Записано в селах Кам’янеччини невідомим. 1897-1910 рр.;

– од. зб. 171 (20 арк.) "Штуки (заклади)". **Ігри**. Записано П.Шекерик-Донниковим, А.Веретельніком та ін. в селах Станіславщини, Чернігівщини, Буковини, Львівщини. 1902-1904 рр.;

– од. зб. 174 (18 арк.) Етнографічні матеріали. (Загадки, прислів'я, прикмети, казки, скоромовки, **дитячі іграшки, забави дівочі і жіночі, парубочі іграшки**). Записав Я.Сенчик на Холмщині та Підляшші. 1903-1908 рр.;

– од. зб. 301 (37 арк.) "**Дитячі та инші грання**". **Дитячі ігри**, загадки-задачі, анекдоти. Записано Є.Гаврилей в с. Вертіївка (кол. Веркіївка) на Ніжинщині. [1897 р.];

– од. зб. 311 (27 арк.) "Пісні, вірування, прислів'я тощо". Пісні, оповідання, вірування, приказки, **дитячі ігри**, народна медицина, та етнографічні матеріали. Пісні побутові, історичні, обжинкові, весільні. Записала Л.Яцкевич в с.Сілець на Львівщині.

Матеріали деяких з цих одиниць збереження, а саме – 38, 64, 66, 301 – стосуються відомих "Этнографических материалов.."[4], які видавав Борис Грінченко у 1895-1899 рр. (випуски І-ІІІ). Як зазначав сам Б.Грінченко, відповідаючи на закид одного з рецензентів другого випуску, "...умови, за яких виходить видання є такими, що я повинен видавати матеріали в міру їх накопичення і так буде надалі, якщо видання буде продовжуватись"[5]. Як бачимо, Б.Грінченко мав намір продовжувати це видання, що випливає також і з його листа до Митрофана Дикарева від 14 березня 1899 р.: "Посилаю Вам два примірники третього тому "Этнографическихъ материаловъ" [...]. Є в мене чимало материалу й до IV тому, але не знаю, коли могтиму його видати"[6]. На жаль, наступні випуски друком так і не з'явились.

На той час дослідження народної ігрової культури вже мали певні здобутки. Окрім того, що були відомі опубліковані записи українських народних ігор і розваг в загальних етнографічних працях О.Терещенка[7], М.Маркевича[8], П.Чубинського[9], В.Іванова[10] та ін., ним були присвячені і спеціальні дослідження С.Ісаєвича (з передмовою В.Горленка)[11], П.Іванова (з передмовою М.Сумцова)[12] та ін. Записи дитячих ігор і забав Б.Грінченко очевидно, планував вмістити у наступні випуски своїх "Етнографічних матеріалів...", про що свідчать і матеріали з вищезазначених одиниць збереження фонду Володимира Гнатюка, де присутні численні примітки і невеликі коментарі Бориса Грінченка.

Не можна сказати, що в "Этнографических матеріалах..." народні ігри зовсім відсутні. Йдучи за усталеною, як на тоді, дослідницькою традицією подавати в календарній народній обрядовості весняні ігри і розваги молоді, переважно хороводно-орнаментального плану з елементами драматичного народного мистецтва (О.Терещенко, П.Чубинський, В.Ястребов та ін.), Борис Грінченко також, незважаючи на пісенний характер III випуску "Этнографических материалов..." (сама назва – "Песни" – промовисто про це каже), вмістив у підрозділі "Веснянки и

весняни гулянки” розділу I “Песни культа и периодические”[13] 35 записів двадцяти двох (на його думку) ігрових сюжетів (з варіантами із різних місцевостей), які традиційно виконувались весною і мали драматично-пісенний характер. Це – “Круливна”, “Крывый танець”, “У шума”, “Мак”, “Щитка”, “Хрин”, “Рипка”, “Ящур” та ін.[14]

Найбільшою із згаданих збірок дитячих і парубочих ігор з фонду Володимира Гнатюка, є збірка записів 1897 року Є.Н.Гаврилея з с. Вертіївка (Веркіївка) на Ніжинщині, яка пов'язана з підготовкою до видання згаданих вище “Этнографических материалов...” Бориса Грінченка. Всього описів народних ігор і розваг в рукопису – 30 (арк. 1-31). На останніх аркушах вміщені “Загадки – задачи” логічно-математичного характеру (арк. 32-34), та три народні гумористичні історії (арк. 35-37). Аркуші обгорнені в одну з чернеток Б.Грінченка, на якій його рукою синім олівцем написано: “Не взято до III тому. Дитячі та інші грання”, а також приписано: “А може є такі, що і взяті”. Наше датування рукопису 1897 роком грунтується на тому, що інші матеріали цього ж збирача фольклорно-етнографічних відомостей у III випуску “Этнографических материалов...” датовані Б.Грінченком цим же роком[15]. В іншому місці обгортки рукопису є такий напис: “Дитячі грання: Їх переглянути по оцих збірках: [П.]Чубинський III[16], [“]Молодощі[“ М.Лисенка][17], [Я.]Головацький[18], [В.]Милорадович[19], [П.]Іванов[20]. Треба ще: [П.]Чуб[инський] IV[21], [С.]Исаевич (К[иевская] С[тарина], [18]87, [№] VI-VII)[22], [П.]Шейн[23], [А.]Свидн[ицький][24], [М.]Марк[евич][25], [М.]Сумцов (К[иевская] С[тарина], [18]89, [№] IX)[26]”. Враховуючи те, що Б.Грінченко, відшукуючи етнографічні паралелі до описів ігор, навів значну частину відомих тоді фольклорно-етнографічних збірок, які вміщували народні ігри, ще раз зазначимо, що не викликає сумніву підготовка ним текстів народних ігор до видання і його широка обізнаність в цій царині.

У рукописі “Дитячі та инші грання” наведені описи таких ігор і розваг: [1] “У баби”, [2] “У шея”, [3] “У шкандыбкы”, [4] “У деркача”, [5] “У цурки”, [6] “У клёпушки”, [7] “У вызвольного клепа”, [8] “У покотела”, [9] “Катальня”, [10] “Як дитину забавлять” (5 варіантів забав з малою дитиною), [11] “У чемерици”, [12] “У свин'и”, [13] “У струга”, [14] “У гусей”, [15] “У м'яча”, [16] “У кривого танця”, [17] “В короля”, [18] “У м'яча солов'я”, [19] “У сучки”, [20] “У перстня”, [21] “У коша”, [22] “У ящура”, [23] “У гадыла”, [24] “У лиса”, [25] “У шуляка”, [26] “У гороб'я”, [27] “У короля”, [28] “У земляного м'яча”, [29] “У скоромного клепа”, [30] “У промашного клепа”. Галина Довженок опублікувала тексти половини ігор цієї збірки ([3], [4], [8], [11]-[14], [17], [19], [21]-[23], [25], [27], [28])[27]. Опубліковані також чотири з п'яти дитячих забавок ([10])[28]. Слід зазначити, що описи народних ігор в публікації Галини Довженок відзначаються повнотою і конкретністю. На відміну від деяких сучасних видань українських народних ігор [29], в її публікації присутній довідково-бібліографічний апарат, показані джерела кожного опублікованого запису народної гри. Літературне редагування та окремі вилучення з

текстів зумовлені, мабуть, педагогічними завданнями зазначеного видання (для середнього та старшого шкільного віку). Саме зважаючи на останнє, вважаємо за потрібне навести всі тексти записів. Збережені мова і правопис оригіналу. У записах як Є. Гаврилея, так і його дописувачів, зустрічаємо характерні для того часу позначення дифтонгів "*уц*" (відповідають у сучасній українській мові звуку літери "і") у таких словах як (сучасний запис) "скільки", "стільки", "ступнів", "під", "тік", "волів", "свій", "кінь" тощо. Загалом же відзначимо більш як 80 випадків у понад як 40 словах. Це було характерно для даної місцевості оскільки дифтонги зустрічаються у записах практично всіх збирачів. На відміну від записів кінця XIX ст., коли дифтонг позначався відповідним знаком над сполученням літер, нині, згідно з усталеними правилами передачі подібних текстів, дифтонг позначається дужкою знизу сполучення літер: у нашому випадку – "*уц*".

Взагалі рукопис "Дитячі та инші грання" являє собою 37 аркушів світлого, трохи пожовклого з часом, паперу. Архівні аркуші (а.а.) є переважно половинами (170-180х223 мм) від великих аркушів розміром 223х360 мм. Про це свідчить нерозрізаний великій аркуш, який слугує за обгортку "ігрового" блоку тексту, і на якому вміщені архівні аркуші 1 (опис гри "У баби") та 31 (описи ігор "У скоромного клепа" та "У промашного клепа") і в який вкладені архівні аркуші 2-30. Також на одному нерозрізаному великому аркуші вміщені архівні аркуші 32 та 33. Деякі аркуші меншого розміру: 20-й (160х180 мм), 21-й (175х180 мм), 22-й (140х180 мм) та 25-й (180х180 мм). Великі аркуші мають кутову тіснену відбитку, на якій поруч з двуголовим орлом є цифра "6", а нижче напис "КНЯЗЯ ПАСКЕВИЧА". Текст написаний чорним чорнилом. Можна розрізнити шість (або сім) почерків тексту описів ігор, які належали як Є.Н.Гаврилею (I), так і його різним особам-інформаторам (II-VII): I (а.а. 1, 13, 15, 24, 27, 32, 37), II (а.а. 2-3, 8, 9, 14, 16, 19, 20, 28, 30), III (а.а. 7, 10-12, 17, 22, 23), IV (а.а. 18, 26), V (а.а. 21, 25), VI (а.а. 32-36), VII (?) (а.а. 29). Редакційні додатки Є.Н.Гаврилея присутні на а.а. 7, 23, 25, 26, 28, 29, а підпис "Е.Н.Гаврилей" із зазначенням місця запису "м. Веркіевка (Вертійовка) Нѣжинскаго уѣзда (зъ пидъ Нижена)" почерком I під кожним ігровим або оповідальним сюжетом. Подекуди Є.Н.Гаврилей або його інформатори вказують прізвище того, хто повідомляє етнографічну інформацію: Микола Крошка (а.а. 9, 16 зв., 17 зв., 21 зв., 30, 35), Федір Кононець (а.а. 15 зв.), Ульяна Полторацька (а.а. 19 зв., 24 зв., 29), Яків Горовий (а.а. 20), а іноді – анонімно: "одъ дітвори" (а.а. 23), "отъ школяра" (а.а. 25 зв.), "на вечерницах" (а.а. 22 зв.).

В статті доповнення автора позначаються квадратовими дужками [], а авторські пропуски в цитатах – трьома крапками в таких же дужках [...]. Непрочитані в рукописі слова позначаються трьома крапками в ламаних дужках <...>, нечітко написані слова, прочитання яких сумнівне, пишуться у ламаних дужках < >. Оскільки, як зазначалось вище, збірка Є.Н.Гаврилея надрукована лише частково, сучасним нам правописом,

а надруковані тексти, які мають до того ж невеликі скорочення, підпали під літературне редагування, ми наводимо її текст повністю, в т.ч. і заключні гумористичні історії. Малюнок – відповідь оригіналу на завдання 31.I у тексті не відображений. Назви ігор передано за архівним оригіналом. Нумерація ігор – наша, оскільки в оригіналі вона відсутня, і відповідає послідовному розміщенню матеріалу, а також може бути використана у подальших дослідженнях. Автор висловлює подяку Г.В. Довженок (опрацювання архівних матеріалів) та П.Ю. Гриценкові (консультації та практична допомога у сучасному відображенні записів, що утримують дифтонги) за сприяння підготовки матеріалу до друку.

Дитячі та инші грання

[1] У баби

Миряються скуилько паръ хлопцивъ, одын гуртъ б'е, а другий пасе. Вбивають въ землю пряму палку въ аршинъ заввишкы зъ руивно зрізанимъ верхомъ – отто "баба", ступнуивъ у десять одъ неи у той буикъ де пастухы стромляють ломачку "умору", у кожного пастуха въ рукахъ гылка, а бійци б'ють одніею по черзи положену зверху на бабу цурку въ четверть довжиною. Отъ затне который цурку зъ пидъ нызу такъ щобъ вона полетила вгору – солов'емъ на пастухуивъ, а тійи, на котрого вона летыть поциляють – уморують; якъ уморять котрого то оддають ейи зновъ бить другому бо вморить треба всихъ битцювъ, тоди воны йдуть пасты, отъ-же якъ не вморять на лету, то одынъ бере цурку, пидходыть до встромленои палочкы й уморюе бабу, а той що бивъ, гилкою одмажуеться щобъ одбить цурку; якъ одиб'е, то миряе одъ бабы до ейи ступнями, чи гилкою, якъ зговорилысь, ото вже й нагоне на тыхъ, що въ поли, а якъ не одоб'е и не вморить, то проходе дурно. Коженъ доти б'е й нагоне, докы не вморять его чи въ поли цуркою, чи по баби. Якъ усихъ повморують, то переминяються – ти вже пасуть, а тыйи б'ють и одгонять нагнати и йихъ цуркы.

[2] У шея

Миряються на палку хлопцивъ зъ десятокъ, чія рука зверху, той буде за шея, а вси сидають у кружокъ, поставивши въ гору колина й понакрывавши свытами, чи постилками такъ, щобъ попидъ колиньми кругомъ можна передавать жгутъ изъ пояса, чи зъ хустки. Отъ передають одинъ одному жгутъ и, котрому зручнишъ, б'е жгутомъ шея й миттю ховае й передае жгута по пидъ колиньми, а вси удають, зъ себе ниби у кожного въ рукахъ винъ, приказуючи: шей, шей, шей! Якъ захвате шей у кого въ рукахъ, хочъ и пидъ колиньми, то той изновъ стае за шея, а шей сидае на его мисце.

[3] У шкандыбки

Збираеться гурток хлопцивъ, выризують "шкандыбки" (прави, замашни дрюки четверти у 3 завдовшъ), становляться у рядъ и шкандыбають шкандыбки такъ, щобъ шкандыбка пострибала, торкаючись объ землю то тымъ, то тымъ кинцемъ. Якъ уси пошкандыбають дывляться чія шкандыбка саме ближче – той пастухъ и мусыть подавать усимъ шкандыбки, т*уи*лько своей й не торкать. Отъ уси тоди становляться на першій ямци, котру зробыла въ земли пастухова шкандыбка, шкандыбаючи (кожного першу ямку замичають) й шкандыбають такъ, щобъ поцилить пастухову шкандыбку якъ котрый поцилить и его шкандыбка пошкандыбае дали, то пастухъ свою выкладае ажъ у кинець тіи й такъ за кожнымъ хто поцилить. Отакъ уси перешкандыбають, тоди пастухъ забирае усихъ шкандыбки й самъ шкандыбае звидтиль, звидки й тіи и чіею шкандыбкою поцилить свою, той переминя паство, ну якъ-же промахнеться усима, то дають видлоги ще на лито, чи й на двое. Якъ-же й тоди не отпасеться, то дають кокоши: скубуть за чуба, за уши й приказують гуртомъ: "Ой згури, гарагури, скаче ятеръ по дубини, заправляе въ три ружини, друкъ чи качанъ?" Якъ не втрапить, та скаже – качанъ, то воны зновъ скубуть и приказують: "качавъ, качавъ та зновъ почавъ и дали: ["]Ой згури...["] Якъ же скаже друкъ, то вси: "пускай дурня зъ рукъ!" й видразу пуськають, а дали зновъ такъ само починають.

[4] У деркача

Роблять на ломаци рядъ зарубокъ такъ, щобъ дырчало, якъ трисочкою якою повезнуть по зарубкахъ. Миряються тоди кому за деркача буть и кому за охотника – бить деркача. Зав'язують тоди обомъ очи, дають деркачу деркало, а охотнику жгутъ изъ хусткы чи що. Отъ деркачъ перебигае по хати й дере, то въ однимъ кутку, то въ другимъ, а охотникъ улуча жгутомъ у его, якъ улучить, тоди переминяються – той стае охотникомъ, а той деренчить. И зновъ такъ саме деркачъ дурыть деручи, а охотникъ улуча жгутомъ. А то ще гуляють, завязавши очи т*уи*лько охотнику, а хто небудь дере й пидкрадаеться задрать пидъ самымъ носомъ и втекты одъ жгута.

[5] У цурки

Миряються паръ ск*уи*лько хлопцивъ на палку, одни б'ютъ, други – пасуть. Битци копають довгеньку ямку, кладуть упоперекъ ейи цурку въ четверть довгу й въ пучку товсту, выкидають по черзи тую цурку съ пидъ нызу зъ ямки, такъ щобъ вона летила въ поле де пастухи разставлени. Пастухи сылкуються уморить цурку – налету ударить гилкою; Якъ уморять одного то викидае другій, а якъ не вморять у поли, то котрій зъ пастух*уи*въ зъ того мисьця де впала цурка – уморуе – битцеву

гилку, положену на ямци; якъ не вморять и гилки, а пролетить мимо гилки цурка, то битець своею гилкою ударе по концю цурку, такъ щобъ вона пидстрибнула а винъ тоди улуча ейи й миряе на скуилько ступнивъ одбивъ еи й такъ може одбивать три разы й наганять на пастухуивъ якъ можна буильше "gилъ". Бувае-жъ, шо не вморять гилки, а цурка упала такъ щильно до земли, що не можна гарно ударить по концю, щобъ вона пидстрибнула, тоди битець мае руками положить еи якъ хоче, тgлько вже замисть трьох развивъ, одбивае туильки два разы. Ну бувае, що битець пидстрибне цурку та й не одиб'е еи – промахнеться, ото вже й стративъ. Оттакъ пастухи мусять уморить чи въ поли, чи на ямци кожнаго битця, чи сами воны пострачують, тоди пастухи б'ють и одганяють, нагнаты на нихъ "gилы", а ти вже пасуть и такъ само уморюють.

[6] У клёпушки

У клёпушки гуляють у двохъ, – перекидають одынъ одному клепушку (палочку въ четверть завдовшъ). Отъ одынъ кидае ступнивъ за 20, а другый одбывае ейи гылкою и миряе тоди отъ того мисця де бивъ до того де впала клёпушка, скуилько намиряе ступнивъ, ото й нагнавъ стуилько на товарища; помиряе, тай кидае знову другому, а той тежъ сылкуеться поцилыть и одогнать ти цурки, що нагнато на его, тай соби наганять. Ну, якъ же не поцилыть котрый летячои цурки, то так ни съ чимъ и выкидае назадъ.

[7] У вызвольного клепа

(Клепъ роблять похожеи на конусъ)

Гулять у клепа можна чоловикъ у пяти або и въ буилшъ. Беруть кожне гилку, мираються на одну – чія рука зверху тому пасти. Копають броваръ видкиль бить, клепъ становлять ступнивъ на двадцать одъ бровара. Тоди пастухъ становить клепъ на тимъ мисци де назначили, и тамъ-же стоить самъ, и ти бьють по черзи такъ: становица на той буикъ бровара, ближше къ клепу покиль гилка хапае въ броваръ, тоди кидае гилку – такъ щобъ клепъ звалить. И якъ зобье клепа, тоди пастухъ становить клепъ и бежить до бровара, а той що затявъ бежить по свою гилку и тежъ до бровара посьпишае, котри вправиться попереду встромить гилку въ броваръ той и бье, а други пасе, а якъ-же зовсимъ промахнеться, то бижить до гилки й дожидае покиль други хто звалыть клепа – "вызволить", тоди вже разомъ зъ тымъ, чи зъ тымъ й выбигають до бровара.

[8] У покотела

Покотело одризують от кража якого небудь дерева, аби щобъ було крипке и круглe у поперек въ четверть, товщени вершокъ, або й менше. Хлопци у сколки зидуться, диляться на двое ривно – беруть кожен гилку,

тоди одинъ гуртъ становиться проти одного, врядъ одынъ зо днымъ ступнуивъ у 20 и качають покотело одны однымъ, силкуючись загнать якъ мога дали противъ ныхъ видъ того мисця де почали. А качають покотело так: хто небудь зъ одного гурту покотыть покотело противъ ныхъ, а тыйи зупиняють якомога швидче, щобъ далеко не покотилось. Тоди де воно зупынылось, видтиль и качать зновъ назадъ тому гурту, котрый качавъ, а воны зновъ соби сылкуються зупинить, шобъ далеко не котилось, а якъ покотело котыться и его навстричь улучить гилкою, отъ воно котыться назадъ до тихъ пуиръ, покиль бокомъ упаде, отъ тоди звидтиль и качають. Котры дали заженуть тымъ и хвала.

[9] Катальня

Катальня робиться на льоду: забивають колокъ у луидъ и въ землю. Тоди на колокъ надивають возове колесо и до колеса привязують жертку завдовшки аршинъ двадцать, а як доволи людей, то можно и довшу, бо буде кому ворочать. На конци жертки привязують санки и одинъ сидае на санки, а хто хоче, шобъ на санкахъ покататься, тыйи ворочають, заклавши друки у колесо. Ворочають, а санки на довгуий жердци бигають прудко кругом колеса; на санки сидають по черзи тыйи шо ворочали колесо.

[10] Якъ дытыну забавлять

1) Бере дитину садовыть на колина, чукикае и приказуе:
Ксуикъ, ксуикъ кобила!
Усихъ дитокъ побыла,
Усихъ диток побыла,
А Оксанку мынула.

2) Бере в руку ногу й по голgй злегенька водить пучкою й приказуе:
"Мишка, Мишка
Де ти була?
– "У Бога!"
– "Шо ты робыла?"
– "Платьте прала!"
– "Шо заробыла?"
– "Кусочок салца!"
– "Де положила?"
– "Пуидъ лавкою!"
– "Чимъ накрила?"
– "Халявкою!"
– "Де положила?"
– "Пуидъ столомъ!"
– "Чимъ накрила?"
– "Постоломъ!"

– “Де положила?”
– “Пуудъ пиччу!”
– “Чимъ накрила?”
– “ Паличчу!”

3) Хитають дитини голову зъ долони на долоню и приказують:
“Зайчику - Йванчику
Дежъ ти бувавъ,
Шожъ ти видавъ?”
– “Симъ миховъ гориховъ”.
– “Чомъ ти не вкравъ?”
– “Бигли кравчики,
Перебили пальчики,
Ледьви я втюкъ
Через бабинъ туукъ
Лапки поп’юкъ;
Бабка поймойла,
Въ ушко пойграла,
Сказала: скугу, скугу!”
(той скубе помаленьку за ушко).

4) Бере у дитини ногу й пучкою пудошву куе и приказуе:
“Куй, куй чоботокъ,
Подай молоток,
– Не подамъ молотка,
Не путкую чоботка.
Молоток золотеньки
Чоботок дорогеньки”.

Тоди пучкою у пудошву залоскоче та щей прикаже: ш– ш– ш. Отъ воно регоче.

5) Довбе пучкою въ долоню дитини и приказуе:
“Да сорока,
Да ворона!
На припичку сидила
Диткамъ кашу варила,
Ополоничкомъ мишала,
Усимъ диткамъ давала”.
Тоди бере за кожну пучку и приказуе:
“Сему дамъ
Сему дамъ...”
Доходить до мазинца:
“А сему не дамъ:
Сей бисъ малъ
Крупъ не дравъ,

Дровъ не рубавъ,
Дижи не мисывъ
Воды не носывъ,
Хаты не топывъ.
Бижить дити по водицу,
Стоить каша на полици.
Шугъ, Шугъ, на бабине просо,
Да летить просто,
Просо подзебали
А баби...”

[11] У чемерици

Пасучи вол*уи*въ частюка гуляють хлопци у чемерици. Нарижуть изъ стебла чемерици завбильшкы въ цаль по деветеро “дитей”, а по десят*уи*й, трошкы б*уи*льшеньк*уи*й “матци”. Кожен на свойий матци наризуе якы небудь свȣй значок, а диты у всих однакови. Тоди змишують усихъ дитей и матокъ у ямци, або въ шапци, садовляться кругомъ и миряються кому починать видзебувать грушовою, або якою ыншою кручкою оттую чемерицю. Коженъ сылкуеться выдзебать свою матку й деветеро дитей; якъ бува дзебне й не вхопить ничого, то передае другому и такъ переходыть кручка покыль не видзебають усю чемерицю. Оттоди щитають хто ск*уи*лько соби надзебавъ; добре якь дома своя матка й диты – буде выметный; ну, якъ-же хто иншый витягъ матку, то б’е за ейи три рази по долони чемерицею цилою зъ лыстямъ, а якъ не хвата й дитей то за кожне б’ють по разу. Маток можна й розминювать чи то матку за матку, чи то матку за трое дитей. Позбиравши такым робом кожне свойихъ матку й дитей, мишають так само й гуляють узновъ. Хто часто гуляе въ чемерици, то руку добре набивае прицилюватись.

[12] У свин’и

Копають броваръ, тоди кругомъ бровара ступнивъ у два дучки, дучок ст*уи*лько, ск*уи*лько гуляе хлопцивъ, можна хоть чоловикъ и десять. Миряються вси на одну палку – чія рука зверху, тому й пасты. Тоди беруть кожни гилку й деревяный одрубок, завбольшки зъ два кулакы – отто свиня. Тоди пастухъ жене свиню у броваръ, а тіи вси одбивають гилками, кому лучче удасться, а як той одбивае, а пастухъ поспишиться у его дучку попереду встромить свою гилку, то пасе той, шо прозивав дучку, а якъ пастухъ укотить булку у бровара, и нихто не одобье, тоди вси переминяються дучками и пастухъ захоплюе соби чію попало, а хто не переминиться, або пастуху не хопить, тому й пасты. Нужъ, якъ утомиться пастухъ пасучи, тоди по згоди зъ усима бере свинью й оддалеку кидае, хоче укинуть у броваръ, а тіи вси гилками одмахуються, а пастухъ приказуе: “солонець, баранець де впавъ пропавъ, цуръ не займай” и якъ

одобьють, то пастухъ иде за свинею изновъ гонить гилкою въ броваръ, тоди переминяються дучками, кому не хопить той и пасе. Иншого запасують до слуизъ.

[13] У струга

Сидають у рядъ хлопци зъ гнучими ломаками (лозовими чи що) аршина въ пивтора завдовж[ъ] и стрибають ти ломакы, взявши рукою правою за середыну, а гнучимъ кинцемъ объ землю напруживши. Отъ чыя саме блыжче опиныться, той и пасе. Пастух збирае вси ломакы, роздае кожному, а свою кладе передъ йими вздовжъ ряду такъ щобъ середній доставъ йийи своею ломакою, бо вуинъ "струкъ задае": б'е своею ломакою по лежачій и приказуе – "плазъ-плазунець, одліжъ палочку въ конець", и пуськае свою ломаку такъ щобъ вона поковзнулась по лежачій и попливла въ даль. Пастухъ видклада свою ажъ у конець де та опынылась. Тоди вси по черзи стрибають свойими ломаками такъ щобъ воны дострибували до пастуховойи и вдарили ейи, та й ще дали плывлы, бо пастухъ мусыть свою за к[о]жнымъ разомъ выкладать у конець струга. Якъ уси пострибають, то пастухъ збирае зновъ уси струги, а свою й не торкае й сидае радомъ зъ иншими й стрибае тыми стругами такъ щобъ свою улучить и чийимъ першимъ улучить, той иде пасты, а якъ-же промахнеться всима, то пасе и друге й трете лито ажъ покиль не визволиться такимъ робомъ.

[14] У гусей

Збираюця килько дитей, виберуть изъ себе одного за хозяина, а другого за вовка, тоди зроблять значокъ – начиртять хрест на земли и йдуть гуси на той бикъ хреста, а хозяинъ на други, а вовкъ проти хреста ховаеця, звисно по волчьи. Тоди хозяинъ гукае гусей: "гуси, додому!". А вони видмовляють: "вовкъ за горою" – "що робыть?". "Гуси скубе" – "яки да яки?" "Сири да били!" – "тикайте гусочки, щоб васъ не поили". Тоди гуси бижать, и вовкъ ловить, якъ піймае на тій сторони хреста де гуси, то его, а якъ на хозяиновуий, то не его. Тоди зновъ хозяинъ жене гуси на пашу и видтиль гукае, и такъ-же саме вовкъ ловить доти, покиль усихъ не переловить. Отъ хозяинъ иде шукать гусей; стричае вовка. "Здоровъ бувъ, вовче!" – "добре здоровье чоловиче!". "Чи ты, вовче, не бачивъ моихъ гусей?" – "яки жъ твои гуси?". "Сири да били" – "побигли сирою доруижкою". Хозяинъ и пишовъ, а вовкъ гукае: "вернись, кума, шило ззаду". Хозяинъ ворочаеца, а гуси въ ту пору, якъ хозяинъ гомонивъ зъ вовкомъ, ногами тупочуть. Хозяинъ питае: "А це що тупоче?" Вовк каже: "це в мене кони на станку". Тоди хозяинъ и пійде ниби зновъ шукать гусей и вертаеться до вовка и зновъ такъ саме питае, чи не бачивъ гусей. А вовкъ такъ саме питае яки [г]уси, а гуси въ ту пору сычать. Хозяинъ питае: "А це що сычыть?" – "це мои наймити конямъ овесъ сыплють". Хозяинъ пиде, а вовкъ заворочае, изновъ такъ-же саме

балакають, а гуси въ ладки плещуть. “А це що плеще?” питае хозяинъ. “Прачки перуть!” Той изновъ пошовъ шукать гусей и зновъ приходе до вовка й питае про гусей, а гуси въ ту пору гегають. “А це що гегае?” – “А це-жъ мои гуси”. – А хозяинъ каже: “Це мои гуси!” – А вовкъ каже: “Иди познавай коли твои”. Хозяинъ перебира по одному – “це мое, це мое, уси мои”. – “Я не повиру, каже вовкъ, якъ у котрого рощепешь руки, то твое”. Тоди хозяинъ рощеплюе руки; у котрого росчепне той его, а не росчепне то вовкове, тоди перетягаюца: начирчують на земли хрестъ, беруть палку и беруца за иі вовкъ и хозяинъ, а гуси беруца – вовковы за вовка, а хозяинови зя хозяина одно за одного включъ, тоди чія сторона перетягне черезъ хрест. Ти вже сміються “а що, а ми юшки наваримъ”.

[15] Ум’яча

Збираюца паръ пять хлопцивъ, и паруюца, – бильший до бильшого, а меншій до меншого. Тоди и миряюца кожна пара: чія рука зверху, тому й пасты. О тоди тіи шо пасты – пасуть, а тіи бьють м’яча. Обирають мисце виткиль бить м’яча, одмирують ступнивъ два, кладуть прикмету, называють его коростою. А отъ короси ступнивъ изъ двадцать, або щей бильше изновъ прикмечають мисце и називають масломъ. Тоди одинъ изъ пастухивъ пидкыдае м’ячь. А мижъ тими шо бьють, обирають одного за матку, а тіи вси звуца козлятами. Отъ начинае пастухъ пидкидать, а козлята бьють по одинци питкиненій м’ячь палкою, котра звеца гылкою. И якъ гарно попаде то м’ячь полетить ступнивъ сто, або и бильшъ, а той шо затявъ вибигае отъ короси до масла, и якъ успіе то и вити звернеца, а то стоить покиль други затне. Пастухъ хапае м’ячь и кидае тому шо пидкидае. Козляткамъ тилько по разу бить, и якъ вони попромахуюца, тоди бить матци; матци бить три рази. Яко матка затне визволить тоди козлята изновъ бьють покиль або попромахуюца, або в масли будуть. А якъ бувае промахнеться и матка, тоди уже стратили. Якъ що е козлята у масли тоди вони вибигають на про<...иу>мъ, якъ пидкидальникъ м’ячемъ улучить у того шо вибигае тій изновъ стратили. Можна стратить такъ, тіи шо пасуть піймають м’ячь летючій, покиль вуинъ ще не бувъ на зем[л]і. Тому шо всхопить двіичи бить, – награди дають за те шо всхопивъ; тоди ти шо вхопили идуть бить, а ти шо <...> били идуть пасти й отакъ миняються скуилько хочуть.

[16] У кривого танця

Щобъ у кривого танця згуляты, треба дивчатъ зъ пивст<ки> збирати, и изъ йихъ трохъ обирають, садовлять у кружокъ такъ щобъ одна одъ одноеи була ступнуивъ у два, а тыи вси беруться за руки и выходять скризъ тыи три и такъ йихъ обиходять, щобъ кожну обкружать тымъ ключемъ дивчатъ. Обыходывши спивають:

Ой нуте дивки
У кривого танца!
У кривого танца,
Не видемъ конца;
Треба його та выводыты
Кинець йому та находыты.

—

Сама иду та по каменю,
Коня веду, к*уи*нь, лень топче
Попереду горобей скаче
<Цивъ ану> горобейчику!
Скажи мени усю правдоньку!
Кому воля, а кому неволя!
Паробочкамъ та уся воля
За шапочку, та на улочку!
За дивочку та у таночокъ,
Щобъ водыла та передочокъ!

[17] Въ короля

Гуляючи у короля, дивчата диляться на двое. На одн*уи*й сторони дви, а на друг*уи*й, хоть чоловика й двадцять. Тоди ти що дви гукають: "А короле! чомъ нейдешъ?" А тыйи одмовляють. "А боимось, боимось!" А ти зновъ: "А кого вы боитесь?" – "А вашого короля!" Отъ тоди сіи дви сьпивають, а ти що табунъ біжать проти двохъ, взявшись за руки ключемъ и помогають сьпивать тимъ двоимъ:

А въ нашого короля
Сяе да мае,
А нашого короля
Дома немае,
Поихавъ до рички
Дрова рубаты,
Пива варити,
Сына женыти,
Валъ валовати,
Дивокъ выбирати.
Короле гу!
Король иде,
Земля гуде.
А въ нашого короля
Високи ворота,
А въ нашого короля
По колина злота.
Король иде,
Земля гуде.

Король бижить,
Земля дрижить.
Короле гу!"

Тоди тіи дви пидіймають руки, а тіи идуть кризь руки, а тіи дви пропуськають всихъ, а останню оставляють, и переменившись мисьцями знов гукають: "А короле, чомъ не йдешъ"? И такъ сіи дви жоденъ разъ оставляють по одній, покиль у тимъ табуни останеться дви, тоди тіи изновъ гукають: "А короле, чомъ не йдешъ?"

[18] У м'яча солов'я

Копають ямку, кладуть туды дощечку такъ, щобъ зъ ямки конець йии высовався, якъ на четверть, на дощечку кладуть м'ячъ и бьють гилкою по высунутому кинцю дощечки, дощечка перевалиться, а м'ячъ летить у гору, и якъ назадъ пада, то хто вхопыть у жменю, чи въ шапку, покиль в*уи*нъ ище не буде на земли, то тому и бить. А первый разъ уси миряються й чія рука зверху, тому й бить.

[19] У сучки

Збираються хлопцівъ зъ десять, або й більшъ, миряються на палку, беручи еи кулакомъ одинъ коло одного и чія рука зверху тому и пасты. Тоди забивають колокъ привязують до его веревку; коло колка уси ложать шапки (ото щенята); пастухъ береться за веревку й оберегае щенятъ, бигаючи кругомъ на ск*уи*льки повода хватае. Пастухъ стереже, а вси хлопци крадуть щенятъ руками хватаючи, або вибивши ногою зъ круга; якъ удасца пастуху піймать котрого, то скорій кричить: "цуръ – повода![“] а якъ не зацуравсь, то значить и не піймавъ. Якъ роскрадуть усихъ щенятъ, то щитають одно лито отпасъ, тоди дають ище на лито або на двое и якъ не піймае и вси лита тоди дають ему кокошу. Кокоши дають такъ: одинъ хлопець кидае кризь ногы шапку, тоди вси хлопци становляться одинъ за одного роскарачивши ноги, а пастухъ лизе кризь ноги и вси бьють его по заду долошками. А бувае пастуху не схочеця кризь ноги лизты, тоди его силою посадять на коня; на коня садовлять такъ: пріймуть кризь ноги палку тай потрясуть гарненько, такъ що доводять и до слизъ.

[20] У перстня

Сидае дивчатъ изъ десять у кружокъ, а одна лягае у середину. Тоди на йи кладе кожна пучку надъ головою тежъ у кружокъ и одна водить каблучку по пучкахъ, а ти вси присьпивують:

А думай – гадай,
Красная пани,
На чи*уи*й руци

На мережанци
Перстень лежить.

Отъ тая вгадуе, и якъ не вгадае на котрои руци тоди зновъ спивають:

Не вгадала,
Красная пани,
На чиуий руци
На мережанци
Перстень лежить.

А якъ угадае на чиуий руци перстень лежить; то вона вже и ляга, а вгадчиця сидае на ей мисци.

[21] У коша

У коша гуляють такъ: збираюца чимало дитей, чим буильшъ тимъ краще. Тоди паруюца и становляться у кружокъ такъ: одно сидае за коша, а одно стоить надъ нимъ, дивлячись у кружокъ. Одного жъ оббирають "задавать коша". Отъ задавщикъ ходить кругомъ того круга зъ ризкою пидъ полою и нищечкомъ питкидае ей кому небудь такъ щобъ и недогадалось, а назадъ никому оглядаца ниможна; якъ не догадается те кому питкинето руизку и задавайло обежить увесь кругъ и добереться до руизки, то хватае йи и шмагае роззяву гоначи кругом и приказуючи: одъ коша до коша, грецке лоша!" Ну якъ же догадается, хватае руизку й женеться за задавайломъ, а той обежить кругомъ круга и становиться до порожнего коша, тоди тому уже не можна бить на <мисци> отъ зновъ задае коша вже другый.

[22] У ящура

Збираються дивчата, одну зъ гурту обирають за ящура, а сами кругъ еи беруться за руки, ходять кругом ящура й спивають:

1. Ой не сыды, ящуре, въ гороховимъ листи,
Май соби дивку, як перепилку,
Котрую маешъ соби забираеш[ъ].
Якъ не иметь,
Зараз вмретъ,
Завтра поранку
Сховаемъ у ямку.
Пырогуивъ напечемъ
Ящура поменемъ!
2. А ти таки, ящуре,
Не соромайся,
Котрий пани поклоняйся,

Чи старуий, чи малуий,
Чи мени молодуий!

Переспивавши зупиняються и ящуръ вибирае котра ему сподобалась й поклоняеться йий; винъ вибравъ уже тоди, якъ воны ходылы й поклонявся йий. Та, що ящуръ сподобав[ъ], дае ему якій подарунокъ – хусточку, каблучку, чи що. Тоди взновъ ходять, спивають, а ящуръ вибирае й получае подарунка, та такъ и перебере всихъ и получе доволи подарункивъ. Тоди по черзи випрохують подарунки въ ящура, кажучи: "Ящурочко, голубочко, оддай мою худgбочку, що я пряла, заробляля, изъ ящуремъ прогуляла". Як гарно випросыть (не засміявшись и дывившись у вичи ящуру) то получе, а засьміеться, то зновъ и зновъ... просыть, а бува що й не випросыть.

[23] У гадыла

Збираються дивчата и хлопци, обирають одно за матку, а друге одгадчикомъ; а вси диты становляться въ рядъ. Тоди бере матка маленьку палочку въ цаль завдожки (гадыло) у обидьви рукы, и дае нибы то всимъ у жменю окри[мъ] вгадчика такъ шустро шобъ угадчикъ не замитывъ у кого опиныться гадыло; тоди вуйнъ угадуе приказуючи: "гадъ-гадъ, гадыло шо по полю ходыло, дай Боже угадать (въказуе и именя каже) у того взять". Тоди якъ угадае угадчикъ, соби забирае того, а не вгадае, то матка соби. И отакъ повторяють покиль останеться одно дитя. Тоди матка везне своимы долонями по узъ дитячи и питае: "чи въ матки, чи въ дитятки?" Якъ шо буде гадыло у матки, и угадае тоди ище матци изъ послиднимъ дитямъ можна три рази вгадуваться и якъ по третимъ рази не вгадае то воно матчине. Тоди матка зъ своими, а угадчикъ зъ своимы перетягаться за палку очепившись, чія сторона палку одныме то протывныхъ садовлять на коня (палку ту проймуть кризь ноги тай трусять).

[24] У лиса

Сидають кильки хлопцивъ у кружокъ на мякуй земли, беруть кончатого ножа (з вузькымъ гостримъ кинцемъ) и котри небудь починае стромлять его въ землю правою рукою виробляючи ось яки фигуры: 1 – коня, взять концями пучокъ за конець ножа и зъ розгона стромлять у землю. Сю фигуру роблять 3 рази. 2 – кулака, положить ножа видъ себе гострим на кулакъ де пучки притулюються на долони. 3 – <догонка>, поставить сторчь кулака, а зверху положить ножа видъ себе остриемъ. 4 – пучокъ, ложають ножа на конець пучокъ лезомъ видъ себе и перекидають щобъ устромився. 5 – закруты, повертають руку къ соби долонею, а ножа держать межъ пучками такъ, щобъ середына ножа була зъ вивороту середнеи та беземеннои пучокъ, а вказуючим и мизинцемъ придержуются конци тымъ бокомъ що згинаються пучки, нижъ буде гострим видъ себе. 6 – одкруты, беруть зновъ ножа межъ пучки, тильки вже такъ щобъ

середня и безыменна до ножа булы згинаючою стороною, а вказуючи и мизынець на выворотъ. 7 – <слигокъ>, ставляется долоня къ соби на лыце, а вгору пальцами, трошки <спахова> и ставляется нижъ гострымъ кинцемъ на долоню припираючись до пальцивъ. 8 – задери, повертается долоня къ соби выворотомъ угору пальцями, а ножа коньцем упирають у кожу прислонывши держака до пальцивъ. 9 – зуба, конець ножа береться в зубы. 10 – глади, прикладають лезо ножа до лоба вгору носкомъ. 11 – дуба, у ливу руку беруть за конець нижъ, ставляють сторчъ и правою рукою бьють по колодоци кажучи – [“]дубе, дубе! чертъ тебе збуде[“]. Дуба роблять тричи. 12 – хуки, беруть ножа въ киньчики пучокъ за гостри, ставляють сторчъ колодочкою въ гору кидають такъ щобъ нижъ устромився и приказують – [“]хуки, хуки назадъ рукы, цуръ вигулявсь[“] и такъ кожна хвигура робиться такъ, щобъ нижъ устромився, а не встромився, такъ то вже стратывъ и нижъ передается другому. Доты нижъ кругомъ обходе, доки вси вигуляются кримъ одного; и остальному тоди даять меки: котри зъ хлопцивъ становиться нагнувшись и кида нижъ крузь ноги, а той мусыть збигать мекаючи за ножемъ и щобъ не перестававъ мекать ни<...>, а якъ не змекае, то дають кокоши: закидають его шапку крузь ногы, тоди становляться роскарачивши ноги уси хлопци й пропуськають виноватого, а долонями бьють по заду, и у кого вже пролизъ, то становиться зновъ, ажъ поки в*уи*нъ долизе до шапки. Тоди уси тикають, а в*уи*нъ б’е шапкою и въ кого влучить, то й тому дають кокоши.

[25] У шуляка

Збираеться килька хлопцивъ, кидають палки вгори (отто шулякы), такъ щобъ палки вгорахъ черкнулысь одна о другу, а якъ попадають уси палки, то хлопци прожогомъ кидаються до ныхъ, щобъ ухопыть хочъ одну чію небудь, але-жъ чимъ бильше тымъ краще. Отъ и бувае такъ, що хто нахвата цилый пучокъ, а въ иншихъ нема. У кого нема палки дають гуртомъ кокоши: обступлять его кругомъ, оддадуть ему въ руки его шапку, скубуть чи б’ють по голови и приказують – [“]кокоша, небожа! Скаче ятиръ по дубини, заправляе три ружжини, друкъ чи качанъ?” Якъ той не стямиться, та скаже [– “]качанъ[“] то воны зновъ: “качавъ, качавъ, та зновъ почавъ...[“] (переказують те саме, скубуть и питають) и, якъ той зновъ помилыться, то зновъ достанеться, а якъ-же скаже – [“]друкъ[“], то вси скажуть – [“]тікай дуракъ зъ рукъ[“] и миттю вси кидають скубты, а бува хто не разомъ одирве руку то й тому дають кокоши. Отакъ перебирають усихъ, що палокъ не вхопылы, а тоди зновъ починають шулякивъ пускать. Бувае, що кожный ухопыть палку и тоди минаеться безъ кокоши.

[26] У горобья

Збираюця дивчата, беруця вси за руки, становляця вдовжъ по юлици, а одна обираеця за матиръ, бере лозинку, иде и кожну по руци бье приказуючи: “цивъ, цивъ горобей, не клюй конопель, мои конопельки

дрибни маленьки, сами не беруця, мини не даюця[“]. Доходыть до последней тай каже: “просы дочко, хліба!” – “дай, мамо, хліба”. “А той де дила?” – “Съ козаками на печи ззила”. – “А діла робыть?” – “голова болыть”. – “А замужъ?” – “хоть заразъ”. Тоді маты дочку бье лозинкою, а дочка тикае по за дивчатами, а тіе вси руки пододіймають покиль добижить до кинця. Отакъ маты перебирае жодну зъ свойихъ дочокъ.

[27] У короля

Дивчата становляца у кружокъ, беруца за руки и спивають, а одна за короля стоить за кругомъ, а тоди ходить по за “городомъ”, якъ спивають: “Король, по за городомъ ходить, король, у городъ уступае (тоди король увиходить у кружокъ), король, дивокъ вибирае (король придивляется до якой), король, поклонися низенько (король кланаеца), король, поцилуйся хорошенько”. Тоди король цилуе ту котруий й кланявся. И тоди вже та иде за короля становляца за городомъ и узновъ гуляють такъ саме.

[28] У земляного м’яча

Ускольки гуляють, копають стуильки й ямокъ. Ямки копають урядокъ одна крузь одну близенько. Чія ямка крайня, тому качать м’яча черезъ уси ямки. Пастухъ качае, а ти вси стоять. У чію ямку упаде м’ячъ, той хапае м’ячъ, а ти вси тикають, а котрого улучить мячемъ, той хапае м’ячъ и улучае изновъ у котрого небудь, а якъ не влучить, то уже й стративъ, тоди кладуть у его ямку палочку, для того, щобъ знать скильки разъ истрачувавъ. И якъ истратить стильки разъ, скильки гуляе хлопцивъ, тоди дають ему кокоши. Кокоши дають такъ: становлять до тину передомъ, а по плечахъ бьють м’ячемъ по стуильки разивъ, поскуильки заранія згодылись и въ скуилько ступнуивъ одъ виннаго.

[29] У скоромнаго клепа

Побивають клепа, хто останній промахнеться, той пастухъ. Тоди взновъ побивають. Якъ звалыть клепа, то хватае полою чи що гилку, але жъ не голою руко[ю], ато “оскоромиться” й пастыме, и выбигае до бровара покиль пастухъ ище становить клепа, ну, якъ-же вgнъ поставить клепа и встигне хоть шапкою затять по симъ боци хреста, начерченого посередыни одъ бровара до клепа, то затятый уже пасе, а пастухъ иде бить. Ну бувае, що вси промахнуться, тоди уси кладуть гилкы на ти мисця де яка лежала промахнувшись и пастухъ побивае клепомъ одъ того мисця де стоявъ клепъ котру небудь гилку и той уже й пасе чія гылка побыта, а не поб’е клепомъ то знову той сами пасе. Починають узновъ и такъ саме гуляють.

[30] У промашного клепа

Саме легше гулять у промашного клепа: побивають клепъ – хто звалыть, иде бить, а хто промахнеться – пасе, а взновъ хто другый промахнеться, то той и переминя и так без[ъ] конця.

[31] Загадки - задачи

I. Живуть урядъ тры чоловикы, а проты ихъ два колодязи й за колодязями ричка. Отъ середни ходе по воду до ричкы, той що наливо жыве, ходе до правого колодязя, а той що направо – до ливого. Якъ йимъ ходыть, щобъ дорогы одынъ одному не перейшлы?

II. Найшли вдвохъ десятиведерный бочонокъ вина. Якъ имъ роздилить пополам вино, коли въ нихъ е туилько мира 2 бочонка – трохведерний и семиведерний?

Розвязка. Налить у тройведерный и вылить у семиведерный, налить у друге, тежъ вылить туды, налить и втрете и долить зъ его семиведерный; отъ у ему останеться 2 видра, бо туда влизло ще туилько ведро. Вылить теперь семиведерный у десятиведерный, отъ тамъ стане восьмеро, бо тоди тамъ одно видро осталось. Спорожнивши семиведерный, влить туды зъ тройведерного 2 видра, потимъ налить взновъ его повенъ. Отъ у десятиведерномъ осталось 5 видеръ.

III. Скуилько то було воруинъ и деруивъ, що якъ сядуть по однуий на дерево то однуий не хватае, а якъ сядуть по двi, то одно дерево лишне?

Розвязка. Чотыри ворони й трое деруивъ.

IV. Несла жуинка въ ведри 100 яець; а дно выпало. Скуилько осталось?

Розвязка. Уси остались на земли яешнею.

V. Яка це йижа, що готуеться ось якъ: змишать хвунтъ воды и хвунтъ соли и зварить йийи, а якъ йистимешъ, то зновъ треба солить?

Розвязка. Яйце.

VI. У 20 душъ найшли гривеника и поделили – чоловикамъ по 1 1/2 к, жонкамъ – 1 к. и дитямъ по 1/4 к. Скуилько було чоловиковъ, жонокъ и дiтей?

Розвязка. Чоловиковъ – 1, жонокъ – 5, дiтей – 14.

[32] Догадливый батюшка

Хотилось попу благочиннаго получить. Отъ вуинъ, якъ архирей заихавъ до его, хотивъ догодити ему на всякуимъ мисти. Постачивъ усякого пытва й йижи, а въ туимъ мисци, що туда пишки ходять, посадивъ пидъ дошками панамара, щобъ ихъ преподобiе не турбовались сами пыдтыратысь, и панамаръ уже патрыть якъ ока, та туилько... тее... Чуть архирей одбувъ свое, а вуинъ уже й вытеръ, та ще й легенько такъ, що архирея зацикавило, щобъ воно тамъ мусило сповнять отаки обовязкы, чи не машина яка! та й зазырнувъ туда, а понамаръ думавъ

що той ще не кончивъ, тай везнувъ узновъ тымъ самымъ, та по губахъ. Батюшкы! Який соромъ!.. Обицявъ архирей первый прыходъ тому панамару, абы-бъ никому вуинъ не вславлавъ сього, отже я якось про тее... та й вамъ осе росповивъ.

[33] Хиба я дурнишій попа

Бувъ пуипъ у кузни й роздывлявся на зализняччя коло ковадла, та й ухопивъ у руки гаряче зализо недавно сковане. Ажъ скрыкнувъ опеченый батюшка, та плюе на пучкы; колыжъ увиходыть у кузню ковальовъ хлопець, отъ пуипъ до его: "А ну, подай, лышъ мени оте зализце, хлопче!["–] показавши на гаряче. А хлопцеви не первина, – отъ вуинъ – плюхъ! на те зализце, воно й зашкварчало, та: "Эге, хиба я дурниши попа!.." Засоромився пуипъ, що й мале до его приказку приклада, та протепом зъ кузни. Дома подае матушка ему скоромный борщъ, що заволикся смальцемъ такъ, що й пара зъ его не йде; не знае батюшка чи гарячій той борщъ чи ни, але-жъ думае: ["]Буду-жъ и я догадливый такій, якъ отой хлопець["], та – плюхъ! у борщъ. Ну, ничего, – не шкварчить, значить можна йисть, та зразу сьорбъ! Такъ и звывся нещасный батюшка – рот мьясом узявся, та й думае: "Ну не дурний, мабуть, выгадавъ оту приказку. Правда!"

[34] Обинякъ

У охвицера булы гости. Входе денщикъ и каже: "Йдить, бариня, дытына в...". Барыня выйшла й гримае на денщика: "Ты... (було вже батьку й диду) назвалъ бы какъ нибудь обинякомъ, а при гостяхъ меня сконфузилъ", та й подалась знову до гостей. Трохи переходя треба було зновъ кликать барыню и денщикъ уже, щобъ не сконхвузить барыню, увийшов и доклада: "Барыня! обинякъ ус...["]

Наведена вище збірка народних ігор Є.Н.Гаврилея характерна тим, що більшість з них – рухомі ігри з предметами. Передусім, це – різноманітні ігри з палицею як основною приналежністю гри (наприклад: [3] "У шкандыбки"; [13] "У струга"; [25] "У шуляка"), до якої додається то цурка (або клеп) ([1] "У баби"; [5] "У цурки"; [6] "У клёпушки"; [7] "У вызвольного клепа"; [8] "У покотела"; [29] "У скоромного клепа", [30] "У промашного клепа"), то м'яч ([12] "У свин'и"; [15] "У м'яча"; [18] "У м'яча солов'я")[30]. М'яч є единою основною приналежністю в грі [28] "У земляного м'яча". Ще в декількох іграх використовується жгут ([2] "У шея"), каблучка ([20] "У перстня"), різка ([21] "У коша"), цурка ([23] "У гадыла"), але основним мотивом цієї групи ігор було відгадування одним з гравців – у кого з інших знаходиться предмет ([2], [20], [23]), або гравцями – у кого полишив предмет ведучий ("задавщик" у грі [21])[31]. Низка ігор – це весняні хороводно-драматичні дівочі ігри ([16] "У кривого танця", [17] "В короля", [22] "У ящура", [26] "У гороб'я", [27] "У

короля")[32]. У збірці присутні також загальнопоширені в Україні ігри "У гусей" (весна-осінь) і "Катальня" (зимова). "Гуси" – росповсюджена в Україні драматично-рухова гра дітей і підлітків. Її варіанти у другій половині XIX ст. зафіксовані на Харківщині (П.Іванов, В.Іванов)[33], Переяславщині (С.Ісаєвич)[34], Херсонщині (П.П.)[35]. Є він і у праці П.Чубинського[36]. Деякі із записів варіантів гри "Гуси" 20 - 30-х рр. XX ст. з Чернігівщини, Київщини, Кіровоградщини, Полтавщини, що зберігаються у Відділі рукописів ІМФЕ НАНУ, опублікувала Г.Довженок[37]. Гра має багато паралелей в ігровій культурі росіян та білорусів[38]. "Катальня" (інші назви, поширені в Україні "Крутилка", "Колесо") – обертання на санчатах, які прив'язані до довгої палі навкруги вбитого в лід стовпа. Відома по всій Україні дитяча гра-забава. Наприклад, вона детально описана і замальована А.Веретельником[39]. У збірку вміщено також описи таких оригінальних ігор як [11] "У чемериці"[40], жмурок "У деркача"[41], "У лиса"[42] (різні варіанти гри з ножиком). Укладач включив до збірки і деякі описи забав з малими дітьми з віршованим супроводом [10] "Як дитину забавлять"[43].

[1] За матеріалами невиданого путівника по фондах Відділу рукописних фондів ІМФЕ НАН України: Відділ рукописних фондів ІМФЕ. – Ф. 14-2. – Од. зб. 392. – Арк. 295.

[2] Там само. – Ф. 28-3. – Од. зб. 577-579.

[3] Дані використано: Відділ рукописних фондів ІМФЕ, книга опису № 8. – С. 1.

[4] Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях (Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр.). – Вып. I. – Чернигов, 1895; Вып. 2. Рассказы, сказки, предания, пословицы, загадки и пр. – Чернигов, 1896.; Вып. 3. Песни. – Чернигов, 1899. (Додаток до № 11-12 "Земского Сборника Черниговской губ." за 1898 р.).

[5] *Гринченко Б.Д.* Предисловие // Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях... – Вып. III. – С. XVI. Переклад з російської наш – В.С.

[6] "Прийде колись час, що процвіте життя українське пишним цвітом" [Листи Бориса Грінченка до Митрофана Дикарева] / Вступ, публікація і коментарі Лідії Козар // Пам'ять століть. – 1999. – № 1. – С. 58.

[7] *Терещенко А.* Быт русского народа. – СПб., 1848. – Ч. 4.

[8] *Маркевич Н.* Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян. – К., 1860.

[9] Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край.– СПб., 1873. – Т. 3.

[10] Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии / Под ред. В.Иванова.– Харьков, 1898. – Т. I.

[11] *Исаевич С.* Малорусские народные игры окрестностей Переяслава // Киевская старина. – 1887. – № 6-7. – С. 451-486.

[12] *Иванов П.* Игры крестьянских детей в Купянском уезде. – Харьков, 1889.

[13] Про погляди Б.Грінченка на тогочасний жанровий поділ народних пісень див.: *Гринченко Б.Д.* Предисловие // Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях... – Вып. III. – С. XII.

[14] Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях... – Вып. III. – С.96-115, 670-671.

[15] *Гринченко Б.Д.* Предисловие // Этнографические материалы, собранные в Черниговской и соседних с ней губерниях... – Вып. III. – С. XIII.

[16] Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. – Т. 3...

[17] *Лисенко М.* Молодощі: Збірник танків та веснянок (Гри весняні, дитячі, дівочі, жоночі і мішані). – К., 1875.

[18] *Головацкий Я.Ф.* Народные песни Галицкой и Угорской Руси. – Ч. 2. – М., 1878.

[19] *Милорадович В.П.* Народные обряды и песни Лубенского уезда, Полтавской губернии, записанные в 1888-1895 г. // Сборник Харьковского исторического общества. – Т. 10. – 1897. – С. 1-223 і окрема відбитка: Харьков, 1897. – 223 с.

[20] *Иванов П.* Игры крестьянских детей в Купянском уезде... На час виходу в світ третього випуску "Этнографических материалов" Б.Грінченка вже було відоме видання: "Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии / Под ред. В.Иванова. – Т. I...", в якому наведено багато ігрового матеріалу.

[21] Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. – СПб., 1877. – Т. 4.

[22] *Исаевич С.* Малорусские народные игры окрестностей Переяслава...

[23] *Шейн П.В.* Материалы для изучения быта русского населения северо-западного края. – Т. 1. – Ч. 2. Бытовая и семейная жизнь белорусса в обрядах и песнях. – СПб., 1877. Наведений український матеріал, запозичений білорусами.

[24] *Свидницький А.* Великдень у Подолян // Основа. – 1861. – № 10. – С. 43-64; № 11-12. – С.26-71.

[25] *Маркевич Н.* Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян...

[26] *Сумцов Н.Ф.* Культурные переживания // Киевская старина. – 1889. – № 9. – С. 631-652.

[27] Літала сорока по зеленім гаю... – С. 79-80, 120, 92, 139, 93-94, 77-78, 28-29, 16-18, 72, 116-117, 22-23, 132, 76-77, 15, 102-103 – відповідно. Зазначимо, що номери описів ігор рукопису у квадратових дужках – наші, бо в рукописі вони відсутні.

[28] Дитячий фольклор. – К., 1984. – С. 330, 337, 358, 351.

[29] Див., наприклад: *Цьось А.В.* Українські народні ігри та забави. Луцьк, 1994. В цьому випадку слід зазначити, що укладачі збірників народних ігор та розваг, які мають насамперед педагогічні завдання, можливо вважають зайвим наводити довідково-бібліографічний апарат.

[30] Не вдаючись до широкого розгляду етнографічних паралелей, зазначимо, що українські ігри з палицями, цуркою та м'ячем широко представлені у найвідоміших збірках народних ігор XIX ст.: Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край... – Т. 4. – С. 43-44 ("Каша", "Свиня", "Високий дуб", "Гилка"); *Иванов П.* Игры крестьянских детей в Купянском уезде... – С. 13-27 (Игры с палками), 27-34 (Игры с мячом); *Исаевич С.* Малорусские народные игры окрестностей Переяслава... – С. 456-463 (Игры в мяч); 472-474 (Палки и кости)) та ін.

[31] Див., наприклад: *Иванов П.* Игры крестьянских детей в Купянском уезде... – С. 42-43 (Игры с жгутом).

[32] Згідно дослідницькій традиції, сформованій ще у XIX ст. було прийнято наводити весняні ігри і розваги молоді переважно хороводно-орнаментального плану з елементами драматичного народного мистецтва у календарній народній обрядовості (О.Терещенко, П.Чубинський, В.Ястребов та ін.). Див., особливо, у П.Чубинського: Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край... – Т. 3. Народный дневник. Апрель. Весенние игры... – С. 32 і далі до С. 106.

[33] *Иванов П.* Игры крестьянских детей в Купянском уезде... – С. 58-59; Жизнь и творчество крестьян Харьковской губернии ... – С. 59.

[34] *Исаевич С.* Малорусские народные игры окрестностей Переяслава... – С. 482-483.

[35] П.П. Некоторые детские игры в Маяках, Херсонской губ. // Киевская старина. – 1902. – № 6-7. – С. 407. За кріптонімом П.П. стоїть прізвище *П.Понятенка* (Див.: *Побірченко Н.* Уроки іграшки та гри в етнографічних дослідженнях членів українських громад (друга половина XIX – початок XX ст.) // Буковинський історико-етнографічний вісник. – Вип. 3. – Чернівці, 2001. – С. 89).

[36] Труды этнографическо-статистической экспедиции в западно-русский край. – Т. 3... – С. 103; Т. 4. – С.47.

[37] Літала сорока по зеленім гаю: дитячі та молодіжні українські народні ігри ... – С. 28-34 (Відділ рукописних фондів ІМФЕ НАНУ, ф. 28, од. зб. 301, арк. 16-16 зв.; ф. 1, од. зб. 565, арк. 29-31; ф. 8, од. зб. 205, арк.243; ф. 1, од. зб. 621, арк. 146 зв., відповідно).

[38] Игры народов СССР: Сборник материалов, составленный В.Н.Всеволодским-Гернгросс, В.С.Ковалевой, и Е.И.Степановой с введением В.Н.Всеволодского-Гернгросс. – М., 1933. – С. 42-46.

[39] Відділ рукописних фондів ІМФЕ. – Ф. 28. – Од. зб. 171. – Арк. 6-9.

[40] Див., також: *Исаевич С.* Малорусские народные игры окрестностей Переяслава... – С. 478.

[41] Див., також: *Иванов П.* Игры крестьянских детей в Купянском уезде... – С. 43.

[42] Див., також: Там само – С. 34-36.

[43] Етнографічні паралелі див. Дитячий фольклор... – С. 329-331, 335-341, 358-359, 347-355.

4

РЕЦЕНЗІЇ

П.М. КУЛАКОВСЬКИЙ *(Острог)*

ПЕРШИЙ ТОМ "УКРАЇНСЬКОГО ДИПЛОМАТАРІЮ XVI-XVIII ст."

(Універсали Богдана Хмельницького 1648-1657/ Упорядники І.Крип'якевич, І.Бутич // Універсали українських гетьманів. Матеріали до українського дипломатарію. Серія І. Київ: Видавничий дім "Альтернативи", 1998.)

В 1988 р. на республіканській нараді, присвяченій стану та перспективам розвитку української археографії, відомий український дослідник козацтва Юрій Мицик запропонував проект видання українського дипломатарію XVI-XVIII ст., що мав включити документи гетьманів, полковників і кошових Війська Запорозького. На думку Ю.Мицика, дипломатарій мав складатися з трьох томів[1]. Чимало ідей, висловлених на тій нараді, було реалізовано або, принаймні, почало реалізовуватися завдяки діяльності Археографічної комісії Інституту історії АН України, що пізніше трансформувалася в Інститут української археографії та джерелознавства НАН України імені Михайла Грушевського. Така ж щаслива доля чекала і проект Ю.Мицика, удосконалений і детально обґрунтований старійшиною української археографії Іваном Бутичом. На його думку, дипломатарій являтиме собою видання лише універсалів та інших документів маніфестного і розпорядчого характеру, зокрема ордерів і указів, які укладалися гетьманськими канцеляріями. Необхідним структурним елементом окремих випусків дипломатарію будуть додатки, що включатимуть універсали полковників і сотників. Кількість випусків має зрости до 10-11.

Закономірно, що видання українського дипломатарію мало розпочатися з публікації універсалів Богданів Хмельницького, адже українська археографія в особі самого І.Бутича та академіка Івана Крип'якевича вже мала прекрасний доробок у вигляді опублікованої в 1961 р. збірки документів Великого гетьмана[2]. Видана невеликим накладом ця публікація давно вже стала бібліографічною рідкістю. Крім цього, необхідність нової едиції документів Богдана Хмельницького зумовлювалася не лише новим концептуальним підходом до їх видання (друкувалися лише універсали), але необхідністю уведення до наукового обігу виявлених з 1961 р. універсалів Б.Хмельницького та оприлюднення більш ґрунтовно опрацьованих архівних легенд і коментарів.

"Універсали Богдана Хмельницького" як за рівнем археографічного опрацювання документів, так і за рівнем поліграфії, безумовно, є явищем у сучасній українській археографії. Публікація відкривається вступною статтею Івана Бутича, де досить детально простежується діяльність Б.Хмельницького протягом 1648-1657 рр., реконструюється склад його родини, окремо аналізується формуляр гетьманських універсалів, що наочно підтверджує факт становлення протягом вказаного періоду самостійної гетьманської канцелярії.

В основній частині видання поміщені в хронологічному порядку дві групи гетьманських документів. Перша з них включає угоди і вимоги, друга – універсали та накази. Тут опубліковано 11 документів, що не друкувалися в "Документах Богдана Хмельницького", з них 5 вперше запроваджується до наукового обігу: 4 універсали і фрагмент вимог Війська Запорозького до польського короля Яна Казимира під Зборовим від 7 серпня 1649 р. (№ 6).

Книга вміщує п'ять додатків. Перші два додатки включають публікації відповідно сумнівних та підроблених універсалів, що приписувалися Богдану Хмельницькому, та універсалів полковників і сотників періоду його гетьманства. Слід погодитися з упорядниками, що поміщення у виданні сумнівних і підроблених універсалів було необхідним як з огляду на можливість перегляду сумнівності деяких з універсалів, так і з точки зору відображення суспільної ваги гетьманських універсалів (неважливі документи немає сенсу підроблювати). Особливе місце тут займають стилізації Самійла Величка, які свідчать про бажання української політичної еліти початку XVIII ст. легітимізувати свої станові і державницькі цілі за допомогою вигаданих універсалів Б.Хмельницького. Інші три додатки мають науково-довідковий характер. Зокрема, упорядники наводять список невиявлених універсалів Богдана Хмельницького, згадуваних в джерелах та літературі. Цим вони фактично окреслюють потенційні можливості пошуку гетьманських універсалів у вітчизняних та зарубіжних архівосховищах. В окремих додатках поміщені детальний ітінерарій Б.Хмельницького за 1648-1657 рр. та списки архівних фондів, що були використані для едиції, і попередніх публікацій гетьманських універсалів. Для підготовки цього тому упорядники

використали 69 фондів і збірок матеріалів з 24 архівів і бібліотек України, Росії, Польщі, Білорусії, Литви, Угорщини, США.

У власне науково-довідковій частині видання поміщені коментарі до публікованих документів, список вживаних у текстах та прийнятих упорядниками скорочень, словничок застарілих і маловживаних слів, предметний, іменний, географічний покажчики та перелік документів. На особливу увагу заслуговують наведені в едиції копії гетьманських універсалів, що демонструють зразки їх виконання, палеографічні особливості та елементи засвідчення: підписи і печатки.

Публікація документів у едиції здійснювалася на основі оригіналів. Лише в разі їх відсутності упорядники використовували копії. Для польських та латинських текстів упорядники наводили паралельний переклад українською мовою. Стосовно універсалів, що існують лише в іншомовних копіях, але видавалися староукраїнською мовою, застосовувався метод реконструкції первісною мовою (№ 153, додаток 1. № 6). Для передачі текстів публікованих документів був обраний спрощений дипломатичний метод. Упорядники замінили всі неіснуючі нині в українській абетці літери, крім "ы", "ъ", "ѣ", розшифровували лігатури, літерні позначення дат переводили в арабські, відновлені фрагменти документів поміщували в квадратні дужки. При публікації кожного документа наведена легенда та укладений упорядниками заголовок. По можливості наводяться різночитання різних копій одного і того ж документа, а інколи – й повністю копії, коли розходження суттєві.

Аналізоване видання універсалів не вільне від окремих неточностей, похибок та помилок друку. В основному це твердження стосується вступної статті та науково-довідкового апарату. Так, публікуючи сумнівний універсал Б.Хмельницького від 3 квітня 1652 р. (додаток 1. № 4), вони на доказ його сумнівності наводять наявність в інтитуляції означення "чигиринський староста", яким гетьман, на їх думку, на той час не був. Більш детальний аналіз, однак, дозволяє спростувати таке твердження як помилкове. Приблизно тим самим часом (17 травня 1652 р.) датується королівський привілей Богдану Хмельницькому на маєтності за Тясмином (від пасіки Хмельницького до витоків річок Березки і Кам'яниця), де гетьман називається ще й чигиринським старостою. Привілей не є сумнівним. 24 травня того ж року він був вписаний в присутності київського воєводи Адама Киселя до київських ґродських книг, а в наступному році за виписом з цих книг (очевидно оригінал пропав) на прохання Хмельницького, переданого через його слугу Івана Брюховецького, – потверджений Яном Казимиром[3]. Зрештою, відомий привілей Б.Хмельницькому, виданий королем на коронному сеймі 12 січня 1650 р., яким згідно з умовами Зборівської угоди 1649 р. гетьман отримав Чигирин "на булаву"[4]. Припустити, що він є фальшованим аж ніяк не можна, оскільки факт надання Б.Хмельницькому Чигиринського староства фіксує у своєму діарії Якуб Міхаловський[5]. Щоправда, Я.Міхаловський не наводить точної дати видачі привілею, але його

поміщення між привілеєм Криштофу Тишкевичу на житомирське староство, даного в березні 1649 р.[6], та привілеями Миколаю Потоцькому на Остерське староство, дане по поверненню М.Потоцького з татарської неволі в середині квітня 1650 р.[7], та Миколаю Киселю на Черкаське староство травня - червня того ж року[8], приблизно вказує на той же час, тобто на початок 1650 р. Доречно зазначити, що цілком можливим було видання ще одного подібного привілею під час переговорів під Зборовим у серпні 1649 р., оскільки 9 серпня гетьман звертався до А.Киселя з проханням поклопотати за нього перед Яном Казимиром щодо повернення йому привілею на Чигирин, який (привілей) затримав у себе коронний хорунжий Олександр Конецпольський[9]. Спроби Б.Хмельницького були приречені на неуспіх, оскільки ще жив корсунський і чигиринський староста Ян Данилович, а староства в Речі Посполитій надавалися пожиттєво. І лише після смерті Я.Даниловича 7 січня 1650 р.[10] у короля відкрилася можливість виконати свою обіцянку, дану Б.Хмельницькому під Зборовим. Отже, означення гетьмана у вищезгаданому універсалі як чигиринського старости не може служити одним з доказів сумнівності універсалу.

В примітках, подаючи ширшу інформацію про місто Острог, упорядники запозичили помилкову інформацію з енциклопедичних видань[11] щодо надання цьому місту магдебурзького права в 1528 р. (с.320). Натомість, як встановив М.Ковальський, Острог отримав магдебурзьке право дещо пізніше – 7 червня 1585 р.[12] Також у коментарях наведено варіант написання прізвища Феодосія Софоновича "Сафонович" (с.334). Дослідник життя і творчості Ф.Софоновича Ю.Мицик вважає таке написання помилковим і пропонує від нього відмовитися[13]. До речі, в двох універсалах Б.Хмельницького, що стосуються Київського Михайлівського Золотоверхого монастиря (№ 101, 103), ігуменом якого був Ф.Софонович, його прізвище відчитане упорядниками як "Софонович". Не можна погодитися і з фактом об'єднання в іменному покажчику ім'я та прізвища Феодосія Софоновича з ім'ям та прізвищем його попередника на ігуменстві зазначеного монастиря слуцького архімандрита Феодосія Василевича в одне "Феодосій Василевич Софонович" (с.368). У цьому ж іменному покажчику Криштоф Тишкевич титулується як "староста житомирський, колишній воєвода чернігівський" (с.368), тоді як обидві посади він займав практично одночасно: житомирським старостою був в 1649-1660 рр., а чернігівським воєводою – в 1652-1660 рр.

У передмові є цілий ряд помилок друку при наведенні власних назв та частин формуляру документа: "Антанович" (с.13) замість "Антонович", "Віденське перемир'я" (с.24) замість "Віленське перемир'я", "Станіслава Бельовського" (с.25) замість "Станіслава Беньовського", "orenga" (с.34) замість "arenga", "senatio" (с.35) замість "sanctio" і т.п.

Однак вказані недоліки у жодному разі не впливають на наукову вартість рецензованого видання. "Універсали Богдана Хмельницького" уможливлюють більш широкий доступ дослідникам епохи Богдана

Хмельницького до документації, що стала продуктом діяльності гетьманської канцелярії, розширюють джерельну базу вивчення Національно-визвольної війни українського народу середини XVII ст. Дана едиція започатковує системне видання розпорядчої адміністративно-політичної документації українських гетьманів, полковників, сотників і в цьому її, без перебільшення, непересічне значення для історичної науки та спеціальних історичних дисциплін.

[1] *Мицик Ю.А.* Український дипломатарій XVI-XVIII ст. (Документи гетьманів, полковників і кошових Війська Запорізького) // Українська археографія: сучасний стан та перспективи розвитку. Тези доповідей республіканської наради (грудень 1988 р.). – Київ, 1988. – С.36-39.

[2] Документи Богдана Хмельницького (1646-1657). – Київ, 1961.

[3] Archiwum Giywne Akt Dawnych. Metryka koronna, ks.393, k.130-130v.

[4] Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России. – Санкт-Петербург, 1878. – Т.10. – С.461-462; *Крикун М.* Інструкція послам Війська Запорозького на варшавський сейм 1664 року // Україна модерна. Львів, 2000. Ч.4-5. – С.426.

[5] *Michałowski J.* Księga pamiktnicza. Kraków, 1864. – S.810.

[6] *Radziwiłł A.S.* Pamiktnik o dziejach w Polsce. Warszawa, 1980. – T.III: 1647-1656. – S.196.

[7] Ibid. S.253.

[8] *Chłapowski K.* Starostowie w Małopolsce 1565-1668 // Społeczecstwo staropolskie. Warszawa, 1986. T.IV. – S. 149.

[9] *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький. – Київ, 1995. – С.239.

[10] Urzędnicy centralni i nadworni Polski XIV-XVIII wieku. Spisy. – Kórnik, 1992. – S.164.

[11] Українська радянська енциклопедія. – Київ, 1962. – Т.10. – С.415; Радянська енциклопедія історії України. – Київ, 1971. – Т.3. – С.301.

[12] *Ковальский Н.П.* Источники по социально-экономической истории Украины (XVI - первая Пол. XVII века). – Днепропетровск, 1982. – С.69-71; див. також інші публікації цього привілею: Острозька давнина. – Львів, 1995. – Т.1. – С.112-113; Острозька академія XVI-XVII ст. Енциклопедичне видання. – Острог, 1997. Ілюстрації № 29-31.

[13] *Мицик Ю.А.* Передмова // Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. – Київ, 1992. – С. 9.

о. Ю.МИЦИК *(Київ)*

РЕЦЕНЗІЙНИЙ ОГЛЯД

Апанович О. Чортомлицька Запорозька Січ. До 345 річниці заснування. - К., "Українське козацтво", 1998. – 80 с.

Рецензоване видання є останньою прижиттєвою книгою видатної української дослідниці історії козацтва Олени Михайлівни Апанович (1919-2000). Воно присвячене історії Чортомлицької Січі і є першим спеціальним дослідженням з даного питання. Хоча про дану Січ чимало писав ще Дмитро Яворницький, але він вивчав її лише як один з етапів загальної історії Запорізької Січі. До того ж Яворницький писав в умовах Російської імперії і тому не міг через жорстку цензуру написати всю правду про козаків і дати вірну оцінку таким, наприклад, постатям як гетьман Іван Мазепа або кошовий отаман Кость Гордієнко.

Книга О.Апанович поділяється на дві частини: 1. Чортомлицька Січ у 50-70-х роках XVII ст.; 2. Чортомлицька Січ у 80-90- роках XVII-першому десятилітті XVIII ст. Кожна з них має ряд невеликих розділів-нарисів (понад 30). У них всебічно охоплюється життя Чортомлицької Січі. У центрі уваги дослідниці природно знаходиться військово-політична історія Січі, однак є важливі сюжети, які розкривають її роль як значного торговельно-економічного центру Півдня України, характеризують її соціальну структуру. Дуже важливим є і те, що автор стисло і влучно окреслює тогочасну міжнародну ситуацію, політичне становище України і веде розповідь про Січ у контексті загальноукраїнської і європейської історії. Авторка слушно підкреслює прогресивну історичну роль Січі, однак не ідеалізує останню, вказуючи на слабкі місця в її політиці, насамперед її опозицію до Гетьманщини.

Дуже важливою позитивною рисою роботи є прагнення авторки розкрити історію Січі через біографії її керівників і "кошових гетьманів", як іменував себе Яків Барабаш. У полі зору автора природно опиняються найяскравіші постаті кошових отаманів, як от Іван Сірко, і вона велику увагу приділяє і тим, про кого донедавна і згадувати не можна було (Кость Гордієнко). Нарешті, слід відзначити, що авторка вперше створює біографічні нариси і малопривабливих особистостей (Я.Барабаш), приділяє увагу запорозькому періоду в житті деяких гетьманів України (І.Брюховецький, М.Ханенко, П.Суховій).

Надзвичайно цінним є те, що авторка вперше зробила перегляд всієї історії Чортомлицької Січі, виходячи з природної для кожного народу державницької концепції. Грунтуючись на міцному фундаменті, О.Апанович в одних випадках посилює і оновлює традиційні погляди, як-от щодо прогресивної ролі запорозького козацтва у його боротьбі проти агресії Османської імперії, у інших – рішуче відкидає трактування, характерні особливо для російської історіографії – І.Мазепи і К.Гордієнка як "измєнніків", переконливо розкриває їх роль як борців за незалежну Українську державу. Взагалі погляди дослідниці є виваженими, їх характеризує прагнення всебічно охопити суть конкретного явища. Так, ведучи розповідь про походи запорожців проти Кримського ханства і Ногайських орд, О.Апанович приділяє увагу і досить незвичному сюжету розвитку мирних стосунків між Січчю і ординцями.

Слід відзначити, що книга прекрасно поєднує в собі наукове дослідження з популярною розповіддю для широкого кола читачів. Її відрізняє легкий і невимушений літературний стиль, високий поліграфічний рівень.

У стислій рецензії-анотації важко охарактеризувати всі позитивні риси книги. Тому обмежимося тільки коротким висновком: вітчизняне козакознавство збагатилося ще однією важливою розвідкою.

Верба І.В. Олександр Оглоблин:
Життя і праця в Україні. – К., 1999. – 383 с.

Непересічність постаті О.Оглоблина, незважаючи навіть на полярність оцінок його життя і діяльності, не викликають жодного сумніву. Вплив О. Оглоблина як історика, джерелознавця, архівіста на розвиток історичної думки в Україні 1920-1940-х років значний. Тим важливіше це зрозуміти, що вчений був одним з небагатьох дослідників, які вижили в часи репресій в Україні. По суті, історична наука в Україні 1930-х років була розгромлена, і сьогодні це все ще "біла пляма" в національній історіографії. Ще менше ми знаємо про розвиток історичної думки і життя істориків за часів окупації України 1941-1944 років. Тому монографія І. Верби написана на тему, яка має підвищену наукову та суспільну актуальність.

Багатогранна діяльність О.Оглоблина як вченого, організатора наукового життя, та, найголовніше, його наукова спадщина, досі не знайшла

належного висвітлення. Про це автор чітко пише в історіографічно-джерельному вступі. Він грунтовно проаналізував літературу про вченого, створену за кордоном, і справедливо зазначив, що діаспорна історіографія має незаперечні заслуги у справі вивчення життя та діяльності О.Оглоблина в Україні (праці Л. Винара, В. Омельченка, О. Домбровського, Н. Полонської-Василенко), але їй притаманний однобічний підхід і відірваність від джерельної бази. Не можна не погодитися з думкою автора, що колеги з-за кордону позбавили О.Оглоблина світогляду, розглядаючи його тільки через призму пізнішої еміграційної належності до державницької школи в українській історіографії. Згідно ж з поглядом І.Верби, справа виглядала куди складніше, бо О.Оглоблин був продуктом свого часу і діяв за законами доби, де одночасно виступав як творець тієї епохи і її жертва. Тому логічно, що автор використав у своїй роботі мало не всі відомі на сьогодні друковані джерела про О.Оглоблина, уміло оперуючи цим матеріалом.

Великою заслугою автора є ретельне опрацювання архівних джерел, які переважно вперше впроваджуються до наукового вжитку. Він опрацював 16 архівосховищ України, залучив інформацію з десятків національних фондів. Але цим автор не обмежився. Як видно з його роботи, він не просто відшукав важливий архівний матеріал, а й цілеспрямовано і наполегливо шукав закриту інформацію про дослідника, зокрема, був першим, хто опрацював свідчення О.Оглоблина від 1930-1931 рр. в Державному архіві Служби безпеки України. І.Верба підходить до джерел як кваліфікований дослідник. Зіставлення та аналіз джерел дали йому можливість максимально об'єктивно реконструювати життєвий і творчий шлях вченого в Україні. Тут вже йдеться про джерелознавчу культуру автора. Звичайно, до переваг монографії слід віднести і записані автором спогади про О.Оглоблина людей, які його знали (наприклад колишнього президента УВАН у США М. Антоновича, чл.-кор. НАН України Ф.Шевченка).

Важливою особливістю праці І.Верби, на наш погляд, є вирішення двох завдань. По-перше, автор критично переглядає вже укорінені в історіографії стереотипи щодо постаті О.Оглоблина і піднімається тут до важливих узагальнень, а, по-друге, відтворює його біографію на джерельному матеріалі і саме ту, яка не знайшла адекватного висвітлення в працях про науковця. Чого варті хоча б розділи його праці "Робота в марксистських установах", "Підготовка молодих кадрів", "У борні з Грушевським та його однодумцями", "Арешт" – теми, які ніколи не розглядалися в літературі про вченого. По суті, монографія І.Верби сьогодні відкрила О.Оглоблина в Україні. Але автор пішов далі, він показує О.П. Оглоблина в широкому контексті національної історичної науки 1920-1940-х років. З його монографії можна дістать багато інформації про боротьбу творчих шкіл істориків як за науку, так і за ідеологію, показана роль і значення в цій суперечці відомих вчених – М.Грушевського, Д.Багалія, М.Слабченка, М.Яворського. Тут І.Верба

вносить чимало нового і цікавого. На жаль, в боротьбі різних наукових шкіл вижив тільки марксистський напрямок.

Основу монографії становить розділ "Наукова спадщина". Автор показав творчу лабораторію О.Оглоблина, схарактеризував його науковий світогляд і зазначив, що вчений працював на засадах націонал-державництва в поєднанні з марксизмом. Така постановка є новаторською, бо цей напрямок практично не досліджений. Проте І.Верба простежує тут еволюцію світогляду дослідника, який під тягарем обставин після арешту і "дискусії" 1930-1931 років над його працями зайняв конформістську позицію і поступово прийшов до висвітлення історії України на грунті марксизму. Грунтовно проаналізовані праці вченого з проблематики економічної і політичної історії України. В роботі є чимало цікавих спостережень і висновків, які свідчать про глибокий науковий рівень праці і високий професійний рівень автора. На відміну від інших дослідників, І.Верба логічно обгрунтував, що О.Оглоблин вніс значний вклад в розробку теорії економічної незалежності України в її історичному розвитку. В цьому аспекті І.Верба не зупинився тільки на характеристиці наукових поглядів вченого, а порівняв його праці з відповідними працями інших істориків, насамперед М.Слабченка, М.Яворського, і зазначив, що О.Оглоблин не вважав Україну колонією Росії, а тільки підкреслював колоніальний характер економічної політики Москви стосовно України. Логічний і висновок автора. О.Оглоблин на фактах пов'язав економічний комплекс України не з Росією, а з європейськими державами. Знаменно, що це було значним доповненням до вироблення повноцінної схеми українського історичного процесу, головне XVIII - початку XX ст. І.Верба переконливо довів, що наприкінці 1920-х років, особливо після дискусії над поглядами М.Волобуєва, який, використовуючи праці О.Оглоблина та інших дослідників, відстоював права УСРР перед московським центром, роботи О.Оглоблина з історично-економічної проблематики були затавровані як "економічний націоналізм". Взагалі, ми тільки тепер підходимо до розуміння тих складних процесів.

Так само значної уваги приділив І.Верба аналізу праць вченого з політичної історії України, справедливо нотуючи, що О.Оглоблин тільки схематично накреслив тяглість українського національно-політичного процесу другої половини XVII - XVIII ст., однак вніс чимало нового в дослідження доби лівобережного гетьмана І. Мазепи, особливо у висвітлення повстання Петрика. Новаторство О.Оглоблина тут очевидно, бо, які підкреслює автор, Петрик був знаряддям в руках антимазепинської і антимосковської опозиції. І.Верба проаналізував не тільки друковані праці О.Оглоблина з цієї проблематики, а й ті, що залишилися в рукописах. Це дало йому право зробити висновок, що чимало праць Олександр Петрович вивіз, але створювалися і задумувалися вони в Україні. І.Верба хронологічно виходить за рамки свого дослідження і підкреслює, що класичні еміграційні праці О.Оглоблина, такі як "Гетьман Іван Мазепа

та його доба", "Опанас Лобисевич", "Люди Старої України" – це ніщо інше, як перероблені "Нариси з історії України в кінці XVII - першій чверті XVIII ст.", "Атанасій Кирилович Лобисевич" – цілий цикл праць про діячів Новгород-Сіверщини другої половини XVIII ст., які він надрукував упродовж 1942-1944 років. Сильною стороною монографії є також аналіз внеску О.Оглоблина в дослідження "Літопису Самовидця" та національно-патріотичного трактату "Історія Русів".

Взагалі, в монографії І.Верби охоплено широке коло питань, висвітлено архівну, археографічну, музейну, бібліотечну, громадську діяльність О.Оглоблина, акцентовано увагу на тому, що де б він не працював, дослідник завжди до всього підходив творчо, в кожне наукове питання вносив щось нове. Щоправда, це нове іноді було зі знаком "мінус", як видається сьогодні, однак І.Верба не уникає вирішення цих проблем. Так, скажімо, він зазначає слабкі сторони в економічній теорії О.Оглоблина, який робив свої висновки інколи на звуженій джерельній і територіальній базі, пише, що саме О.Оглоблин наприкінці 1930-х років був серед тих дослідників, які офіційно таврували І. Мазепу і зробили з нього ворога не тільки російського, а й українського народу. Але все це автор щільно ув'язує з історичними фактами, показує О.Оглоблина в контексті доби, зазначає його роздвоєність.

Разом з тим слід звернути увагу і на недоліки праці. По-перше, варто було більше уваги приділити аналізу методології О.Оглоблина. По-друге, автор подекуди захоплюється постаттю О.Оглоблина і, здається, перебільшує його роль, бо у того, як видно з монографії, скажімо, замало уваги приділялося синхронізації вітчизняної та зарубіжної історії. Складається враження, що О.Оглоблин недооцінював порівняльний метод. По-третє, з праці не зовсім ясно, чи був О.Оглоблин колаборантом, чи ні, а наш погляд, варто підкреслити, що ні про яку колаборацію вченого не може бути й мови.

У цілому вважаємо, що дана монографія є важливою і необхідною працею, яка прислужиться українській історіографії і буде корисною у викладанні різних курсів з історії України XX ст. у вищих навчальних закладах.

Удод О.А. Кость Гуслистий – історик України. - К., "Генеза", 1998. – 175 с.

Останні роки розвитку української історичної науки позначені також і закономірним тяжінням науковців до вивчення життя й діяльності конкретних особистостей, в тому числі й колег по професійному цеху. Свідченням цього є монографія доцента Дніпропетровського держуніверситету О.А. Удода, присвячена відомому українському історику та етнографу Костю Густистому (1902-1973). Характерно, що дана книга присвячена визначному українському сучасному історику М.Ковальському (його 70-річний ювілей припав на березень 1999 р.), а

вступ і післямову до книги написали не менш відомі історики (на жаль вже покійні) – В.Сарбей та Апанович, котрі, до речі, були колегами К. Гуслистого. І В. Сарбей, і О. Апанович визнали монографію О. Удода творчим успіхом її автора, однак є потреба у детальнішому рецензуванні нової книги.

Отже, монографія О. Удода є першим спеціальним і ґрунтовним дослідженням життя й діяльності Костя Гуслистого. Саме в ній зібрано й систематизовано основні факти творчої біографії вченого, подано найповніше на сьогодні висвітлення його життєвого шляху (уточнено ряд важливих моментів). До речі, книга має додатки, які суттєво доповнюють інформацію першого розділу ("Життєвий і творчий шлях К.Г. Гуслистого 1902-1973 роки"). Тут подано біографічну хроніку К. Гуслистого, а також бібліографію праць останнього, яка є значно повнішою, ніж та, котра вийшла з друку ще 1972 р. (упорядником тієї бібліографії був К.Скокан). Уже в першому розділі є достатньо матеріалів, які засвідчують належність К. Гуслистого до числа учнів "козацького батька" – Д. Яворницького; ще важливо й те, що саме К.Гуслистий зумів у тих надзвичайно тяжких для нормальної наукової діяльності умовах продовжити принаймі частково традицію досліджень історії України козацької доби, і на цьому полі він добився більших успіхів, ніж будь-хто з безпосередніх учнів Д.Яворницького. Автор цих рядків народився і прожив понад 40 років свого життя у Січеславі-Дніпропетровську і добре знає, як важко знайти більш-менш повне дослідження, яке б стосувалося українського суспільно-політичного та культурно-релігійного життя у Південній Україні, котру ще у XVIII ст. московські колонізатори поспішили оголосити "Новоросією", знає, як важко ліквідовуються величезні "білі плями", як тяжко у суспільній свідомості долаються тенденційні стереотипи. Враховуючи це, не можна не подякувати О. Удоду за те, що своєю книгою він допоміг пролити світло правди на ряд важливих моментів в науково-культурній історії Дніпропетровська та Запоріжжя.

Матеріали першого розділу знаходять логічне продовження в другому розділі ("К.Г.Гуслистий - визначний дослідник історії України доби середньовіччя і початку нового часу"), а також у четвертому ("К.Г.Гуслистий і історіографічний процес в Україні 1930-1960-х рр."). До честі автора досліджень він зумів показати розвиток творчості К.Гуслистого у контексті тогочасної суспільно-політичної ситуації в Україні – колонії Російської імперії (СРСР), показати драму, можливо й трагедію, талановитого науковця, котрий жив і діяв "під ковпаком" тоталітарної системи, яка була спрямована проти всього українського, яка нищила особистість, деформувала свідомість інтелігенції, змушувала наступати на горло власній пісні, або озвучувати компартійні настанови. О. Удод ретельно аналізує суперечливий творчий доробок К. Гуслистого, виокремлює раціональні моменти, особливо українського державницького спрямування, котрі не втратили своєї актуальності й нині. Саме

К.Гуслистий навіть в тих умовах сказав нове слово в питанні про етногенез українців, у висвітленні ряду важливих моментів українського національно-визвольного та антифеодального рухів XVI-XVIII ст. (гайдамацький рух, Турбаївське повстання, походження запорозького козацтва і т.д.) Його критична оцінка Люблінської унії 1569 р. і нині сприймається переважною більшістю українських істориків, його популяризація марксівського порівняння Київської Русі з імперією Карла Великого знайшла вагоме продовження у цінних працях сучасного археолога та історика Л.Залізняка. Віддаючи належне К.Гуслистому, котрий має дійсні заслуги перед українською історичною наукою, О.Удод все ж дещо їх перебільшує. Адже три томи "Нарисів з історії України" були в цілому кроком назад порівняно з "Історією України-Руси" М. Грушевського, поступаючись останній і за обсягом, і за масою наведених там фактів і, врешті, концептуально. Звичайно, в умовах сталінщини годі було думати про те, щоб перевершити М.Грушевського. К.Гуслистий не міг, навіть якби й хотів, досягти цього уже через один той пріснопам'ятний "ковпак", але сучасний дослідник мав би дати більш виважену оцінку доробку К.Гуслистого, котрий в своїх "Нарисах" виступає насамперед як марксист-популяризатор.

Третій розділ ("Особливості джерельної бази творів К.Г. Гуслистого, Археографічна діяльність вченого") є найважливішим з точки зору археографа. Саме тут розкрито дійсно значний внесок К. Гуслистого у збагачення джерельної бази досліджень з історії України XVI-XIX ст., розвиток джерелознавства та археографії. Тут подані достатньо повні огляди публікацій джерел, виявлених К.Гуслистим в архівах Москви, Києва, Дніпропетровська й видрукуваних ним, вказано приназначення оприлюдненого для створення конкретно-історичних праць і самим К.Гуслистим, і рядом інших українських авторів, простежено розвиток едиційної техніки, правил передачі тексту джерел тощо. О. Удод, котрий, між іншим, використав не тільки історіографічну (видану) спадщину К.Гуслистого, але і широке коло архівних джерел, аналізує також і неопубліковані праці історика, у тому числі і його підбірки документів з історії національно-визвольних повстань кінця XVI-XVII ст. Сподіваємося, що ці невидані праці К.Гуслистого будуть у подальшому видані О.Удодом, оскільки вони і нині не є застарілими. Варто було б перевидати принаймі монографію К.Гуслистого про пікінерські повстання другої половини XVIII ст., особливо документальні додатки. Справа в тому, що ця книга збереглася в кількох примірниках, а оригінали виданих К.Гуслистим документів, загинули від час другої світової війни. О.Удод вказує і на помилки та слабкі місця археографічної діяльності К.Гуслистого, насамперед пропуски в текстах джерел, хоча, швидше за все, такі дії історика були вимушеними з огляду на ті тяжкі умови, у котрих йому доводилося працювати. Позитивно оцінюючи і даний розділ монографії, хотілося б, щоб у подальшій роботі О.Удод приділив більше уваги аналізу джерельної бази видань К.Гуслистого. Так, варто

сказати і про використані вченим архівні фонди, і належність цих джерел до конкретних видових (різновидових) категорій, і про обсяг виданих документів, наявність і питому вагу археографічних повторів тощо. Є й деякі інші недоліки, що подекуди трапляються в книзі. Так, не варто надавати якоїсь серйозної ваги історіографічним оцінкам далеких від історії людей, котрими були акад. О.Богомолець чи посередній белетрист А. Хижняк. Чомусь не були використані роботи сучасних українських дослідників історії козацтва (С.Леп'явко, В.Щербак та ін.), неодноразово трапляються друкарські помилки (див. стор. 42, 51, 91 та ін.).

Але всі ці недоліки на мають принципового характеру і не можуть серйозно вплинути на загальну позитивну оцінку монографії О.А. Удода. На наш погляд, книга дніпропетровського автора є важливою працею, котра буде корисною для багатьох дослідників історії України.

ЗМІСТ

Із привітань 7
О.О. Маврін, В.А. Брехуненко Небуденний ювілей 11

1. ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО. СУМІЖНІ НАУКИ

Я.Р. Дашкевич. Мирон Кордуба та його "Бібліографія історії України" 16
В.О. Пірко. Матеріали картографії як джерело до історії Півдня України XVIII ст. 25
В.А. Брехуненко. "Україніка" в приказній документації Московії XVI-XVII ст.: проблема реконструкції первісного складу 40
І.Б. Скочиляс. Греко-католицькі парафіяльні печатки Старосольського деканату Перемишльської єпархії XIX - початку XX ст. 51
І.А. Павленко. Джерела до дослідження антинаціоналістичної агітаційно-пропагандистської діяльності ЦК КП(б)У (1943-1947 рр.).................. 66

2. СТУДІЇ

В.А. Потульницький . Український консерватизм в XIX - на початку XX ст. 80
Г.І. Сварник. Перебування письменника Леопольда фон Захер-Мазоха та його родини в Галичині 112
Т.М. Сидорчук. Союз українських журналістів і письменників. Віденський період 1919-1923 рр. 134
О.О. Пєсчаний. Український науковий інститут у Берліні 152
Б.Боцюрків. Міфологія чи мартирологія? Досвід і проблеми наукових досліджень сталінської ліквідації греко-католицької церкви в Галичині 1944-1946 рр. 163
В.Ю. Ганкевич, С.П. Шендрікова. Всесвітній мусульманський конгрес 173
І.М. Преловська. Джерелознавчий аналіз документальних матеріалів Свято-Михайлівського Золотоверхого монастиря за 1919 рік 198
С.І. Лїпінін. Набуття та захист земельної власності шляхти на Правобережній Україні в XVI - першій половині XVII ст. 224
А.В. Бойко. Напрямки колонізації Південної України в останній чверті XVIII ст. 242

3. ПУБЛІКАЦІЇ

о. Ю. Мицик. "Опис Естонії та Латвії" в Хроніці О.Гваньїні 264
о. Ю. Мицик. "Пам'ять (1671 р.)" – український полемічний твір 306
М.П. Ковальський, С.А. Аброс имова. Магістерські іспити Д.І.Яворницького і Варшавський університет 313
Ф.Г. Туранли. Османський документ про дипломатичну діяльність гетьмана Петра Дорошенка.. 334
В.А. Старков. Збірка народних ігор і розваг з Чернігівщини кінця XIX ст. 341

4. РЕЦЕНЗІЇ

П.М. Кулаковський. Перший том "Українського дипломатарію XVI-XVIII ст." 366
о. Ю. Мицик. Рецензійний огляд.. 371

CONTENTS

From the congratulation 7
O.O. Mavrin, V.A. Brekhunenko. Unusual Jubelee 11

1. SOURCE STUDIES AND RELATED SCIENCES

Ia. R. Dashkevych. Myron Korduba and his "Bibliography of Ukraine's history" 16
V.O. Pirko. Cartographic materials as a source for Ukraine's South of the 18th century's history 25
V.A. Brekhunenko. "Ucrainica" in *prikaze`s* documentation of the 16th-17th century's Muscovy: a problem of re-construction of the original structure 40
I.B. Skochylias. Greek Catholic parochial seals of Starosillia's Decanate of the 19th - early 20th century's Peremyshl' Eparchy 51
I.A. Pavlenko. Sources for study of anti-nacionalist agitational and propaganda activity of the CC CP (b)U (1943-1947) 66

2. STUDIES

V.A. Potul'nyts'kyi. Ukrainian conservatism in the 19th - at the beginning of the 20th century 80
H.I. Svarnyk. The writer's Leopold von Zacher-Mazoch and his family's stay in Halichyna 112
T.M. Sydorchuk. The union of Ukrainian journalists and writers. Vienna period (1915-1923) 134
O.O. Pieschanyi. The Ukrainian scientific institute in Berlin 152
B. Botsiurkiv. Mythology or martyrology? Experience and problems of research studies of Stalin's elimination of the Greek Catholic Church in Halychyna (1944-1946) 163
V.Iu. Hankevych, S.P. Shendrikova. The World Moslem congress 173
I.M. Prelovs'ka. Source studies analysis of documental materials of the Sviato-Mykhailivs'kyi gold-domed monastery for 1919 198
S.I. Lipinin. Receipt and protection of the shliakhta's property in land in the 16th- the first half of the 17th century's Right-bank Ukraine 224
A.V. Boiko. Directions of colonization of the South Ukraine in the last quarter of the 18th century 242

3. PUBLICATIONS

Patter Iu.Mytsyk. “A description of Estonia and Latvia” in O.Hvan’yini’s Chronicle 264
Patter Iu. Mytsyk. “Pamiat’ of 1671” – ukrainian polemic work 306
M.P. Koval’s’kyi, S.A. Abrosymova. Master’s examination of D.I. Iavornyts’kyi and Warsaw University 313
F.H. Turanly. An Ottoman document on diplomatic activity of Het’man Petro Doroshenko 334
V.A. Starkov. A collection of Folk games and amusements from Chernihiv region of the late 19th century 341

4. BIBLIOGRAPHY REVIEWS. INFORMATION

P.M. Kulakovs’kyi. A first Volume of “Ukrainian Diplomatarius” of the 16th-18th centuries 366
Patter Iu.Mytsyk. Reviews’ survey.. 371

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЩОРІЧНИК

Нова серія

Випуск 5/6

УКРАЇНСЬКИЙ АРХЕОГРАФІЧНИЙ ЗБІРНИК

ТОМ 8/9

Редактор *Б.С. Адамович*
Художній редактор *Г.О. Сергєєв*
Технічний редактор *М.А. Притикіна*
Оригінал-макет підготувала *І.В. Тищенко*

Підп. до друку 22.11.2001. Формат 70х100/16.
Гарн. Таймс Нью Роман Кир. Папір офс. № 1. Ум. друк. арк. 31,2.
Обл.-вид. арк. 29,87. Ум. фарбо-відб. 31,61.

Надруковано з готового оригінал-макету
в друкарні НаУКМА
Зам. 1-249